

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№1 (526)
січень-лютий
2016

Головний науковий редактор:
академік НАН України **В.А.СМОЛІЙ**

Наукова рада:

Любомир Винар (Кент, США), *Андреа Граціозі* (Неаполь, Італія), *Зенон Когут* (Едмонтон, Канада), *В.М.Литвин* (Київ), *С.М.Плохій* (Кембридж, США), *Андрей Поппе* (Варшава, Польща), *О.О.Рафальський* (Київ), *В.Ф.Репринцев* (Київ), *В.С.Степанков* (Кам'янець-Подільський), *Т.Г.Тайрова-Яковлева* (Санкт-Петербург, Російська Федерація), *П.П.Толочко* (Київ), *Б.М.Флоря* (Москва, Російська Федерація)

Редколегія:

Г.В.Боряк, *В.Ф.Верстюк*, *С.В.Віднянський*, *В.М.Горобець*, *О.І.Гуржій*, *В.М.Даниленко*, *О.М.Донік* (заст. гол. ред., відпов. за вип.), *С.В.Кульчицький*, *О.Є.Лисенко*, *М.Р.Литвин*, *І.К.Патриляк*, *Р.Я.Пиріг*, *О.П.Реєнт* (заст. гол. ред.), *В.М.Ричка* (заст. гол. ред.), *О.С.Рубльов* (заст. гол. ред.), *П.М.Сас*, *В.Ф.Солдатенко*, *В.П.Троцинський*, *О.А.Удод*, *Ю.І.Шановал*

Наукові редактори:

канд. іст. наук *О.М.Донік*, д-р іст. наук *О.П.Реєнт*,
д-р іст. наук *В.М.Ричка*, д-р іст. наук *О.С.Рубльов*

Рекомендовано до друку вченою радою Інституту історії України
НАН України, протокол №1 від 28.01.2016 р.

Відповідальний секретар:

В.В.Григор'єв

Редактори:

С.Г.Архипенко
В.В.Григор'єв

Макет і верстка:

А.О.Михайлова

Формат 70x100/16
Гарн. Century Schoolbook
Папір офсет. №1. Друк офсет.
Ум. друк. арк. 19,5. Обл.-вид.арк.21
Тираж 450 прим. Зам. №2517
Підписано до друку 26.02.2016 р.
Свідоцтво про державну реєстрацію
КВ №263 видане Держкомвидавком
України 14.12.1993 р.

Електронна версія:

www.history.org.ua

«УІЖ» індексується в міжнародних
наукометричних базах даних:
EBSCO, Slavic Humanities Index, РИНЦ

Віддруковано з оригінал-макета
у ТОВ «ДІА»

Свідоцтво ДК №1149
від 12.12.2002 р.
Адреса: вул. Васильківська, 45, оф. 400
м. Київ, Україна, 03022
Тел./факс: +380 (44) 257-16-15
E-mail: dia_1997@ukr.net

UKRAINIAN HISTORICAL JOURNAL

Institute of the History of Ukraine, I.F.Kuras Institute of Political and Ethno-National Research.
Founded in 1957. Published 6 times a year. Editor in-chief V.A.Smolii. Address of the editorial office: 4, M.Hrushevs'koho, office 501, Kyiv, Ukraine, 01001. Tel. +380 (44) 278-52-34, fax +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Адреса редакції: вул. М. Грушевського, 4, офіс 501, Київ, Україна, 01001
Тел. +380 (44) 278-52-34, факс +380 (44) 279-63-62, e-mail: uhj@history.org.ua

Науковий журнал. Заснований 1957 р. Виходить 6 разів на рік. © Редакція «УІЖ»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

Котляр М.Ф. З історії міського самоврядування на Русі	4
Іщенко О.С. (Новочеркаськ, Російська Федерація). Візантійська спадщина Володимира Мономаха в історичній пам'яті	21
Козубовський Г.А. Про грошовий обіг на галицько-волинських землях у першій половині XIV ст.	38
Заяць А.Є. (Львів). Міста Волині у XVI – першій половині XVII ст.: джерела поповнення міського населення	50
Бевзюк Є.В. Концепція неповної соціальної структури словацького соціуму (кінець XVIII – перша половина XIX ст.): сучасне уточнення проблеми	60
Гай-Нижник П.П. Пошук державної моделі УНР: ідея та крах «трудового принципу» (грудень 1918 – липень 1919 рр.)	79
Мрака І.Б. (Львів). Червона армія очима львів'ян восени 1939 р.	98
Борщик Я.В. До проблеми польських «відплатних акцій» на Волині (березень – початок липня 1943 р.)	113

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Русина О.В. «Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею»: структура та джерела	133
Самойленко Н.І. (Одеса). Основні тенденції розвитку китайської історичної науки (за матеріалами XXII Міжнародного конгресу історичних наук, м. Цзінань, 23–30 серпня 2015 р.)	150

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

Ткаченко В.М. Росія та Захід: реінкарнація геополітики.....	162
--	-----

ІСТОРІОГРАФІЧНА КЛАСИКА

Грушевський М.С. Степ і море в історії України. Кілька слів щодо пляну і перспектив цього досліджу (<i>вступна стаття О.В.Яся</i>)	176
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

Європейські держави-данники Османської імперії у XVI–XVII ст. (<i>О.Л.Осіп'ян, Краматорськ</i>)	195
«Подорож патріарха Антіохійського Макарія»: Київський список рукопису Павла Алеппського (<i>О.І.Галенко</i>)	199
Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920 (<i>В.С.Шандра</i>)	207

Онлайн-архів інтерв'ю очевидців Великого Голоду в Україні 1932–1933 рр. «Трансформація громадянського суспільства: Усна історія української селянської культури 1920–30х років» (Т.В.Пастушенко)	214
Темченко А. Традиційні мантичні практики: архаїка знакової системи (О.О.Драч, Черкаси)	217

ХРОНІКА

Лисенко О.Є. Про діяльність Німецько-української комісії істориків	220
Костюк М.П. (Луцьк). Міжнародна науково-практична конференція «Німці в історії Волині»	225
Белая О.М. Документальна виставка «Герой України П.Т.Трощко: що залишилось нащадкам»	231

ЮВІЛЕЇ

Добржанський О.В. (Чернівці). До 80-річчя доктора історичних наук, професора В.М.Ботушанського	233
--	-----

Нові надходження до бібліотеки Інституту історії України НАНУ	235
---	-----

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються написані спеціально для «Українського історичного журналу» статті, а також історичні документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Статті повинні відповідати визначеним ВАК України нормативам (постанова №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліків ВАК України»).

Обсяг – не більше 30 стор. (1 авт. арк.). Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5, формат файлу – **.doc**. Якщо при наборі використовувалися нестандартні шрифти («Іжиця», «Litopys New Roman» та ін.), необхідно їх надати (стандартне розташування в ОС Windows: C:/Windows/Fonts).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не за допомогою пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в тексті, ілюстрації – в окремих файлах. Посилання виконуються через меню «Вставка» в **автоматичному режимі (!)**.

Автори мають **повідомити**: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи, посаду, електронну пошту, телефон (робочий, домашній, мобільний), адресу для листування.

У редакцію слід подавати **роздрукований примірник, електронну копію**, а також **УДК, дві анотації** на 5–6 речень (українською й англійською мовами), **два комплекти ключових слів** (не менше 5–6, українською й англійською мовами).

Редакція має право **редагувати й скорочувати** подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів **не повертаються**.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: редакція «УІЖ», оф. 501, вул. М.Грушевського, 4, Київ, Україна, 01001 або на електронну скриньку: **uhj@history.org.ua**

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор. Редакція публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ

УДК 94:330.341.46 (477)

М.Ф.Котляр *

З ІСТОРІЇ МІСЬКОГО САМОВРЯДУВАННЯ НА РУСІ

Розглядаються установи міського управління на Русі, головним чином Південній, їх роль у налагодженні міського життя.

Ключові слова: уряд, віче, збори, громада.

Давньоруське віче здавна було у фокусі уваги російської та української історіографії. Насамперед історики почали вивчати його суспільну природу й соціальну структуру. М.М.Карамзін наголошував на важливій ролі віча в історії Русі, громадяни граду могли впливати на князів, бувало, зупиняли їхні рішення або нав'язували власні, вершили справами як вищі законодавці¹. Більш докладно описував віче М.П.Погодін. Як йому бачилось, військовий прошарок складав на Русі основну частину міського населення, він разом із дружинниками брав участь у державних справах². Частина з них входила до складу віче. Злам в історіографії проблеми віча стався завдяки праці В.І.Сергеевича. Авторитетний історик давньоруського права дійшов висновку, що участь у вічових зібраннях у давнину означало право, яке належало вільній людині. Учений дещо ідеалізував суспільну рівність учасників віча³.

У радянський час віче розглядалось здебільшого у суспільно-економічному плані. Більшість дослідників слушно бачила у ньому класову організацію, в якій порядкували міська верхівка (бюргерство) і люди князя⁴. С.В.Юшков уважав віче масовим зібранням основних феодалських угруповань або груп, так чи інакше пов'язаних із феодалами. Було б невірною відкидати класовий

* Котляр Микола Федорович – доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, головний науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків та раннього нового часу

E-mail: kij@bk.ru

¹ Карамзін Н.М. История государства Российского. – Т.3. – Москва, 1991. – С.466 та ін.

² Погодин М.П. Исследования, замечания и лекции о русской истории. – Т.7. – Москва, 1857. – С.142 та наст.

³ Сергеевич В.И. Русские юридические древности. – Т.II: Вече и князь. Советники князя. – Санкт-Петербург, 1900.

⁴ Пашуто В.Т. Очерки по истории Галицко-Вольнской Руси. – Москва, 1950. – С.161 та наст.; Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – Москва, 1956.

характер і склад віча, проте воно все ж таки в багатьох випадках висловлювало волю городян у цілому, особливо починаючи із середини XII ст.⁵

Головні міста на Русі виникають в основному в X–XI ст. Лише Київ формувався як середньовічне місто впродовж VIII–IX ст. Містам на Русі й повсюдно в Європі передували протоміста або зародки міст, час виникнення яких у східнослов'янському світі відноситься до VIII–X ст. А от зародок Києва утворився в кінці V–VI ст.⁶ Тому зрозуміло, що й самоврядування в містах народжується тоді, коли ці міста створюються. Природно також, що перші звістки про зібрання городян відносяться до Києва – найстарішого міста у Східній Європі.

Процес переростання племінних зборів у міські, на жаль, не відбитий докладно у літописах та інших джерелах. Історики уявляють його таким чином. У IX–X ст. до головного міста час від часу сходяться люди з сільської округи і разом з городянами обговорюють справи всієї землі чи князівства. Процес розвитку міського зібрання із племінного своєрідно описує літописець в одному із записів 980-х рр. Тоді «созва Володимерь бояры своя и старци градскиѣ», щоб обговорити важливі питання зовнішньої політики держави, можливість запровадження християнства на Русі. Вони запропонували князеві послати послів у різні країни. Це було зроблено на широких народних зборах, але звіти послів князь вислухав знову-таки перед своїми боярами і «старцями градськими»⁷.

Ті старці – верхівка міської общини, яка зберігає ще риси громади часів родоплемінного устрою. Із часом, у X–XI ст., старці градські перетворюються на соцьких, що очолювали малі общини, з яких складалась міська община Києва та інших значних міст. На чолі великої міської общини стояв тисяцький, котрий керував також народним ополченням. Повсякденним життям Києва та інших великих міст управляла рада міської громади, до якої входили соцькі, тисяцький і представники заможної верхівки. Сліди діяльності міської ради неодноразово трапляються в літописах. Поступово у князівствах і землях міське зібрання бере гору, а земельне й волосне – відмирають. Із часом збори жителів головного граду робляться єдиними й основними у землі чи князівстві.

Збори городян дехто з істориків вважає головним народним органом управління землею чи князівством. Так воно і було, але в часи, коли не існувало державної влади в особі князя та його апарату. Літописи й інші пам'ятки давньоруської писемності називають збори городян вічем. Це архаїчний орган народовладдя, що набуває нових форм і змісту саме в часи завершення будівництва Давньоруської держави, в першій половині XI ст. Саме слово «віче» народилось у праслов'янські часи, коли слов'яни ще не розділились на східних, західних і південних, а складали єдиний величезний пранарод. Воно означає «рада», народні збори⁸ і донині збереглось у мовах кількох південнослов'янських народів.

⁵ Юшков С.В. Очерки по истории феодализма в Киевской Руси. – Москва; Ленинград, 1939. – С.194–197, 216 та ін.

⁶ Толочко П.П. Древний Киев. – К., 1983. – С.12 та ін.

⁷ Повесть временных лет. – Санкт-Петербург, 1999. – С.48–49.

⁸ Срезневский И.И. Материалы для словаря древне-русского языка по письменным памятникам. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1893. – Стб.499–500.

Оскільки законодавство і судочинство країни, вирішення важливих питань внутрішньої й зовнішньої політики з виникненням державності перейшло до рук князя і створених ним органів влади: державної ради і згодом з'їздів князів, то природно виникає питання: що ж було в компетенції віча? Для відповіді на нього звернемося до свідчень «Повісті временних літ». Природна річ, майже всі вони відносяться до стольного граду Русі – Києва.

Першим свідченням існування міських зборів на Русі можна було б уважати запис у «Повісті временних літ» під 983 р. Тоді країна залишалась язичницькою. У Києві на чільному місці стояв ідол головного бога Перуна, якому приносили людські жертви. Коли князь Володимир Святославич здолав балтські племена ятвягів, на честь перемоги було вирішено принести чергову жертву. Городяни зібрались на віче, на якому порядкували бояри та градські старійшини, і постановили визначити ту жертву жеребом: «И реша старци и бояре: “Мечемъ жребий на отрока и дѣвицу: на него же падеть, того зарѣжемъ богомъ”»⁹.

Віче 983 р. належить до переходових часів, у ньому, так само, як у древлянському, виразно проступають риси родоплемінного народного зібрання. Воно відповідає поняттю народного віча хіба що умовно. Тому першим справжнім міським вічем історики називають збори городян Білгорода 997 р. Літопис оповідає, що тоді місто облягли кочовики південних степів печеніги. Облога затяглася, у Білгороді почався голод. Тоді «створиша вѣче в городѣ. [...] и тако совѣтъ створиша». На вічі пролунали голоси, що закликали капітулювати на милість переможця, здатися печенігам. Однак знайшовся мудрий старець, котрий зумів перехитрити печенізьких ханів. Він запропонував створити перед печенігами видимість добробуту й ситості городян, і ворог зняв облогу. На цьому білгородському вічі порядкують старці, однак маса городян уже бере в ньому активну участь¹⁰.

Дещо пізніше новгородський літописець колоритно описав політичну ситуацію у часи намісництва Ярослава Володимировича. Він, непевно почувачись у місті, закривав очі на насильства найманців-варягів над новгородцями. Зчинилося повстання, новгородці, «вставше», перебили частину скандинавів. Ярослав спершу покарав новгородських мужів, але схаменувся, одержавши звістку з Києва від сестри Предслави про смерть батька і винищення братів Святополком. Ярослав, «собрав избытокъ новгородцов и сътвори вѣче на полѣ», і повинився перед новгородцями («юже вы исѣкохъ вчера въ безумии моемъ»)¹¹. Він нещиро назвав новгородців «любимой дружиной» і покликав у похід на Київ проти Святополка. У Києві він дав новгородцям, учасникам походу, «Правду и устав списав, тако рекши имъ: “По се грамотѣ ходите, яко же списах вам, такоже держите”»¹².

Уже перші свідчення джерел кінця X–XI ст. про віче дозволяють судити, що воно було органом надзвичайним, який вирішував найважливіші питання

⁹ Повесть временных лет. – С.38.

¹⁰ Там же. – С.56–57.

¹¹ Там же. – С.62.

¹² Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов / Под ред. и с предисл. А.Н.Насонова. – Москва; Ленинград, 1950. – С.175–176.

державного життя, насамперед – війни й миру, закликання та вигнання князів. Дехто з істориків думає, що спочатку віче охоплювало всю сферу державного управління: законотворення, суд, адміністрацію та ін. Так могло бути лише на початковому етапі складання Давньоруської держави, коли віче ще не відділилося повністю від широких народних зборів усієї волості чи землі. А от коли віче стало таким, яким воно виступає в джерелах кінця X–XIII ст., зібранням городян, його функції обмежилися справами екстраординарними. Адже всім іншим у державі тоді займався княжий двір за дорученнями государя.

Далі йтиметься про те, як віче Києва вирішувало важливі питання міського і державного життя у другій половині XII ст. – у часи, найкраще відбиті в літописах та інших пам'ятках давньоруської літератури. Віче так і не стало регулярним, постійним органом управління. Воно скликалося лише в надзвичайних випадках, насамперед за ворожої навали, як це було 1068 р., після поразки Ярославичів від половців. Віче збирав князь або тисяцький (голова громади). Воно мало виняткову владу над міським ополченням. І князь, щоб набрати таке ополчення на підтримку своєї дружини, мав просити про це віче. Можна додати до цього, що в разі відсутності князя в Києві його функції урядування часом перебирало віче. Згідно з нормами стародавнього звичаєвого права, у вічі могли брати участь усі вільні люди міста. На практиці ж на нього збиралися лише голови родин. Серед них чільну роль відігравали так звані «кращі люди» («лучшие мужи»), багаті купці й ремісники, а також бояри та князівські дружинники, які входили до міської громади.

Літописи містять багато свідчень того, що віча Києва, Новгороду, Галича, Володимира-на-Клязьмі та інших великих давньоруських міст владно втручались зі своїми вимогами і протестами у князівське управління, але ніколи не претендували на всю повноту влади. Зі свого боку, князі звичайно визнавали права міської громади (яку в таких випадках представляло віче) окремих міст обирати собі князя. Повсякденним міським життям керувала громада в особі тисяцького і соцьких¹³. Воно залишалось у компетенції міських та місцевих (підвладних їм) общин. Та поступово щоденне життя міст і земель підпорядковувала собі князівська адміністрація, що викликало протести городян і часто приводило до конфліктів, бувало, що і збройних. Суттєво доповняють нашу розповідь свідчення джерел, насамперед літописів, для наступного, XII ст.

Не лише міста потребували присутності князів для захисту від ворогів та додержання міських вольностей. Міста самі по собі являли для князів першорядний політичний, суспільний, економічний і військовий інтерес. Існування міських ополчень робило правлячу верхівку міст, насамперед Києва, великою силою, яку князі прагнули використати у власних інтересах. Великі князі київські спирались на віче і громаду стольного граду в боротьбі за власні інтереси і навіть за об'єднання Русі.

Це неважко зрозуміти, якщо прийняти до уваги, що професійні дружини князів складались звичайно з кількох сотень воїнів, хай і добре озброєних і навчених, тоді як міські ополчення Києва, Галича чи Володимира-на-Клязьмі

¹³ Кучкин В.А. Десятские и сотские средневековой Руси // Древняя Русь: Очерки политическо-го и социального строя. – Москва, 2008. – С.270–425.

налічували по декілька тисяч (а то й десятків тисяч) людей, хоча поступалися перед ними вишколом та озброєнням.

Слід уважати вірогідним свідчення «Повісті временних літ», що вже за князювання Володимира Святославича (978–1015 рр.) до державної ради країни входили київський тисяцький і соцькі, а також керівники громад інших міст Русі¹⁴. Верхівка Києва залучалась часом до участі у князівських з'їздах, що ввійшли у практику з кінця XI ст. У тих випадках, коли князь та його адміністрація тісно співробітничали з міською громадою, у князя виникала можливість навіть передавати вільні міста у спадок. У кінці XIII ст. волинський князь Володимир Василькович, котрий не мав сина, передав як свою власність вільне місто Володимир із волостю обраному ним своєму наступникові – Мстиславу Даниловичу¹⁵. Однак Києва це не стосувалося. Впливова й сильна громада столярного граду держави прагнула сама вирішувати свою долю.

Київ був не лише столярним градом Давньоруської держави, а і її головним економічним центром, осередком ремесел, промислів, торгівлі. Вони приносили городянам великі прибутки, котрі, хай і нерівномірно, розподілялись серед вільних, рівноправних жителів міста. Особливо великий і постійний доход давала торгівля, що значною мірою залежала від успіхів землеробства київської округи й інших земель Русі, ремесел, промислів¹⁶.

Переважну більшість міської громади становили ремісники різних спеціальностей і соціального стану. Не зупиняючись на характері та спеціалізації міського ремесла, звернуся до ремісничих корпорацій Давньої Русі, яким зовсім небагато уваги приділено в науковій літературі. Одним із перших про них написав М.М.Тихомиров. Чи не головним показником існування ремісничих об'єднань була концентрація ремісників у певних міських кварталах, що й одержували відповідні назви: «Гончарі», «Ковалі», «Кожум'яки» тощо. Квартали ремісників із такими назвами існували в кількох великих руських містах, зокрема Києві й Новгороді. В останньому Гончарський кінець займав значну частину міської площі, одержавши назву від постійних поселень ремісників-гончарів¹⁷. Досі не окреслено місце гончарського кварталу Києва, на існування якого вказує широкий асортимент виробів із глини, їх висока якість і насиченість ними культурного шару. На археологічному матеріалі Києва історики уявили розмаїту картину ремісничого виробництва великого, населеного ремісниками давньоруського міста XI–XIII ст.

Заслужену славу Києву принесли майстри високої кваліфікації, які працювали в ювелірній справі, зброярстві, виготовленні скляних та шиферних виробів і прикрас, мідних чи олов'яних хрестиків та інших предметів релігійного культу. Київські майстри опанували виготовлення дорогіших золотих виробів із перегородчастими емаллями, що розходилися всією Європою¹⁸. Київська реміснича спільнота не була однорідною ані у соціальному, ані у

¹⁴ Повесть временных лет. – С.56 та ін.

¹⁵ Галицько-Волинський літопис / За ред. М.Ф.Котляра. – К., 2002. – С.142, 338–340 (коментар).

¹⁶ Толочко П.П. Древний Киев. – С.130 та ін.

¹⁷ Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – Москва, 1956. – С.129.

¹⁸ Толочко П.П. Древний Киев. – С.137–160.

професійному плані. Поряд із небагатьма майстрами найвищої кваліфікації трудилися рядові ремісники і підмайстри. Останні жили в основному бідно, не раз висловлювали незадоволення своїм становищем, що призводило до народних заворушень, які неодноразово спалахували у стольному граді Русі.

Київ належав до числа найбільших і найжвавіших світових ринків XI – першої третини XIII ст. Уже на початку XI ст. у ньому існувало кілька постійних ринкових місць. Саксонський хроніст того часу Тітмар із Мерзебурга згадує про дев'ять київських торгів¹⁹. Розвинутою в місті була й внутрішня торгівля. За свідченнями давньоруських джерел, на київських ринках можна було купити різноманітні продукти харчування, аж до печеного хліба²⁰. Були розвинені кредитно-грошові відносини. Економ Києво-Печерського монастиря у середині XI ст. одного разу розповідав ігуменові Феодосієві, що коли в нього не було при собі грошей, то купці видали йому провізію у борг²¹. Побутування в Києві та інших великих містах Давньоруської держави торгівлі у кредит для XI ст. засвідчено й першим писаним зведенням законів Київської держави – «Руською правдою»²².

Торги Києва обслуговували не лише близьку й далеку округи. До міста з'їжджалися купці з віддалених руських земель, західних і північно-східних, щоб придбати великі партії зерна та інші товари. Багатих купців називали «гостями». Місцем великої хлібної торгівлі був ринок на київському Подолі²³. Близько середини XII ст. поряд із подільським «торговищем» стояв двір новгородських купців, котрі збудували церкву Св. Михаїла, відому з літописів під назвою Новгородської божниці. Безсумнівні здобутки торгівлі в Києві та інших визначних містах призводили до величезного розшарування торгового люду. Поряд із багатими «гостями» існувала безліч небагатих і просто бідних торгівців, розносників і таких, що мали свої крамниці та ятки на ринках і поблизу них.

Однак багатство і славу Києву принесла все ж таки не внутрішня, а міжнародна торгівля. Місто стояло на перехресті великих комерційних шляхів, про що свідчать, зокрема, знахідки чималої кількості монетних скарбів. Переважну більшість серед знайдених монет становили арабські, так звані куфічні диргеми, адже ці східні монети в IX–X ст. правили за міжнародні гроші. Про широкі й постійні міжнародні зв'язки київського купецтва розповідають давньоруські та іноземні писемні джерела.

Уже в IX–X ст. складаються основні торговельні шляхи, що зв'язували Русь із країнами Півдня й Заходу. Суходільний шлях із Києва до Верхнього Дунаю проходив Південно-Західною Руссю, Малополющею, Моравією та Богемією. Він згадується так званим «Баварським географом» другої половини IX ст., Митним статутом німецького міста Раффельштеттена (903–904 рр.)

¹⁹ Назаренко А.В. Немецкие латиноязычные источники IX–XI вв. – Москва, 1993. – С.137 (текст), 143 (переклад).

²⁰ Малышевский И.И. О церкви и иконе св. Богородицы под названием «Пирогоща // Чтение в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.5. – К., 1891. – С.113–133.

²¹ Патерик Киевского Печерского монастыря. – Санкт-Петербург, 1911. –С.36.

²² Зимин А.С. Правда Русская. – Москва, 1999. – С.372 та ін.

²³ Толочко П.П. Древний Киев. – С.171.

та іншими джерелами ранньосередньовічної доби. Його відгалуження, відоме з XI ст., вело через Дорогобуж на Володимир–Волинський і далі до Південно-Західної Європи: на Краків, Прагу, Регенсбург. Ще один напрямок до країн Західної Європи, відбитий у літописах XII ст., вів із Києва до верхів'їв Бугу й міст Галицько-Волинської Русі. Він ішов через Василів, Котельницю, Болохівську землю, Теревовль, далі до Галича; відгалуження прямувало через Звенигород Галицький на Перемишль. Дехто з істориків ототожнює цей шлях із літописним «Соляним». Інший напрямок із Галича простував на Коломию, далі на перевал Борсуків Дол, ще далі на захід до Перемишля й Угорщини²⁴.

Упродовж усього давньоруського часу основним напрямком зарубіжної торгівлі Руської держави залишався південний. Багаті ринки Візантійської імперії та країн Близького Сходу вабили київських заможних гостей. Найдавніший торговельний шлях «Із варяг у греки», прокладений ще у VIII–IX ст., з'єднував ринки країн Скандинавії й Русі з візантійськими та іншими південними торгами. Літописи називають його «Грецьким» (адже візантійців, які розмовляли грецькою мовою, руські джерела називали «греками») ²⁵. Київські князі дуже цінували Грецький шлях і неодноразово вчиняли походи проти кочовиків південних степів, печенігів, а потім половців, щоб гарантувати безпеку торгівлі цим шляхом. У 1168 р. київський володар Мстислав Ізяславич звернувся до південноруських князів зі словами: «Братъе! Пожалътеся о Руской земли! [...] Уже у насъ [половці] и Грецький путь изъотимають, и Соляный, и Залозный», закликавши їх до походу у Степ²⁶, що приніс успіх руському війську.

У Києві існувала велика колонія візантійських купців, котрі першими познайомили давніх русів із християнством. У прагненні вийти на багатющі південні ринки, київські та інші давньоруські купці відвідували Крим і торгували там із візантійцями й італійцями, які почали освоювати кримське узбережжя ще в XI ст. Київські купці активно вели торгівлю з Кавказом, чому слугував відтинок Грецького шляху, що проходив від гирла Дніпра через Крим і Тамань.

Відбиттям жвавої внутрішньої й зовнішньої торгівлі Русі в IX–XIII ст. є скарби монет і монетних гривен. У Києві знайдено монетні скарби в багатьох місцях. Навіть у XII–XIII ст., у часи так званого «безмонетного періоду» на Русі, часто знаходять скарби, що склалися з монетних зливків різного типу й ваги. Скарби з гривнами знаходять і в останні роки²⁷.

Віддавна київські торгові люди мали постійні зв'язки зі своїми колегами у країнах Центральної та Західної Європи. Особливо вони пошквалилися, починаючи з часів Ярослава Мудрого (1019–1054 рр.), котрий прагнув виправити односторонність в економічних контактах Русі (Візантія, Схід), урізноманітвивши їх. Так само, як на південні та східні, на західні ринки Київ довозив хутра, мед, віск, деякі ремісничі вироби, прикраси. А одержував від далеких і близьких сусідів тканини, одяг, вино, предмети розкоші та ін. Серед країн Заходу

²⁴ Давня історія України. – Т.3: Слов'яно-руська доба. – К., 2000. – С.428–429.

²⁵ Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С.293–296.

²⁶ Летопись по Ипатскому списку. – Санкт-Петербург, 1871. – С.368.

²⁷ Котляр Н.Ф. Северорусские («черниговские») монетные гривны // Древнейшие государства Восточной Европы: 1994 год: Новое в нумизматике. – Москва, 1996. – С.86–94.

на першому місці стояли близькі Польща, Угорщина, Чехія, а також німецькі землі, Англія, Швеція та інші країни Скандинавії. Тому в Києві існували заїжджі двори для купців звідти²⁸.

Джерела дають підстави стверджувати, що принаймні з XII ст. купці великих міст, насамперед Києва, Чернігова, Новгород, були об'єднані у виробничі товариства, корпорації, аналогічні західноєвропейським купецьким гільдіям і братствам того часу. Такі купецькі об'єднання називались сотнями, вони органічно вписувались у структуру міської громади. Історики вважають, що однією з найдавніших купецьких організацій було «Іванське сто», яке утворилось у Новгороді при церкві Іоанна Предтечі. Воно діяло принаймні з початку XII ст.

Джерела містять короткі звістки про існування купецьких об'єднань у Києві й Полоцьку²⁹. М.М.Тихомиров розглянув тексти Київського літопису XII ст., де згадуються купці-«гречники», чие об'єднання торгувало з Візантією: «Се же увѣдавши половци, оже князи не в любви живутъ, шедше в пороги, начаша пакостити гречникомъ» (1167 р.); руські князі виступили до Канева, «и стояша у Канева долго веремя, дондеже взиде гречникъ и залозникъ, и оттолѣ възвратишася въсвоеси» (1168 р.)³⁰. Щодо останнього уривку висловлю припущення, що «залозники» були купецьким об'єднанням, члени якого торгували з містами на узбережжі Чорного й Азовського морів. Одним із важливих торговельних пунктів тут була Тмутарокань. Назва походить від того, що Залозний шлях почасти йшов плавнями вздовж Дніпра, «за лозами».

Непрямим свідченням згуртування руських купців у корпорації є згадка в угоді Русі з Візантією 907 р.: «Приходяще Русь да витают (обитают – *М.К.*) у святого Мамы (Мамонта – *М.К.*), [...] и да испишут имена их, и тогда возьмутъ мѣсячное свое»³¹. Ішлося про купецтво. У Царгороді існувало дві церкви Св. Мами – одна у самому місті, інша – за міськими мурами. Там зупинилася княгиня Ольга, коли прибула до візантійської столиці³².

Внутрішня й міжнародна торгівля не лише постачала киян необхідними їм товарами і продуктами харчування – вона збагачувала удачливих купців і приносила прибутки міській громаді. Ідеться про торговельні оплати: за право торгувати на ринку, за місце проживання, нарешті – збір із привезених до міста товарів, що звався митом. Саме мито давало великі й сталі прибутки місту, котре було визначним торговельним осередком. Певно, мито почали збирати в Києві в незапам'ятну давнину. Принаймні вже перший відомий науці міжнародний договір Русі з Візантією 907 р. встановлював необхідність сплати мита при торговельних операціях³³. Ураховуючи важливість торгівлі з Руссю, візантійський уряд, як свідчить цей договір, звільнив її купців від сплати мита на всіх ринках імперії.

²⁸ Толочко П.П. Древний Киев. – С.170–172.

²⁹ Тихомиров М.Н. Древнерусские города. – С.114–124.

³⁰ Летопись по Ипатскому списку. – С.361.

³¹ Повесть временных лет. – С.17.

³² Известия Русского археологического института в Константинополе. – Т.III. – Вып.1/2. – София, 1909. – С.261 та ін.

³³ Повесть временных лет. – С.72–75.

Коли в Києві й узагалі на Русі ще не було князів, торговельні сплати та мита, а також податки з городян, ішли міській громаді. Із виникненням і зміцненням князівської влади, створенням державного апарату верхівка починає наступ на право громади мати прибутки від господарської діяльності міста й розпоряджатися ними. У міру суспільно-економічного розвитку Києва, збільшення його доходів апетити влади зростали. Міській громаді доводилося дедалі рішучіше відстоювати свої вольності та права. Ця боротьба часом виливалася у відкрите збройне протистояння скликаного на віче народу з князями. Прикладом цього може бути повстання в Києві 1068 р.³⁴, в основі якого лежали матеріальні інтереси громади. Захищаючи свої економічні надбання, міська громада поступово починала додавати до них і політичні вимоги, добиваючись зміщення негодних їй князів і поставлення обраних нею кандидатів.

Тоді, коли міське життя великою мірою залежало від доброї чи злої волі князів та їхніх міністеріалів, громада не могла покладатися на слово можливо-владців, котрі часто змінювали свої рішення. До того ж при зміні князя обіцяне попередником зазвичай забувалося новим государем. Ось чому міста й городяни здавна боролися за законодавче забезпечення своїх прав і вольностей. Значне суспільне розшарування призводило до заворушень серед мешканців міст. Особливо багато свідчень цього містить Київський літопис XII ст.

В умовах наступу князів на міські вольності громади боролися за повний судовий і податковий імунітет, тобто за право самим збирати податки й судити городян за власними законами. Тими збірками законів були міські «справди», що беруть початок ще у часи виникнення міст і формування громад. Тоді на Русі не існувало письмового законодавства, правові кодекси жили в усній формі. Таке право вчені називають звичаєвим (адже судили за звичаєм). Наслідком боротьби городян за свої права і вольності стало те, що перший писаний кодекс на Русі було дано саме міській громаді Новгороду – ідеться про «Правду Ярослава». В основу його було покладено усні правди: «Закон руський» часів Олега та Ігоря і «Закон земляний» Володимира Святославича.

Народженню цієї першої міської писаної «справди» передували драматичні події. «Повість временних літ» оповідає, що 1014 р. син Володимира Святославича – Ярослав, котрий був батьковим посадником у Новгороді, відмовився посилати частину данини до Києва. Володимир розгнівався й почав готуватися до походу проти непокірного нащадка. Ярослав набрав у Скандинавії найманців і заручився підтримкою новгородського віча. Тим часом, улітку 1015 р. Володимир Святославич несподівано помер, і Ярославові довелося змагатися за київський престол зі своїми братами. Із допомогою новгородських воїнів він переміг і вокняжився в Києві наступного року. Після утвердження на престолі Ярослав нагородив учасників походу-новгородців грішми, ще й дав їм «правду», звелівши жити за її законами³⁵. Це була «Правда Ярослава», котра дещо пізніше лягла в основу «Руської правди» – головної збірки законів Давньоруської держави.

Із джерел відомо, що близько 1037 р. Ярослав Мудрий видав закон для Києва, який і був покладений в основу міського суду і громадського життя.

³⁴ Повесть временных лет. – С.72–75.

³⁵ Новгородская первая летопись старшего и младшего изводов. – С.175–180.

У наступні десятиліття цей закон удосконалювався та правив за фундамент у відносинах міської громади з київськими князями³⁶.

Проте громади великих міст Давньої Русі, в першу чергу Києва й Новгород, не задовольнялися загальним закріпленням їхніх прав і вольностей у державній та міських «правдах». Вони намагалися укладати спеціальні угоди з князями, які в літописах та інших джерелах називаються «рядом». Історики відзначають, що саме існування «ряду» є безумовним доказом визнання верховною державною владою, тобто князем і його адміністрацією, за вільними містами прав власності, зокрема на доходи від ремесел, промислів, торгівлі.

Вільні міста в особі князя зазвичай бачили гаранта своїх прав і доходів. Для того князь мав бути сильним, авторитетним і шанованим у суспільстві, щоб охороняти міську «правду», устави й узагалі політичні та економічні інтереси міста, захищати його від зазіхань інших князів. Водночас він мав бути доволі поступливим і поміркованим, аби разом зі своїми боярами та дружинниками не зазіхати на міські привілеї й доходи. Зрозуміло тому, що в подібних умовах угоди між громадою і князем не могли бути ані стійкими, ані тривалими. Насамперед це стосується Києва, адже всі більш-менш сильні й авторитетні члени дому Ярославичів мріяли про те, щоб заволодіти київським великокнязівським престолом.

З іншого боку, навіть великі вільні міста, зокрема Київ і Новгород, що здатні були виставити народні ополчення по декілька тисяч воїнів, уважали необхідним мати князя задля додержання «порядку» й захисту власних володінь, адже «боярина не вси слухають», як влучно зауважив один зі складачів Київського літопису під 1151 р.³⁷ Княжа дружина, загін професійних воїнів, завжди була готова до дії, що в умовах феодальної анархії стало особливо корисним громаді, яка жила в мирі з государем³⁸. Літописи доводять, що збереження міських «правд», підтверджених княжими жалуваними грамотами й уставами, становило основу політичного «ряду» будь-якого вільного міста з князем.

Систематичні свідчення літописів про укладення угод між князями й містами, які джерела теж називають «рядом», починаються лише з середини XII ст. Однак традиція підписання таких угод зародилася в незапам'ятну давнину, коли міські громади почали запрошувати на службу князів, аби досягти внутрішньої злагоди і захиститися від набігів кочовиків. Перший такий «ряд» зафіксовано в літопису під 852 р. між городянами Ладоги чи якогось іншого північноруського міста та князем Рюриком. Можна вважати, що завдяки укладенню «ряду» з міською общиною оволодів київським престолом і Аскольд наприкінці тих же 850-х рр. Саме слово «ряд» бере початок від цього старослов'янського слова, що означає «порядок», «рядок» (якогось тексту), а також «умова», «домовленість»³⁹.

³⁶ Зимин А.А. Правда Русская. – Москва, 1999.

³⁷ Летопись по Ипатскому списку. – С.295.

³⁸ Пащито В.П. Черты политического строя Древней Руси // Древнерусское государство и его международное значение. – Москва, 1965. – С.34.

³⁹ Мельникова Е.А., Петрухин В.Я. «Ряд» легенды о призвании варягов в контексте раннесредневековой дипломатии // Древнейшие государства Восточной Европы. – Москва, 1990. – С.219–229.

Літописи й інші давньоруські джерела зберегли лише малу частку звісток про укладення таких угод між містами і князями. Тому деякі історики висловлювали думку, ніби «ряди» підписувались між князем і громадою лише час від часу, без особливої системи й послідовності. Однак уважне вивчення взаємних стосунків державної та міської влади в Києві й інших великих і багатих вільних містах приводить до висновку, що князь просто не міг правити у такому місті без укладення «ряду» з його общиною.

Яскраво і докладно розповідає Київський літопис про спробу чернігівських князів поширити на Київ порядки, що існували у приватних містах (їхній власності). Літописний уривок дає також добре уявлення про зміст «ряду» й обставини та умови його укладення. У 1146 р. київський князь Всеволод Ольгович, тодішній глава чернігівської династії Ольговичів, передчуваючи близьку смерть, скликав з'їзд південноруських князів і примусив їх присягнути його братові Ігореві як новому київському государеві⁴⁰.

Але цього виявилось замало: необхідно було схилити до такого рішення ще й київську верхівку. Уже в останні дні свого життя Всеволод «закликав до себе киян», – можна думати, що то були міські радники, верхівка громади, – і запропонував їм Ігоря у князі. Радники погодилися, після чого було скликано віче, на якому вже «всі кияни» присягнули на вірність новому князеві. Та справа на цьому не закінчилася. Хоча після смерті Всеволода Ігор знову скликав «усіх киян» на своєму Ярославовому дворі, і вони знову склали йому присягу, у Києві у черговий раз самочинно зібралось народне віче та само покликало до себе іншого князя⁴¹.

Справа виглядала загрозливою для Ігоря і його молодшого брата Святослава, котрий представляв його на тому вічі (сам Ігор мав хворі ноги та не міг ходити, хоча і їздив верхи). Кияни зібрались на конях і були, мабуть, озброєні. Вони скаржились на утиски з боку князівських чиновників-тіунів, вимагали скасування суду тих чиновників і здійснення судових функцій безпосередньо самим князем. Головне ж, вічники наполягали на виборності суддів і відстоювали міські вольності, заявивши: не хочемо, щоб Ольговичі розглядали Київ і киян немов власність, і передавали нас у спадок, наче якесь майно: «Олговичевъ не хотимъ быти акы в задничи»⁴².

Святославові довелося прийняти умови міської громади і присягнути на хресті, що Ігор виконає їх. Далі керівники віча разом зі Святославом поїхали до Ігоря, щоб на власні вуха почути його думку. Святослав повідомив брата, що він цілував хрест на тому, що Ігор буде додержуватися міської «правди», судитиме киян лише за тією «правдою» і не дозволить цього робити своїм урядовцям-тіунам⁴³. Отже київська громада поставила перед князем вимогу додержуватися вже існуючої міської «правди».

Ігор Ольгович прийняв умови міської громади, висловлені йому керівниками віча, але не виконав їх. Літописець свідчить, що князівська адміністрація

⁴⁰ Котляр Н.Ф. Дипломатия Южной Руси. – Санкт-Петербург, 2003. – С.184 та ін.

⁴¹ Летопись по Ипатскому списку. – С.227.

⁴² Там же. – С.230.

⁴³ Там же. – С.229.

почала діяти всупереч бажанню городян. Тоді верхівка громади вирішила опертися на іншого князя, онука Володимира Мономаха – Ізяслава Мстиславича, котрий обіцяв киянам забезпечити їхні права і вольності. У Києві спалахнув бунт міських низів, під'юджуваних агентами Ізяслава. Люди почали грабувати двори дружинників покійного Всеволода й нового князя Ігоря, далі їхній гнів упав на князівських управителів. Заразом було розграбовано будинки заможних городян і навіть монастирі. Ігор втратив владу та опинився спочатку у в'язниці, а потім у монастирі. На великокнязівський престол сів Ізяслав, котрий умів домовлятися з міською громадою і її надзвичайним органом – вічем⁴⁴.

Київська громада й віче послідовно підтримували Ізяслава Мстиславича впродовж його княжіння. Через рік по його вокняжінні у стольному граді він вирішив скористатися з підтримки киян у протиборстві з чернігівськими Ольговичами, котрі виношували плани повернути Ігоря на київський престол. Ізяслав наказав своєму намісникові в Києві й покірному йому тисяцькому скликати віче та викрити на ньому змову Ольговичів проти нього.

Віче було скликане на заклик київського митрополита – красномовний доказ того, що і в давньоруські часи церква активно втручалась у політичні справи. Як занотував київський літописець, «кияномъ же всимъ съшедшея от мала до велика к святѣй Софѣи на дворъ». Віче постановило допомогти Ізяславу, зібравши ополчення. Та мирний перебіг віча був порушений закликом якогось киянина вбити князя Ігоря, котрого Ольговичі хотіли повернути на київський престол. Ані митрополит, ані намісник Ізяслава Володимир не змогли втримати розлючену юрбу, яка кинулася до монастиря Св. Федора, витягла звідти Ігоря та вбила його. Дізнавшись про те, що сталося, Ізяслав розгнівався на киян. Він навіть звернувся до своїх дружинників із проханням підтвердити його невинність у скоєному натовпом⁴⁵. Вивчивши події 1146–1147 рр. у стольному граді Русі, історики дійшли висновку, що віче стало знаряддям у руках різних частин міської верхівки й інструментом у руках князів із різних родин. Міська знать спрямувала натовп проти її політичних противників, на підтримку угодного їй князя Ізяслава.

Свідчення літописців про події в Києві 1146–1147 рр. та інші прояви стосунків віча з князем, відзначені у джерелах, загалом узгоджуються зі змістом міських «правд», які захищали звичайно віче. На жаль, літописи зберегли хіба що уривкові відомості про це. Усі вони різнохарактерні, різночасові та відносяться до різних міст: поряд із Києвом найбільше джерельних свідчень стосується Новгороду й Галича. Нарешті, такі свідчення відтворюють лише формальний зміст «ряду», фактичне виконання умов якого залежало від багатьох чинників економічного, політичного характеру, а то й від доброї чи злої волі сторін.

Проте на середину XII ст. київська громада виробила для себе оптимальні форму і зміст вічової угоди (сучасні історики називають це моделлю), що підтверджується Київським літописом. По смерті Ізяслава Мстиславича в

⁴⁴ Там же; *Тихомиров М.Н.* Крестьянские и городские восстания на Руси XI–XIII вв. – Москва, 1955. – С.151–154.

⁴⁵ *Летопись по Ипатскому списку.* – С.245–250.

1154 р. на київський престол за погодженням із вічем сів його молодший брат Ростислав, до того – смоленський князь (формально він мав співправителя в особі дядька – Вячеслава Володимировича). Він мав дотримуватися стосунків із громадою, які встановилися за його попередника. Бояри Ростислава наполегливо радили йому домовитися з людьми київськими (вічем), перш ніж сідати на престол.

Коли Ростислав зібрався в похід на свого суперника, чернігівського князя Ізяслава Давидовича, «мужи же бороняхуть ему пойти Чернигову, рекучи ему: “Бог пояль стрья твоего Вячеслава, а ты ся еси еще с людьми Киевѣ не утвердилъ”», після чого учасники віча також настійливо порадили князеві «с людьми утвердитися», а вже далі йти воювати. Віче в Києві тоді вирішувало найважливіші питання князівської політики, питання війни й миру. Так діялося в ті часи в Новгороді, Чернігові, Володимирі-на-Клязьмі. Ростислав не послухався поради вічників, пішов війною на Ізяслава та був розбитий⁴⁶.

Зводячи докупи розрізнені й різночасові свідчення літописів, історики дійшли думки про умови, на яких домовлялися князі з міськими громадами, найперше з київською. Ідеться, звичайно, про вільні міста. Насамперед, князь володів вільним містом, доки жив, і не міг передавати його у спадок або заповідати без погодження з міською радою. Порушення цієї умови й призвело до київського повстання 1146 р. Князь не повинен був правити вільним містом через своїх «підручників». Він також мав обмежене право суду, обов'язково дотримуючись державної й міської «правди». Керівники міського самоврядування: виборні посадники, тисяцькі, соцькі – не могли бути позбавлені посад князем без висунення й доведення обвинувачень проти них. Князь не мав права зазіхати на володіння, підвладні міському урядові, загарбувати пригороди, землі й данини з них. Йому не вільно було брати вище встановленої «правдою» норми данину з населення міст. Нарешті князь повинен був укріпити місто, дати йому власну залогу й захищати його від ворогів і зазіхань інших князів.

Якщо ж князь порушував умови «ряду», то він міг бути позбавлений престолу у законному порядку. Таке не раз траплялось у Києві. Коли ж князь відмовлявся виконати подібне рішення віча, у дію вступало міське ополчення, дії якого неодноразово супроводжувалися розгромом і розграбуванням дворів князя та його дружинників, а також прихильних до нього бояр і купців. У випадку, коли князь залишав місто й намагався силою повернутися до нього, міська рада виставляла проти князя поряд з ополченням городян, також волосне військо й союзні загони чорних клобуків (кочовиків, які жили на півдні Київської землі).

Та не завжди події розвивалися за щойно описаним сценарієм. Адже в кожному великому місті, тим паче Києві, серед панівної верхівки були бояри, багаті купці, голови ремісничих корпорацій (на зразок західноєвропейських цехів), котрі були політично та економічно зв'язані з різними князями та князівськими родинами. Це й призводило до гострих суперечностей усередині громади в моменти зміни князів, вироблення засад відносин із владою тощо.

⁴⁶ Летопись по Ипатскому списку. – С.326–327.

Із 1140-х рр. міські права, привілеї та вольності незмірно зросли й розширилися порівняно з XI – першими десятиліттями XII ст. Князі були змушені визнавати право городян самим обирати собі князя. Інша річ, що у зручному випадку вони могли силою заволодіти містом. Але в Києві чи Новгороді такі спроби незмінно закінчувалися невдачею. Коли Всеволод Ольгович 1146 р. звернувся до міської ради Києва зі словами: «Я дуже хворий, а ось вам мій брат Ігор – візьміть його!» («Се вы брат мой Игорь, имѣтесь по нь») ⁴⁷, то ця його рекомендація сама по собі була визнанням права громади приймати або не приймати того чи іншого князя.

Коли улюбленець киян Ізяслав Мстиславич 1147 р. зібрався було в похід проти свого дядька Юрія Долгорукого й скликав віче, сподіваючись на його підтримку, кияни заявили йому, що на Ольговичів підуть охоче, а от на Долгорукого – ні. Ізяславові довелося послухатися громади, і він розпочав війну лише з Ольговичами ⁴⁸. Однак у перебігу війни між Ізяславом Мстиславичем та Юрієм 1148–1151 рр., коли воєнне щастя переходило від одного князя до іншого, київські городяни переконались у тому, що Ізяслав більше підходить їм як правитель. Одного разу вони скликали віче й ухвалили всією громадою піти на Юрія, загрожуючи смертю тому, хто ухилиться від походу ⁴⁹. Певно, відіграли свою роль і утиски та здирства, які чинили воїни й міністеріали Юрія, коли йому вдавалося на короткий час захопити Київ.

Міська демократія мала обмежений характер. На вічі всім заправляли «лучшие мужи», заможна верхівка Києва та інших великих і багатих міст, а також бояри й князівські дружинники, котрі постійно мешкали в містах. Хоча формально у вічових зборах брали участь усі вільні чоловіки, громадяни міста, на ділі в більшості випадків справа зводилася до зібрання міської ради і представників панівної верхівки. Так зазвичай бувало і в Києві, і у Чернігові, і в Галичі.

Історія Києва і його управління у XIII–XIV ст. залишаються маловивченими. Так само, як й інших південноруських міст. Причина полягає в незадовільному стані джерел. Якщо для X–XII ст. фахівці мають у своєму розпорядженні літописи, що велися в Києві й, природно, приділяли місту чільну увагу («Повість временних літ» XI ст., Київський літопис XII ст.), то київське літописання за XIII ст. не збереглося. У руках істориків хіба що Галицько-Волинський літопис XIII ст., який зосереджений на справах свого регіону, або подає уривкові, розрізнені й не завжди достовірні свідчення джерел північноруських та іноземних. Певну інформацію містить пізній Воскресенський літопис. Тому можна зробити лише загальний огляд історії самоврядування в давньоруському суспільстві тієї доби.

Остання звітка авторитетного джерела, північноруського Лаврентіївського літопису, про посадження вічем князя в Києві, датується 1202 р. На початку XIII ст. процеси удільної роздробленості сягли свого апогею. Особливо це виявлялося в Південній Русі, де тоді не існувало не те що єдиного осередку

⁴⁷ Там же. – С.229.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ Котляр Н.Ф. Дипломатия Южной Руси. – С.195.

влади, а й навіть такого суспільно-політичного центру, який би вивищувався над іншими. Лише за традицією таким осередком у суспільстві продовжував уважатися древній Київ.

Наприкінці XII ст. сильний галицько-волинський князь Роман Мстиславич посварився зі своїм тестем, київським государем Рюриком Ростиславичем. Північноруський літописець зображує справу так, неначе сварку затіяв 1202 р. і першим почав воєнні дії Рюрик: «Вста Рюрикъ на Романа, и приведе к собѣ Олговиче в Києвъ на Романа»⁵⁰. Рюрикові довелося об'єднатися з недружніми йому Ольговичами, глава яких Всеволод Чермний тоді вже не приховував намірів щодо заволодіння стольним градом Руської держави. «И упереди Романъ, скопя полкы галичьскыѣ и володимерьскыѣ и вѣха в Русскую землю»⁵¹.

Кияни відчинили браму Романові, він в'їхав до міста та вчинив державний переворот: «Посла на Гору къ Рюрикови и ко Олговичемъ и водив Рюрика ко кресту, и Олговичи, а сам к ним целова же, и поусти Рюрика во Вручий (Овруч – М.К.), а Олговичъ за Днѣпръ Чернигову, и посади Романъ Ингваря Ярославича въ Києве»⁵², свого підручного князя. За цим стояло рішення київського віча.

Проте Рюрик Ростиславич і не думав віддавати стольний град під владу Романа Мстиславича. Через рік по тому він, у союзі з Ольговичами й Половецькими ханами, 2 січня 1203 р. взяв Київ штурмом, мов вороже місто, розграбував і спалив його⁵³, – слід уважати, це була помста городянам, котрі не захистили його від Романа.

Можна уявити собі лють та образу Романа Мстиславича, котрому довірилися кияни. Проте він розправився з князем, що бездумно розорив по суті власне гніздо, не одразу по тому. Припускаю, що від миттєвих заходів у відповідь Романа стримав Всеволод Велике Гніздо. Не інакше, як за його дорученням незабаром по загибелі Києва від Рюрика «приходи Романъ ко Вручему на Рюрика, отводя и отъ Олговичъ и отъ половець. И цѣлова Рюрикъ крестъ къ великому князю Всеволоду, и къ сыну его Костянтину, и ко братъи его, и къ Романови». Начебто Роман Мстиславич оголосив Рюрику, що підтримає перед Всеволодом його прохання, «дабы ти Киевъ опяť даль», унаслідок чого Всеволод, «не помяну зла Рюрикови, еже сотвори въ Руской земли», так і вчинив⁵⁴.

Узимку 1204 р. (Воскресенський літопис подає 1203 р.) руські князі, перед серед яких вів Роман Мстиславич, здійснили великий і переможний похід у Половецький степ. Несподівано для всіх (як можна зрозуміти зі слів літописців) «Романъ емъ Рюрика и посла в Києвъ, и постриже [и] въ чернци и жену его, и дщерь»⁵⁵. У полон до Романа потрапили також

⁵⁰ Лаврентьевская летопись, 2. – Стб.417.

⁵¹ Там же; Полное собрание русских летописей. – Т.7: Летопись по Воскресенскому списку. – Санкт-Петербург, 1856 (далі – Воскресенская летопись). – С.107.

⁵² Там же.

⁵³ Літописці з жахом відгукнулися на святотатство Рюрика, котрий ще й спалив і розграбував церкви та монастирі (див., напр.: Лаврентьевская летопись, 2. – Стб.418–419; Воскресенская летопись. – С.107–108).

⁵⁴ Там же. Менш справний текст див.: Лаврентьевская летопись, 2. – Стб.419.

⁵⁵ Лаврентьевская летопись, 2. – Стб.420.

сини Рюрика – Ростислав і Володимир. У справу втрутився знову Всеволод владимиристо-суздальський. Згідно зі свідченням Воскресенського (більш докладного, аніж Лаврентіївський) літопису, той «посла къ Роману в Галичъ посоль о зяти своемъ и о брате его. Романъ же, послушавъ великого князя Всеволода, и отпусти зятя его Ростислава и брата его Володимера. Князь же великий Всеволодъ посади зятя свого Ростислава на столѣ въ Києве»⁵⁶.

Так виглядала зміна князя в Києві 1204 р. у тлумаченні північноруських провсеволодових літописців. Історики вже давно звернули увагу на тенденційність та упередженість їхнього висвітлення подій у Наддніпрянщині 1202–1205 рр. Чи не першим це помітив М.С.Грушевський⁵⁷. Насправді, у ті роки Всеволод Юрійович не міг мати такого вирішального впливу на долю Південної Русі: надто далеко зайшли процеси роздробленості, надто багато справ у Володимиро-Суздальському князівстві й навколишньому регіоні мав старіючий і вже хворий князь Всеволод. Доля Києва й землі була, на мій погляд, швидко вирішена самим князем Романом, а вже потім він міг повідомити про своє рішення Всеволодові Юрійовичу.

Отже в 1204 р. Роман Мстиславич поставив під свою владу всю Південну Русь, посадивши в Києві свого «підручника», хай навіть сина свого суперника Рюрика. Недарма через кілька десятиліть галицький книжник із гордістю за свого государя Данила згадував: «Его же отецъ бѣ царь въ Руской земли, иже покори Половецкую землю и воева на иные страны всѣ»⁵⁸. Смерть Романа 19 червня 1205 р. стрімко змінила плин соціально-політичного життя Південної Русі, відчутно позначилася на історії всіх давньоруських земель.

По загибелі князя Романа Рюрик Ростиславич, згідно з влучним і образним виразом північноруського літописця, «смета с себе чернецькыѣ порты и сѣде Кыевѣ»⁵⁹. Він негайно зустрівся з Ольговичами – «и цѣловаша крестъ Рюрикъ къ Олговичемъ, и Олговичи к Рюрику, како имъ поити всемъ к Галичю»⁶⁰. Цей спільний з Ольговичами похід Рюрика Ростиславича в Галицьку землю стався, виходячи з послідовності подій, незабаром по смерті Романа Мстиславича, мабуть восени 1205 р.⁶¹ Тоді князі зазнали поразки від галицького війська. Але наступного, 1206 р., Рюрик Ростиславич знову організував напад на Галич, в якому сиділа вдова Романа Анна з малими синами – Данилом і Васильком. До київського князя Рюрика й Ольговичів приєднався смоленський князь Мстислав Романович, небіж Рюрика Ростиславича, і найнята за гроші половецька орда. Романовичам (так Галицько-Волинський літопис називає синів

⁵⁶ Воскресенская летопись. – С.108–109. У Лаврентіївському літопису (стб.421) усе це викладено коротше й під невірним 1205 р.

⁵⁷ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.3. – Л., 1905. – С.217–227 та ін.

⁵⁸ Галицько-Волинський літопис. – С.109.

⁵⁹ Лаврентьевская летопись, 2. – Стб.426.

⁶⁰ Там же.

⁶¹ Грушевський М. Хронологія подій Галицько-Волинської літописи // Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Т.41. – Л., 1901. – С.7. Я враховую це дослідження М.С.Грушевського при визначенні дат подій Галицько-Волинського ізводу, що писався, як відомо, без позначення дат і самих порічних статей (ті роки, що зафіксовано в Іпатіївському списку нашого літопису, проставлено пізніше часу його створення, у багатьох випадках навмання, напевне, у XV ст.).

Романа Мстиславича) допоміг відбитися від Рюрика союзник їхнього батька – угорський король Андрій⁶².

Навала орд Батия на Київ в кінці листопада – на початку грудня 1240 р., здобуття й майже повне його знищення монголами завдали непоправних втрат людності та величезної шкоди економіці міста, усім сторонам його життя. Водночас, як це не парадоксально звучить, у другій половині XIII–XIV ст. спостерігається певне піднесення самоврядування у стольному граді. У Києві того часу більшою частиною не було князів або сиділи тимчасові й слабкі ставленики Золотої Орди. Тому містом правила громада та її рада із заможних городян і вцілілих під час «Батиевого погрому» бояр⁶³.

У 1360-х рр. Наддніпрянищиною, Чернігово-Сіверщиною й Поділлям заволоділи литовські князі. Починаючи з Володимира Ольгердовича (княжив у Києві в 1363–1394 рр.), вони проводили політику співпраці з місцевими князями та боярами, а також заможним міщанством, підтверджуючи своїми грамотами їхні права й вольності. Литовські князі прагнули перетворити українські міста на своїх союзників, усіяко загравали з міською верхівкою та багатіями. Через це у грамотах Києву та іншим значним міським центрам вони неодноразово проголошували: «Ми старини не рушимо і новини не вводимо». Та «старина» – не що інше, як київські вольності й права самоврядування.

Ось чому запровадження маґдебурзького права в Києві наприкінці XV ст. слід розглядати значною мірою як вияв давньоруської традиції самоврядування й наслідок прагнення городян до збереження своїх вольностей. Зі свого боку, литовські князі воліли мати міста та городян своїми союзниками в політичних надіях і звершеннях.

⁶² Лаврентьевская летопись, 2. – Стб.426; Воскресенская летопись. – С.112.

⁶³ Котляр Н.Ф. Дипломатия Южной Руси. – С.265 та ін.

In this article author lightens up the institutions of urban governance in Rus' (mainly Southern), their role in developing of urban life.

Keywords: *administration, council, meeting, community.*

О.С.ІЩЕНКО *

ВІЗАНТІЙСЬКА СПАДЩИНА ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА В ІСТОРИЧНІЙ ПАМ'ЯТІ

Розглядаються різноманітні зв'язки великого князя київського Володимира Мономаха з Візантією, їх осмислення в контексті ідеї візантійської спадщини в московській суспільно-політичній думці XV–XVI ст. Аналізується спорідненість князя по материнській лінії з візантійським імператорським домом, дані письмових і матеріальних джерел про близькість Володимира Всеволодовича до візантійського суспільства й культури, його політичні та військові взаємовідносини з імперією. Робиться висновок про те, що саме завдяки цим, переосмисленим в історичній пам'яті зв'язкам, Володимира Мономаха й було обрано на роль символу російської монархічної влади, рівної за статусом влади візантійських імператорів.

Ключові слова: Володимир Мономах, Візантія, Русь, Московське царство, історична пам'ять, ідея візантійської спадщини.

Володимир Всеволодович Мономах – один із найбільш відомих руських князів, який увійшов до історичної пам'яті як той, хто об'єднав княжий рід, зупинив усобиці, був послідовним борцем із половцями, почав цілеспрямований наступ на степовиків. При цьому з ряду інших князів він виділявся не тільки своєю невтомною діяльністю на користь Русі, як це змалювали ангажовані літописці, але й походженням – спорідненістю з візантійським імператором, що на рубежі XV–XVI ст. відіграє далеко не останню роль у трансформації образу князя в династичний і самодержавний символ Московського царства.

Згідно з повідомленням «Повісті временних літ» (далі – «ПВЛ») під 1053 р., матір'ю Володимира Мономаха була грецька царівна: «У Всеволода родися сынъ, и нарече имя ему Володимеръ от царице гръкыне»¹. Своє незвичайне походження підкреслював і сам князь. Починаючи «Повчання» дітям, написане, імовірно, не без грецького літературного впливу², він уважав за необхідне повідомити, насамперед, про цей факт: «Азъ худый дедомъ своимъ Ярославомъ, благославленнымъ, славнымъ, нареченый въ крещении Василий, русьскимъ именемъ Володимеръ, отцемъ възлюбленнымъ и матерью своею Мъномахъ»³. Дружиною Всеволода та матір'ю його первістка, майбутнього

* Іщенко Олександр Сергійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та соціальних технологій Новочеркаського інженерно-меліоративного інституту Донського державного аграрного університету (Новочеркаськ, Російська Федерація)

E-mail: ischenko-2010@mail.ru

¹ Повесть временных лет / Подгот. текста, пер., ст. и комм. Д.С.Лихачёва; под ред. В.П.Адриановой-Перетц. 3-е изд. – Санкт-Петербург, 2007. – С.70.

² Див., напр.: Комарович В.Л. Поучение Владимира Мономаха // История русской литературы. – Т.І: Литература XI – начала XIII в. – Москва; Ленинград, 1941. – С.290–291; Робинсон А.Н. Литература Древней Руси в литературном процессе средневековья XI–XIII вв.: Очерки литературно-исторической типологии. – Москва, 1980. – С.97.

³ Повесть временных лет. – С.98.

князя Володимира Всеволодовича, стала царівна з дому правлячого імператора Константина IX Мономаха, адже інших імператорів із роду Мономахів у Візантії не було. Однак подібна інтитуляція з зазначенням свого походження по жіночій лінії, по суті, суперечила традиціям («іменами жінок у давньоруській писемності завжди нехтували, називаючи їх по імені чоловіка чи сина»⁴). Але тенденція ведення свого родоводу від роду візантійських імператорів, що простежується у цьому випадку, возвеличувала владу та статус Володимира, виділяла його серед інших Рюриковичів⁵. Таким чином, заради утвердження своєї переваги в Русі можна було піти й на порушення традицій. У цьому зв'язку слід було б очікувати доволі частого іменування в літописі Володимира Всеволодовича Мономахом. Але в «ПВЛ», не рахуючи «Повчання», уміщеного 1096 р. в Лаврентіївському її списку, князь іменується практично завжди тільки як Володимир. Згадку про його родове наймення зустрічаємо лише у продовженні «Повісті» за Іпатіївським списком (1111, 1113 і 1115 рр.) і пізніх літописах. Однак використання Володимиром Всеволодовичем антропоніма Мономах – аргумент належності до відповідного імператорського роду, прижиттєвого його вживання стосовно до князя, відоме не тільки з «Повчання», а враховуючи, що останнє було включене до літопису доволі пізно⁶, то й не стільки з нього.

Найбільш надійним підтвердженням прижиттєвого найменування Володимира Всеволодовича Мономахом стала знайдена в Новгороді 1960 р. князівська свинцева печатка з зображенням св. Василя Кесарійського, на честь якого його було хрещено, і написом грецькою: «Печатка Василя, благородного архонта Русі, Мономаха»⁷. Відомі й інші печатки, що їх атрибутовано Володимирові Всеволодовичу – на них зображення св. Василя супроводжується написами: «Господи, помози рабу своєму Василю» або «Господи, помози рабу своєму Василю, князю руському»⁸. В.Янін дійшов висновку, що печатка з грецькою легендою й родовим найменням князя, швидше за все, належить до більш раннього періоду його діяльності (наприклад до 1070-х рр.). На більш пізніх печатках грецькі легенди змінюються руськими⁹. У кожному разі, саме

⁴ Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – К., 1992. – С.113.

⁵ Плотникова О.А. Легитимизация власти на этапе становления и укрепления династии русских князей. – Москва, 2008 [Электронный ресурс]: http://www.mosgu.ru/nauchnaya/publications/2008/monographs/Plotnikova_OA_Legitimization_of_Authority.pdf. Поп.: Валева Г.К. О родовом прозвании Владимира Всеволодовича Мономаха // Вопросы ономастики: Межвуз. сб. науч. тр. – Свердловск, 1982. – С.121.

⁶ Див.: Воронин Н.Н. О времени и месте включения в летопись сочинений Владимира Мономаха // Историко-археологический сборник в честь А.В.Арциховского. – Москва, 1962. – С.265–271; Его же. Андрей Боголюбский. – Москва, 2007. – С.134–137; Горский А.А. К вопросу о судьбе произведений Владимира Мономаха // Неисчерпаемость источника: К 70-летию В.А.Кучкина. – Москва, 2005. – С.117–123.

⁷ Янин В.Л., Литаврин Г.Г. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха // Историко-археологический сборник: А.В.Арциховскому к 60-летию. – Москва, 1962. – С.205; Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. – Т.1: Печати X – начала XIII в. – Москва, 1970. – С.16, 170, 251.

⁸ Янин В.Л., Литаврин Г.Г. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха. – С.211; Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси. – С.30, 70, 252; Луцко В.Г. Вислая печать Владимира Мономаха // Нумизматика и сфрагистика. – Вып.5. – К., 1974. – С.96–99.

⁹ Янин В.Л., Литаврин Г.Г. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха. – С.212; Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси. – С.70.

перший із цих типів печаток являє найбільший інтерес та дозволяє нам судити не тільки про прижиттєве найменування князя Мономахом, а й уважати його офіційним. Зазначений тип цікавий і тим, що в ньому використано рідкісний грецький титул князя як для руської сфрагістики – «архонт», і ще більш рідкісний для Русі візантійський титул – «благородний», що відображає, очевидно, «генетичний зв'язок лінії Володимира Всеволодовича з візантійським імператорським домом, спорідненістю з яким Мономашичі пишались»¹⁰. Така титулатура нагадує початок «Повчання» Володимира Мономаха, що його було зацитовано раніше, і також, як і останнє, демонструє прагнення князя виділитися серед іншої братії.

Митрополит Никифор, для якого Мономах був «добляя глава наша и всеи христолюбивей земли», навіював князеві думки про його вищість, отриману завдяки народженню тому, що «Богъ издалеча проразуме и предъповедь, его же изъ утробы освяти и помазавъ, отъ царьские и княжьские крови смесивъ, его же благочестие въспита [...] И тьи (Володимир – *О.І.*) есть истинныи икъунникъ (копія, точне зображення оригіналу – *О.І.*) царское и княжеское икунь»¹¹. Судячи з цих адресованих князю послань та яскравої характеристики особистісних рис Володимира, що її було вміщено в одному з послань, між князем і митрополитом-греком установилися доволі теплі, дружні взаємини¹².

¹⁰ Янин В.Л., Литаврин Г.Г. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха. – С.217.

¹¹ Поньрко Н.В. Эпистолярное наследие Древней Руси: XI–XIII вв.: Исследования, тексты, переводы / Отв. ред. Д.С.Лихачёв. – Санкт-Петербург, 1992. – С.67, 70–71; Послание Владимиру Мономаху о посте и воздержании чувств // Послания митрополита Никифора. – Москва, 2000. – С.59, 73–74. Не інакше, як «благородний княже», звертався до Володимира Мономаха митрополит Никифор і у своєму посланні про «латинську віру» (див.: Поньрко Н.В. Эпистолярное наследие Древней Руси... – С.71; Послание на латин // Послания митрополита Никифора. – С.95). За своїм характером до цитованого вище послання митрополита про піст і стриманість приєднується й послання князеві єпископа Даниїла Юр'ївського, в якому той звертався до Володимира як «почтенному господьскимъ и царьскимъ саномъ [...], благочестивому, христолюбивому великому князю» (див.: Тихомиров М.Н. Малоизвестные памятники: 2. Киевские князья XI столетия в посланиях о повинных // Труды Отдела древнерусской литературы (далі – ТОДРЛ). – Т.16. – Москва; Ленинград, 1960. – С.455; Поньрко Н.В. Эпистолярное наследие Древней Руси... – С.56). У всіх цих посланнях поряд із вказівкою на благородство та благочестя Володимира, привертає увагу й використання щодо нього царської термінології. Цар Володимир Мономах іменувався також у «Слові» Даниїла Заточника і у творі, названому М.Вороніним «Сказанням про перемогу над болгарями 1164 р. і встановлення свята Спаса» (див.: Слово Даниїла Заточника, которое он написал своему князю Ярославу Владимировичу // Памятники общественной мысли Древней Руси: В 3 т. – Т.1: Домонгольский период / Сост., авт. вступ. ст. и комм. И.Н.Данилевский. – Москва, 2010. – С.154, 410; Щапов Я.Н. Политические концепции о месте страны в мире в общественной мысли Руси XI–XIV вв. // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования, 1987 г. – Москва, 1989. – С.164). Однак, як показав В.Водов, уживання царського титулу стосовно давньоруських князів мало спорадичний характер. Найчастіше ним послуговувалися для прославлення з використанням візантійських взірців красномовства, для підкреслення політичного престижу того чи іншого князя (див.: Водов В. Замечания о значении титула «царь» применительно к русским князьям в эпоху до середины XV в. // Из истории русской культуры. – Т.II. – Кн.1: Киевская и Московская Русь. – Москва, 2002. – С.541–542; пор.: Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – С.135–138). Термін «цар» в епоху до середини XV ст. не став титулом, котрий використовувався б стосовно руських князів, він побутував як свого роду позначення правителя «високим стилем» (див.: Горский А.А. «Всего еси исполнена земля Русская...»: Личность и ментальность русского средневековья: Очерки. – Москва, 2001. – С.135; Его же. Русское средневековье. – Москва, 2010. – С.85).

¹² На думку деяких дослідників, митрополит Никифор став навіть одним з ініціаторів запрошення Володимира Мономаха на київський стіл після смерті Святополка (див.: Макаров А.И.,

Цьому, очевидно, не в останню чергу сприяло візантійське походження правителя. Невипадково, аналізуючи адресовані йому послання митрополита Никифора, Д.Оболенський дійшов висновку про «близькість Володимира до візантійського суспільства і його інтелектуального світу»¹³. Якщо це так, то печатка князя, на грецькому написі якої його названо Мономахом, є свідченням не тільки амбіцій, прагнення підкреслити свою винятковість із-поміж інших князів, але й материнського виховання в душі візантійських культурних традицій. Саме цей зв'язок, за словами Г.Вернадського, знайшов вияв у «підтримці грекофільських тенденцій у руській церкві, за що його засуджують деякі [...] російські історики націоналістичного духу»¹⁴. Серед останніх Г.Вернадський, очевидно, мав на увазі такого знаного дослідника як М.Присьолков. У боротьбі на території Русі грекофільської та національної тенденцій розвитку церкви, поданих, відповідно, митрополитами, що ставилися з греків і Києво-Печерським монастирем, Мономах, на його думку, тільки прикривався «націоналізмом», а насправді був прихильником грекофільської орієнтації¹⁵.

Відзначаючи деяку суперечливість і «роздвоєність» природи Володимира, М.Присьолков у цьому зв'язку бачив у ній живу для князя дійсність, яка була зовсім «не руського походження: перед нами портрет, точніше копія зі звичайного типу візантійського виробу»¹⁶. Утім «грекофілізм» Мономаха, на думку ряду дослідників, багато у чому уявний¹⁷.

Більш переконливо його зв'язок із Візантією, окрім свинцевих печаток, можна простежити на двох інших матеріальних прикладах. Перший із них – так звана чернігівська гривна – датується кінцем XI ст. Це – знайдений 1821 р. біля Чернігова золотий амулет-змійовик, який носили на грудях для захисту від усяких бід і хвороб. На лицьовій стороні представлено постать архангела Михаїла на повен зріст, із важкими довгими крилами, жезлом-лабаром (або рипідою) у правій руці й з державою – у лівій. Навколо цього зображення розташовано напис грецькою мовою, що являє собою початок «трисвятої пісні»

Мильков В.В., Полянський С.М. Древнерусская мысль в её историческом развитии до Никифора // Послания митрополита Никифора. – С.46; *Гайденко П.И.* Священная иерархия Древней Руси (XI–XIII вв.): зарисовки власти и повседневности. – Москва, 2014. – С.61, 120; *Карпов А.Ю.* Владимир Мономах. – Москва, 2015. – С.290.

¹³ *Оболенский Д.* Владимир Мономах // *Его же.* Византийское содружество наций: Шесть византийских портретов. – Москва, 1998. – С.483.

¹⁴ *Вернадский Г.В.* Киевская Русь. – Тверь; Москва, 1996. – С.106.

¹⁵ *Присёлков М.Д.* Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. – Санкт-Петербург, 1913. – С.325–326.

¹⁶ Там же. – С.331.

¹⁷ *Орлов А.С.* Владимир Мономах. – Москва; Ленинград, 1946. – С.58–62, 80; *Хрусталёв Д.Г.* Разыскания о Ефреме Переяславском. – Санкт-Петербург, 2002. – С.256, 285. Чого варті тільки запровадження за нього в Русі свята Миколая Весняного (9 травня), котре прославляло крадіжку розбійниками-кушцями мощів святого Миколая Чудотворця з міста Мир у візантійській провінції Лікія й перенесення їх до італійського Барі (про це див.: *Хрусталёв Д.Г.* Разыскания о Ефреме Переяславском. – С.228–255). Візантія, як зауважував А.Кузьмін, «такого свята, звісно, не визнала. Зате Рим не поскупився, поділившись отриманим заради встановлення нового свята на Русі» (див.: *Кузьмин А.Г.* Западные традиции в русском христианстве // Введение христианства на Руси. – Москва, 1987. – С.50–51). Деяка переорієнтація інтересів великокнязівського столу в бік Візантії, імовірно, мала місце лише в період, що наступив невдовзі після вокняження Володимира Мономаха в Києві (див.: *Гайденко П.И.* Священная иерархия Древней Руси... – С.61).

(Ісая, 6, 3). На зворотному боці – поясне зображення жінки зі зміями, що відходять у різні боки (звідси й назва амулета). Цю медузоподібну жінку оточують два концентричних написи: замовляння проти духу хвороби («істери» грецькою мовою) і «Господи, помози рабу своєму Василюю. Аминь»¹⁸. Імовірно, саме Володимир Мономах був власником цієї золотої філактерії, як видається, втраченої ним під час своїх мандрівок¹⁹. Де б не було виготовлено для нього цей розкішний амулет (у Візантії або в Русі), він, за оцінкою О. Орлова, відображає «саме національне грецьке сповідання, що являє синкретизм античного язичництва та східного християнства»²⁰.

Іншим прикладом зв'язку Володимира Всеволодовича з Візантією може служити фресковий живопис Софії Київської. Імовірно, саме в роки його князювання в Києві було виконано ряд розписів на стінах і склепіннях двох баштових сходів, що ведуть на хори, де під час богослужіння перебували князь та його сім'я. На цих розписах були зображення візантійських придворних церемоній: різноманітні ігри на Константинопольському іподромі, палац Кафізми, звідки імператор і його почет дивилися на змагання, постать самого василевса в оточенні придворних, сцени полювання²¹. Ця тематика, що її було принесено до Києва з Візантії, використовувалася, за оцінкою В. Лазарева, «для прославлення великокнязівської влади. І коли київські князі підіймалися сходами на хори й бачили зображення численних циркових сцен, то останні асоціювалися не стільки з візантійськими василевсами, скільки з поняттям влади як такої»²². Отже перед нами – прагнення за допомогою образотворчого мистецтва наблизити Київ до Константинополя, уподібнити його цій «столиці світу», «новому Єрусалимові»²³. Про зображені ж у мистецтві сцени, як припускають

¹⁸ Орлов А. С. Владимир Мономах. – С. 64; История культуры Древней Руси: Домонгольский период. – Т. 2. – Москва; Ленинград, 1951. – С. 444–445; Николаева Т. В., Чернецов А. В. Древнерусские амулеты-змеевики. – Москва, 1991. – С. 49–51; Котляр Н. Ф. Золотая гривна Мономаха // Родина. – 2008. – № 1. – С. 31.

¹⁹ Оболенский Д. Владимир Мономах. – С. 484. За дотепним припущенням Б. Рыбакова, князь втратив цей амулет під час однієї зі своїх мисливських виправ, про які він писав у «Повчанні» (див.: Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв. – Москва, 1982. – С. 455; пор.: Котляр Н. Ф. Золотая гривна Мономаха. – С. 32).

²⁰ Орлов А. С. Владимир Мономах. – С. 65. Детальніше про амулети-змійовики як свідчення «християнсько-язичницького двовір'я» див.: Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. – Москва, 1987. – С. 653–656. На думку більшості дослідників, ця філактерія має руське походження. Однак за своїми стилістичними особливостями вона не знаходить близьких відповідників у попередніх і синхронних пам'ятках Русі. Найближча до неї аналогія – у зображеннях на рельєфах печерного храму в ім'я архістратига Михаїла в Монте-Горбано (Монте-Сант-Анджело, Південна Італія). На думку Ю. Шевченка, «чернігівська гривна» своєю появою й має завдячувати цьому храмові (див.: Шевченко Ю. Ю. Русские амулеты с образом архангела из пещерного храма Южной Италии времён норманнского завоевателя Роберта Гвискара // Скандинавские чтения 2008 года / Сост. Т. А. Шрайдер. – Санкт-Петербург, 2010. – С. 40–45). Менш переконливим є припущення цього ж автора, що замовником змійовика був князь Олег Святославич, який у 1080-х рр. перебував у Середземномор'ї, та мав, як відомо, християнське ім'я Михаїло. Володимир Мономах отримав від нього цю філактерію пізніше, у 1090-х рр. (див.: Там же. – С. 44–45).

²¹ Див.: Лазарев В. Н. Древнерусские мозаики и фрески XI–XV вв. – Москва, 1973. – С. 107–115.

²² Лазарев В. Н. Древнерусские мозаики и фрески XI–XV вв. – С. 27; Его же. Искусство Древней Руси: Мозаики и фрески. – Москва, 2000. – С. 76. Пор.: Оболенский Д. Владимир Мономах. – С. 485.

²³ Про подібне сприйняття Києва див.: Данилевский И. Н. Древняя Русь глазами современников и потомков (IX–XII вв.): Курс лекций. – Москва, 1998. – С. 355–368; Его же. Зарождение государственной идеологии в Древней Руси // Ярослав Мудрый и его эпоха. – Москва, 2008. – С. 134–152. Більш детально див.: Ричка В. М. «Київ – Другий Єрусалим» (з історії політичної думки

деякі історики, художникам (якщо вони були русичами) могла розповісти мати Володимира Мономаха²⁴. Останнє, зрештою, якщо погодитися з тим, що розглянуті розписи було зроблено в роки князювання Володимира Всеволодовича в Києві, малоймовірно, оскільки вона померла явно задовго до цього часу. Однак, у будь-якому випадку, заперечувати ту чи іншу її роль у процесі внутрішнього оздоблення Софійського собору було б необачно. Із появою візантійської принцеси в Русі, куди вона приїхала не одна, а з двором, нехай і невеликим²⁵, культурний вплив імперії не міг не стати більш помітним. Також, звичайно, мали пошквалитися й відповідні контакти Києва з Візантією²⁶. Але все це тільки припущення.

Якщо з чимось і складно посперечатися, то це з роллю матері у вихованні Володимира, якого вона разом із чоловіком випадково назвала «Мономахом» – ім'я, відповідно до середньовічних уявлень, визначало долю людини, його орієнтацію на ту чи іншу систему цінностей²⁷. За висновками сучасних дослідників, цей «князь, із властивою йому зразковою правдивістю, сформувався як особистість під впливом матері всупереч далеко не в усьому християнській обстановці двору»²⁸. Імовірно, вихованню матері Володимир зобов'язаний і знанням грецької мови, якою говорила сама мати, «і яка, звичайно, входила до числа тих п'яти, котрими володів (його – *О.І.*) батько»²⁹. Вище вже згадувалося, що написане Володимиром «Повчання» несе на собі серед іншого й сліди грецького

та ідеології середньовічної Русі). – К., 2005. Примітно, що ідею столицності Києва Володимир Мономах проводив і в літописанні. За спостереженням О.Толочка, згідно з «ПВЛ», серед руських князів він навіть був першим, хто її висловлював (див.: *Толочко А.П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – С.108–109). Заслугує у цьому ж зв'язку на увагу і сказання про побудову Успенського собору Печерського монастиря (зафіксовано в Києво-Печерському патерику), що пов'язується з іменем Мономаха. Головним ідейним змістом сказання, калькуючи візантійський культ Богоматері Влахернитиси, покровительки Константинополя, стало уявлення про небесний патронат Божої Матері над столицею Русі (див.: Там же. – С.114–121). Цю ідею небесного заступництва Богородиці, як звернув увагу В.Ричка, відображає також уміщена в «ПВЛ» під 1096 р. молитва, якою завершується комплекс праць Володимира Мономаха (див.: *Ричка В.М.* «Київ – Другий Єрусалим»... – С.136). Нарешті, деякі дослідники називали Володимира Мономаха навіть засновником свята Покрови Богородиці – насправді, швидше за все, започаткованого онуком Андрієм Боголюбським (див.: *Ілюханова М.Б.* Сюжеты и символы Московского царства. – Санкт-Петербург, 1995. – С.52–61; *Воронин Н.Н.* О времени и месте включения в летопись сочинений Владимира Мономаха. – С.269–271; *Его же.* Андрей Боголюбский. – Москва, 2007. – С.136–137). Але як би там не було, особливе шанування Володимиром Мономахом Божої Матері не викликає сумнівів, про що свідчить будівництво князем храмів в її ім'я.

²⁴ *Оболенский Д.* Владимир Мономах. – С.485.

²⁵ *Данилевский И.Н.* Князья домонгольской Руси: «свои» или «чужие» // Родина. – 2012. – №9. – С.113.

²⁶ *Морозова Л.Е.* Великие и неизвестные женщины Древней Руси. – Москва, 2009. – С.269, 283–284.

²⁷ Див.: *Сендерович С.* Св. Владимир: к мифопоэзису // ТОДРЛ. – Т.49. – Санкт-Петербург, 1996. – С.300–313; *Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б.* Выбор имени у русских князей в X–XVI вв.: Династическая история сквозь призму антропонимики. – Москва, 2006.

²⁸ *Баранкова Г.С., Мильков В.В., Полянский С.М.* Комментарии // Послания митрополита Никифора. – С.86.

²⁹ *Кузьмин А.Г.* Владимир Мономах // Великие государственные деятели России / Под ред. А.Ф.Киселёва. – Москва, 1996. – С.49. У цьому випадку А.Кузьмін має на увазі зв'язку з «Повчанням» Володимира Мономаха: «Отець мой, дома седа, изуменяе 5 языкъ, в томъ бо чать есть от инехъ земель» (див.: *Повесть временных лет.* – С.102). Дослідники досі сперечаються, які саме це були мови. Єдине, у чому всі сходяться: Всеволод, безумовно, володів грецькою (див.: *Данилевский И.Н.* Князья домонгольской Руси: «свои» или «чужие». – С.114).

літературного впливу: тут присутні посилання на праці таких візантійських богословів, як Василій Великий, Іоанн Екзарх, Ксенофонт тощо. Цілком імовірно, що з цими творами його познайомила мати, яка на Батьківщині здобула добру освіту та долучила до читання книг не тільки сина, а й чоловіка³⁰.

Достеменно не відомо, ким саме доводилася імператорові Константинові Мономаху мати Володимира Всеволодовича. У «ПВЛ» її було названо «царицею грекинею», а це вказує лише на спорідненість із василевсом. Про її ж ступінь стає відомо з деяких пізніх літописних джерел: вони повідомляють про те, що мати Володимира була дочкою Константина Мономаха. На це, зокрема, указують Тверський збірник і Густинський літопис. У першому записі 1054 р. доповнено такими відомостями: «Родися Всеволоду Ярославичу сынъ от царици грекини Манамахи, и наречень бысть Владимиръ Манамах, деднимъ прозвищемъ; бе бо за Всеволодомъ дщи греческаго царя Костантина Манамаха»³¹. У другому записі читається після повідомлення про похід русі на Царгород 1043 р.: «По трех же летехъ смирися Ярославъ со Греки и поят дщерь у Константина Мономаха царя Греческаго, за сына своего Всеволода»³². Дочкою Константина Мономаха дружина Всеволода називалася й в одному з синодиків Київського Видубицького монастиря. За припущенням В.Брюсової, джерелом усіх цих додаткових відомостей про неї могли послужити найдавніші південноруські літописи³³. Однак, імовірніше, усе це було тільки інтерпретацією першоджерел, їх модернізацією, яка органічно вписувалася в нову концепцію русько-візантійських відносин кінця XV – початку XVI ст.³⁴

Уявлення про матір Володимира Мономаха як про дочку Константина IX було некритично сприйнято більшістю істориків і навіть відбилося на академічному виданні «Повісті временних літ», згідно з яким Володимир «народився від дочки царської, грекині»³⁵. Між тим є обставини, які не дозволяють беззастережно з цим погодитися. Головна з них – це мовчання візантійських джерел, котрі «рішуче не містять ніяких указівок на шлюб представниці візантійського роду Мономахів із сином київського князя»³⁶. Нічого не відомо з візантійських документів і про існування дочки Константина, хоча історія його життя й еротичних пригод відомі доволі добре, насамперед завдяки М.Пселлу. Проте, розглянувши відомості про родичів Константина IX, що містяться у візантійських хроністів, В.Янін і Г.Литаврин дійшли висновку, згідно з яким «найбільш правдоподібним залишається припущення, що мати Володимира була рідною дочкою імператора» від його другого шлюбу,

³⁰ Морозова Л.Е. Великие и неизвестные женщины Древней Руси. – С.282.

³¹ Тверской сборник // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.15. – Москва, 2000. – Стб.151.

³² Густынская летопись // Там же. – Т.40. – Санкт-Петербург, 2003. – С.54.

³³ Брюсова В.Г. К вопросу о происхождении Владимира Мономаха // Византийский временник. – Т.XXVIII. – Москва, 1968. – С.134.

³⁴ Боровков Д. Владимир Мономах, князь-мифотворец. – Москва, 2015. – С.203–204.

³⁵ Повесть временных лет. – С.207. У своєму коментарі Д.Лихачов, однак, більш обережний, зазначаючи лише, що «Всеволод Ярославич був одружений із принцесою з дому Константина Мономаха» (див.: Там же. – С.489).

³⁶ Янин В.Л., Литаврин Г.Г. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха. – С.217.

який тривав приблизно між 1025–1033 рр., тобто до сходження на престол³⁷. Дослідники також висловили припущення, що ім'я її було Марія. Підставою до цього послужила схожість печатки Володимира з печаткою «архонтеси Марії». Зображення на останній Андрія Первозванного дозволяє, на думку авторів, бачити у ньому патрона її чоловіка. Оскільки Всеволод Ярославич мав християнське ім'я Андрій, найбільш вірогідне припущення, що архонтеса Марія і є дружина Всеволода (Андрія) Ярославича³⁸.

Маючи глибоку аргументованість, ця гіпотеза отримала підтримку й інших дослідників, у тому числі у зарубіжній історіографії. Приєднався до неї й О.Соловйов³⁹. До такого припущення схилився й біограф Володимира Мономаха – О.Карпов, не виключаючи водночас, що ця «майбутня дружина Всеволода Ярославича була незаконнонародженою дочкою Константина Мономаха від його коханки Склирени (племінниці його другої дружини), з якою Константин перебував у тривалому зв'язку принаймні з початку 30-х рр. XI ст., і яку, ставши імператором, увів до палацу з почесним титулом севасти»⁴⁰.

Проте думка, згідно з якою дочку Константина Мономаха, що стала дружиною Всеволода Ярославича, звали Марією, – не єдина. Існують й інші версії, що спираються на усні або письмові джерела. Так, у місцевих смоленських переказах про перенесення ікони Смоленської Божої Матері з Константинополя в Русь мати Володимира, дочка імператора Константина Мономаха, іменується Анною; у синодику Київського Видубицького монастиря – Анастасією⁴¹; у поминальнику з Києво-Печерського патерика за редакції Йосипа Тризни – Єфросинією⁴². Але всі ці відомості – доволі пізнього походження, і на відміну від гіпотези В.Яніна й І.Литаврина не викликають великої довіри. У згаданому усному переказі, швидше за все, відбилося ім'я цариці Анни, дружини князя Володимира Святого, оскільки в деяких смоленських записках ідеться саме про неї⁴³. А в повідомленнях Видубицького синодика і поминальника Й.Тризни, як про це справедливо зазначив О.Карпов, «викликає сумнів насамперед той факт, що Анастасія або Єфросинія названа тут матір'ю як Володимира, так і його молодшого брата Ростислава, а це в будь-якому випадку невірно, адже брат Володимир Ростислав з'явився на світ у другому шлюбі

³⁷ Янин В.Л., Литаврин Г.Г. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха. – С.221. «Більш імовірною» таку думку визнавав В.Мошин, водночас допускаючи також можливість, що дружиною Всеволода могла бути племінниця Константина IX або, з меншою ймовірністю, – його сестра (див.: Мошин В.В. Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. // Из истории русской культуры. – Т.П. – Кн.1: Киевская и Московская Русь. – Москва, 2002. – С.323–324 (перша публ. у: Византинославика. – Т.IX. – Praha, 1947)). У всякому разі, дочкою імператриці Зої вона не могла бути, оскільки на момент шлюбу з Константином останній було вже 64 роки.

³⁸ Янин В.Л., Литаврин Г.Г. Новые материалы о происхождении Владимира Мономаха. – С.212–217; Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси. – С.17–19.

³⁹ Soloviev A. V. Marie, fille de Constantin IX Monomaque // Byzantion. – XXXII, 1963. – P.241–248.

⁴⁰ Карпов А.Ю. Владимир Мономах. – С.16–17. Пор.: Боровков Д. Владимир Мономах, князь-мифотворец. – С.13. Раніше подібну думку висловив Л.Махновець (див.: Махновець Л. Літопис Руський. – К., 1989. – С.98).

⁴¹ Брюсова В.Г. К вопросу о происхождении Владимира Мономаха. – С.129.

⁴² Кучкин В.А. Княжеский помянник в составе Киево-Печерского патерика Иосифа Тризни // Древнейшие государства Восточной Европы: Материалы и исследования: 1995 г. – Москва, 1997. – С.229.

⁴³ Брюсова В.Г. К вопросу о происхождении Владимира Мономаха. – С.128.

батька. Відповідно може йтися про другу дружину Всеволода Ярославича – мачуху, але не матір Мономаха»⁴⁴. Заради справедливості, слід зазначити, що було висловлено аргументи і проти ототожнення матері Володимира з «архонтесою Марією». Напис «Мономах» на печатці, про яку йшлося вище, як зауважив О.Каждан, «далеко не очевидний; його набагато логічніше було б прочитати “Монах”, тобто черниця. Вона могла бути монашкою в монастирі Святого апостола Андрія Первозванного, а не дружиною Андрія-Всеволода. І, урешті, Марія не інтерпретується як архонтеса “з Русі”, а просто як “дуже благородна архонтеса”. У цьому випадку печатка втрачає зв'язок із загадковою дружиною Всеволода»⁴⁵. Не можна, нарешті, не визнати, що «розв'язання питання про походження дружини Всеволода за даними сфрагістики має силу лише непрямого доказу»⁴⁶.

Сумніватися в тому, що ця насправді невідома на ім'я дружина Всеволода була дочкою імператора Константина IX, дозволяє не тільки мовчання про неї візантійських джерел, які взагалі не знають його дочок, але й деякі інші причини. Із таким самим ступенем імовірності можна стверджувати, що видана заміж у Русь принцеса була, скажімо, племінницею імператора. Однак вірогіднішою видається їй ще більш віддалена спорідненість із василевсом. На користь цього можуть свідчити вже самі обставини укладення шлюбу Всеволода Ярославича та представниці візантійського правлячого дому. Судячи з усього, цей союз відбувся між 1046 і 1052 рр., закріпивши, як вважають, мир між Руссю й Візантією після невдалого походу на Царгород руського війська на чолі зі старшим сином Ярослава Мудрого – Володимиром у 1043 р.⁴⁷

⁴⁴ Карпов А.Ю. Владимир Мономах. – С.16. Пор.: Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси. – С.19–20. Мати Володимира Мономаха померла доволі рано, можливо вже в 1050-х рр. (див.: Хрусталёв Д.Г. Разыскания о Ефреме Переяславском. – С.371). В.Татищев, утім, називає 1067 р. датою її смерті (див.: Татищев В.Н. Собрание сочинений. – Т.2: История Российская. – Москва, 1994. – С.85). Однак достовірність цієї звістки сумнівна. У другому шлюбі, за відомостями того ж В.Татищева, Всеволод був одружений із половчанкою. Проте зміни у сім'ї Всеволода Ярославича більшість дослідників схильні дагувати кінцем 1060-х рр. (див.: Боровков Д. Владимир Мономах, князь-мифотворец. – С.29–30).

⁴⁵ Kazhdan A. Rus'-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries // Harvard Ukrainian Studies. – Vol.12/13. – 1988–1989. – P.417.

⁴⁶ Брюсова В.Г. К вопросу о происхождении Владимира Мономаха. – С.128. Зауважимо, що дослідники робили спроби примирити дві найбільш популярні в історіографії версії імені візантійської принцеси. Так, указуючи на те, що дружину Всеволода Ярославича, родичку Константина IX Мономаха, звали Марією або Анастасією, Л.Войтович зазначав, що «можливо одне з імен чернець (перед смертю княгиня могла прийняти чернецтво, як це тоді практикувалося)» (див.: Войтович Л. Княжа доба: портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С.318; пор.: Махновець Л. Літопис Руський. – С.98, 454).

⁴⁷ Повесть временных лет. – С.67; Паушто В.Т. Внешняя политика Древней Руси. – Москва, 1968. – С.79–80; Литаврин Г.Г. Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII вв.). – Санкт-Петербург, 2000. – С.258–276; Карпов А.Ю. Ярослав Мудрый. – Москва, 2010. – С.369–374. Поясненням мотивів Ярослава у цій кампанії, загалом, можна погодитися з О.Толочком: «Похід 1043 р. мав нагадати імператорові про існування в Києві “такого собі Ярослава Володимировича” й був радше ображеною реакцією на неувважність Візантії, ніж захистом від її надмірної уваги». Цікаво при цьому, що всі повідомлення про похід, на думку дослідника, з'явилися у джерелах «не раніше 1113 р., і ми не знайшли б його в літопису Ярослава» (див.: Толочко О.П., Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1998 [«Україна кризь віки», т.4]. – С.160). В одній зі своїх останніх праць із часів київського князювання Володимира Мономаха О.Толочко, утім, пов'язує початок усього літописання, демонструючи, що «Повість временних літ» була «першим досвідом створення руської історії», поштовхом до якого стало здобуття в Києві візантійсько-руських договорів X ст.

У цій ситуації одруження четвертого сина київського князя, що мав у той час незначні шанси коли-небудь обійняти батьківський престол, із рідною дочкою візантійського імператора (притому єдиної!), пояснити складно. Твердження, які зустрічаються в історіографії щодо підготовки Русі до нової війни, формування широкої антивізантійської коаліції тощо, покликані пояснити таку велику поступку з боку імперії, не переконують⁴⁸. Загальновідомо, що візантійці взагалі дуже обережно ставилися до подібних династичних шлюбів⁴⁹ і якщо вже на них погоджувалися, то лише у виняткових випадках, зокрема «стимульовані» військовими успіхами «варварів». Так, Володимирові Святому, щоб здобути обіцяну йому за допомогу у придушенні повстання Варди Фоки руку сестри імператора Василя II – Анни довелося захопити Корсунь⁵⁰. У нашому ж випадку відбулося зворотнє: 1043 р. переможницею виявилася Візантія і їй тоді вже ніщо не загрозувало. Як би не було, у випадку, що цікавить нас, зрештою доводиться погодитися з О.Кажданом: ми не знаємо, ким конкретно

(див.: *Толочко А.П.* Очерки начальной Руси. – К.; Санкт-Петербург, 2015. – С.20–59). Якщо спостереження дослідника слушні, то створенням «ПВЛ» ми значною мірою зобов'язані контактам Володимиром Мономаха з Візантією. Але, як стверджував літописець, «наперед повернемося». Із тим, що результат русько-візантійської війни 1043 р. був невдалим для русичів згодні не всі дослідники. В.Брюсова, наприклад, висловила гіпотезу, згідно з якою війні останніх не обмежилися відомим нещасливим походом, а мали подальший розвиток: здобуття та спустошення Херсонеса не пізніше, ніж у 1044 р. (як і півстоліття перед цим). Після цього загроза другого походу на Константинополь, на думку дослідниці, і призвела до укладення позитивного для руської сторони мирного договору, скріпленого династичним шлюбом Ярославого сина з дочкою візантійського імператора (див.: *Брюсова В.Г.* Русско-византийские отношения середины XI в. // Вопросы истории. – 1972. – №3. – С.59–61). Ця, збудована на припущеннях, гіпотеза визнання, утім, не отримала. Її критику див.: *Карпов А.Ю.* Ярослав Мудрый. – С.371, 525–526.

⁴⁸ Невипадково такий знавець русько-візантійських відносин, як М.Левченко, спробував пов'язати укладення цього шлюбу не з примиренням сторін після війни 1043 р., а з їх домовленостями про усунення з посади київського митрополита Іларіона, «русина», самовільно поставленого Ярославом. Видану за Всеволода принцесу він при цьому не вважав дочкою імператора, відзначаючи, що це була лише «представниця роду Мономахів» (див.: *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. – Москва, 1956. – С.400–401). Пояснення дослідника, проте, безідеальні, як і фантазії про підготовку Русі до нової війни з Візантією. На думку Л.Мюллера, одруження Всеволода з «родичкою візантійського імператора» відбулося трохи раніше поставлення Іларіона, а самого конфлікту між Константинополем і Києвом навколо цього й зовсім не було (див.: *Мюллер Л.* Иларион и «Повесть временных лет» // *Его же.* Понять Россию: историко-культурные исследования / Пер. с нем. – Москва, 2000. – С.157. Пор.: *Поплз А.* Студити на Русі: Истоки и начальная история Киево-Печерского монастыря. – К., 2011 [«Ruthenica: Supplementum», вип.3]. – С.91, 101–107, 115–119). Інакше ситуація бачилася й такому фахівцеві, як В.Мошин, котрий припустив, що шлюб Всеволода з візантійською принцесою «було укладено не безпосередньо у зв'язку з укладенням миру 1046 р., а трохи пізніше, уже за відновлення дружніх відносин між візантійським двором та Ярославом, і, найімовірніше, наприкінці 1047 р., коли у Візантії [...] відбулося повстання племінника імператора по матері, Лева Торника, що ледь не коштувало Константинові престолу» (див.: *Мошин В.В.* Русские на Афоне и русско-византийские отношения в XI–XII вв. – С.325). Утім, ця версія також має характер припущення. Стан джерел не дозволяє переконливо вирішити це питання. На думку О.Толочка, «якщо шлюб Всеволода з Мономахівною проєктувався вже 1046 р., то здійснився він не раніше 1051–1052 рр. На момент “типі великої” Всеволодові було лише 16 років, а перша дитина від цього шлюбу – Володимир – народилася 1053 р.» (див.: *Толочко О.П., Толочко П.П.* Київська Русь. – С.166–167).

⁴⁹ На пропозиції щодо руки дочки візантійського василевса було відмовлено навіть синові правителя Священної Римської імперії Оттона I – майбутньому імператорові Оттонові II.

⁵⁰ Повесть временных лет. – С.49–50; *Карпов А.Ю.* Владимир Святой. – Москва, 2015. – С.215. Пор.: *Ричка В.М.* Святий рівноапостольний князь Володимир Святий в історичній пам'яті. – К., 2012. – С.28–30; *Його ж.* Корсунь в історії й культурі Київської Русі // Український історичний журнал. – 2015. – №3. – С.58–60.

була дружина Всеволода. Розумніше вважати, що він «був одружений із дамою з роду Мономахів, родичкою Константина IX»⁵¹. Упевнено можна тільки стверджувати, що ця жінка не була «порфірородною» – тобто народженою в Порфірі, особливому покої імператорського палацу, де мали щастя з'являтися на світ лише діти правлячого на той час імператора.

Стосовно ж візантійських зв'язків самого Володимира Мономаха, не можна забувати, що, незважаючи на своє походження й виховання матері-грекині, носія багатих християнських традицій, він був саме руським князем, якій виріс і сформувався в умовах руських реалій. «Хоча й текла у жилах Мономаха грецька кров, – пишуть сучасні дослідники, – серцем і помислами він був прив'язаний до доль Руської землі, і цим пронизано кожен рядок княжих творів»⁵². Незважаючи на певну близькість візантійської культури, копіювання з Візантії низки ідей та уявлень про владу, претензії Володимира на політичну рівність із візантійськими імператорами все ж не спостерігаємо⁵³. Князеве «благородство», як зазначає В.Петрухін, «не змушує його дотримуватися того репрезентативного зразка, який являв василевс на престолі – символ непорушності божественної імператорської влади. Князь радше був подібним до діяльних Комнінів, що змінили Мономахів», або, як відзначили С.Франклін і Д.Шепард, його старшого сучасника, візантійського воєначальника Кекавмена. Але ще доречніше, на думку згаданих дослідників, буде «уявити, що, вирушаючи в подорож із Мономахом, ми опиняємося на одному коні з його прапрадідом Святославом»⁵⁴. «Бадьорість» і «рухливість» Мономаха визначалася, відповідно, «не просто його діяльним характером, але й специфікою князівської влади на Русі»⁵⁵, реаліями тодішнього життя. Швидше за все, саме цими реаліями, а не візантійською традицією, він керувався, коли 1117 р. вивів із Новгороду свого старшого сина Мстислава та посадив його у близькому до Києва Білгороді⁵⁶. Хоча ці дії й нагадують «візантійський імператорський звичай за життя призначати собі співправителя-спадкоємця»⁵⁷, певно, схожість така здебільшого зовнішня. Очевидне й те, що Володимир

⁵¹ Kazhdan A. Rus'-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries. – P.417.

⁵² Макарова А.И., Мильков В.В., Полянский С.М. Древнерусская историческая мысль в её развитии до Никифора. – С.46.

⁵³ Чичуров И.С. Политическая идеология средневековья (Византия и Русь). – Москва, 1991. – С.146–150; Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – С.102–127; Назаренко А.В. К проблеме княжеской власти и политического строя Древней Руси: Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. Киев, 1992 // Средневековая Русь. – Ч.2. – Москва, 1999. – С.180–187; Долгов В.В. Древняя Русь: мозаика эпохи: Очерки социальной антропологии общественных отношений XI–XVI вв. – Ижевск, 2004. – С.17–24, 35–36; Горский А.А. Русское средневековье. – Москва, 2010. – С.85–86. Переймаючи з Візантії ті чи інші ідеї, у Русі їх часто інтерпретували по-своєму (пор.: Толочко О.П. Русь: держава і образ держави. – К., 1994. – С.15, 29–30).

⁵⁴ Франклін С., Шепард Д. Начало Руси: 750–1200. – Санкт-Петербург, 2000. – С.453.

⁵⁵ Петрухін В.Я. Древняя Русь: Народ. Князь. Религия // Из истории русской культуры. – Т.1 (Древняя Русь). – Москва, 2000. – С.207.

⁵⁶ Ипатьевская летопись // ПСРЛ. – Т.2. – Москва, 1962. – Стб.284.

⁵⁷ Петрухін В.Я. Древняя Русь: Народ. Князь. Религия. – С.207. В.Лашнюков навіть уважав, що в роду Всеволода зберігалася «ідея верховної (самодержавної – О.І.) влади, принесена з Візантії». Тому в діяльності Володимира Мономаха «під патріархальними формами не можна не бачити зародків самодержавства» (див.: Лашнюков И.В. Владимир Мономах и его время // Его же. Пособие к изучению русской истории критическим методом. – Вып.2. – К., 1874. – С.10, 35).

за своїми переконаннями не був таким уже грекофілом, як іноді схильні вважати. За слухним зауваженням М.Свердлова, він демонстрував свою відкритість у політичній та культурній взаємодії із країнами Західної Європи. Причому «династичні західноєвропейські зв'язки його князівської гілки явно переважали над генеалогічним походженням по материнській лінії від візантійського імператорського дому. Сам він (тобто Володимир – О.І.) був одружений з англійською принцесою Гітою, дочкою Гаральда Годвінсона. Старший син, новгородський князь Мстислав, мав також скандинавське ім'я Гаральд. Одруженим він був із донькою шведського короля Інгою Стейнкельсон. Дочка Володимира Євфимія була заміжжям за угорським королем Кальманом. Сестра Мономаха Євпраксія Всеволодівна видана за саксонського маркграфа Генріха Довгого, а після його смерті – за імператора Священної Римської імперії Генріха IV»⁵⁸. Та все ж, не можна забувати, що саме спорідненість із візантійськими імператорами, а не можновладними домами Західної Європи, робила його «особливим» серед інших руських князів. Натомість тому, що ставлення Володимира до Візантії не було таким уже однозначним, імовірно, чималою мірою сприяло зіткнення інтересів цих двох країн. Про політичні відносини Києва з Константинополем, утім, відомо небагато. Очевидно, вони «залишалися спокійними й мирними аж до 1116 р., коли в Подунав'ї спалахнули військові дії між імперією та Київською Руссю. Загострення суперництва Володимира Мономаха з Алексієм I Комніним у Криму призвело до того, що руський князь вирішив використати проти імператора його політичного противника»⁵⁹ – людину, що з'явилася на історичній сцені наприкінці XI ст. й видавала себе за Лева, сина імператора Романа IV Діогена. За повідомленням Анни Комніної, це був самозванець, походженням «із низів»⁶⁰, однак Володимир Мономах визнав його за справжнього Лева Діогена й навіть видав за нього дочку Марію (Марію)⁶¹. За явної підтримки тестя цей «Леонъ царевичъ», як повідомляє

⁵⁸ *Свердлов М.Б.* Домонгольская Русь: Князь и княжеская власть на Руси в VI – первой трети XIII в. – Санкт-Петербург, 2003. – С.497. Про зміцнення наприкінці XI ст. контактів Русі (в тому числі й Мономаха) та Західної Європи див.: *Хрусталёв Д.Г.* Разыскания о Ефреме Переяславском. – С.263–271, 278–280, 285, 375–376; *Назаренко А.В.* Владимир Мономах и Вельфы в конце XI в. // Средневековая Русь. – Вып. 7 / Отв. ред. А.А.Горский. – Москва, 2007. – С.72–73, 114–115. Пор.: *Костромин К.А.* Церковные связи Древней Руси с Западной Европой (до середины XII в.): Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. – Санкт-Петербург, 2011. – С.11–12.

⁵⁹ *Котляр Н.Ф.* Дипломатия Южной Руси. – Санкт-Петербург, 2003. – С.65–66. Пор.: *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – С.186; *Литаврин Г.Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII вв.). – Санкт-Петербург, 2000. – С.292.

⁶⁰ *Бибиков М.В.* Византинороссика: Свод византийских свидетельств о Руси: Нарративные памятники. – Москва, 2009. – С.403.

⁶¹ Постаць цього Мономахового зятя, що називав себе сином імператора Романа Діогена, багато у чому залишається загадковою. Уперше «Девгениевича» згадано в «Повісті временних літ» 1095 р. Тоді, при нападі разом із половцями на Візантію, його захопили в полон та за наказом імператора Алексія Комніна осліпили. Удруте, уже як «зять Володимиръ», він фігурує в літописній статті 1116 р. Однак навряд чи це одна й та сама особа. Міркування з цього приводу див.: *Карпов А.Ю.* Владимир Мономах. – С.156; *Боровков Д.* Владимир Мономах, князь-мифотворец. – С.153. Не дуже схоже й на те, щоб Володимир Мономах видав свою дочку за якогось брехуна-волоцюгу, котрим його вважала Анна Комніна. Знавець русько-візантійських відносин В.Васильєвський зазначав, що якщо перший «Діогенович», згаданий у «Повісті временних літ» під 1095 р., був самозванцем, то другий, про якого йдеться під 1116 р. – це дійсно син імператора Романа, але від першого шлюбу, ще до сходження на престол. Будучи зятем Володимира Мономаха, він, на думку дослідника, був, однак, одружений не з його дочкою,

під 1116 р. «ПВЛ», «иде [...] на куръ от Олексія царя, и влася городовъ ему дунайскихъ неколко», але у Дристрі (Доростолі) його вбили двоє «сарацинів», підсланих імператором⁶². Для Мономаха, однак, захоплені землі вже були своїми. Юридичним та ідеологічним обґрунтування цього, на думку О.Толочка, стали зроблені в Константинополі спеціальні розшуки, результатом чого було відкриття договорів Русі з Візантією, останній з яких, укладений 971 р. в «Доростолі» Святославом Ігоровичем, і створював потрібний прецедент⁶³. Тому, щоб закріпити за собою дунайські міста, Володимир послав на Дунай Івана Войтишича і той посадив там київських посадників. Потім у Подунав'я з воеводою Фомою Ратиборичем ходив син Мономаха – В'ячеслав, але коли вони прибули до Дристра, то «не в'єспевше ничто же, воротишася»⁶⁴. Таким чином, здійснена Володимиром Мономахом спроба заволодіти ключовим місцем Нижнього Подунав'я, що колись уже належало руським князям, закінчилася невдачею. Як і весь Нижньодунайський регіон, Дристр залишився за Візантією.

В історіографії співіснують дві протилежні оцінки цього конфлікту. Найчастіше про нього писали як про «несподіване», окреме «невелике зіткнення»⁶⁵. Із таким трактуванням, однак, не погодився А.Горський. На його думку, «за скупими рядками літописного повідомлення стоїть політичний наступ Володимира Мономаха на Візантію. Максимальною метою київського князя було посадити свого ставленика на візантійський престол із подальшим закріпленням престолу за своїми нащадками, мінімальною – встановлення контролю над Нижнім Подунав'ям і, можливо, відновлення тут Болгарського царства під егідою Русі»⁶⁶. Звичайно, Володимир навряд чи міг висувати таке амбітне та недосяжне завдання, як посадження на візантійський трон свого ставленика. Найбільш реалістичним видається, що його метою було завоювання гирла Дунаю, оскільки загибель «Леона Діогеновича» не змусила його відмовитися від цих планів⁶⁷. Так чи інакше, незабаром після смерті імператора

а зі сестрою (див.: *Васильевский В.Г.* Два письма византийского императора Михаила VII Дуки к Всеволоду Ярославичу // *Его же. Труды.* – Т.2. – Вып.1. – Санкт-Петербург, 1909. – С.37–48. Пор.: *Иловайский Д.* История России. – Ч.1: Киевский период. – Москва, 1876. – С.310–311). Заперечення із цього приводу див.: *Будовниц И.У.* Владимир Мономах и его военная доктрина // *Исторические записки.* – Вып.22. – Москва, 1947. – С.97–98; *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. – Москва, 1956. – С.407–418. На думку О.Каждана, навряд чи Леон Діоген був справжнім сином імператора, але «можливо був родичем дому» (див.: *Kazhdan A.* Rus'-Byzantine Princely Marriages in the Eleventh and Twelfth Centuries. – P.422).

⁶² Повесть временных лет. – С.129.

⁶³ Толочко А.П. Очерки начальной Руси. – С.54–56.

⁶⁴ Повесть временных лет. – С.129.

⁶⁵ *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. – С.477; *История Византии.* – Т.2. – Москва, 1967. – С.352; *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – С.88.

⁶⁶ *Горский А.А.* Забытая война Мономаха: Русско-византийский конфликт 1116 г. // *Родина.* – 2002. – №11/12. – С.100. У цьому ж дусі знаходимо зауваження Г.Литаврина про те, що це був «аж ніяк не простий прикордонний конфлікт. Шлюб Псевдодіогена з дочкою Мономаха свідчить про відмову київського князя визнати законними права Алексія I – узурпатора візантійського престолу. Для подібного ставлення напівгрека Мономаха до візантійського двору треба було мати доволі вагомий політичний підстави» (див.: *Литаврин Г.Г.* Византия, Болгария, Древняя Русь (IX – начало XII вв.). – Санкт-Петербург, 2000. – С.392). На користь того, що похід руських дружин на Дунай у 1116 р. не був «спонтанним», див.: *Толочко А.П.* Очерки начальной Руси. – С.55.

⁶⁷ *Боровков Д.* Владимир Мономах, князь-мифотворец. – С.153.

Алексія Комніна (1118 р.) дружні відносини з імперією було відновлено й 1122 р. онука Мономаха, дочка його старшого сина Мстислава, відома в історіографії під іменем Добродії Мстиславівни, вийшла заміж за візантійського «царевича» (як вважають дослідники, або за племінника Алексія I, або за одного з його онуків – Алексія чи Андроніка⁶⁸). Таке у практиці русько-візантійських відносин відбулося вперше. Тоді ж замість померлого у квітні 1121 р. Никифора до Києва з Царгорода прибув новий митрополит Микита⁶⁹, який, вважається, привіз частину шанованої християнської святині – перст Іоанна Хрестителя⁷⁰. Останнє, зазначив М.Присольков, «стало, звичайно, непересячним церковним святом і було викликане бажанням греків висловити тим шану й повагу до Мономаха»⁷¹.

Деякі дослідники небезпідставно вбачають у русько-візантійському воєнному конфлікті 1116 р. й подальшому примиренні витоки знаменитої легенди про похід на Візантію самого Володимира Мономаха та отримання ним знаків царської влади⁷². На користь цього може свідчити спостереження Б.Флорі

⁶⁸ *Лопарев Х.* Брак Мстиславны (1122 г.) // *Византийский временник.* – Т.IX. – Санкт-Петербург, 1902. – С.424–426; *Пападимитриу С.* Брак русской княжны Мстиславны Добродее с греческим царевичем Алексеем Комнином // Там же. – Т.XI. – Санкт-Петербург, 1904. – С.83–84; *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. – С.477; *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – С.187; *Котляр Н.Ф.* Дипломатия Южной Руси. – С.66.

⁶⁹ *Ипатьевская летопись.* – Стб.286.

⁷⁰ *Присёлков М.Д.* Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси. – С.330–331; *Пашуто В.Т.* Внешняя политика Древней Руси. – С.187; *Карпов А.Ю.* Владимир Мономах. – С.179–182.

⁷¹ *Присёлков М.Д.* Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси. – С.331.

⁷² Див., напр.: *Грушевский М.* Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV ст. – К., 1891. – С.126; *Грушевский М.* Історія України-Руси. – Т.П: XI–XIII віки. – Л., 1905. – С.115–116; *Левченко М.В.* Очерки по истории русско-византийских отношений. – С.477; *Карпов А.Ю.* Владимир Мономах. – С.326; *Боровков Д.* Владимир Мономах, князь-мифотворец. – С.195, 204. Спираючись на відомості «Історії Російської» В.Татищева, А.Горський висловив припущення, що 1118 р. Мономах знову посилав військо на Дунай, однак імператорові Алексієві Комніну вдалося запобігти зіткненню цінно багатих дарів і домовленістю про одруження одного зі своїх синів з онучкою київського князя (див.: *Горский А.А.* Русско-византийские отношения при Владимире Мономахе и русское летописание // *Исторические записки.* – Т.115. – Москва, 1987. – С.308–328; *Его же.* Забытая война Мономаха. – С.100). Однак, з огляду на наведені О.Толочком переконливі докази того, що в розпорядженні В.Татищева не було ніяких унікальних і втрачених згодом джерел, і що фактично всі «надлишкові» повідомлення історика є вигадкою, подібні речі видаються малоімовірними (див.: *Толочко А.П.* «История Российской» Василия Татищева: источники и известия. – Москва; К., 2005). Не переконує і припущення про те, що після відновлення до 1122 р. відносин із Візантією Мономах отримав від імператора титул «сина» й вінець (див.: *Wasilewski T.* La place de l'Etat russe dans le monde byzantin pendant le haut moyen age // *Acta Poloniae Historica.* – 1970, XXII. – Р.48). На питання, чи були в руських князів «вінець», більшість сучасних дослідників відповідають негативно (див.: *Толочко А.П.* Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – С.125, 147–148; *Назаренко А.В.* К проблеме княжеской власти и политического строя Древней Руси. – С.192; *Долгов В.В.* Древняя Русь: мозаика эпохи. – С.24–36; *Пузанов В.В.* Княжеские «клубуки» и «венцы»: к спорам о древнерусских инсигниях // *Україна: культура спадщина, національна свідомість, державність.* – Вип.20: Actes testantibus: Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – Л., 2011. – С.569–581). Проте іноді робиться виняток для Володимира Святославича, який разом із рукою візантійської принцеси, імовірно, отримав і якісь інсигнії, котрі зникли під час усобиці 1015–1019 рр. (див.: *Поплэ А.* Святые венценосцы (Как возник культ Бориса и Глеба) // *Родина.* – 2002. – №11/12. – С.93; *Его же.* Земная гибель и небесное торжество Бориса и Глеба // *ТОДРЛ.* – Т.54. – Санкт-Петербург, 2003. – С.308–312; *Рычка В.М.* «Вся королівська рать» (Влада Київської Русі). – К., 2009. – С.71–74; *Його ж.* Святий рівноапостольний князь Володимир Святий в історичній пам'яті. – С.41–45). Якщо це так, то теоретично не можна виключати також отримання будь-яких відзнак (хай і не

з приводу згаданого вище перенесення в Русь із Константинополя перста Іоанна Хрестителя. За висновком дослідника, уже у другій половині XII ст. ця реліквія, що зберігалася в одному з київських монастирів, могла сприйматися як частина візантійської коронаційної регалії⁷³. Згодом, у післямонгольські часи, відомості про перст святого зникають із джерел. Але пам'ять про візантійський похід Мономаха та про надсилання йому однієї з реліквій імперії мала зберегтися⁷⁴. Помітний внесок в її переосмислення та наповнення актуальним ідейним змістом належав, насамперед, книжникам-історіографам Московського царства, які на рубежі XV–XVI ст. створили цілий цикл легенд про витоки руського панування, що губляться в ранній історії Русі. Особливої актуальності для їх владних замовників у цей час набула «візантійська» складова стародавньої київської спадщини, чому сприяли як мінімум дві події. Перша з них – підписання православними патріархами 1439 р. Ферраро-Флорентійської унії й визнання тим самим верховенства Папи Римського, що було розцінене Москвою як явний відступ від ідеалів православ'я. І друге – падіння 1453 р. Константинополя, православної столиці світу, «нового Єрусалима» та «другого Рима» – під ударами османського султана Мегмеда II Завойовника⁷⁵. В очах московських ідеологів усе це означало, що Москва за-

такого високого рангу) і Всеволодом Ярославичем, який одружився з родичкою Константина IX Мономаха. Надсилання місцевим правителям владних інсигній у Константинополі, як відомо, приділяли особливе значення, розглядаючи цей акт найчастіше як визнання залежності від імперії. Стосовно ж знаменитої «шапки Мономаха», її, як доводять фахівці, було виготовлено в 1330-х рр. для татарського хана Узбека. Наприкінці XV ст. до неї додали хрест та освятили легендою про нібито візантійське походження, тобто зв'язком з імператором Константином Мономахом (див.: *Кінан Е.* Російські міфи про київську спадщину // *Його ж.* Російські історичні міфи. – К., 2003. – С.23; *Ульяновський В.* Походження влади та її символів на Русі в інтерпретації «Послання» Спиридона-Сави // *Україна в Центральньо-Східній Європі.* – Вип.4. – К., 2004. – С.200–201; див. також: *Жилина Н.В.* «Шапка Мономаха»: Историко-культурное и технологическое исследование. – Москва, 2001). У кожному разі, відновлення русько-візантійського миру, що відбулося після відомого з «Повісті временних літ» конфлікту, поза всяким сумнівом, було для київського князя дуже почесним.

⁷³ *Флоря Б.Н.* К генезису легенди о «дарах Мономаха» // Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования: 1987. – Москва, 1989. – С.188. «Десницею» св. Іоанна, за поширенням у Русі уявленням, «поставлялися» на царство візантійські імператори. Детальніше про це див.: *Успенский Б.А.* Царь и патриарх: харизма власти в России (Византийская модель и её русское переосмысление). – Москва, 1998. – С.263–267.

⁷⁴ На користь цього свідчить легендарне за своїм характером повідомлення «Слова про загибель Руської землі», що, боячись Володимира Мономаха, візантійський імператор «великыя дары посылаша к нему, абы под нимъ великый князь Володимерь Цесарягорода не взял» (див.: *Бегунов Ю.К.* Памятник русской литературы XIII века «Слово о погибели Русской земли». – Москва; Ленинград, 1965. – С.154; детальніше про цей сюжет див.: *Ищенко А.С.* Владимир Мономах в русском общественно-историческом сознании: мифологический образ и историческая реальность. – Ростов-на-Дону, 2014. – С.92–94).

⁷⁵ *Данилевский И.Н.* Рождение русской общественной мысли // Памятники общественной мысли Древней Руси: В 3 т. – Т.3: Московская Русь / Сост., авт. вступ. ст. и комм. И.Н. Данилевский. – Москва, 2010. – С.9–10. Пор.: *Шевченко І.* Візантія та східні слов'яни після 1453 року // *Його ж.* Україна між Сходом і Заходом: Нариси з історії культури до початку XVIII ст. / Пер. з англ. М.Габлевич. – Л., 2001. – С.100–101, 103–104. Докладніше про роль зазначених подій у формуванні ідеології Московського царства див.: *Дьяконов М.* Власть московских государей: Очерки из истории политических идей Древней Руси до конца XVI в. – Санкт-Петербург, 1889. – С.54–60. Ще одна подія, яку можна згадати у цьому зв'язку (а саме укладення шлюбу великого князя московського Івана III з племінницею останнього візантійського імператора Константина XI – Софією (Зоею) Палеолог у 1472 р.), також сприяла поступовому засвоєнню Москвою «візантійської імперської ідеї». Див.: *Боровков Д.* Владимир Мономах, князь-мифотворец. – С.203.

лишається єдиною православною державою, «новим Єрусалимом» та останнім, «третім Римом», а місцеві великі князі стають прямими спадкоємцями влади візантійських імператорів. Однак для обґрунтування свого нового статусу вони потребували історичних прецедентів, у зв'язку з чим і згадали про Володимира Мономаха, який не тільки воював із Візантією, але й сам нібито був наполовину греком, мав грецьке ім'я Мономах, а отже – став ідеальним персонажем для подібної міфопоетичної творчості. У написаному московськими книжниками циклі творів, що об'єднуються загальною назвою «Сказання про князів владимирських», Володимир Всеволодович ушанований як один із прабатьків московських правителів, він постає в ролі грізного воїна царгородських володінь. Налякавши своєю силою Царгород, він нібито отримав із рук візантійського імператора знаки царської гідності – «вінець», тобто корону (знамениту «шапку Мономаха») та інші дари, якими потім був вінчаний посольством, що спеціально для цього прибуло з берегів Босфору до Києва⁷⁶. Примітно, що в ролі такого щедрого дарувальника виступив не його сучасник, імператор Алексій Комнін, ім'я якого з'являється тільки в пізніших переробках «Сказання...»⁷⁷, а Константин Мономах, котрий помер, коли Володимирові було всього лише близько двох років, а отже він ніяк не міг із ним воювати та обмінюватися подарунками. Але такі нюанси не мали особливого значення, оскільки, як помітив ще В.Ключевський, «тоді мислили не ідеями, а образами, символами, обрядами, легендами» й до минулого «зверталися не для пояснення явищ сьогодення, а для виправдання поточних інтересів, підшукували приклади для власних домагань»⁷⁸. Імовірно, що крім родинних зв'язків та ідентичності прізвищ князя й імператора, відіграв свою роль і той факт, що в Русі дійсно були відомі дари Константина Мономаха (серед них малий сіон Новгородського Софійського собору, Смоленська ікона Божої Матері Одигітрія, що її, за переказами, Володимир Мономах підніс смоленській церкві Пресвятої Богородиці)⁷⁹. Але, як і у випадку з символікою перста Іоанна Хрестителя, усі ці зв'язки й дари було істотним чином переосмислено. Останні ототожнили з речами, родовими реліквіями московських великих князів, що зберігалися в їхній скарбниці принаймні з середини XIV ст.⁸⁰, а генеалогічну спорідненість підмінили політичною. Як читаємо у «Сказанні про князів владимирських», «и от того времени князь великий Владимир Всеволодич наречеса Манамах,

Сама думка про так звану «шапку Мономаха», на переконання Е.Кінана, була «підказана греко-італійськими консультантами, що прибули 1472 р. з Італії у почті Софії, другої Іванової дружини» (див.: Кінан Е. Російські міфи про київську спадщину. – С.23).

⁷⁶ Детальніше про це див.: Ручка В.М. Спадщина Володимира Мономаха // Український історичний журнал. – 2013. – №3. – С.98–112; Іщенко А.С. Владимир Мономах в русском общественно-историческом сознании. – С.95–118.

⁷⁷ Жданов И. Русский былевой эпос: Исследования и материалы. – I–V. – Санкт-Петербург, 1895. – С.74–76.

⁷⁸ Ключевский В.О. Сочинения в 9 томах. – Т.1/2: Курс русской истории. – Ч.1/2. – Москва, 1987. – С.116.

⁷⁹ Толочко А.П. Князь в Древней Руси: власть, собственность, идеология. – С.123; Карпов А.Ю. Владимир Мономах. – С.94–95, 325–326. Походження цих дарів, цілком імовірно, могло бути пов'язаним зі шлюбним посольством родички Константина IX в Русь. Чи були серед них які-небудь справжні «царські» інсигнії сказати важко.

⁸⁰ Флора Б.Н. «Царський жребий» // Родина. – 2004. – №12. – С.7.

царь Великия Русия»⁸¹. Саме тому царями є і його нащадки – великі князі владимирські та московські, котрі вінчалися тим самим вінцем, нібито надісланим Володимирові імператором Константином Мономахом. Так московським правителям було дано обґрунтування їхніх домагань на царський титул та особливе місце у «співдружності» європейських держав.

Такою загалом бачиться роль різноманітних – генеалогічних, культурних і політичних – зв'язків Володимира Мономаха з Візантією у формуванні й еволюції його міфологізованого образу. Очевидно, що не в останню чергу саме завдяки цим зв'язкам та їх осмисленню у суспільно-політичній думці Русі й Московського царства постать цього князя і зайняла настільки помітне місце в російській історичній пам'яті.

⁸¹ Сказание о князьях владимирских: Первая редакция // Дмитриева Р.П. Сказание о князьях владимирских. – Москва; Ленинград, 1955. – С.177.

The article is devoted to the diverse relations of Volodymyr Monomakh, prince of Kyiv, with Byzantine, and perceptions about these relations in the context of Byzantium legacy in Moscow social and political thought of 15–16 centuries. The author analyses the kinship of the prince from mother's side with Byzantium royal house, and data of written and material sources about intimacy of Volodymyr Vsevolodovych with Byzantium society and culture, his political and military relations with Empire. The main idea of the researcher was to show that in large part due to all these relations that had been rethought in historical consciousness, Volodymyr Monomakh was chosen as a symbol of Russian monarchy power that was equal to the power of Byzantium emperors.

Keywords: Volodymyr Monomakh, Byzantine, Rus', Moscow kingdom, historical memory, idea of Byzantium legacy.

Г.А.Козубовський *

ПРО ГРОШОВИЙ ОБІГ НА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIV ст.

Відповідно до писемних джерел, а також археологічних знахідок, празькі гроші Вацлава II та Яна I Люксембурзького надходили в Галицько-Волинську Русь уже в перших десятиліттях XIV ст. Утім вони не відкладалися у скарбах, що пояснюється вилученням монет з обігу задля відправлення до Золотої Орди данини у вигляді зливків-гривен.

Ключові слова: Галицько-Волинська Русь, Золота Орда, празький гріш, зливки-гривни, нумізмати́ка, монети, карбування, грошовий обіг, монетні скарби.

Період із середини XII й до другої половини XIV ст. часто називають «безмонетним», беручи до уваги надзвичайно малу кількість монетних знахідок та відсутність власного карбування. Серед товаро-грошей цього часу називають зливки-гривни, скляні намистини та браслети, шиферні пряслиця, бруски солі, мушлі каурі, господарські вироби, зерно, ювелірні прикраси, шкіряні та хутряні «гроші», фрагментоване срібло та ін.¹

Свого часу М.Ф.Котляр звернув увагу на умовності застосування самого терміна «безмонетний» для Південної Русі-України, зазначивши про можливість обігу кувачинних диргемів до XIII ст., пізніше заміненних фрагментованим сріблом. А на початку XIV ст. на західноукраїнських землях уже з'явилися празькі гроші². Але й на сучасному етапі багато проблем «безмонетного періоду», як і використання тих чи інших товаро-грошей, залишаються невирішеними.

Для українських земель вихід із «безмонетного періоду» пов'язується з празькими грошами – великими срібними високоякісними монетами, карбованими з 1300 р. І хоча в історіографії не існує одностайної думки щодо хронології та особливостей надходження їх на територію Східної Європи, частина дослідників погоджується з тим, що на західноукраїнських землях празькі гроші з'явилися вже на початку XIV ст.³ Абсолютна більшість знахідок найперших празьких грошей Вацлава II (1300–1305 рр.) та Яна I Люксембурзького (1310–1346 рр.) походять із земель, що входили до складу Галицького й Волинського

* Козубовський Георгій Анатолійович – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археології НАН України, відділ археології Києва

¹ Янин В.Л. Денежно-весовые системы русского средневековья: Домонгольский период. – Москва, 1956. – С.182–189; Потин В.М. Древняя Русь и европейские государства в X–XIII вв. – Ленинград, 1968. – С.73; Спасский И.Г. Русская монетная система. – Ленинград, 1970. – С.62, 68–71; Котляр Н.Ф. Ещё раз о «безмонетном периоде» денежного обращения в Древней Руси (XII–XIII вв.) // Вспомогательные исторические дисциплины. – Вып.V. – Ленинград, 1973. – С.152–154; Свердлов М.Б. Источники для изучения русского денежного обращения в XII–XIII вв. // Там же. – Вып.X. – Ленинград, 1985. – С.3–16.

² Котляр Н.Ф. Ещё раз о «безмонетном периоде»... – С.153.

³ Котляр М.Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1975. – С.69; Соболева Н.А. Хронология и области распространения пражских грошей на территории СССР // Numismatichký sborník. – Seš.13. – Praha, 1973/1974. – S.155.

князівств. Їх знайдено у житлах, культурному шарі, господарських спорудах, замкових та храмових комплексах⁴.

Але дуже мало тогочасних скарбів⁵, та й ті датуються часом, ближчим до середини XIV ст. Хоча для української ситуації характерні знахідки зливків – гривен і прикрас, частина яких датується першою половиною XIV ст., у тому числі празькими грошами⁶. У сусідній Польщі зафіксовано чисельні знахідки як поодиноких празьких грошів, так і значних за кількістю скарбів монет Вацлава II та Яна I Люксембурзького (від декількох десятків до тисяч)⁷. Для першої половини XIV ст., для князівств Галичини й Волині, саме чеське срібло у вигляді монети (празького гроша) видавалося найбільш доступним і реальним джерелом для виробництва власних гривен – основного джерела ординського виходу.

Визнання короля Чехії Вацлава II ще й володарем значної частини Польщі збіглося з початком карбування празьких грошів – монет високої якості й ґатунку (1300 р.). Празький гріш міг потрапляти в Галицько-Волинську Русь із будь-якої європейської держави, де використовувалася чеська монета, але насамперед із польських земель, де він з'явився вже в перших десятиліттях XIV ст. Найдавніші повідомлення про використання празьких грошей відносяться до 1302–1308 рр. у Силезії, 1306 р. у Краківській землі та на Ополі, 1311 р. у Сандомирській землі, 1312 р. на Куявах, 1314 р. у Великопольщі, 1318 або 1333 рр. у Мазовії, 1335–1336 рр. у Пруссії⁸.

Найперша зафіксована писемна згадка про використання празьких грошів на території України відноситься до 1320 р., коли князь Андрій Юрійович підтвердив низку пільг краківським купцям, серед них і зменшення податку

⁴ *Пастернак Я.* Старий Галич: археологічно-історичні дослідження у 1850–1943 рр. – Краків; Л., 1944. – С.97; *Пивоваров С.В.* Нумізматичні пам'ятки Буковини (античний та середньовічний час). – Чернівці, 2002. – С.137–144; *Берест А.* Археологічні дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі 2000 р. // Археологічні дослідження Львівського університету. – Вип.4. – Л., 2000. – С.267–290; *Фіголь М.* Мистецтво стародавнього Галича. – К., 1997. – С.109; *Петегурич В.* Раскопки в древнем Белзе (Львовская обл.) // Археологические открытия 1974. – Москва, 1975. – С.337–338; *Тимошук Б.О.* Давньоруська Буковина – К., 1982. – С.164; *Kubiak S.* (przy współudziale *B.Paszkiewicza*). Znaleziiska monet z lat 1146–1500 z terenu Polski: Inwentarz. – Poznań, 1998. – S.135 (№367), 218 (№627 (II)), 263 (№778).

⁵ *Ильин А.А.* Топография кладов серебряных и золотых слитков. – Петроград, 1921. – С.15–16 (№12, 15–16); *Soboleva N.A.* Nálezky pražských grošů na území SSSR // Sborník Národního musea v Praze: Ser. A. – XXIV. – №3/4. – Praha, 1970. – S.200–203 (№5–6, 11, 23); *Рожко М.* Празькі гроші на теренах Львова у першій половині XIV ст. // До джерел: Збірник наукових праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. – Т.1. – К.; Л., 2004. – С.619–636.

⁶ *Ильин А.А.* Топография кладов серебряных и золотых слитков. – С.15–16.

⁷ *Kisielewski J.* Materiały do inwentaryzacji znalezisk groszy praskich odkrytych na ziemiach polskich // Wiadomości Numizmatyczne. – R.XII. – Z.3/4 (45/46). – Warszawa, 1968. – S.213–214, 217–222; *Kubiak S.* (przy współudziale *B.Paszkiewicza*) Znaleziiska monet... – S.83–279 (№192, 194 (I), 195 (II), 295, 308 (I), 332, 335, 357, 379, 380 (VIII), 433 (XXVI), 433 (XLI), 434 (II), 435, 465 (I), 465 (II), 484, 486 (II), 512, 521, 531, 572 (VI), 583, 585, 601 (I), 601 (II), 644 (IV), 662, 680, 685 (I), 693 (II), 738, 744, 760 (I), 804, 638 (I)).

⁸ *Kiersnowski R.* Wstęp do numizmatyki polskiej wieków srednich. – Warszawa, 1964. – S.129; *Szwagrzyk J.* Szerokie grosze praskie na ziemiach polskich 1302–1547 // Ze skarbca kultury. – Z.18. – Wrocław, Warszawa, Kraków, 1967. – S.90; *Paszkiewicz B.* Reforma monetarna króla Wacława II w Polsce // Wiadomości Numizmatyczne. – R.XIV. – Z.1 (171). – Warszawa, 2001. – S.25; *Idem.* Brakteaty – pieniądz średniowiecznych Prus. – Wrocław, 2009. – S.126; *Соболева Н.А.* Обращение пражского гроша в Центральной Европе // Славяно-германские культурные связи и отношения. – Москва, 1969. – С.79.

на продаж худоби з 3 до 1 гроша⁹. Але привертає увагу відсутність паралельних знахідок найперших празьких грошів і золотоординських монет періоду першої половини XIV ст. в лісостеповій частині України (за наявності таких знахідок другої половини XIV ст.).

Окрім поодинокі золотоординські монети, що можуть відноситися до цього часу, зафіксовано у Володимирі¹⁰. Це виглядає доволі дивним, зважаючи на входження українських земель до складу ординської держави та величезні масштаби емісій джучидських монет¹¹. Водночас монети Токти (1291–1312 рр.), Узбека (1312–1342 рр.) та Джанібека (1342–1357 рр.) зустрічаються на золотоординських пам'ятках півдня України, у похованнях¹², а це свідчить, що вони все ж таки надходили на терени західніше Дніпра. Найдавніші відомі скарби в лісостеповій частині України із золотоординськими монетами Токти, Узбека та Джанібека датуються 1360–1370-х рр.¹³

Але у скарбі з Біскупиць-Шляхетських окрім 42 празьких грошів Яна I Люксембурзького та Карла I (1346–1378 рр.), невідомих денаріїв та 2 срібних перснів згадується гривня¹⁴. Уважається, що лодієподібні «татарські» зливки є продуктом переробки зібраного татарами в Русі срібла¹⁵. Із його великою кількістю («руський вихід») пов'язується й низький курс срібла до золота порівняно з Середньою Азією та Іраном¹⁶. Саме «татарські лодієподібні» та «новгородські зливки з горбатою спинкою» зустрічаються у східноєвропейських скарбах разом із золотоординськими монетами XIV ст.¹⁷ Серед майже трьох тисяч монет XIV–XV ст., зафіксованих І.О.Федоровим-Давидовим у джучидських скарбах, присутні приблизно 120 злиwkів і їх половинок¹⁸. Але на західноукраїнських землях лодієподібний зливok – рідкісна знахідка, яка може вказувати на ординську присутність, данину, переливku ординських монет тощо. Є повідомлення про знахідки лодієподібних гривен разом із празькими грошами (наймолодші Карла I, на Рівненщині)¹⁹.

⁹ *Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII – першої половини XIV ст. – Л., 2004. – С.161 (№6).

¹⁰ *Терський В.* Княже місто Володимир. – Л., 2010. – С.188, 197.

¹¹ *Пономарєв А.Л.* Чи на Руси деньги? Финансовый кризис в Золотой Орде 1380–1381 гг. по данным бухгалтерской книги генуэзского казначейства в Кафе (Феодосия) // Монеты и денежное обращение в монгольских государствах XIII–XV вв. – Москва, 2005. – С.47–49.

¹² *Федоров-Давыдов Г.А.* Денежное дело Золотой Орды. – Москва, 2003. – С.89 (№109 а), 92 (№122 г, 124 а); *Пиворович В.Б.* Монеты і скарби півдня України. – Херсон, 2008. – С.8–16; *Kotlar M.* Znaleziska monet z XIV–XVII w. na obszarze Ukrainiskiej SSR. – Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1975. – S.25 (№13), 31 (№45); *Боровик Т.Д.* Поховання 241 могильника золотоординського часу на Кіровоградщині // Археологія. – 2012. – №4. – С.91–94.

¹³ *Kotlar M.* Znaleziska monet... – S.25 (№14); *Зразюк З., Строчкова Л., Хромов К.* Монетний клад третьей четверти XIV в. из с. Василица Черкасского района Черкасской области (монетная часть) // Монеты Джучидов и сопредельных государств в XIII–XV вв. – К., 2007. – С.118–127.

¹⁴ *Сиверс А.А.* Топография кладов с пражскими грошами. – Петроград, 1922. – С.12 (№14); *Kotlar M.* Znaleziska monet... – S.32–33 (№57); *Soboleva N.A.* Nálezky pražských grošů... – S.200 (№6).

¹⁵ *Спаский И.Г.* Русская монетная система... – С.71.

¹⁶ *Федоров-Давыдов Г.А.* Денежное дело Золотой Орды. – С.35–36.

¹⁷ *Ильин А.А.* Топография кладов серебряных и золотых слитков. – С.18 (№30), 21 (№53), 29 (№107), 32 (№131), 45 (№193, 196), 50 (№211, 213); *Сотникова М.П., Спаский И.Г.* Русские клады слитков и монет в Эрмитаже // Русская нумизматика XI–XV вв. – Ленинград, 1979. – С.58–61 (№34, 40, 49, 55, 63).

¹⁸ *Пономарєв А.Л.* Деньги Золотой Орды и Трапезундской империи. – Москва, 2002. – С.112.

¹⁹ *Krzyżaniwskij A.* Próba rekonstrukcji nie notowanych skarbów monet XIV–XV wieku znalezionych na Ukrainie zachodniej // Biuletyn numismatyczny. – Z.3. – Warszawa, 2009. – S.164 (№26).

Серед західноукраїнських знахідок періоду XIV ст. привертають увагу декілька скарбів, що характеризують стан грошового господарства. Молотівський 1896 р. із с. Демидова над Дністром складався з 65 цілих і обрізаних («*minores et maiores*») празьких грошів Вацлава II (3 обрізаних), Яна I Люксембурзького (59, із них 38 обрізаних, 3 невизначені), а також прикрас, які мали багато аналогій із мистецькими геральдичними виробами Галицько-Волинського князівства²⁰. Відсутність монет Карла I дозволяє датувати скарб не пізніше 1340-х рр. 1346–1349 рр. за наймолодшими монетами датується виявлений 2000 р. скарб із розкопок на території львівської пивоварні. Він складався з 63 обрізаних празьких грошів Вацлава II (2), Яна I Люксембурзького (55), Карла I (перших років карбування; 5)²¹. Такими ж роками датується скарб, знайдений 2003 р. біля м. Калуш на Івано-Франківщині, зі 120 грошами: Вацлава II (3), Яна I Люксембурзького (115), Карла I (2) та угорського Карла Роберта (1323–1338 рр.; 1). Серед усіх монет 30 грошів були обрізаними²².

Першою половиною XIV ст. датується виявлений 1866 р. скарб із Луцька, що складався зі 185 срібних монет і 3 зливків (два з них вагою 193,99 і 206,08 г). Відсутність згадок про монети Карла I серед надісланих до Археологічної комісії 150 празьких грошів Вацлава II та Яна I Люксембурзького дає підстави датувати скарб не пізніше 1340-х рр.²³ Значна різниця у зафіксованій вазі двох зливків може бути пов'язана з переливом різних за якістю груп монет (наприклад різночасових празьких грошів Вацлава II з пробєю 930/1000 і вагою 3,77–3,86 г та останніх – Яна I Люксембурзького з пробєю 868–880/1000 і вагою 3,50–3,55 г, денаріїв чи диргемів), або ж різним територіальним походженням зливків.

Можливо, із монет Вацлава II та Яна I Люксембурзького складалася й частина скарбів, датованих XIV ст.: із Володимира (21 чеський гріш), із Тернави на Хмельниччині (50 монет, з яких 32 празьких гроша, і 4 «куски» срібла), з Яровиці на Стиру (горщик із чеськими монетами)²⁴. Частина депаспортизованих грошів зі Львівського історичного музею також, напевно, походить зі скарбів цього часу²⁵. Два обрізаних празьких гроша Яна I Люксембурзького відомі з поселення біля с. Пільний Мукарів (Хмельницька обл.), знайдені вкупі з мідним золотоординським пулом із двоголовим орлом та каблучками з галицькими геральдичними емблемами, що може бути підтвердженням надходження празьких грошів на схід від Галичини вже в першій половині XIV ст.²⁶

²⁰ Грушевський М.С. Молотівське срібло: Археологічна замітка // *Його ж. Твори в 50-ти т.* – Т.6. – Л., 2004. – С.301–366; *Soboleva N.A. Nálezů pražských grošů...* – S.200–211 (№11).

²¹ Рожко М. Празькі гроші на теренах... – С.619–636.

²² Крижанівський А. Львівський монетний двір у XIV–XV ст. – Л., 2007. – С.131.

²³ Сиверс А.А. Топографія кладов с пражскими грошами. – С.13 (№21); Ильин А.А. Топографія кладов серебряных и золотых слитков. – С.15 (№16); *Bauer N. Die silber- und Goldbarren des russischen Mittelalters // Numismatische Zeitschrift.* – Bd.64. – Wien, 1931. – S.70 (№64); *Kotlar M. Znaleziška monet...* – S.32 (№54); *Soboleva N.A. Nálezů pražských grošů...* – S.200 (№5).

²⁴ Сиверс А.А. Топографія кладов с пражскими грошами. – С.11 (№9), 13 (№18), 14 (№25); *Soboleva N.A. Nálezů pražských grošů...* – S.202 (№16), 203 (№23).

²⁵ Соболева Н.А. Пражские гроши в музеях Украины // *Нумизматика и сфрагистика.* – Вып.1. – К., 1963. – С.128–138.

²⁶ Русіна О., Сварник І., Войтович Л., Ващук Д., Блануца А., Черкас Б. Україна: Литовська доба 1320–1569. – К., 2009. – С.106. Щиро вдячний О.Погорільцеві за інформацію про цю знахідку.

Тобто знахідки свідчать, що до 1340-х рр. з'являється потреба й можливості в тезаврації високоякісного монетного срібла – празьких грошів. Але їх дуже мало порівняно з сусідніми польськими землями, де зафіксовано десятки скарбів із сотнями й тисячами празьких грошів цього часу. Особливо великі скарби знайдено у Кракові та околицях. Джерела свідчать про значні грошові виплати у празьких грошах уже в перші десятиліття XIV ст.²⁷

Виявлення гривен-зливків і празьких грошів в одних скарбових комплексах передбачає ймовірний перелив других у перші. Але й таких можливих зливків дуже мало порівняно зі східними й південними районами Золотої Орди. І це при тому, що джерела вказують на доволі значний економічний потенціал Галицького й Волинського князівств. На початку XIV ст. Галицько-Волинське князівство, об'єднане під владою Юрія I Львовича (1301–1308 рр.) було значним територіальним утворенням, що намагалося зміцнити свої позиції як на заході, так і на сході. Про це свідчать повідомлення джерел, факт утвердження окремої Галицької митрополії, обрання ставленика галицько-волинського князя – Петра – загальноруським митрополитом та ін.²⁸ Уважається, що верхівка Галицько-Волинського князівства своєчасно зорієнтувалася в політичній ситуації та взяла активну участь у розгромі сил Ногай під проводом Токти²⁹. Але у XIV ст., як і у XIII ст., Галицько-Волинське та інші князівства Правобережної України залишалися у складі Золотої Орди. Повторена декілька разів на сторінках Іпатіївського літопису фраза стосовно подій останніх десятиліть XIII ст. на Правобережжі «бо бяху вси князи у воли Татарской»³⁰ зафіксувала реальну політичну ситуацію.

У результаті воєнних кампаній та продуманої економічної політики ординцям удалося встановити власні порядки у Східній Європі. Цей новий устрій базувався на кількох основних військово-політичних та господарських засадах: 1) визнання верховної влади хана; 2) затвердження князів на своїх уділах за згодою ординської влади; 3) військова участь руських правителів у монгольських походах за вимогою ханів; 4) сплата данини й податків³¹.

Так, у 1289 р. «при царях і радцях» отримав право на княжіння Мстислав Данилович. Західноруські князі повинні були зустрічати хана на кордонах своїх володінь, засвідчувати покору, забезпечувати всім необхідним ханське оточення та військо під час перебування на території князівства. В абсолютній більшості повідомлень про походи в європейські країни, насамперед у Польщу й Угорщину, спільно з руськими князями згадуються татари³².

²⁷ *Pošvar J.* Grosze praskie w Krakowie // *Wiadomości Numizmatyczne*. – R.XII. – Z.3/4. – Warszawa, 1968. – S.142, 150; *Szwagrzyk J.* Szerokie grosze... – S.87–90, 93–96, 117–119, 145, 163, 184.

²⁸ *Исаевич Я.Д.* Галицко-Волинское княжество в конце XIII – начале XIV в. // *Древнейшие государства на территории СССР: Материалы и исследования*, 1987 г. – Москва, 1989. – С.71–77.

²⁹ *Шабульдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – К., 1987. – С.16–18.

³⁰ Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.2: Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1843. – С.205, 210–212.

³¹ *Линниченко И.А.* Замечания на статью И.Режабка и дополнения к ним // *Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси: Сборник материалов и исследований, сообщённых Гонсиоровским О., Куником А.А., Лаппо-Данилевским А.С. и др.* – Санкт-Петербург, 1907. – С.110–111.

³² ПСРЛ. – Т.2. – С.208, 212, 224; *Грушевський М.С.* Історія України-Руси. – Т.III. – К., 1993. – С.533–534.

«Схизматики й татари» виступають поряд у відповідних папських буллах кінця XIII – першої половини XIV ст.³³ Саме за вимогою монгольської влади (безпосередньо хана або його представника на місці), певно, і здійснювалися нищівні виправи. Як, наприклад, на Польщу 1302 р., коли його учасники могли вперше зустрітися з якісною «чеською валютою». Відомий за заповітом Володимира Васильковича вислів «а побором и татарщиною к князю»³⁴ може свідчити про те, що західноруські князі самі збирали татарську данину³⁵.

Для першої половини XIV ст. не збереглося такого інформативного та яскравого писемного джерела, як Галицько-Волинський літопис, що закінчується на 1290-х рр.³⁶ Але й окремі повідомлення, котрі дійшли до наших днів, свідчать, що згаданий вище порядок володарювання монголів на Правобережжі Дніпра зберігався загалом і в першій половині XIV ст.³⁷

Дослідники справедливо звертають увагу, що становище західноукраїнських земель на рубежі XIII–XIV ст. було більш сприятливим, ніж десятиліття до цього, коли «всі князі були у волі татарській». Факт подачі цього матеріалу в Іпатіївському літопису в минулому часі³⁸ дійсно може свідчити про деяке пом'якшення «неволі татарської», але не про її зникнення. Як і у XIII ст., західноруські князі також повинні були визнавати верховну владу хана, сплачувати данину, брати участь у воєнних походах монголів. Анонімний географічний трактат 1308 р. говорить, що «Rutenia» – країна Лева – є данницею татар³⁹. Про це свідчить і лист Владислава Локетка до римського понтифіка від 1323 р.⁴⁰, і аргументація Дмитра Детька й Данила Острозького перед Узбеком 1340 р. («Казимир захопив Русь і затримав виплату данини»)⁴¹.

Повідомлення писемних джерел про участь руських загонів разом із татарами в походах на Польщу (під 1302, 1324, 1325 рр.) та Угорщину (1332, 1334, 1335 рр.)⁴², литовські, білоруські й українські землі (1315, 1320-ті рр.)⁴³ може свідчити не тільки про звичайну практику, а й про гостру нестачу коштів – данини з руських князівств. Останнім часом у деяких працях наголошується

³³ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – С.121.

³⁴ ПСРЛ. – Т.2. – С.215.

³⁵ Линниченко И.А. Замечания на статью И.Режабка... – С.111.

³⁶ Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис (процес складання; редакції і редактори). – К., 1958. – С.30–31, 99; Галицько-Волинський літопис: Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф.Котляра. – К., 2002. – С.28.

³⁷ Иванов П.А. Исторические судьбы Волынской земли с древнейших времён до конца XIV в. – Одесса, 1895. – С.222–223; Куник А.А. Объяснительное введение к грамотам и летописным сказаниям, касающимся истории Червонной Руси в XIV в. // Болеслав-Юрий II, князь всей Малой Руси... – С.111, 151–152; Шабильдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси... – С.35; Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – С.120–121, 527–528.

³⁸ Исаевич Я.Д. Галицко-Волыньское княжество в конце XIII – начале XIV в. – С.74.

³⁹ Пацук В.Т. Очерки по истории Галицко-Волынской Руси. – Москва, 1950. – С.302.

⁴⁰ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.ІІІ. – С.101, 527–528.

⁴¹ Długossii J. Histriae Polonicae. – Т.ІІІ. – Libri XII. – Cracoviae, 1876. – P.2; Kronika Janka z Czarnkowa. – Lwów, 1907. – S.213.

⁴² Линниченко И.А. Замечания на статью И.Режабка... – С.94–95.

⁴³ ПСРЛ. – Т.10: Патриаршая, или Никоновская летопись. – Ч.3. – Санкт-Петербург, 1885. – С.189; Т.32: Литовская и Жмоитская хроника. – Москва, 1978. – С.38, 137, 210–212; Т.35: Летописи Белорусско-Литовские. – Москва, 1980. – С.95–96, 179–180, 200, 221, 242–243; Strykowski M. Kronika polska, litewska, zmódská i wszystkiej Rusi etc. – Т.І. – Warszawa, 1846. – S.363–365; Пацук В.Т. Образование Литовского государства. – Москва, 1959. – С.396.

на помірності «ординського виходу»⁴⁴. Утім у джерелах збереглися чисельні повідомлення про величезний економічний тиск золотоординської адміністрації на підвладне населення через покірних князів, баскаків та даруг. «Ординський вихід» – цільові виплати на ханську ставку, був лише одним із багатьох зборів, що стягувався з підвладного населення⁴⁵. Але й він нерідко був непосильним для знекровлених нищівними монгольськими походами князівств Східної Європи. Із посиленням економічного тиску пов'язується низка повстань 1320-х рр. на північно-східних землях Русі, жорстоко придушених монголами. Одним із найтяжчих злочинів, озвучених великому князеві тверському Михайлові перед стратою його в 1318 р., був такий: «Цареві дани не дал еси»⁴⁶. У багатьох випадках, певно, ішлося не тільки про регулярну данину, а про збільшені суми коштів, що пов'язувалися з воєнними діями монгольських ханів. Як, приміром, у 1339 р., коли під час походу на Смоленськ, що став союзником Гедиміна, Узбек вимагав екстрений збір – «запрос», або в період виправи Джанібека на Тебріз у 1357 р.⁴⁷ Суми були різними, але для підвладного монголам населення все це означало вилучення не тільки прибутків, але й необхідних для прожиття коштів. У Волзькій Булгарії наслідком одного з таких «запросів» стало те, що мешканці змушені були продавати в рабство власних дітей⁴⁸. Напевно, що подібними «запросами» супроводжувалися й більшість походів степовиків на Польщу, Угорщину, Литву, тож стосувалися вони й мешканців Правобережної України.

Джерела свідчать, що у XIV ст. «ординський вихід» виплачувався у сріблі. До 1320-х рр. сума данини не визначається. У 1320–1370-х рр. для північно-східних теренів Русі вона становила понад, а після 1380 р. – не менше 10 тис. рублів-зливків⁴⁹. За даними грамот кінця XIV ст., «ординський вихід» із Великого князівства Владимирського (за Дмитра Донського) вираховувався у 5 тис. рублів (щорічно) та 1 тис. – безпосередньо з Московського князівства. По декілька сотень рублів у цій сумі становила данина з невеликих володінь⁵⁰. Розміри «ординського виходу» з Рязанського, Тверського, Ростовського, Ярославського, Білозерського, Суздальського, Смоленського князівств, а також Новгородів невідомі. Припускають, що сума данини становила не менше 15 тис. рублів-зливків на рік⁵¹.

⁴⁴ Хан Н.А. К вопросу о роли ордынского «выхода» во взаимоотношениях Руси и Орды // Изучение культурного наследия Востока: Культурные традиции и преемственность в развитии древних культур и цивилизаций: Мат. Междунар. конф. в Санкт-Петербурге (23–25 ноября 1999 г.). – Санкт-Петербург, 1999. – С.95–96.

⁴⁵ Каргалов А.Н. Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси. – Москва, 1967. – С.187; Фёдоров-Давыдов Г.А. Общественный строй Золотой Орды. – Москва, 1973. – С.73.

⁴⁶ Насонов А.Н. Монголы и Русь (история татарской политики на Руси). – Москва; Ленинград, 1940. – С.87, 106.

⁴⁷ Там же. – С.106.

⁴⁸ Каргалов А.Н. Внешнеполитические факторы... – С.186.

⁴⁹ Павлов П.Н. К вопросу о русской дани в Золотую Орду // Учёные записки Красноярского государственного педагогического института. – Т.13. – Вып.2. – Красноярск, 1958. – С.108, 112.

⁵⁰ Духовные и договорные грамоты великих и удельных князей XIV–XV вв. – Москва; Ленинград, 1950. – С. 31 (№11), 35 (№12), 38 (№13), 49 (№17); Roublev M. Le tribut aux Mongols d'après les testaments et accords des princes russes // Cahiers du Monde Russe et Soviétique. – 1966. – №4. – P.524–527; Каштанов С.М. Финансы средневековой Руси. – Москва, 1988. – С.8.

⁵¹ Кучкин В.А. Русь под игом: как это было? – Москва, 1991. – С.22.

Терміну «рубль», що з'явився, згідно з берестяними грамотами, наприкінці XIII ст., відповідав срібний зливоч вагою близько 200 г⁵². Приблизно стільки ж важив і золотоординський сом-саум, який дорівнював 120 диргемам вагою, встановленою реформою Токти 1310–1311 рр., в 1,59 г⁵³ або 1,52–1,56 г⁵⁴. Деякі дослідники вважають, що запроваджену цим ханом вагову норму за Узбека зменшили до 1,47–1,49 г, а потім, за Джанібєка, знову підвищили до 1,52–1,55 г⁵⁵. Допускають також двомодальність випусків і монет, і зливіків⁵⁶. В арабомовному грамагічному трактаті XIV ст. слово «сом» виступає у значенні зливоч (срібла)⁵⁷.

В історіографії наводяться різні вагові параметри для різних зливіків після-монгольського часу. Татарські золотоординські сауми (191–200 г) відрізняються від соммо Кафи (213,3 – 218,911 г), соммо Тани (197–198, 204–207 г), Судака (202,5 г), соммо Трапезунда (204,756 г)⁵⁸. На 1333 р. вага татарського саума визначалася в 5 маґрибських унцій – 195,3 г⁵⁹. Або становила 191,9 г⁶⁰. За постановою сенату Венеціанської республіки від 1322 р., вага зливка для торгівлі у Причорномор'ї становила 198 г⁶¹. У сучасних дослідженнях вага рубля-зливка для північно-східних земель визначається у 196–205 г – до й 182–190 г – після 1380 р.⁶² Значна різниця між найлегшими та найважчими зливками одного типу часто пояснюється втратою срібла при переплавленні. Дійсно, така технологічна операція з різними за якістю та вагою монетами, зливками і коштовностями передбачає різну вагу і якість отриманого срібла. Але й втрати його при литті різні дослідники визначають від 1–4% до 5–10–14% від маси⁶³. Побутує аргументоване твердження, що коли зливки важили менше,

⁵² Хан Н.А. К вопросу о роли ордынского «выхода»... – С.96.

⁵³ Фёдоров-Давыдов Г.А. Основные закономерности развития денежно-весовых норм в Золотой Орде // Археологический ежегодник за 1957 г. – Москва, 1959. – С.7–16.

⁵⁴ Фёдоров-Давыдов Г.А. Клад серебряных джучидских монет с Селитренного городища // Нумизматика и эпиграфика. – Т. XIII. – Москва, 1980. – С.75; *Его же*. Денежное дело Золотой Орды. – С.15.

⁵⁵ Мухамадиев А.Г. Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв. – Москва, 1983. – С.65, 70–71.

⁵⁶ Пономарёв А.М. Деньги Золотой Орды и Трапезундской империи. – Москва, 1983. – С.90, 93–94, 107–108.

⁵⁷ Крамаровский М. Клад серебряных платёжных слитков из Старого Крыма и золотоординские сумы // Сообщения Государственного Эрмитажа. – Вып. XLV. – Ленинград, 1980. – С.69.

⁵⁸ Schilbach E. Byzantinische Metrologie. – München, 1970. – S.192; Фёдоров-Давыдов Г.А. Денежно-весовые единицы Таны в начале XIV в. (По данным Франческо Пеголотти) // Советская археология. – 1958. – №3. – С.68–70; Крамаровский М. Клад серебряных платёжных слитков... – С.68–72; Мухамадиев А.Г. Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв. – С.84; Еманов А.Г. Sommi di Caffa XIII–XV вв. // XI Всероссийская нумизматическая конференция: Тезисы докладов и сообщений. – Санкт-Петербург, 2003. – С.129–130; Слепова Т.И. Экономические связи Венеции и Крыма в XIII–XV ст. по нумизматическим данным (из музейных коллекций Эрмитажа, Одессы и Крыма) // Могилянські читання: 2006. – К., 2007. – С.202; Огуй О. Історія обігу грошових одиниць та їх найменувань на Буковині: Молдавський період. – Ч.1: 1370–1475. – Чернівці, 2009. – С.118–119.

⁵⁹ Крамаровский М. Клад серебряных платёжных слитков... – С.69.

⁶⁰ Фёдоров-Давыдов Г.А. Денежное дело Золотой Орды. – С.70.

⁶¹ Хан Н.А. Внутренние и внешние деньги государств Восточной Европы XIV в. // Журнал экономической теории. – 2007. – №3. – С.126–141.

⁶² Колызин А.М. Торговля древней Москвы. – Москва, 2001. – С.148.

⁶³ Сотникова М.П. Эпиграфика серебряных платёжных слитков Великого Новгорода // Труды Государственного Эрмитажа. – Т.4. – Ленинград, 1961. – С.86–88; Янин В.Л. «Память,

ніж установлено, то різницю доплачували монетами⁶⁴. Але в Орду руські князі доставляли вже готову кількість зливків данини, що збиралися й переплавлялися на місці. Золотоординську владу, певно, не цікавило, з якого срібла перелито зливки. Але їх вага та якість не могли бути меншими, ніж визначено ханською владою.

Джерела не зберегли суми «ординського виходу» для українських земель, хоча й існують повідомлення, що такі виплати здійснювалися. В очах літописця однією з основних заслуг Коріатовичів, коли вони прийшли на Поділля, стало те, що вони «босакам (баскакам – Г.К.) вихода не почали давати»⁶⁵. Але можна здогадуватися, що сума «ординського виходу» з об'єднаного Галицько-Волинського князівства за Юрія Львовича могла бути не меншою, ніж ті 1 тис. зливків, що їх сплачував в Орду Дмитро Донський. Якщо ж зважити на чималу територію, природні та людські ресурси західно- й центральноукраїнських теренів, то сума виплат із правобережних князівств могла наблизитися до кількох тисяч зливків.

Виявлення празьких грошів першої половини XIV ст. в одних скарбових комплексах зі зливками-гривнами свідчить про те, що саме чеські монети могли стати одним з основних джерел для переплавлення у зливки – регламентовану форму «ординського виходу». Найперші празькі гроші, що з'явилися у Чехії 1300 р., мали близько 3,8 г ваги, пробу металу 930/1000, і вважалися еквівалентом чистого срібла⁶⁶. Незважаючи на поступове зниження ваги та якості (до 3,50–3,53 г, проба 860–880/1000), наприкінці правління Яна I Люксембурзького⁶⁷ вони залишалися чи не єдиним джерелом якісного срібла. Але для того, щоб отримати один зливков вагою 190/192–210 г, треба було переплавити 50–60 празьких грошів Вацлав II та Яна I Люксембурзького. Тобто для разового річного «виходу» з Галицько-Волинського князівства слід було назбирати понад 50 000 празьких грошів Вацлава II, якщо вважати 1000 гривен умовною сумою данини з цих земель. А за перше десятиріччя XIV ст. необхідно було акумулювати й відправити в Орду суму, еквівалентну понад півмільйону грошів. Певно, з усіх князівств Правобережжя ця сума була в рази більшою.

Безумовно, наведені підрахунки умовні, адже сума данини невідома, а на переплавку йшли не тільки празькі гроші. Але назбирати декілька десятків тисяч празьких грошів через податки, внутрішню й зовнішню торгівлю, в умовах натурального господарства на початку XIV ст. для галицько-волинських

как торговали доселе новгородцы» (к вопросу об эволюции новгородской денежной системы в XV в.) // Вспомогательные исторические дисциплины. – Вып. XVI. – Ленинград, 1985. – С.104; Пономарёв А.М. Деньги Золотой Орды и Трапезундской империи. – С.108; Крамаровский М. Клад серебряных платёжных слитков... – С.71.

⁶⁴ Pegolotti F.B. La Pratica della mercatura. – Cambridge (Mass.), 1936. – P.25; Мухамадиев А.Г. Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв. – С.74.

⁶⁵ Белецкая О.В. Подолье и татары во второй половине XIV – первой половине XV в.: эволюция даннических отношений // Крыніцзнаўства і спецыяльныя гістарычныя дысцыпліны. – Вып.4. – Мінск, 2008. – С.96.

⁶⁶ Kiersnowski R. Wstęp do numizmatyki polskiej wieków srednich. – S.129.

⁶⁷ Castelin K. O chronologii pražských grošů Jana Lucemburského // Numismatický sborník. – 6. – Prague, 1960. – S.129–167.

князів було дуже непростим завданням. Тим більше, що «вихід» срібла до ханської ставки був не єдиним значним платежем. В очах сучасників податкова система монгольської держави висмоктувала величезні кошти з підкорених народів: «вони [...] своїх данників обкладають значним тягарем [...] податків. [...] Як наприклад, земля Анг (?), що належала якомусь знатному баронові. По-перше, хан отримує свою данину, що складається принаймні з 15 драхм або аспрів; [...] по-друге, особливий володар; по-третє, обласний володар [...]; по-четверте, урочисті послы (nunci) solennes; по-п'яте, часті підношення дарів, після цього треба давати [...] гінцям коней та утримання. Понад те від кожного селянина – робітника беруть по 3 аспра, від кожного бика і від шести овець – 3»⁶⁸.

Певна річ, значна кількість подібних «баронів» була й на Правобережжі. Із нащадками розбитого 1362 р. на Синіх Водах Кутлубуга пов'язуються «барони», згадані у вірменських джерелах середини XV ст.⁶⁹ Улус Хурмудая існував на правому березі Дніпра в районі Києва ще в 1390-х рр.⁷⁰ Значні економічні інтереси мали й семеро татарських князів, з якими за «особисту данину» домовився Казимир III у 1356 р.⁷¹ Можна тільки здогадуватися, у що обходилося населенню західноруських князівств перебування різноманітних монгольських військових контингентів, забезпечення адміністрації, послів тощо.

Для того, щоб покрити тільки «ординський вихід» і залишитися правителями у своїх володіннях, просто не бути знищеними, західноруським князям доводилося вилучати величезні людські, природні та грошові ресурси. Імовірно, у гривни переплавлялося все наявне срібло в монетах і прикрасах. Віднайдення останніх поряд із празькими грошами та гривнами у скарбах західноукраїнського регіону⁷² засвідчує виконання ними подібних до грошей функцій.

Виявлення італійських⁷³, золотоординських⁷⁴, угорських⁷⁵, польських⁷⁶, трапезундських монет⁷⁷, що можуть відноситися до першої половини XIV ст., свідчить про значні потенційні можливості у залученні монетарного срібла на західноукраїнських землях. Але постійна необхідність відправки в Орду чималой срібної маси нівелювала найважливішу функцію грошей – накопичення.

⁶⁸ Див.: *Фёдоров-Давыдов Г.А.* Общественный строй Золотой Орды. – С.34; *Языков Д.* Собрание путешествий к татарам и другим восточным народам в XIII, XIV и XV столетиях. – Санкт-Петербург, 1825. – С.107–109.

⁶⁹ *Гулевич В.* Західні землі улусу Джучі в кінці XIII–XIV ст. і Тука Тимуриди // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – Ч.22/23. – К., 2013. – С.150–151.

⁷⁰ *Тизенгаузен В.Г.* Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.2. – Москва; Ленинград, 1941. – С.179; *Шабильдо Ф.М.* Земли Юго-Западной Руси... – С.143.

⁷¹ *Гулевич В.* Західні землі улусу Джучі... – С.148.

⁷² *Сиверс А.А.* Топография кладов с пражскими грошами. – С.13 (№21); *Ильин А.А.* Топография кладов серебряных и золотых слитков. – С.15 (№16); *Bauer N.* Die silber- und Goldbarren des russischen Mittelalters. – S.70 (№64); *Kotlar M.* Znaleziška monet... – S.32 (№54); *Soboleva N.A.* Nálezy pražských grošů... – S.200 (№5).

⁷³ *Kotlar M.* Znaleziška monet... – S.24 (№9).

⁷⁴ *Терський В.* Княже місто Володимир... – С.188, 197.

⁷⁵ *Крижанієвський А.* Львівський монетний двір у XIV–XV ст. – С.131.

⁷⁶ *Kubiak S.* (przy współudziale B.Paszkiwicza). Znaleziška monet... – S.93 (№242 (II)).

⁷⁷ *Cynkałowski A.* Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wolyńskiego. – Warszawa, 1961. – S.150 (№78, tabl.XIV, №7).

Очевидно, саме цим можна пояснити майже повну відсутність скарбів першої половини XIV ст. на економічно розвинутих, орієнтованих на європейські зв'язки західноукраїнських землях. Із подіями 1340-х рр., коли з'явилися передумови для невідправлення величезних срібних ресурсів в Орду, пов'язуються й окремі скарби з найпершими празькими грошами в них.

Безумовно, не варто абсолютизувати «ординський вихід» як основний дохід Орди. Адже не тільки данина з руських земель забезпечувала державну скарбницю монголів. Попри значні прибутки від неї та воєнних походів, основною статтею доходів вважаються митні збори⁷⁸. Саме контроль над найважливішими річковими та сухопутними комунікаціями в умовах натурального господарства забезпечував регулярні грошові прибутки. Величезні потоки срібла з підкорених районів Середньої Азії та Кавказу, купецькі капітали, розробка старих і нових срібних родовищ давали чималий зиск. За підрахунками сучасних дослідників, монетний фонд Золотої Орди щороку оновлювався на 15 млн диргемів⁷⁹.

Певно, що монголи застосовували запозичені в Азії та Європі передові технології в добуванні й обробці металів. Відомо, що на копальнях Джунгарії працювали полонені німці⁸⁰, а французькому бранцеві майстрові-ювелірові Вільгельмові Буше було доручено справу оздоблення ханських покоїв⁸¹. Величезне значення для золотоординської держави мали сировинні ресурси Уралу та Сибіру, адже масове карбування срібних диргемів фіксується не у XIII ст., а в наступному, XIV ст., із початком правління хана Узбека, коли Західний Сибір (орда Шайбана) було приєднано до його володінь⁸².

Не вірно було б пояснювати й надзвичайно малу кількість скарбового матеріалу першої половини XIV ст. на західноукраїнських землях тільки ординським фактором. Карбування власної монети у Львові у другій половині XIV ст. передбачало й залучення великої кількості старих грошей. Культурний шар більшості руських міст і поселень першої половини XIV ст. зазвичай знищений або дуже ушкоджений пізнішими планувальними роботами, що непридатне для закладання скарбів. Але вилучення значних грошових сум для відправки в Орду видається найголовнішим фактором у продовженні «безмонетного періоду». «Вихід» значної срібної маси поряд із «запросами», «почестями», «постоем» та іншими поборами з підневільного населення був лише однією, але дуже важливою ланкою цілісної системи з вилучення природних, людських та грошових ресурсів.

Празький гріш, що налічував аж 12 дрібних монет – денаріїв і містив відповідний напис у множині «Grossi Pragenses»⁸³, від початку був запрограмований

⁷⁸ *Кульпин Э.С.* Золотая Орда (Проблемы генезиса Российского государства) // Социально-историческая история: Генезис кризисов природы и общества в России. – Вып. XI. – Москва, 1998 – С.37.

⁷⁹ *Пономарёв А.Л.* Чьи на Руси деньги... – С.47.

⁸⁰ *Пашуто В.Т.* Монгольский поход в глубь Европы // Татаро-монголы в Азии и Европе. – Москва, 1970. – С.217.

⁸¹ *Карпини П. де, Рубрук У.* Путешествие к тартарам католических монахов в 1245–1255 гг. – К., 2013. – С.204, 234, 236, 242.

⁸² *Мухамадиев А.Г.* Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв. – С.36–37; *Сафарга-лиев М.Г.* Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. – С.65.

⁸³ *Kiersnowski R.* Pradzieje grosza. – Warszawa, 1975. – S.138–145.

як такі собі «міжнародні гроші» та «засіб накопичення». В умовах ординського панування він ніс певну надію на заощадження й вихід із суцільної бідності. Саме в українській мові слово «гроші» (на відміну від інших європейських країн) стало назвою не окремого монетного номіналу, а узагальнюючим терміном. За багатьма показниками, напередодні монгольського завоювання Русь стояла перед кардинальними зрушеннями в монетній справі та грошовому обігу, але навала кочовиків перервала ці процеси⁸⁴. Окремі, нечисленні знахідки празьких грошів початку XIV ст. свідчать, що західноруські князівства долучилися до загальноєвропейських тенденцій і ввійшли в «період срібного гроша», незважаючи на монгольське поневолення. У розвитку товарно-грошових відносин і, відповідно, феодалізму велике значення мала не тільки наявність природних покладів дорогоцінних металів, рівень політичного та економічного розвитку, а й близькість до територій із розвинутим монетним обігом. Сусідство Галицького, Волинського князівств із насиченою «європейською валютою» Польщею мало виняткове значення для розвитку феодалізму на цих землях, обумовлювало їх входження в новий період монетарного розвитку.

⁸⁴ Потин В.М. Основные периоды монетной чеканки в Европе и денежное обращение Русского государства в X–XVII веках // Нумизматический сборник памяти Д.Г.Капаназе. – Тбилиси, 1977. – С.128.

According to archaeological finds and written source Prague groschen of Wenceslaus II and John I Luxembourg arrived to the Halych-Volyn' Rus' already in the first decades of 14th century. But they are not lay up in hoards. Cause was the contribution that used to be collected the Golden Horde in the forms of the silver ingots-hryvnas.

Keywords: *Halych-Volyn' Rus', Golden Horde, Prague groschen, ingots-hryvnas, numismatics, coins, coinage, currency, coin treasures.*

А.Є.Заяць *

МІСТА ВОЛИНИ У XVI – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.: ДЖЕРЕЛА ПОПОВНЕННЯ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ

У статті з'ясовано, що з огляду на кращу захищеність, можливість професійного та кар'єрного зростання, більшу свободу у виборі і зміні професії, звільнення на певний час від плати податків, міський статус, який давав більше прав і свобод міста були притягальним магнітом для селян. Власники міст, зацікавлені в їх залюдненості, усіляко сприяли цьому. Останнє відбувалося трьома основними шляхами: природне відтворення, прослідкувати яке, зважаючи на стан джерел, практично неможливо; переселення до міст вільного населення; утечі селян до міст. Саме останній шлях поповнення міського населення був найкраще представленим у джерелах.

Ключові слова: Волинь, місто, залюднення, населення, утечі селян до міст.

Ранньомодерна Волинь була однією з найбільш заселених українських територій. Період XVI – першої половини XVII ст. був часом як розвитку вже існуючих, так і масової появи нових міст. Для кожного міського поселення актуальною була проблема поповнення чисельності його населення. Це було зумовлено, насамперед, об'єктивними причинами: татарськими нападами, пошестями, високою загальною смертністю людей тієї доби. Власники міст бажали збільшення чисельності населення з цілком зрозумілої причини – це були нові робочі руки і платники податків.

Поза всяким сумнівом, місто тогочасною людністю сприймалося як центр не лише торгово-економічний, але й культурний, духовний. Місто притягувало до себе як магніт. Тут було більше шансів для професійного і кар'єрного зростання; воно захищало незрівнянно краще від небезпеки татарських нападів; статус міщанина давав більше прав і свобод – словом, усе це сприяло тому, що багато хто з посполитого люду мав бажання стати мешканцем міста¹.

Стосовно джерел поповнення населення міст, то можна виділити три основних його складові: природне відтворення, переселення й утечі до міст. Щодо першого, то стан джерельної бази не дозволяє достеменно з'ясувати це питання, оскільки переписів населення у сучасному розумінні тоді не велося. Тогочасні люстрації та інвентарі міських поселень мало що можуть допомогти, хоча по окремих містах (Заслав, Красний Корець, Межиріччя) збереглися інвентарі за ряд років.

Більше даних збереглося про переселення і втечі до міст. Вже саме існування міста провокувало притік до нього нових мешканців. Особливо це стосувалося

* Заяць Андрій Євгенович – кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені І.Франка
E-mail: andrij_zajac@yahoo.com

¹ У цій статті вдаємося до певного спрощення, умовно ставлячи знак рівності між міщанами й мешканцями міст, оскільки з'ясування цієї проблеми для даного регіону, що має багато підводних каменів, потребує окремого дослідження.

щойно локованих приватних міст, у привілеях яких досить часто новоприбулі отримували певну (зазвичай від 10 до 30) кількість років так званої «воли», упродовж якої вони не сплачували податків². На думку дослідників, переходи та втечі до міст були характерним явищем тієї доби і сприяли розвитку міст³.

Переселення до міст було бажаним як для самих міст так і для його власників (магнатів) чи розпорядників (старост у королівських містах), однак цей процес мав бути легітимним. Формально у містах могли оселятися лише особисто вільні люди. У більш як тридцяти локаційних привілеях містилося застереження, щоб міста осаджувалися вільними людьми⁴. Однак досягнути цього на практиці було проблематично – міста виростили як «гриби після дощу» і наповнити їх лише вільними людьми було майже нереально. Джерела частково підтверджують цю думку, оскільки надзвичайно рідко трапляються документи, які свідчать, що власники відпускали своїх підданих, даючи так звану «вольную». Зрештою, таке звільнення краще було б назвати викупом, оскільки без матеріального зиску для себе власник навряд чи відпустив би підданого. Так було в 1594 р., коли власник села Ключна Іван Ключський перед членами луцького гроду заявив, що позвав до суду троцького каштеляна Олександра Пронського, до чийого містечка Берестечка втік його підданий Іван Тимошевич. Але, як з'ясувалося, останній зумів домовитися зі своїм власником, «вчинивши досит», і І.Ключський заявив, що звільняє його від свого підданства та оголошує на «вічні часи» вільним⁵.

Очевидно, що не без фінансових затрат отримав звільнення від підданства і луцький міщанин Іван Нагай. Його колишній власник Микола Хрїницький перед луцьким гродом засвідчив, що І.Нагай ще з молодих літ, відійшовши (це слово делікатно замінило, мабуть, інше – утік) до Луцька, тут мешкав, а тепер через «добрих людей» звернувся до нього з проханням увільнити від підданства його з дружиною і дітьми, що М.Хрїницький і вчинив, видавши йому відповідний лист зі своїм підписом і печаткою. Було це в 1603 р., але у 1618 р. цей лист був облятований у луцьку гродську книгу⁶.

² Див.: *Aleksandrowicz S.* Zaludnienie miasteczek Litwy i Białorusi w XVI i pierwszej połowie XVII wieku // *Roczniki Dziejów Społecznych i Gospodarczych.* – Т. XXVII. – Warszawa, 1965. – S.44; *Jarmolnik W.* Rozwój niemieckiego prawa miejskiego na Podlasiu do Uniji Lubelskiej 1569 roku // *Przegląd Historyczny.* – Т.73. – Warszawa, 1982. – Z.1/2. – S.40; *Szczygiel R.* Początki miasta Lewartowa na tle rozwoju miast prywatnych w Polsce XVI w. // *Lubartów*, 1983. – S.47; *Janeczek A.* Osadnictwo pogranicza polsko-ruskiego: Województwo Bełskie od schyłku XIV do początku XVII w. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991. – S.291.

³ *Копытский З.Ю.* Экономическое развитие городов Белоруссии в XVI – первой половине XVII вв. – Минск, 1966. – С.40–4; *Крикун М.* Кам'янецькі земські книги про міграції населення на українських землях у першій половині XVII ст. // *Його ж.* Подільське воеводство у XV–XVIII ст.: Статті і матеріали. – Л., 2011. – С.341–347; *История украинского селянства.* – Т.1. – К., 2006. – С.159–163; *Город средневековой цивилизации Западной Европы.* – Т.1: Феномен средневекового урбанизма. – Москва, 1999. – С.198; *Historija chłopów polskich.* – Т.1. – Warszawa, 1970. – S.309; *Zientara B., Mączek A., Ihnatowicz I., Landau Z.* Dzieje gospodarcze Polski do roku 1939. – Warszawa, 1988. – S.158.

⁴ Российский государственный архив древних актов (далі – РГАДА). – Ф.389. – Оп.1. – Кн.35. – Л.284; Кн.38. – Л.16 об., 17 об., 76 об., 219 об., 229, 249, 250 об., 342, 444; Кн.49. – Л.32 об.; Кн.191. – Л.98 об., 161, 234 об.; Кн.193. – Л.67, 102; Кн.195. – Л.21, 215, 311 об.; Кн.202. – Л.85; Кн.209. – Л.85 об.; Кн.210. – Л.120 об.; Кн.216. – Л.48.

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). – Ф.25. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.171–171 зв.

⁶ Там само. – Спр.109. – Арк.78 зв. – 79.

Подібна ситуація була з володимирським міщанином Дмитром Шарапою. Шляхтич Олександр Лагодовський у листі на його звільнення зазначив, що цей підданий прийшов до Володимира замолоду, ще за життя його батька, і нібито з його згоди. Справи Д.Шарапи у місті пішли добре і він став цехмістром ковальського цеху та лавником. Причину появи листа на звільнення від О.Лагодовського (хоча неначе вже був такий лист від його батька) прояснює зазначений нижче фрагмент з документа. До О.Лагодовського з таким проханням звернулися бурмистри, райці та знатні міщани Володимира з огляду на «засидження давності». Тобто, радше ніякого звільнення від батька О.Лагодовського новоспечений міщанин не мав, але цей момент у згаданому листі максимально згладили. Цікавим є і те, що шляхтич від свого імені та потомків під закладом 500 злотих обіцяє не порушувати даного ним листа. Більше того, якби він це зробив, то Люблінський трибунал має його банітувати. Лист, окрім О.Лагодовського, засвідчили ще троє шляхтичів⁷.

Те, що шляхта неохоче відпускала на волю своїх підданих засвідчує такий випадок. Луцький возний Іван Марецький у липні 1612 р. побував у с. Огавчичах у дворі шляхтича Івана Козинського і від імені колишніх його підданих Остапа, його дружини Палажки й матері Пології запитував, чи дійсно він звільнив їх від підданства? Шляхтич це підтвердив, заявивши, що вони вільні та можуть іти куди хочуть, але при собі він залишив їхнього сина Мися, бо той загубив його палаш. Тоді мати хлопця витягнула з-під кожуха той палаш і дала возному, а останній передав його шляхтичеві, просячи відпустити дитину. Однак І.Козинський, узявши палаш, відмовився відпустити хлопчика, що може свідчити про бажання або отримати якусь додаткову винагороду, або спробувати втримати в орбіті свого впливу відпущених батьків⁸.

Ще один законний шлях потрапляння селян до міст і поповнення міщанських лав – це відпускання власниками селян, які займалися ремеслом або мали до нього схильність, до своїх же міст. Такий перебіг цілком логічний, однак, на жаль, не відбитий у джерелах.

Певну (де більшу, де меншу) частину населення міста становили такі загалом вільні категорії населення, як замкова обслуга, козаки, духівництво, євреї. Останні були на особливому становищі – уважалися вільними людьми⁹ і могли поселитися в королівських містах, а у приватних – із дозволу власника. Так само вони вільно могли відходити з міст (принаймні опрацьований джерельний матеріал не фіксує жодного випадку втечі євреїв з сіл чи міст). За даними О.Барановича, чисельність євреїв у волинських містах коливалася від 3% до 50%¹⁰.

Якщо природний приріст населення та легальне переселення до міст відігравали важливу роль у життєдіяльності міських осередків, то не менш важливе значення мали втечі, переманювання, викрадання та насильницьке

⁷ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.59. – Арк.1284–1285 зв. (1625 р.).

⁸ Там само. – Спр.93. – Арк.873–873 зв.; Спр.99. – Арк.366–367.

⁹ Бершадский С.А. Литовские евреи: История их юридического и общественного положения в Литве от Витовта до Люблинской унии: 1388–1569 г. – Санкт-Петербург, 1883. – С.227–228.

¹⁰ Баранович А.И. Украина накануне Освободительной войны середины XVII в. (социально-экономические предпосылки войны). – Москва, 1959. – С.106.

переселення до міст. Тогочасні джерела, передовсім книги судово-адміністративних установ, зберегли досить багато свідчень про втечі селян як форму соціального протесту та намагання останніх знайти кращі умови життя. Утікали здебільшого до інших сіл, з огляду на звичний спосіб життя та заняття, але досить багато селян утікали і до міст. Вище вже мовилося про те, що в містах вони мали більше шансів до своєї реалізації і надію отримати свободу, або довготривалу «волю» у приватних містах. Утікали як поодинокі селяни, так і сім'ї, а часом досить значні групи селян. У другій половині XVI ст. селяни-втікачі неодноразово прибували до Берестечка¹¹. У 1568 і 1579 рр. по одній сім'ї осіли у Торговиці¹². Двічі у 1578 р. зафіксовані втечі селян до щойно локованого Мосора¹³. По одній сім'ї втікачів у 1593 р. поповнили Торчин, а в 1599 р. – Рожиці¹⁴. По дві родини осіли в Бережниці (1610 р.) та Корці (1624 р.)¹⁵. Трьома сім'ями поповнилися Горохів (1614 р.) і Кунів (1620 р.)¹⁶. Але неодноразово села покидали цілими групами. По десять родин знайшли притулок у Корці (1613 р.)¹⁷, Тайкурах (1620 р.)¹⁸. У 1620 р. до містечка Новий Острів (Вишеньки) прибули 11 родин із с. Боратина і 9 – з с. Литви¹⁹. Із маєтностей Михайла Мишки-Варковського (села Варкович, Молодове, Крилова, Застав'я) до м. Верхів упродовж 1584–1585 рр. утекла рекордна кількість родин – 69²⁰.

Нерідкими були втечі селян до юридик у королівських містах. Є підстави припускати, що ще наприкінці XV – на початку XVI ст. притік населення до юридик був відносно вільним. На таку думку наводить скарга вінницьких зем'ян на старосту Федора Сангушка (1546 р.), в якій вони заявили, що раніше старости не забороняли приймати їм людей до своїх маєтків у Вінниці²¹. У 1581 р. Гнівош Стрижовський свідчив, що при пожежі вінницького замку згоріли привілеї. Один з них (дата не вказана) – обивателям Брацлавського воеводства на вільне проживання шляхти і їх підданим у Брацлаві й Вінниці. Останні звільнялися від юрисдикції старост, але залучалися до будівництва мостів і виконання повинностей з оборони замку²². Під час люстрації 1616 р. у Володимирі зафіксовано 40 шляхетських дворів, в яких перебувала різна кількість підданих – від 7 до 42²³. У 1584 р. до маєтку Миколи Лисаковського

¹¹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.495 зв. – 496 (1566 р.); Спр.38. – Арк.620, 669 зв. (1590 р.); Спр.40. – Арк.276–276 зв. (1592 р.); Спр.44. – Арк.431–431 зв. (1593 р.); Спр.45. – Арк.403, 879 зв. – 880 (1594 р.); Спр.48. – Арк.462 зв., 482 зв. (1595 р.); Спр.61. – Арк.317 зв. – 318 (1600 р.); Ф.28. – Оп.1. – Спр.26. – Арк.160 зв. – 161 (1593 р.).

¹² Там само. – Спр.10. – Арк.148; Спр.20. – Арк.306.

¹³ Там само. – Спр.18. – Арк.353–354; 724–725.

¹⁴ Там само. – Спр.44. – Арк.125; Спр.57. – Арк.639 зв.

¹⁵ Там само. – Спр.87. – Арк.25; Спр.118. – Арк.358 зв.; Архив Юго-Западной России, издаваемый Временной комиссией для разбора древних актов, учрежденной при киевском, подольском и волыньском генерал-губернаторе. – Ч.6. – Т.1. – К., 1883. – С.615–617.

¹⁶ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.98. – Арк.656 зв.; Спр.117. – Арк.960 зв. – 961 зв.

¹⁷ Archiwum Państwowe w Krakowie. – Archiwum Sanguszków. – Teki arabskie. – Sygn.537/1 – K.45–46.

¹⁸ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.117. – Арк.234 зв.

¹⁹ Там само. – Спр.97. – Арк.76 зв. – 77.

²⁰ Там само. – Спр.36. – Арк.318–318 зв., 592 зв. – 593 зв.

²¹ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Кн.30. – Л.156.

²² Там же. – Кн.195. – Л.330 об. – 332.

²³ ЦДІАК України. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.224–226.

у Володимирі прибуло дві сім'ї з с. Божанка²⁴. У 1593 р. збігли селяни осіли у дворі Михайла Оранського²⁵. Приймали втікачів у Володимирі двори князів Януша Вишневецького (1624 р.), Олександра Заславського (1625 р.), Домініка Заславського (1641 р.)²⁶. Князь Роман Сангушко на Михайлівському передмісті Володимира (1570 р.) мав 29 будинків підданих і ще 4 стояли порожніми²⁷. Оселялися селяни і в церковних юридиках. Так, у 1595 р. із с. Калусів до маєтку церкви Св. Іоанна у Володимирі втекли дві сім'ї²⁸.

Селяни не лише самі втікали у міста. Непоодинокими були випадки переманювання їх власниками міст. У 1610 р. луцький підсудок Андрій Загоровський скаржився на княгиню Магдалену Сокальську за переманювання її слугами селян скаржника з с. Смердина до м. Сокола²⁹. У 1572 р. волинський каштелян Михайло Мишка-Варковський, своєю чергою, скаржився на князя Василя-Костянтина Острозького, який переманив із його села Варкович трьох селян-ремісників: ткача, сідляра і лучника. Вони йшли до міста Костянтинова, але слуги М.Мишки-Варковського зуміли їх перехопити і в одного з селян знайшли лист князя, в якому він просив шляхту безмитно пропускати цих селян (в листі вказані їх імена – своєрідний іменний документ) через свої маєтки і не затримувати їх, а він, зі свого боку, обіцяє віддячити їм за це³⁰. Цей документ певною мірою можна назвати унікальним (хоча таких, очевидно, було немало), оскільки нічого подібного більше не вдалося виявити.

Не гребували магнати у справі поповнення населення своїх міст і так званим «викоченням» – тобто викраденням, коли селян забирали силоміць. Особливо цим «уславився» князь Василь-Костянтин Острозький. У 1575 р. М.Мишка-Варковський заявив, що дубенський війт Василь із міщанами та слугами князя вночі викрали з його села Молодави дві сім'ї і доправили їх до Дубна³¹. Того ж року литовський стольник Микола Дорогостанський свідчив, що дубенський урядник Якуб Людецький із міщанами та князівськими слугами викрали з його села Дорогостаїв багатьох селян³². У травні 1575 р. заславський намісник Василь Копоть скаржився на берездівського урядника Прокопа Мервицького, який із наказу князя, узявши війта Потапа Остаповича, міщан і слуг, здійснив збройний наїзд на с. Семаки, забравши чотирьох бояр та всіх селян (возний свідчив про 24 порожніх хати)³³. У липні 1575 р. той же В.Копоть скаржився, що згаданий берездівський урядник «викотив» із сіл Меречівки, Корчика, Бачманівки 22 сім'ї, переселивши їх до Берездова³⁴. У 1616 р. Микола Свенцицький оскаржував дії степанського бурграфія Семена Кмити, який, за наказом князя Януша Острозького, із козаками, боярами та

²⁴ ЦДІАК України. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.17. – Арк.429–429 зв.

²⁵ Там само. – Спр.27. – Арк.42.

²⁶ Там само. – Спр.60. – Арк.500 зв., 841–843 зв.; Спр.80. – Арк.1086 зв. – 1089.

²⁷ Там само. – Ф.44. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.327–327 зв.

²⁸ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.28. – Арк.513–514.

²⁹ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.86. – Арк.157 зв.

³⁰ Там само. – Спр.13. – Арк.430.

³¹ Там само. – Спр.15. – Арк.312 зв.

³² Там само. – Арк.371–371 зв.

³³ Там само. – Арк.186 зв. – 187 зв.

³⁴ Там само. – Арк.342.

стрільцями «викотив» з його села Кам'янки 12 сімей, переселивши їх до міста Степаня³⁵.

Міська влада і власники міст робили все, щоб затримати у себе втікачів, натомість ті, від кого вони втекли, докладали різних зусиль, аби повернути своїх підданих. На сторожі скривджених шляхтичів стояв закон. Конституція 1588 р. передбачала компенсацію в розмірі 500 гривень за кожну збіглу сім'ю³⁶, але протилежна сторона намагалася всіляко уникнути цього, зволікаючи, відкладаючи розгляд справи до Люблінського трибуналу, шукаючи найменших юридичних зачіпок, аби вийти «сухою з води».

У 1567 р. князь Дмитро Козека заявив, що звертався до володимирського вїйта Максима Лудовича з приводу втечі до міста двох його підданих. Вїйт призначив йому розгляд справи на 28 травня, але того дня справу не розглядали і перенесли її на 4 червня. Однак і цього разу на суд вїйт представив лише одного збіглого та доводів князя слухати не захотів³⁷. У 1573 р. урядник м. Муравиці Ян Гусинський на вимогу дорогостайського урядника Антона Коханського повернути збіглих селян заявив, що йому важко вчинити справедливість, адже він не знає, чи є вони в маєтку його пана³⁸.

У липні 1601 р. Гнівош Гулевич Дрозденський скаржився на луцького єпископа Кирила Терлецького, позаяк з його церковного містечка Рожищ не хотіли видати сім'ю втікачів, які ще 1598 р. осіли в місті. Уповноважений К.Терлецького заявив, що позов єпископу поданий неправильно, оскільки Рожище є містом привілейованим (тобто наділеним маґдебурзьким правом) і звертатися потрібно було до вїйта і райців. Судді відхилили таке твердження, тоді уповноважений єпископа зажадав дозволити перенести розгляд справи до Люблінського трибуналу, але і це прохання судді не задовольнили. Суд прийняв рішення, аби двоє людей з луцької капітули присягнули, що збігла родина є дійсно їхньою дідичною, однак захиснику К.Терлецького такий вердикт видався неприйнятним і він просив дозволу апелювати до Люблінського трибуналу³⁹, що суд дозволив і чим справа затягнулася на невизначений час.

Місяць по тому на К.Терлецького скаржився Олександр Загоровський, адже ще в 1599 р. до Рожищ утекли дві родини його підданих. Уповноважений єпископа Сасин Русинович Берестецький спробував перенести розгляд справи до Люблінського трибуналу, однак судді прийняли аналогічне попередньому рішення – присягнути двом членам луцької капітули, що збіглих у місті немає, як твердив уповноважений⁴⁰.

Інколи, як привід відкласти справу, оскаржена сторона використовувала спробу поставити під сумнів володіння скаржником селом чи підданими. Так було з Миколаєм Удрицьким, який у травні 1601 р. мав одразу дві судові справи. Одну – з князем Василем-Костянтином Острозьким, до щойно

³⁵ Там само. – Спр.69. – Арк.18 зв.

³⁶ Volumina constitutionum. – Т.ІІ: 1550–1609. – Vol.2: 1587–1609 / Do druku przygot. St.Grodziski. – Warszawa, 2008. – S.86.

³⁷ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.239 зв.

³⁸ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.90–91.

³⁹ Там само. – Ф.25 – Оп.1. – Спр.63. – Арк.40–41.

⁴⁰ Там само. – Арк.148–148 зв.

заснованого міста якого Олександрії (Першків Міст) втекли у 1599–1601 рр. із с. Гостинного 10 його сімей. Другу – з Юрієм Кірдеєм Мильським, до чийого містечка Мильська втекли дві родини скаржника з того ж села. Уповноважені обох оскаржених сторін поставили під сумнів належність села Гостинного Миколаєві Удрицькому, але останній висловив готовність скласти щодо цього присягу і суд цим задовольнився. Уповноважені князя і Ю.Кірдея Мильського, аби затягнути справу, домагалися передачі її до Люблінського трибуналу, що в підсумку їм і вдалося⁴¹.

У серпні 1601 р. равський каштелян Вавринець Третинський заявив, що з його села Згуйня у 1600–1601 рр. втекло 4 родини до міста Рівного, власником якого був князь Василь-Костянтин Острозький. Справу В.Третинського провадив уповноважений Миколай Чарноцький, якого вповноважений князя Криштоф Гуйський звинуватив у неосілості, і через це просив увільнити його патрона від позову. М.Чарноцький це заперечив, заявивши, що є осілим і вже не раз виступав у суді. Останній став на бік М.Чарноцького, а К.Гуйський просив суддів подати апеляцію до Люблінського трибуналу (це було дозволено), аби затягнути справу⁴².

Окрім зволікань, юридичного крутітства та банальної відмови видати втікачів міська влада та власники/зверхники міст старалися, якщо була така можливість, нормативно обґрунтувати невідачу колишніх селян. Вдалося зафіксувати досить багато випадків, коли власники міст без більших пояснень просто відмовляли у видачі втікачів⁴³. Але досить цікавими є ситуації, коли міські власті пробували юридично обґрунтувати свою правоту. Так було у 1620 р., коли від холмського підсудка Фрідріха Підгородецького з с. Верби втекла сім'я до м. Володимира. Війт Юрій Будзишевський, бурмистр і райці не виявили бажання їх віддати. Вони доклали максимум зусиль, щоби законним шляхом утримати селян. Гродський суд на скаргу відреагував таким чином: або видати втікачів, або заплатити штраф у 500 гривен. Однак міщани не розгубились і заявили, що: а) позов був вручений не за правилами, оскільки возний вручив його не в руки війтові, або в його маєтності, а даний був лент-війтові на ринку; б) справа розглядалася одразу в гродському суді, а мала б спочатку вирішуватись у міському. У результаті цього суд звільнив міських урядників від цього позову⁴⁴.

Показовий випадок стався з кременецьким земським суддею Антонієм Яловицьким, який звернувся до луцького війтівського суду з проханням повернути його підданого Труша Воловачевича. У ході справи з'ясувалося, що А.Яловицький купив с. Суха Воля у князя Юхима Корецького, а той у 1577 р. дав «вільну» Трушу Воловачевичу. Війт Марко Жоравницький попросив А.Яловицького показати інвентар підданих купленого села, а коли той відмовився, то війт заявив, що, згідно з нормами Литовського статуту

⁴¹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.63. – Арк.34–36, 41 зв. – 43 зв.

⁴² Там само. – Арк.211–213.

⁴³ Там само. – Ф.21. – Оп.1. – Спр.81. – Арк.29–30 зв.; Спр.114. – Арк.172 зв. – 173 (Кременець, 1630, 1642 рр.); Спр.63. – Арк.299–299 зв. (Шепетівка, 1619 р.); Ф.11. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.115 зв. – 116 (Котельня, 1585 р.).

⁴⁴ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.956–958.

1566 р. (артикул 29, розділ III), шляхетські піддані, які прийшли до королівських міст, купили нерухомість і перебували в місті шість і більше років, вийти не повинні видавати⁴⁵. У Румянцевському списку II Литовського статуту (інша назва списку – Василя Усовича) текст артикулу звучить по-іншому⁴⁶. Такий самий текст дає Волинський (інша назва – Адама Залуського) список⁴⁷. Почаївський список, на жаль, неповний – є тільки початок артикулу⁴⁸, а от Луцький і так званий список Матиса Савицького дають ідентичний текст артикулу⁴⁹.

Подібна історія сталася 1585 р. у Володимирі, коли вийт Михайло Дубницький та бурмистри відмовили князеві Романові Сангушку видати збіглих від нього селян із с. Михайлівці, покликаючись теж на шість років засидження згаданого артикулу⁵⁰. У III Литовському статуті з цього приводу було зазначено, що селяни-втікачі, які прожили в місті 10 років і мали нерухомість, не підлягали видачі, але повинні були відкупитися грішми⁵¹. У 1575 р. Михайло Коритенський вимагав від базалійського намісника Андрія Хоецького видачі збіглого з с. Коритного Євпаша Куцевича. Намісник викликав втікача і питав, коли й від кого він пішов. Євпаш чемно визнав, що М.Коритенський був його паном, але він пішов від нього 15 років тому, і пан його ніколи не поминався, а отже він «засидів» 10 років і є вільним, тим більше, що до Базалії він прийшов не від М.Коритенського безпосередньо, а з маєтку князя Богуша Корецького. Намісник і вийт Петро Лось відмовилися видавати втікача⁵².

Непоодинокими були випадки, коли вимога віддати втікачів не закінчувалася простою відмовою, а ті, хто їх поминався, стикалися зі збройним опором і зазнавали словесних образ та побиття. Так, у 1587 р. Андрій Сенковський, від якого втекло декілька родин до м. Четвертні, скаржився в гродський суд, що коли він зі слугами приїхав до міста за підданими, то вийт Радко Мисечич і священник збунтували міщан, які ображали його і слуг спочатку словесно, а далі ще й побили їх⁵³. Подібні ситуації зафіксовано щодо Вижви (1577 р.)⁵⁴, Киликієва (1594 р.)⁵⁵, Володимира (1570 р.)⁵⁶, Рожищ (1569, 1573 рр.)⁵⁷, Торговиці (1573, 1588 рр.)⁵⁸,

⁴⁵ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.31. – Арк.1177 зв.

⁴⁶ *Временник Императорского Московского общества истории и древностей российских.* – Кн.23. – Отд.П. – Москва, 1855. – С.57 (тут ідеться про «засидження» десяти років).

⁴⁷ Національний музей у Львові. – Відділ рукописів. – Ф. «Латинські рукописи». – Спр.977. – Арк.50 зв.

⁴⁸ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В.Стефаника НАН України (далі – ЛННБУ). – Відділ рукописів. – Ф.9. – Спр.15. – Арк.12 зв.

⁴⁹ Інститут рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського НАН України (далі – ІР НБУ). – Ф.Мел. м-П/120. – Арк.75–76; Ф.8. – Спр.1629/178. – Арк.14.

⁵⁰ РГАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Кн.198. – Л.184–186.

⁵¹ Статути Великого князівства Литовського: У 3 т. – Т.3. – Кн.2: Статут Великого князівства Литовського 1588 р. – Одеса, 2004. – С.108.

⁵² ЦДІАК України. – Ф.21. – Оп.1. – Спр.18. – Арк.39–39 зв.

⁵³ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.37. – Арк.279 зв.

⁵⁴ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.10. – Арк.87 зв.

⁵⁵ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.45. – Арк.262–263.

⁵⁶ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.20 зв. – 21.

⁵⁷ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.11. – Арк.245^a – 245^a зв.; Спр.14. – Арк.36–36 зв.

⁵⁸ Там само. – Спр.14. – Арк.111; Спр.33. – Арк.106 зв., 114–115.

Осницька (1648 р.)⁵⁹. Удалося виявити випадок, коли збіглих до містечка Киселина селян було віддано лише тоді, коли до міста прибув володимирський підстароста Олександр Курцевич із посполитим рушенням Володимирського повіту (1580 р.)⁶⁰.

З огляду на те, що від утеч підданих не був ніхто застрахований, то шляхта інколи укладала угоди про повернення втікачів. Так було у жовтні 1579 р., коли через приятелів угоду уклали князь Матис Воронецький і Михайло Харленський і лише у випадку порушення котроюсь зі сторін домовленостей, вони могли звертатися до гродського суду⁶¹. Подібна угода в 1547 р. була укладена між князем Кузьмою Заславським і княжною Беатою Острозькою, яка, правда, усе ж її порушила⁶², а в 1592 р. – між Томашем і Олексієм Білецькими та князем Янушем Острозьким⁶³. У 1611 р. полюбовно вирішили справу князь Василь-Костянтин Острозький та Іван Гулевич Воютинський, піддані якого втекли до князівського міста Киселина⁶⁴. Прагнення селян до волі було настільки сильним, що коли в 1600 р. збігло до м. Паволочі від Григорія Колмовського селянина Івана Обиходовича віддали його панові, то селянин учинив самогубство, заявивши, що воліє «умерети нижли в неволи быт у пана Колмовского»⁶⁵.

Джерела засвідчують, що обидві сторони у судових суперечках старалися уникати присяги. Так було у 1579 р., коли Іван Єло Букоємський, вимагаючи повернути свого селянина, котрий утік до м. Торговиці, готовий був присягою підтвердити свої твердження, але, не допускаючи цього, торговицький урядник Стефан Сербин видав утікача⁶⁶.

Щодо переходів міщан з одного міста до іншого, то за рідкими винятками⁶⁷, це теж були втечі, оскільки відомі десятки випадків, коли власники прагнули повернути своїх міщан. Судовими справами завершилися переходи міщан із Тучина до Білок (1625 р.)⁶⁸, з Райгородка до Брехова (1625 р.)⁶⁹, з Ляховець до Острога (1630 р.)⁷⁰, з Орлея до Кунева (1620 р.)⁷¹, з Турчинівки до Шершнева (1645 р.)⁷², з Білополя до Вчорайшого, Триліс і Карабчева (1611 р.)⁷³, з Бердичова до Карабчева (1617 р.)⁷⁴. На жаль, приходили не лише до міст, але й зафіксовано відходи з міст, зокрема й до сіл. У 1577 р. кілька

⁵⁹ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.249. – Арк.373–376 зв.

⁶⁰ Там само. – Спр.21. – Арк.426 зв.

⁶¹ Там само. – Спр.20. – Арк.387.

⁶² Archiwum książąt Lubartowiczów-Sanguszków. – Т.4. – Lwów, 1890. – S.526.

⁶³ ЦДІАК України. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.47 зв., 102 зв.

⁶⁴ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.91. – Арк.117 зв. – 118 зв.

⁶⁵ Там само. – Спр.61. – Арк.113.

⁶⁶ Там само. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.20. – Арк.410 зв. – 411.

⁶⁷ Деяк наприкінці XVI – на початку XVII ст. переселилися з м. Потелич (Белзьке воеводство) і стали луцькими міщанами Василь Федорович і Гаврило Іванович (див.: Там само. – Спр.103. – Арк.260).

⁶⁸ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.145. – Арк.45.

⁶⁹ Там само. – Арк.80–80 зв.

⁷⁰ Там само. – Ф.21. – Оп.1. – Спр.81. – Арк.289–289 зв.

⁷¹ Там само. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.116. – Арк.1041.

⁷² ІР НБУ. – Ф.1. – Спр.4104. – №І. 285.

⁷³ ЦДІАК України. – Ф.11. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.124.

⁷⁴ Там само. – Спр.7. – Арк.582.

міщан з Берестечка переселилися до маєтків Валеріана Пудловського і Яна Жоравницького⁷⁵, а у 1618 р. з м. Серкизова до с. Осмиголович теж переселилася міщанська родина⁷⁶.

Покидали міста здебільшого через скрутні умови проживання, зловживання урядників та власників. Так було у Білогородці (1602 р.)⁷⁷, Новому Заславі (1609 р.)⁷⁸, Закриничому (1612 р.)⁷⁹, Рожищах (1635 р.)⁸⁰. Інколи причиною відходів міщан називалися жовнірські «лежі»: Мильськ (1635 р.)⁸¹, Локачі (1635 р.)⁸².

І все ж, безумовно, переважав процес притоку нових мешканців до міст, яких часто називали «новинками»⁸³. До того ж цей процес був досить бурхливим, інтенсивним і, що важливо, стабільно постійним. Разом із природним процесом відтворення це давало можливість розвитку міст, концентрації в них вільних (у королівських) і вільніших, порівняно з селянами (у приватних), мешканців-міщан.

⁷⁵ Там само. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.5. – Арк.76, 78.

⁷⁶ Там само. – Ф.28. – Оп.1. – Спр.52. – Арк.935–938 зв.

⁷⁷ Archiwum Państwowe w Krakowie (далі – АРК). – Archiwum Sanguszków. – Sygn.59/1. – К.55; Sygn.59/2. – К.4.

⁷⁸ Ibid. – Sygn.64/2. – К.12.

⁷⁹ Ibid. – Sygn.64/4. – К.9.

⁸⁰ ЦДІАК України. – Ф.25. – Оп.1. – Спр.195. – Арк.667 зв.

⁸¹ Там само. – Арк.641 зв.

⁸² Там само. – Арк.646.

⁸³ АРК. – Archiwum Sanguszków. – Sygn.64/9. – К.17 (Красний Корень, 1625 р.); Sygn.64/10. – К.13 (Новий Заслав, 1625 р.); Sygn.64/10. – К.10; Sygn.64/10^a. – К.74 (Шепетівка, 1625 р.); Sygn.64/11. – К.36 (Шепетівка, 1632 р.); ЛННБУ. – Відділ рукописів. – Ф.91. – Спр.39/1. – Арк.35 зв., 57 зв., 115 зв. (Кузьмин, Красилів, Степань, 1615 р.); Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. – Oddział rękopisów. – Rkps.3669/ II. – К.318 v., 364 v., 375 v. (Звягель, Полонне, Баранівка, 1620 р.); Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. – Archiwum Lubomirskich z Małej Wsi. – Pudło 10. – №349. – К.45 (Сульжин, 1617 р.).

The article shows that the towns of the Volyn' were an attractive magnet for peasants due to the better security, the possibility of personal and career development, the tax exemptions for a certain period of time and the burgher status that gave more rights and freedoms. The town owners were interested in populating of their towns, and did the best they could to promote this process. There were three main settlement patterns: natural reproduction, which can hardly be traced because of a lack of sufficient primary sources; migration to the towns of free people; peasants' escapes to towns. In fact, the last way of replenishing the urban population was the most visible in the sources.

Keywords: Volyn', town, replenishment population, population, escapes farmers to towns.

С.В.БЕВЗЮК*

КОНЦЕПЦІЯ НЕПОВНОЇ СОЦІАЛЬНОЇ СТРУКТУРИ СЛОВАЦЬКОГО СОЦІУМУ (КІНЕЦЬ XVIII – ПЕРША ПОЛОВИНА XIX ст.): СУЧАСНЕ УТОЧНЕННЯ ПРОБЛЕМИ

У національній та зарубіжній історичній славистиці існує усталена традиція підходити до розгляду проблеми соціальної структури деяких народів, виходячи із твердження про наявність у них так званої «неповної соціальної структури». У перелік таких народів потрапили й словаки. Але уважне прочитання вже існуючого наукового матеріалу, методичний плюралізм дозволяють децю уточнити як зміст тези про неповну соціальну структуру словацького соціуму, так і припустити, що така структура була досить типовою й принципово не відрізнялася від соціальної структури районів Центральної та Центрально-Східної Європи.

Ключові слова: словаки, угорці, соціальна структура, шляхта, політична еліта, етнічна інтелігенція, національне пробудження.

Існує стільки ж шляхів дослідження соціальних процесів, скільки шляхів вивчення самого суспільства. Тому абсолютно очевидним є той факт, що не лише соціальна структура суспільства протягом усієї історії людства являла собою динамічне явище. Можна стверджувати, що сама оцінка соціальних процесів стає для дослідника певною динамічною світоглядною площиною, на якій конструювання знань про минуле супроводжується не тільки децю архаїчними дослідницькими методологіями, а інколи доповнюється нестандартними, можливо навіть дискусійними концепціями. При цьому, на наше переконання, невід'ємною складовою частиною сучасної інтелектуальної вітчизняної історичної науки був і має залишатися світоглядний плюралізм, що в кінцевому підсумку сприяє розширенню об'єктивного уявлення про наше минуле та розширяє перспективу його стабільного розвитку.

Актуальність даного дослідження полягає в тому, що суспільні зміни, які мали місце у словацькому середовищі наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст., проходили на широкому історичному тлі пробудження народів Європи. Метою даної статті є висвітлення соціальних специфіки та структури словацького соціуму, а предметом наукового аналізу став вищий феодальний правлячий клас.

Вивчення соціального розвитку словацьких земель у першій половині XIX ст. у сучасній історіографії є недостатнім. Безумовний внесок у дослідження цього питання зробили чеські й словацькі історики. В еволюції чеської і словацької історичної науки, присвяченої соціальному розвитку, можна виділити кілька етапів. Перший із них – становлення марксистської історіографії. Він охоплював середину 1940 – початок 1950-х рр. і проходив в умовах

* Бевзюк Євген Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського національного університету імені Т.Г.Шевченка
E-mail: evbevzyk@mail.ru

гострої класової ідеологічної боротьби. До кінця 1940-х рр. вирішальні позиції в історичній науці зберігали представники старої історіографії. Із середини 1950-х рр. історична наука розвивається в рамках марксистського трактування. Низка науковців у своїх працях досліджує економічний і соціально-політичний розвиток словацьких земель, керуючись з матеріалістичним розумінням історичного процесу. Робиться спроба виявити закономірності соціально-економічного й політичного розвитку Словаччини в період становлення нового типу економіки.

Починаючи із 1970-х рр. автори праць більше уваги приділяють з'ясуванню закономірностей соціально-економічного розвитку. Недоліками цих робіт можна вважати слабку погодженість національної історії з усесвітньо-історичним і загальноєвропейським контекстом. У ці ж роки проводяться дослідження організаційних форм феодального господарювання на словацьких землях, зокрема вивчення соціального середовища і його специфіки, становища селян. Питання соціально-економічного й політичного розвитку, змін статусу різних соціальних верств досліджувала ціла низка науковців¹. Значних результатів історики досягли у висвітленні перехідного періоду від феодалізму до капіталізму. Почалося дослідження процесу розпаду феодалізму й назрівання капіталістичних відносин на селі. Представниками марксистської історіографії у численних працях показана не тільки специфіка так званого «первинного накопичення», а також вплив цього процесу на формування нової соціальної структури населення. Але новий етап словацької історичної науки варто пов'язати з практикою формування нової плюралістичної оцінки суспільно-історичних процесів. Сучасні словацькі дослідники намагаються доповнити й представити своє нове бачення історичних процесів, що мали місце на словацьких землях. На їх наукові доробки ми спираємося й у своєму дослідженні.

Генеza проблеми становлення словацького соціуму з його ідентичністю в екзистенціальних умовах практики угорського духовного і політичного панування своїм корінням проникає в історичну пам'ять словацького народу й відноситься до часів, коли слов'янські етнічні території були завойовані угорцями. Відповідно, у словаків національне пробудження (а його неможливо відділити від процесу становлення нової соціальної структури) певним чином формувалося як протидія політиці мадяризації, яка проводилася угорською елітою. Як уважав угорський історик Е.Арато: «Навіть найскромніші прагнення національних рухів середня угорська шляхта розглядала як замах на

¹ *Алексашикина Л.Н.* Социально-экономическое расслоение чешского крестьянства накануне революции 1848–1849 гг. // Центральная и Юго-Восточная Европа в период перехода от феодализма к капитализму / Под ред. В.И.Виноградова. – Москва, 1974. – С.53–58; *Мыльников А.С.* Комплексное изучение проблемы «закономерности развития народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху перехода от феодализма к капитализму» // Комплексные проблемы истории и культуры народов Центральной и Юго-Восточной Европы. – Москва, 1979. – С.57–68; *Шпис А.* Основные черты социального развития Словакии в конце XVIII – первой половине XIX в. // Социальная структура общества в XIX в. – Москва, 1982. – С.125–135; *Фрейдзон В.И.* Социальная структура накануне и в начале «национального пробуждения» в Австрийской империи // У истоков формирования наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. – Москва, 1984. – С.35–40; *Špiesz A.* A kritériách mestskosti na Slovensku v období neskorého feudalizmu // Historický časopis. – 1972. – №4. – S.514–531.

цілісність угорської держави»². Ще раніше про практику утиску словацького соціуму з боку активних угорських національних сил у своїх листах до відомого славіста І.Срезневського та у своїх публіцистичних працях писав словацький національний діяч Л.Штур³. З огляду на сказане, варто визнати, що внутрішня угорська етнонаціональна політика на теренах королівства мала досить активний характер. Її генеза – це наслідок середньовічного вторгнення, що хронологічно було відносно пізнім за мірками історії європейської цивілізації, а тому регіональна політика угорців здійснювалася в умовах гострої конкуренції за ресурси: на заході – з німцями, на півдні й півночі – зі слов'янами та з румунами на сході.

Відповідно до наявних історико-соціальних обставин словацьке населення впродовж багатьох століть особливо гостро відчувало асиміляційний тиск, який був наслідком падіння слов'янської Великоморавської держави – території, що населялася словаками. Останні до кінця XI ст. поступово ввійшли до складу Угорської держави без будь-якого права не тільки на автономію, але й на місцеве самоуправління. У середині другого тисячоліття угорське королівство переживає військово-економічний занепад, а з 1526 р. угорською короною і словацьким народом, котрий проживав у межах королівства, починає володіти династія Габсбургів. У той час ядро «королівської» Угорщини склали словацькі землі (майже 20 з 30 комітатів). Місто Братислава (Пожонь, Прессбург) із 1536 р. стає столицею Угорщини та місцем перебування намісництва (1542–1724 рр.). При цьому з 1563 р. Братислава стала коронаційним центром угорських правителів і була місцем розташування угорського сейму. Інші словацькі міста також отримали угорські назви й виконували функцію адміністративних, релігійних та культурних угорських центрів. Так, слов'янська Трнава стала угорським Надьсомбатом. Місто використовувалося як резиденція архієпископа естергомського – глави угорського католицького кліру (1543–1820 рр.). У Кошице – угорськомовна назва Кашша – розмістився Егерський єпископат. Інші словацькі міста – Бардіїв, Спіш, Левоча, Банська-Штявниця відповідно отримали назви – Бартфа, Сепеш, Лече, Шелмецбана та були центрами культури й освіти в королівстві⁴. Але досить високий ступінь угорської політичної колонізації словацьких земель став стримуючим фактором як для процесу соціокультурного розвитку, так і для змісту формування словацької національної ідентичності. Безпосередньо у словаків це стало причиною певного екзистенціального вакууму. Це призвело до змін: від позитивного світосприйняття до відносної байдужості до долі рідної землі та власного народу. Остання обставина особливо була помітною у поведінці словацької феодальної еліти. При цьому мова, як головна етнічна ознака, хоча і не була забута шляхтою, але не тільки не була офіційним, а навіть і публічним

² Arató E. Венгерское общественное мнение и национальный вопрос в 40-х годах прошлого века // *Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae*. – Т.39. – Akadémiai Kiadó, 1960. – С.6.

³ Див.: Štúr L. *Listy / Vyd. J.Ambruš*. – II. – Bratislava, 1954. – S.237; *Idem. Žaloby a ponosy Slovákov: Die Beschwerden und Klagen der Slaven in Ungarn / Z nemeck. vyd., preložil K.Goláň*. – Turč. Sv. Martin: Matica Slovenská, 1946. – 46 s.

⁴ *Краткая история Венгрии: с древнейших времён до наших дней / Т.М.Исламов (отв. ред.)*. – Москва, 1991. – С.68–75.

засобом комунікації. «Майже всюди, – пише академік угорської Академії наук Е.Нідергаузер, – була своя *lingua franca*, яку більш-менш розуміли всі [...] до того ж поміщики, як правило, говорили мовою своїх кріпаків й інших етнічних груп»⁵. Відповідно можна стверджувати, що словаки все ж частково втратили почуття етнічної цілісності та солідарності. Політика мадяризації, а про неї писали Я.Малий та австрійський чиновник Л.Л.Тун-Гогенштайн⁶, надовго визначила позитивне ставлення «задавленої» словацької еліти до угорської культури, але все ж до кінця не змогла знищити прагнення словацького соціуму відділити свою етнокультурну самобутність від угорського впливу.

При цьому рішучий тон угорської політичної еліти, а вона була зорієнтована на енергійний захист своєї етнічності, своєю чергою, не міг не викликати протидії з боку окремих верств словацького населення королівства. Практика зростаючої національної свідомості угорців ставала однією з умов відповідної ланцюгової реакції у слов'янському соціумі. Можна припустити, що наявні соціально-політичні й економічні обставини сприяли утворенню конфліктної атмосфери не тільки у відносинах між людьми усередині Угорського королівства. У цьому зв'язку справедливо буде зауважити, що Відень стимулював появу суперечностей між такими великими етносоціальними групами, як словаки й угорці. Не випадково, що Л.Л.Тун-Гогенштайн, формулюючи імперське ставлення до ідеологемі словацького пробудження, зазначав: «Австрія потребує словаків настільки, наскільки вони потребують нас»⁷. Відповідно до цього, у руслі політики контрольованої актуалізації міжетнічних словацько-угорських суперечностей, Л.Л.Тун-Гогенштайн пропонував уряду спрямовувати активність словацького соціуму в напрямі мовно-культурної боротьби, тому що «результат мовної боротьби в Північній Угорщині має для нас особливе значення», насамперед з точки зору контролю над соціальними процесами у цьому регіоні⁸. При цьому слід додати, що досить прогнозована ситуація соціального конфлікту за принципом протиставлення «свого чужому» ставала не тільки умовою формування ідеологічної національної словацької доктрини. Міжетнічна напруга втілювалася у багаторічну повсякденну життєву практику і цим самим обумовлювався зміст форм і характер зіткнень словацько-угорських протилежних соціальних та економічних інтересів, що не могло не вплинути на практику формування соціальної структури словацького населення. Останній факт із часом став підставою для появи наукової концепції про неповну соціальну структуру Словаччини.

У цілому з кінця XVIII – початку XIX ст. процес становлення нової соціальної структури суспільства охопив територію Словаччини з населенням приблизно в 1,8 млн осіб⁹, яка офіційно іменувалася Верхньою Угорщиною. Поступовість і невідворотність суспільно-економічних загальноєвропейських

⁵ Нідергаузер Э. Славянские народы империи Габсбургов в революции 1848 г. // Славяноведение. – 1998. – №6. – С.29.

⁶ Див.: Maly J. Worte eines Cechen veranlasst durch die graf Jos.Math. v.Tunsche Broschüre: Der Slavismus in Bohmen. – Leipzig, 1845. – S.22; Государственный архив Российской Федерации (далі – ГАРФ). – Ф.109. – Оп.22. – Ед.хр.81. – Ч.12. – Л.4–9; Кирило-Мефодіївське товариство: У 3 т. – Т.3. – К., 1990. – С.21.

⁷ Thun-Hohenstein L.L. von. Die Stellung der Slowaken in Ungarn. – Prag, 1843. – S.18.

⁸ Ibid.

⁹ Штис А. Основные черты социального развития Словакии... – С.126.

змін ставали факторами занепаду традиційного середньовічного суспільства на землях Угорського королівства та народження нової соціальної основи суспільства. На відміну від доіндустріального суспільства з його закритою системою страт, нове характеризувалося строкатістю й неоднорідністю соціальної структури. Суспільно-політичні та економічні реалії, що мали місце в угорських комітатах, призвели на практиці до формування трьох основних прошарків у межах етнічного словацького середовища. Так, в умовах процесу трансформації словацького суспільно-економічного комплексу від аграрного середньовіччя до індустріального суспільства, основним носієм масової етнічної словацької культури залишалося селянство. У руслі сказаного додамо, що сповільнюючим фактором для розвитку словацького соціуму, його національної парадигми ставала ментальність дрібного виробника-господаря. Саме вони та селянство визначали помірковано-консервативний політичний референ розвитку словацького національного руху.

Становлення словацької дрібної і середньої буржуазії відбувалося переважно з середовища ремісників, торговців і заможного селянства. У цьому зв'язку додамо, що характерною рисою формування словацької національної буржуазії на етапі первісного нагромадження капіталу, як правило, була відсутність необхідних коштів для початку масштабної підприємницької діяльності. Тому слабка місцева буржуазія займала переважно дрібні виробничі ніші, які не вимагали значного первісного капіталу¹⁰. Таким чином, початок становлення капіталістичних відносин варто розглядати у контексті розвитку патріархальних цехових структур. На словацьких землях саме цехове виробництво аж до середини XIX ст. не вичерпало всіх резервів свого розвитку. Цехи ще півстоліття залишалися ваговою частиною загального економічного комплексу, що особливо було помітно у Словаччині. Так, основними джерелами існування жителів словацьких міст були ремесло і торгівля. При цьому в кінці XVIII – на початку XIX ст. тільки у Братиславі, найбільшому місті Словаччини, де у той час проживало близько 30 тис. жителів, кількість підмайстрів і учнів була більша, ніж кількість самих майстрів. У решті міст існувала стабільна ситуація, за якої чисельність майстрів і учнів була майже однаковою¹¹. Це пояснюється тим, що більшість ремісників були зайняті у виробництві лише частково, а решту свого часу містяни працювали у сільському господарстві. Наприклад у місті Спіш постійно у цеховому виробництві було зайнято близько 20,8% майстрів, а інші працювали у виробництві лише тільки певну частину року, в залежності від пори року¹². Таким чином, склалася парадоксальна ситуація, згідно з якою під час становлення індустріальної цивілізації поряд з появою промислових підприємств стабільно існувало патріархальне виробництво, що задовольняло регіональну економіку, але до кінця не відповідало європейській динаміці промислового розвитку.

¹⁰ Див.: Зайцева О.И. Формирование рабочего класса в чешских землях в первой половине XIX в.: Дисс. ... канд. ист. наук. – Москва, 1996. – С.73.

¹¹ Див.: Špiesz A. Remeslo na Slovensku v období existencie cechov. – Bratislava; Brno, 1972. – S.103.

¹² Novotný J. Stav řemeselné výroby a postavení řemeslníka na Spiši za danového soupisu roku 1828 // Nové obzory. – 1967. – №9. – S.114–115.

Як відомо, в історії словацького народу було немало трагічних сторінок, пов'язаних із загрозою втрати не тільки державності, але й національної, релігійної і у цілому – культурної ідентифікації. Що ж саме, окрім угорського фактора, перешкоджало процесу словацького націєтворення? Відповідь на подібне запитання, на нашу думку, варто шукати у специфіці процесу становлення нової словацької соціальної структури. Словацький народ в умовах багатокласового процесу угорської асиміляції переважно позбувся власної активної національної шляхти, а її місце намагалися зайняти феодалі угорського походження, які розчиняли автохтонну шляхту у власному інтелектуальному середовищі. Загалом словацька привілейована група населення, виходячи із власного історичного минулого, яке формувалося в межах земельних володінь, що належали короні св. Стефана, не відносилася до політично активної частини населення Австрійської імперії. Хоча варто визнати, що така ситуація є цілком природною для держав імперського типу та періоду історії, коли національні регіональні рухи тільки починали формуватися. Відповідно, у період національного пробудження словацьке майже двомільйонне населення, на думку таких істориків, як В.Фрейдзон, В.Дьяков, Т.Ісламов, І.Лещиловська¹³, Л.Обушенкова, В.Матула, Г.Рокіна¹⁴, було представлено досить умовно власними етнократами. Я.Тібенський воліє використовувати цифру «десять тисяч сімей дрібної духовної словацької еліти»¹⁵, що, на його думку, стало однією з умов певної політичної поміркованості, і навіть консерватизму словацьких етнічних лідерів. Останній факт пізніше дасть підставу австрійському чиновникові Л.Л.Тун-Гогенштайнові заявити, що словацький народ виходить з ідеї монолітності імперії та поряд з іншими слов'янами «демонструє світу благодійний приклад того, як усі нації повинні жити одна з одною»¹⁶.

У цьому зв'язку, виходячи із твердження про особливість соціальної місії еліти для успішного розвитку процесу націєтворення, пропонуємо більш докладно підійти до розгляду даного питання. При цьому підкреслимо, що автор не вважає себе прихильником «елітарної концепції» А.Шопенгауера та Ф.Ніцше. На переконання німецьких мислителів, «виробником» духовного продукту є виключно привілейований клас суспільства. У нашому випадку мова буде йти про етнічну еліту, як про своєрідний, статусний, історико-соціальний продукт, який у період словацького пробудження зайняв відповідно свою позицію національного активіста.

¹³ Див.: Освободительные движения народов Австрийской империи: Возникновение и развитие: Конец XVIII в. – 1849 г. / В.И.Фрейдзон (отв. ред.), В.А.Дьяков, Т.М.Исламов, И.И.Лещиловская, И.С.Миллер, А.С.Мыльников. – Москва, 1980. – С.181.

¹⁴ Див.: *Обушенкова Л.А.* Сопоставление процессов формирования польской, венгерской и словацкой наций // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе: Исторический и историко-культурный аспекты. – Москва, 1981. – С.50–51; *Фрейдзон В.И.* Социальная структура накануне и в начале «национального пробуждения» в Австрийской империи. – С.36–37; *Матула В.* К вопросу формирования концепции национальной культуры словаков в эпоху национального возрождения // History and society: Published on the occasion of the XVI-th International Congress of Historical Sciences in Stuttgart 1985. – Prague, 1985. – P.382; *Рокіна Г.В.* Теория славянской взаимности в истории словацко-русских научных и культурных связей XIX в.: Дисс. ... д-ра ист. наук. – Йошкар-Ола, 2005. – С.89.

¹⁵ *Tibenský J.* K počiatkom slovenského národného obrodzenia // Sborník štúdií Historického ústavu SAV pri príležitosti 200 ročného jubilea narodenia Antona Bernoláka. – Bratislava, 1964. – S.34.

¹⁶ *Thun-Hohenstein L.L. von.* Über den gegenwärtigen Stand der böhmischen Literatur und ihre Bedeutung. – Prag, 1842. – S.89.

Водночас варто підкреслити: у соціальному відношенні еліта словацького національного руху сформувалася переважно з міського соціального середовища. В останньому більшість патріотів була вчителями початкових шкіл, клерками нижчого розряду або ж представниками духівництва. Наше твердження доцільно проілюструвати статистичними даними від відомого словацького історика А.Шпіса. Дослідник наводить цифри, які виразно підкреслюють факт високої чисельності священиків у словацькому етнічному середовищі. Відповідно, наприкінці XVIII ст. у Словаччині один міський католицький священик приходився приблизно на 118 чол., в той самий час у сільській місцевості цей показник хоча і був значно нижчим, але все ж на одного представника духівництва припадало до 847 прихожан¹⁷. Таким чином, останнім фактом можемо дещо пояснити причину високої чисельності й активності такого соціального прошарку, як представники церкви, у словацькому національному русі. Не випадково, що проповідниками мовної ідеологеми словацького національного руху була ціла низка служителів церкви, між ними А.Бернолак, Ю.Фандлі, Я.Холли, Я.Халупка, Б.Табліц та ін.

Але, незважаючи на сказане вище, цілком логічно постає питання: хіба можна пояснити проблему повільного розвитку словацького національного руху лише причиною слабкості її етнічної еліти, до складу якої, як стверджують дослідники, входили лише представники духівництва й нечисленна інтелігенція? У цьому зв'язку, на наше переконання, слід повернутися до відомої тези про особливість і складність процесу націєтворення для суспільств із неповною соціальною структурою. Право на існування наукової концепції про неповну соціальну структуру досить аргументовано обґрунтовували й відповідно розвивали цю тему у своїх дослідженнях такі науковці марксистського спрямування, як О.Мильников, Я.Шолта, А.Шпіс, В.Фрейдзон, І.Лещиловська¹⁸. Із часом концепція була підтримана цілою низкою дослідників. Її, відповідно, використовують такі сучасні дослідники процесу слов'янського націєтворення, як М.Грох¹⁹, О.Сальков²⁰, І.Чуркіна²¹, Н.Коровицина²² та ін. Названі дослідники досить типово описують специфіку соціальної структури словаків або чехів. Для ілюстрації варто навести цитату зі спільної праці відомих славістів, члена-кореспондента Російської академії природничих наук Росії І.Лещиловської

¹⁷ Шпіс А. Основные черты социального развития Словакии... – С.131.

¹⁸ Мильников А.С. Социальная структура общества в чешских землях // Социальная структура общества в XIX в.: Страны Центральной и Юго-Восточной Европы. – Москва, 1982. – С.72–73; Шолта Я. Серболужицкое крестьянство в период перехода от феодализма к капитализму // Там же. – С.87–89; Шпіс А. Основные черты социального развития Словакии... – С.133–134; Фрейдзон В.И. Эволюция социального строя Воеводины в XIX – начале XX в. // Там же. – С.166–169; Лещиловская И.И., Фрейдзон В.И. Революция 1848–1849 годов и угнетённые народы Австрийской империи // Советское славяноведение. – 1973. – №3. – С.30.

¹⁹ Грох М. Консенсусное объяснение формирования наций [Електронний ресурс]: http://www.perspektivy.info/book/konsensusnoje_objasnenije_formirovanija_nacij_2011-03-31.htm

²⁰ Сальков А.П. Проблема границ и национальных меньшинств в чехословацко-венгерских отношениях (ноябрь 1918 г. – март 1939) // Российские и славянские исследования: Науч. сб. – Вып. 7. – Минск, 2012. – С.9–10.

²¹ Чуркіна І.В. Словенские протестанты и формирование словенской идентичности // Obdobja. – 27 – С.10 [Електронний ресурс]: http://www.centerslo.net/files/file/simpozij/simp27/02_Curkina.pdf

²² Коровицина Н.В. Чешская идентичность: об особенностях адаптации к переменам XX века в зеркале чешского общественного мнения // Социологические исследования. – 2006. – №9. – С.103–104.

та доктора історичних наук В.Фрейдзона. Вони пишуть: «Чехи, словаки, серби, словенці, румуни (в Угорщині), українці по суті були позбавлені національного дворянства»²³. У руслі заявленого наукового трактування пізніше Н.Коровицина напише про слов'янські народи: «Нації формувалися в умовах, по-перше, відсутності національної незалежності в рамках Габсбурзької імперії і, по-друге, неповної соціальної структури, в якій не було представлено національне дворянство»²⁴. Дещо іншими словами опише соціальну структуру Словаччини угорський історик Е.Нідергаузер: «У деяких етносів була своя феодална еліта, свій панівний клас, а у деяких – не було. Перших для простоти назвемо дворянським народом, других недворянським»²⁵. Наведений вище ланцюжок цитат є концептуально спільним місцем у численних працях, присвячених епосі слов'янського національного пробудження. При цьому відсутність етнічної шляхти визначалася авторами як несприятливий чинник для процесу формування нації. І з цим твердженням важко не погодитися. Але, якщо взяти до уваги принаймні хоча б лист Л.Штура до І.Срезневського, в якому він намагався означити соціальні рамки своєї мовної реформи, то із цього листа вимальовуються соціальні об'єкти, на які словацький національний діяч спрямовував свою енергію. Безпосередньо Л.Штур писав, що він намагається «об'єднати всі стани, дворянський, буржуазний люд, має бажання об'єднати релігійні партії, протестантську чеську і католицьку»²⁶ частини словацького соціуму. Таким чином, Л.Штур, виходячи з ідеалістично-романтичних уявлень про власну мову, пропонував не просто ідею реформування словацького національного руху на тлі мовно-літературної ідеологемі, а включав у цей процес і словацьку шляхту.

Відповідно, наведений вище матеріал свідчить про актуальність і численну наукову увагу до змісту самої концепції про неповну соціальну структуру, що має, на нашу думку, своє логічне пояснення. Сама по собі концепція як науково-теоретична конструкція дозволяє досить логічно й послідовно пояснити цілу низку обставин розвитку національних рухів першої половини ХІХ ст., а головне – гармонійно уточнити причини як недостатньої політизації національних рухів, особливо слов'янських, так і їх переважно мовний характер національних ідеологем. Професор Карлового університету М.Грох (він використовує поняття «неповна соціальна структура»), вважає, що у цілій низці програм національних рухів можемо досить чітко визначити наявність примату мовної ідеологемі над політичною. Хоча в окремих випадках існували й винятки. Так, вважає чеський науковець, у сербів, греків, ірландців мовна проблема посідала друге місце після політичних вимог у змісті національних програм. Свої науково-теоретичні твердження М.Грох формував, виходячи з особливостей соціальної структури національних рухів. Відповідно, в суспільствах, в яких соціальна структура непануючої етнічної групи була неповною, у національній програмі домінували мовна вимога і стійке бажання надати власній культурі офіційного статусу.

²³ *Лециловская И.И., Фрейдзон В.И.* Революция 1848–1849 годов и угнетённые народы Австрийской империи // Советское славяноведение. – 1973. – №3. – С.30.

²⁴ *Коровицина Н.В.* Чешская идентичность... – С.104–105.

²⁵ *Нидергаузер Э.* Славянские народы империи Габсбургов в революции 1848 г. – С.29.

²⁶ *Štúr L.* Listy. – S.237.

З іншого боку, там, де соціальна структура була більш розвинуеною і до неї входили представники правлячих класів та еліт, у таких випадках до національних програм включали переважно політичні цілі²⁷.

Повертаючись до питання неповної соціальної структури словацького соціуму періоду кінця XVIII – першої половини XIX ст., автор хотів би дещо додати. Історично було закономірним уважати, що саме така категорія етнічної еліти, як шляхта, не просто відстоювала свої соціальні привілеї, а в тому числі, плекаючи ідею певного політичного реваншу, відповідно зберігала пам'ять про історичну велич свого минулого, а з часом слугувала і додатковим соціальним джерелом не тільки для становлення нової політичної й духовної еліти, а в тому числі суб'єктом процесу модернізації. В окремих випадках саме феодална еліта навіть ставала рушійною силою соціальної та національно-політичної активності. Отже цілком закономірно буде взяти за приклад факт активної участі угорської та польської шляхти у національно-визвольному русі своїх країн. При цьому, як відомо, їхня активна діяльність навіть принесла цим народам певні позитивні наслідки у плані реалізації їхніх національних вимог. Так, у 1867 р. імператор Австрії Франц Йосиф I змушений був піти на компроміс з угорською елітою, в результаті якого Австрійська імперія була перетворена на двоєдину державу – Австро-Угорщину. Польська шляхта, як відомо, хоча і не змогла домогтися таких результатів, але активно намагалася відстоювати свій національний інтерес. До того ж шляхта й політична еліта неодноразово піднімали антиросійські повстання, які східна імперія змушена була придушувати значними військовими силами.

З огляду на заявлене, цілком справедливо виникають запитання, де приховується той механізм, що привів у дію почуття особистої гідності та високий ступінь національної активності, та чому угорська й польська шляхта знайшли в собі сили проявитися в активній фазі національного руху, а, наприклад, чеська, а тим більше словацька – залишилися майже непомітними учасниками в період радикальних випробувань? Відповідь на поставлене запитання, на перший погляд, варто шукати в кількісних показниках шляхти. Так, у соціальному розрізі наприкінці XVIII – на початку XIX ст. у структурі населення Угорщини особливу сходинку стабільно посідало дворянство, яке налічувало приблизно 617 тис. чол., або 5% від загальної чисельності угорського народу²⁸. До речі, якщо взяти до уваги інші статистичні дані, якими користувалася Р.Авербух, то, проаналізувавши їх, можна поррахувати, що угорська шляхта за своєю чисельністю майже в чотири рази перевищувала чисельність ремісників Угорського королівства. Російська дослідниця О.Павленко у своїй публікації²⁹ використовує інший статистичний матеріал від Е.Фенеша – відомого фундатора угорської економічної статистики, члена-кореспондента

²⁷ Хрох М. Консенсусное объяснение формирования наций.

²⁸ Авербух Р.А. Революция и национально-освободительная борьба в Венгрии 1848–1849. – Москва, 1965 [Електронний ресурс]: http://istmat.info/files/uploads/28171/1848_hung-revolution_r-a-averbukh_1965.pdf

²⁹ Павленко О.В. Символы «свободы» в политических движениях народов Австрийской империи в 1848–1849 гг. // Новый исторический вестник. – 2002. – №2. – С.4 [Електронний ресурс]: http://www.nivestnik.ru/2001_2/8.shtml#_edn13

Угорської академії наук з 1837 р.³⁰ Ми також вважаємо за доцільне використати статистичне дослідження останнього. Відповідно, за даними угорського статистика, на початку 1840-х рр. на землях Угорської корони проживала приблизно вісімсоттисячна шляхта.

Ще більш вражаючу статистику відносно чисельності вищого дворянського стану в соціальній структурі польського суспільства ми можемо знайти на сторінках широко відомого видання «Польська енциклопедія шляхти». В енциклопедії представлена картина соціальної структури польського народу. Так, на десятимільйонне польське населення припадало понад мільйон представників шляхти, або 10% від чисельності всіх поляків³¹. Таким чином, вищезазначені чисельні показники дещо пояснюють причину «високої градусності» національно-визвольних рухів угорського та польського народів.

Відповідно, у плані продовження нашого дослідження напрошуються певні екстраполяції з польсько-угорської практики національного руху на словацький етноісторичний фундамент. Відносно визначення показника загальної чисельності словацької шляхти досить логічно звернутися до колективної праці словацьких дослідників. Авторі академічного видання вказують на такий факт: «Найважливіший, за середніми європейськими мірками, досить численний прошарок населення являла собою шляхта, яка у процентному відношенні сягала майже 5% від усього населення Угорщини. При цьому на території Словаччини, що займала одну п'яту частину всієї Угорщини, мешкало більше половини загальної чисельності привілейованого стану (у 1787 р. їх було більше 95 700, до 1846 р. їх чисельність зросла до 163 500)»³². Таким чином, бачимо, що за своєю чисельністю словацький привілейований стан за відсотковим показником принципово не відрізнявся від показників сусідніх слов'янських народів.

Але схематична екстраполяція методологічної процедури дослідження польсько-угорської практики словацького соціуму «впирається» не тільки в індивідуальність і своєрідність словацької історії, але не меншою мірою і в оціночні судження деяких науковців. Відповідно, як стверджують дослідники, словацький етнос був позбавлений можливості спиратися на свою етнічну феодалну еліту, а тому її місце у процесі національного пробудження зайняла різночинна інтелігенція та словацьке духовництво. Тому, за визначенням багатьох дослідників³³, модернізація словацької духовної культури, мови,

³⁰ *Fényes E.* Statistik des Königreichs Ungarn. – Pest, 1843. – S.68–75.

³¹ Див.: *Polska encyklopedia szlachecka.* – Т.1. – Warszawa, 1935 [Електронний ресурс]: <http://bcdl.pl/dlibra/doccontent?id=411&from=FBС>

³² *История Словакии / Пер. со слов. И.А.Богдановой, В.В.Марьиной.* – Москва, 2003. – С.210–211.

³³ Див.: *Tibenský J.* Historická podmienenosť a spoločenská báza vzniku bernolákovského hnutia // К роціатком slovenského národného obrodzenia. – Bratislava, 1964. – С.55–69; *Богданова И.А.* Введение в проблематику становления словацкой национальной культуры // Культура и общество в эпоху становления наций (Центральная и Юго-Восточная Европа в конце XVIII – 70-х гг. XIX в.). – Москва, 1974. – С.64–65; *Словацкая культура / Культура народов Центральной и Юго-Восточной Европы в эпоху Просвещения.* – Москва, 1988. – С.114–142; *Обушенкова Л.А.* Сопоставление процессов формирования польской, венгерской и словацкой наций. – С.56–58; *Матула В.* Характеристика процесса формирования наций у словаков // Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе: Исторический и историко-культурный аспекты. – Москва, 1981. – С.86–88.

її світський рівень на рубежі XVIII–XIX ст., була справою нечисленного соціального прошарку словацької інтелігенції (священики, учителі, лікарі), а не місцевої шляхти. Останнє твердження, особливо з огляду на появу праці Я.Гучка, на нашу думку, потребує уточнення й додаткових наукових досліджень. Я.Гучко вважає, що соціальна база словацької національної літературної й творчої інтелігенції була більше насичена представниками різних станових верств і в тому числі, стверджує словацький дослідник, на 20–25% формувалася з числа місцевої шляхти³⁴.

Попри це, концептуальний підхід, за яким процес модернізації словацького соціуму був справою переважно «нечисельного соціального прошарку» словацької інтелігенції, безумовно, варто розглядати як базовий. Але при цьому уважне прочитання вже існуючого наукового матеріалу дозволяє дещо додатково уточнити тезу про неповну соціальну структуру словацького соціуму. У цьому зв'язку вважаємо за доцільне повернутися до згаданої вище праці А.Шпіса. На наше переконання, згадана робота не отримала належної наукової уваги та відповідної оцінки. Причин може бути кілька. Від банальної – ця праця могла просто «випасти з поля зору» славістів того часу, до іншої – системної причини. Відповідно, з огляду на панування єдиного методологічного підходу в радянські часи, дослідники свідомо уникали дискусій навколо чітко інсталюваного до змісту поняття «соціальна структура словацького народу» твердження про його неповну соціальну структуру. Але ми не ставимо перед собою завдання пошуку причини забуття або недостатньої уваги до теми. Нас цікавлять ті сторінки праці А.Шпіса, в яких він приводить й аналізує структуру однієї зі словацьких жуп – Турієць, що знаходилася в центральній частині Словаччини. Для більшої наочності варто навести такий уривок з праці словацького історика: «У цій жупі (А.Шпіс має на увазі жупу Турієць – Є.Б.) було 100 сіл і дрібних поселень сільського типу. У 1770 р. тільки 16 з них належали двом існуючим тут великим маєткам; три села належали одному феодалові – католицькій церкві; в кожному наступному селі кріпосні селяни ділилися між двома феодалами. Таких сіл було десять. У кожному наступному селі із восьми сіл селяни були поділені між трьома феодалами; в шести – між чотирма; у десяти – між п'ятьма; у восьми – між шістьма феодалами; у трьох – між сімома; одне село ділилося між вісьмома феодалами, чотири – між десятьма, два – між одинадцятьма і в одному селі селяни ділилися навіть між дев'ятнадцятьма феодалами»³⁵.

Таким чином, якщо взяти до уваги наведений вище цифровий матеріал і зробити прості математичні підрахунки, то перед нами вимальовується досить показова картина: із 100 сіл Турієцької жупи 19 належало трьом великим землевласникам, 81 село, а відповідно і селяни, ділилися між 276 представниками шляхти, яка, до речі, наприкінці XVIII ст. являла собою вищий стан у соціальній ієрархії Угорського королівства. Для того, щоб більш повно висвітлити соціальну картину словацького села й з'ясувати обставини формування вищого прошарку, вважаємо за доцільне продовжити наступний уривок від

³⁴ *Hučko J.* Sociálne zloženie a pôvod slovenskej obrodenskej inteligencie. – Bratislava, 1974. – S.2.

³⁵ *Шпіс А.* Основные черты социального развития Словакии... – С.134.

А.Шпіса: «Села, які ми розглядали, були різного розміру. У найменшому з них було всього 3, а в найбільшому – 95 кріпаків. Дослідимо конкретно ті чотири села, в яких кріпаки належали десятком різним феодалам. У селі Блатниця з 95 кріпаків 32 належали одному поміщику, 24 – іншому, решта 8 поміщиків мали від 2 до 10 кріпаків. У селі Бела з 93 кріпаків 19 володів один феодал, 17 – другий, наступні відповідно володіли: 12, 10, 9, 7 (двоє), 5, 4 і 2 селянами. У селі Коштяни-над-Турцем десять дворян-поміщиків володіли лише 34 кріпаками. Найбагатший з них мав 9 селян, наступний – 6, двоє мали по 4, один – 3, один – 2 і четверо – по 1 селянину. У селі Прібовці було 35 кріпаків. Найбагатший феодал володів 11 селянами, наступний – 6, двоє мали по 4 селянина, чотири – по 2 і двоє по 1 кріпакові. Крім того, у двох поміщиків не було жодного кріпака з наділом, і володіли вони лише батраками (домкарами і безземельними селянами). У селі, де 19 поміщикам належало всього 69 кріпаків, найбільший феодал володів – 17 селянами, наступний – 12; семеро найбідніших володіли лише по 1 селянину»³⁶. Далі, продовжуючи розкривати тему соціальної структури словацького села кінця XVIII ст., А.Шпіс робить такі статистичні узагальнення: «Загалом близько 3800 кріпаків цієї жупи належало приблизно 200 – 300 феодалам, і на кожного з них у середньому припадало по 15–20 селян. Якщо взяти для прикладу найбільший феодальний рід цієї області – Рева, то жоден з його представників не володів одноосібно хоча б одним селом. Такий стан речей існував і в інших великих феодальних родинах Турця – у Раковських, Беницьких, Задурецьких та ін. Найнижчий щабель соціальної драбини феодального класу становили так звані личакові дворяни. У розглянутій жупі налічувалося 30 сіл, або селищ, де взагалі не було жодного кріпака і всі їх жителі були дворянами. Вони володіли крихітними наділами і їм не залишалося нічого іншого, як самим цю землю обробляти»³⁷.

З огляду на сказане, можемо вже дещо резюмувати: насамперед соціальна структура словацького села була досить типовою й принципово не відрізнялася від соціальної структури районів Центральної та Центрально-Східної Європи. Іншими словами, народи й етноси, які мешкали на словацьких територіях, історично були інтегровані в європейське коло політичних впливів і соціальних тенденцій. Відповідно, словацьке село останньої третини XVIII – першої половини XIX ст. у загальному було представлене двома групами: експлуатованими селянами та, відповідно до змісту феодальної структури суспільства, панівною групою – шляхтою. Останні в економічному, соціально-статусному, правовому плані переважно не відрізнялися від інших представників панівного класу з різних регіонів імперії Габсбургів. «До категорії шляхти, визнають автори академічної праці, входили не тільки члени заможних і впливових родин (магнати), але й власники грамот про привілеї, вони були без будь-якого значного майна і суспільного статусу, [...] однак вони також мали право брати участь у самоврядуванні комітатів та в роботі сеймів»³⁸. Словацька шляхта повністю або частково жила за рахунок спочатку прямої, а пізніше і непрямой

³⁶ Там же.

³⁷ Там же.

³⁸ История Словакии. – С.211.

експлуатації селян. При цьому вони користувалися всіма дворянськими привілеями, мали активне і пасивне виборче право у шляхетських виборних органах, до того ж «не платили податків, були звільнені від військового постою, від виконання громадських повинностей і т.д.»³⁹.

Таким чином, цілком справедливо буде припустити, що соціальна структура словацького суспільства все ж була достатньо «насиченою» представниками панівного феодального стану, а наведений вище матеріал дозволяє дещо по-новому подивитися на усталене поняття «неповна соціальна структура словацького народу». При цьому, автор у жодному разі не намагається ревізувати існуючий понятійний апарат, а лише, спираючись на дослідження попередників, робить спробу уточнити деякі соціальні аспекти з історичного минулого Словаччини. У цьому зв'язку варто підкреслити, що на факт наявності певної методологічної невизначеності та нестиківки історичної дійсності з парадигмальним підходом у своїй роботі толерантно вказав ще А.Шпіс. Він зазначав: «У нашій марксистській історіографії досі існує проблема, що виникла в результаті певної аномалії середньовіччя: чи вважати дворянство (земанство), яке займалося фізичною працею, вищим прошарком селянства, або ж нижчим прошарком дворянства»⁴⁰. У даному зв'язку логічно буде згадати виступ українського науковця, доктора історичних наук В.Ададурова. Розглядаючи проблеми вітчизняної історії, в тому числі аспекти формування української політичної еліти, він наводить сформульоване раніше словацьким істориком В.Міначем риторичне запитання: «Де знаходяться наші замки?»⁴¹, чим фактично актуалізує дискусію з концепції неповної соціальної структури.

З огляду на сказане, вважаємо за необхідне додати, що відповідь на питання та визначення складових елементів соціальної структури словацького соціуму буде залежати від змісту методології, яка лежатиме безпосередньо у фундаменті наукового підходу, обраного для уточнення поставленого запитання. Якщо спиратися на марксистський підхід, то феодальна власність на землю насамперед становила матеріальну основу взаємин шляхти і селян. Та ж сама власність ставала основою економічної залежності других від перших. Відповідно, експлуатація селян шляхтою здійснювалася шляхом стягнення з них певного виду феодальної ренти. У часи правління Франца I відбулися певні зміни: «Сейм 1832–1836 рр. видав нові правила відносно селян [...] селянські землі, хоча і залишилися власністю поміщика, але селянам належало право користуватися ними»⁴². Таким чином, усі наведені ознаки феодального суспільства і притаманна йому динаміка змін були представлені в суспільно-економічній повсякденності Турієцької жупи. Тому зі змісту наведеного вище матеріалу вимальовується реальна соціальна структура, за якою не вся шляхта

³⁹ Шпіс А. Основные черты социального развития Словакии... – С.135.

⁴⁰ Там же. – С.136.

⁴¹ Див.: Ададуров В.В. «Вписування» української історії в європейський контекст і його методологічні засади: Текст промови, виголошеної 22 січня 2013 р. на випускних урочистостях студентів-магістрів історичної програми гуманітарного факультету УКВ. – Л., 2013 [Електронний ресурс]: http://ucu.edu.ua/library/8597/#_ftn18

⁴² Пуч И.Л. Очерк политической и литературной истории словаков за последние сто лет // Славянский сборник. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1875. – С.154.

жупи, а приблизно до десяти відсотків від загальної чисельності «феодалного класу» жупи – земани, являли собою дрібноземельних власників, які своїми руками обробляли власний земельний фонд та, відповідно, за існуючих економічних обставин, не могли експлуатувати селян. На перший погляд, таку шляхту можемо досить опосередковано відносити до представників панівного класу Словаччини. Але цілком справедливо буде стверджувати, що саме ця частина дрібної шляхти стала однією з підстав пізніше заявити про неповну соціальну структуру словацького народу періоду національного пробудження. При цьому реальний стан соціально-економічної ситуації в останній третині XVIII ст. дозволяє нам стверджувати наступне: незважаючи на той факт, що «дворянство-земанство» не мало можливості безпосередньо експлуатувати селян і тим самим було змушене своїми руками здійснювати сільськогосподарські роботи, земани все ж, на відміну від кріпаків, володіли власним, хоча і дрібним, земельним капіталом. До того ж дрібне дворянство, наскільки це дозволяло його матеріальне становище, прагнуло вести такий саме спосіб життя, як й інші представники панівного класу. І головне, що відрізняло словацьку дрібну шляхту від селян – це система феодалного права. Його основна мета полягала в юридичному оформленні й закріпленні феодалної власності на землю та на інші засоби виробництва. Головне: правом закріплювалася система ієрархічних соціальних відносин. Таким чином, незважаючи на розмір матеріальних статків, дрібна словацька шляхта, в будь-якому випадку у правовому відношенні мала значно більше привілеїв, ніж селяни. Відповідно, наближаючись до періоду своєї історії, який в історичній науці отримав назву національного пробудження, шляхта, в тому числі дрібноземельна, за всіма формальними показниками становила собою правлячу частину в соціальній структурі словацького соціуму. Більше того, варто визнати, що безпосередньо соціальна структура словацького соціуму в цілому та його панівного класу зокрема була більш складною і диференційованою, ніж в інших країнах Центральної і Західної Європи. А.Шпіс цей факт пояснював тим, що в епоху пізнього феодалізму прошарок дрібних землевласників не просто не зник, а в результаті дроблення великих землеволодінь навпаки – збільшився. Саме тому поряд із великими феодалними латифундіями, на словацьких землях існувала численна дрібна шляхта. Але тоді виникає закономірне запитання, чому впродовж багатьох років дослідники «наполегливо експлуатують» поняття неповної соціальної структури словацького народу? Відповідь на поставлене запитання, на нашу думку, варто шукати не в економічному базисі, який лежить у змісті феодалної ієрархії суспільства, а радше у специфіці історичної долі словацької шляхти, а звідси шукати витoki таких важливих рис етнічної еліти, як національний патріотизм або конформізм.

Як відомо, історико-політична доля словацького минулого, висока інтенсивність процесу мадяризації словацького народу стали умовами формування специфічного словацького менталітету. При цьому, зазначимо, ідеться не лише про формування словацького менталітету. Довготривалий процес формування соціально-психологічного портрета європейської етнічної спільноти не оминув і інші народи. Цю ситуаційну палітру змін вдало прокоментував український

історик, завідувач кафедри всесвітньої історії Українського католицького університету В.Ададуров. Він говорить про формування «ментальних мап різних регіонів». Останнім дослідник фактично «підкреслює культурне багатоманіття» історичного простору⁴³. Звідси досить справедливо буде продовжити, що регіональна ментальна специфіка словацького народу відобразилася і на змісті політичної поведінки різних соціальних словацьких станів. Варто визнати, що словацьке минуле це не тільки історія пошуку та боротьби за національний інтерес, але й вірнопідданська політична культура з усіма її характерними для історичних рамок особливостями – від «імперського ідолопоклонства», регіональної «політичної індіферентності», а з часом і прагнення до автономізму. Історично так склалося, що існування, зміна словацької соціальної структури відбувалися на тлі більш широких, ніж власна автохтонна територія, політичних, соціально-економічних та ідейних просторах. Тому процес емансипації словацької соціальної структури варто вивчати не лише як якісну зміну внутрішнього складу, а з врахуванням іманентного процесу взаємодії з «іншими», більш потужними сусідніми соціальними етноструктурами. Словацька етноспільнота, а особливо її феодальна еліта, не були тим монолітом, який непохитно протистояв зовнішнім впливам. Із часом виникає характерна для цього народу, а в нашому випадку, можливо, більш важливо вказати на еліту, пристосовність до існуючих політичних обставин. Із високою долею вірогідності можна стверджувати про часткову втрату почуття етнічної цілісності та солідарності. Політика мадяризації, про яку писали сучасники⁴⁴, надовго визначила позитивне ставлення «задавленої» словацької етноеліти до угорської культури, та з часом обернулося прагненням словацького соціуму відділити свою етнокультурну самобутність від угорського впливу. Тому не випадково, що помірковані політичні погляди протягом багатьох десятиліть знаходили у середовищі словацької еліти певну підтримку. Відповідно до наявних історичних обставин, модернізація словацької духовної культури, мови, її світський рівень на рубежі XVIII–XIX ст., як стверджують деякі дослідники⁴⁵, була справою нечисленного прошарку словацької інтелігенції і досить аморфної частини словацького соціуму – шляхти. Для них словацька мова, а вона, за визначенням Г.Гладкової, І.Абісогом'ян, є головним атрибутом нації⁴⁶, виконувала лише функцію побутового спілкування, а в умовах розвитку національних ідеологій у європейських народів загалом стала витіснитися імперською – німецькою та панівною регіональною – угорською мовами. При цьому, якщо

⁴³ Ададуров В.В. «Вписування» української історії в європейський контекст...

⁴⁴ Див.: *Maly J.* Worte eines Cechen veranlasst durch die graf Jos.Math... – S.22; ГАРФ. – Ф.109. – Оп.22. – Ед.хр.81. – Ч.12. – Л.4–9; Кирило-Методіївське товариство. – Т.3. – С.154–155.

⁴⁵ Див.: *Hučko J.* Sociálne zloženie a pôvod slovenskej obrodenskej inteligencie. – S.23; *Tibenský J.* Historická podmienenosť a spoločenská báza vzniku bernolákovského hnutia. – S.55–69; *Богданова И.А.* Введение в проблематику становлення словацької національної культури. – С.64–65; Словацкая культура. – С.114–142; *Обушенкова Л.А.* Сопоставление процессов формирования польской, венгерской, и словацкой наций. – С.56–58; *Матула В.* Характеристика процесса формирования наций у словаков. – С.86–88.

⁴⁶ Див.: *Gladkova H.* Символические функции стандартного языка и поиск «золотого века»: Чешско-болгарские параллели эпохи национального возрождения // *Slavia*. – 2001. – Р.70. – С.341; *Абісогом'ян И.* Становление чешской лексикографии в эпоху национального Возрождения: традиции и новаторство: Дисс. ... д-ра философии по чешской филологии. – Тарту, 2009. – С.30.

взяти до уваги суперечливі для словацького соціуму зміни у системі освіти на землях Угорської корони, то варто визнати наявність їх наслідків у вигляді «розмитості, невизначеності» у плані етнічної самоідентифікації духовної словацької еліти та у певної частини словацького народу. Показово, сучасниками ще на початку XIX ст. відмічалось, що словацький народ на коронних землях ідентифікує себе «угорським слов'янином»⁴⁷.

При цьому словацький народ не зник, він залишався домінуючим етнічним елементом на своїх землях, а його феодална еліта продовжувала фізично існувати. Але з огляду на бажання зберегти свою соціальну статусність «домислювала» себе частиною правлячої угорської нації. Такий підхід словацької еліти до своєї етнічності варто визначити як етнічний конформізм, але він має своє пояснення. Історично відомо, що угорська політична еліта, незалежно від етнічної приналежності, все населення Угорського королівства відносила до «єдиної угорської політичної нації». Цієї думки дотримуються Е.Нідергаузер та О.Павленко⁴⁸. Хоча майже за півтора століття до згаданих науковців, такий підхід до трактування змісту соціальної та національної структури земель Угорської корони озвучив Й.Піч. Він писав: «До цього часу сейм вважався представником “Угорської землі” або “Угорського народу”, до назви якого відносилися і всі мешканці Угрії без національної різниці»⁴⁹. При цьому в королівстві св. Стефана безумовно визнавалося «титульне становище» угорців. Саме остання обставина і ставала спонукальним фактором як для політичної, так і національної аморфності словацької шляхти. Для підтвердження наших припущень доцільно звернутися до колективної праці вчених Словацького інституту історії, в якій вони стверджують, що для словацької шляхти їхня стана належність уявно збігалася з терміном «угорський», при цьому це означало не стільки членство в угорській етнічній групі, скільки факт належності до привілейованого соціального прошарку, усередині якого етнічні відмінності не мали жодного значення⁵⁰.

Додамо, що у той самий час навіть словацька духовна еліта (вона складалася з представників вищого класу і різночинної інтелігенції) в особі студентства продовжувала часто демонструвати почуття певної земельної солідарності з угорськомовним студентством. Про присутність подібної мотивованої земельної спільності свідчить звернення студентів колларівського кола до керівництва Єнського університету із проханням у подальшому отримувати харчування відокремлено від німців і мешканців Трансильванії: «Ми все ж угорці, – заявляють словацькі студенти, – відповідно не маємо бажання на відстані остаточно втратити почуття своєї Батьківщини»⁵¹.

⁴⁷ Обзорение новейшей богемской литературы // Сын Отечества. – 1822. – Ч.77. – С.221–222.

⁴⁸ Див.: Нідергаузер Э. Славянские народы империи Габсбургов в революции 1848 г. – С.34; Павленко О.В. Символы «свободы» в политических движениях народов Австрийской империи в 1848–1849 гг. – С.2.

⁴⁹ Пич И.Л. Очерк политической и литературной истории словаков за последние сто лет. – С.161.

⁵⁰ История Словакии. – С.150–152, 187–188.

⁵¹ Steiger G., Köhler O. Unbekannte Dokumente der Völkerfreundschaft der Universität Jena, 1815–1819: Studenten der Donaumonarchie, Jan Kollar, Metternich und die Universität am Ausgang von Jenas bürgerlicher „Klassischer Zeit“. – Jena, 1970. – S.18.

Найявна ідентифікаційна «розмитість» словаків давала підставу угорським бюрократам перебільшувати статистичний відсоток угорського населення в регіоні, а наступним дослідникам писати про перманентну асиміляцію словаків, що стало однією з причин неповної соціальної структури словацького соціуму на землях Угорської корони. В історичній реальності, на початку й майже до середини ХІХ ст., за даними відомого угорського історика, який багато років викладав у коледжі Піттсбурґа, професора С.Боршоді, чисельність етнічних угорців на землях корони стабільно коливалася в межах 40%, а чисельність словацького населення сягала 15–17% від числа мешканців землі⁵². Схожий статистичний матеріал наведено угорським ученим-статистиком першої половини ХІХ ст. Є.Фенешом⁵³. Хоча в цілому, на наше переконання, питання статистичної достовірності чисельності словаків першої половини ХІХ ст. варто все ж віднести до дискусійної теми, яка до кінця не досліджена. Тому цілком справедливо, що окремі вчені вказували на наявність статистичної необ'єктивності (наприклад О.Павленко⁵⁴ говорить, що офіційна австрійська статистика першої половини ХІХ ст. також відрізняється від статистики угорської⁵⁵), а інші дослідники (наприклад Е.Водовозова) здійснювали узагальнюючий умовивід, за яким чисельність словаків стабільно зменшувалася на тлі постійного збільшення відсотка угорського населення⁵⁶. Тому, на нашу думку, говорити про гальмування національної словацької інтеграції суто через процес мадяризації та спиратися при цьому переважно на «незрілий» статистичний фактаж першої половини ХІХ ст. буде дещо необ'єктивно. У зазначених хронологічних рамках етнічна статистика, як правило, практично не велася, що було досить логічним внутрішньополітичним задумом від бюрократів мультиетнічної Дунайської монархії. У документах імперських державних установ національна ознака, як правило, обмежувалася констатацією віросповідання. Наприклад Б.Аусвайс, досліджуючи фонди поліцейського управління Братислави (вони сьогодні зберігаються в Угорському державному архіві – Є.Б.), наводить документ, який містить список «осіб, котрі скомпрометували себе у революційні роки». У документі чиновник поліцейського відомства наводить лише три ознаки особи: вік, конфесію, сімейний стан⁵⁷. Таким чином, національність, як належність людини до певної етнічної спільноти, чиновником не визначалася. На практиці національно-етнічну статистику в імперії Габсбургів започатковано лише після середини ХІХ ст., коли в результаті розростання національних рухів у документах Австрії з'явилася графа «Місце народження та рідна мова».

⁵² The Hungarians: A Divided Nation / Ed. S.Borsody. – New Haven, 1988. – P.15 [Електронний ресурс]: <http://www.hungarianhistory.com/lib/bors/bors00.htm>

⁵³ Див.: *Fényes E.* Magyarországnak 's a' hozzá kapcsolott tartományoknak moétani állapotja statisztikai és geographiai tekintetben: I–VI. – Pest, 1836–1840.

⁵⁴ Див.: *Павленко О.В.* Символи «свободы»... – С.4–5.

⁵⁵ Див.: *Uebersicht des Bevölkerungsstandes des Kronlandes Ungarn im Jahre 1850: Nach der amtlichen Volkszählung.* – Ofen, 1851.

⁵⁶ Див.: *Водовозова Е.Н.* Жизнь европейских народов: Жители Средней Европы. – Т.3. – Санкт-Петербург, 1883. – С.550; Венгерцы: Чтение для народа / Сост. Ф.Ф.Пуцькович. – Санкт-Петербург, 1987. – С.14–15.

⁵⁷ Див.: *Павленко О.В.* Символи «свободы»... – С.4.

Отже, з високою долею достовірності, можна стверджувати, спираючись лише на наявні статистичні дані першої половини XIX ст., що вкрай важко об'єктивно висвітлити статистичну картину асиміляції словацького народу в цілому і словацької шляхти зокрема, насамперед із причини обмежених об'єктивних статистичних даних та відсутності сталої методики обліку національно-етнічного складу багатонаціональних імперських держав. До речі, на сьогодні в історичній науці не існує однозначної методики визначення критеріїв національності періоду структурних змін. Ця проблема потребує подальшого уточнення понятійного апарату, його базової основи: національність за мовним принципом або за ознакою громадянства. Перспектива визначення базового принципу національності в подальшому дозволить доповнити статистичну картину мадяризації слов'янського населення на словацьких землях та підтвердити або заперечити тезу окремих дослідників (І.Первольф, В.Матула, І.Міллер, В.Фрейдзон, С.Венк)⁵⁸ про «високу градусність» конкурентної історії національно-визвольного руху народів, що населяли коронні землі імперії.

У цілому, підбиваючи підсумок, варто констатувати, що соціальна структура словацького соціуму, зважаючи на історико-політичну специфіку словацьких земель на початку XIX ст., являла собою структуру, яка хоча і розвивалася, але водночас її змістові морально-ментальні критерії були позбавлені етнічної елітарності. До головної причини такого стану варто віднести розширення міжетнічної конкуренції між словацьким і угорським соціумом, та відповідно високий ступінь національної активності з боку угорських етнократів. При цьому варто визнати, що у соціальній структурі словацького соціуму почали відбуватися певні зміни. Селянство, дрібна міська буржуазія, шляхта, різночинна інтелігенція – всі ці поки що неформально існуючі стани в силу політичних та економічних обставин були втягнуті у процес внутрішньої диференціації. У цьому зв'язку варто констатувати, що соціальна структура словацького панівного класу була більш складною й диференційованою, ніж в інших країнах Центральної і Західної Європи.

З огляду на сказане, доцільно говорити не про остаточну завершеність процесу денаціоналізації словацької правлячої еліти, а про високий ступінь її національної аморфності, конформізм, яким пояснюються бажання шляхти зберегти свій статус феодала, оскільки носієм політичних прав було тільки

⁵⁸ Див.: *Первольф І.* Мадьяры и восточный вопрос // *Вестник Европы.* – 1877. – №10. – С.782; *Матула В.* Людовит Штур и формирование словацкой национальной идеологии // *Развитие капитализма и национальные движения в славянских странах.* – Москва, 1970. – С.96–106; *Миллер И.С.* Формирование наций: комплексное изучение и сопоставительный анализ // *Формирование наций в Центральной и Юго-Восточной Европе. Исторический и историко-культурный аспекты.* – Москва, 1981. – С.6–15; *Фрейдзон В.И.* Некоторые аспекты перехода от феодальной народности к нации в Юго-Восточной и Центральной Европе // *У истоков формирования наций в Центральной и Юго-Восточной Европе: общественно-культурное развитие и генезис национального самосознания / Под. ред. А.С.Мыльникова.* – Москва, 1984. – С.7–17; *Юхнева Н.В.* О роли многонациональных городов Центральной и Восточной Европы в интернациональных этнических процессах (XVIII–XIX вв.) // Там же. – С.17–28; *Миллер А.* Об истории концепции «Центральная Европа» // *Центральная Европа как исторический регион.* – Москва, 1996. – С.4–25; *Венк С.* Династическая империя или многонациональное государство: размышление о наследии империи Габсбургов в национальном вопросе // *Австро-Венгрия: опыт многонационального государства / Отв. ред. Т.М.Исламов, А.И.Миллер.* – Москва, 1995. – С.5–19; *Ханок П.* Национальная компенсация за отсталость // Там же. – С.48–62.

дворянство, що ототожнювало себе з угорською нацією. Такий стан речей був до певної міри даниною практики традиційної станово-елітарної політичної солідарності дворянства. Хоча необхідно зазначити, що політика денаціоналізації вищих словацьких верств призвела, на нашу думку, скоріше не до утворення суспільства з «неповною соціальною структурою», а до «стратифікаційної неврівноваженості» соціальної структури словацького соціуму. Це словосполучення, яке використала в одній зі своїх праць Н.Коровицина⁵⁹, на нашу думку, більш точно віддзеркалює реальний зміст структури словацького народу. Відповідно, внаслідок історико-політичного словацького минулого, складна диференційована структура панівного класу стала умовою його «стратифікаційної неврівноваженості» та каталізатором аномально низької соціально-політичної активності, що з часом визначило індиферентне ставлення панівної еліти до словацького національного пробудження.

Незважаючи на те, що початковий період капіталістичного розвитку сприяв швидше деградації старих соціально-економічних форм, ніж їх соціальному процвітання, все ж позитивом для Словаччини періоду модернізації стало делегування на вищий щабель соціально-політичної організації національної інтелігенції. Пізніше остання посіла місце локомотива словацького пробудження, але з огляду на її малу чисельність вона, на жаль, не отримала гідної підтримки з боку соціально активної частини словацького населення. Для Словаччини в цілому це був період апатичного становлення соціальної структури буржуазного суспільства у процесі формування нації.

⁵⁹ Коровицина Н.В. Чешская идентичность: об особенностях адаптации к переменам // Социс. – 2006. – №9. – С.104.

There exists a well-established tradition in the national and foreign historical Slavistics of approaching consideration of the problem of social structure of a number of peoples on the basis of the statement about existence of incomplete social structure of these peoples. Slovaks have also been included in the list of such peoples. But thoughtful reading of already existing scientific material, methodological pluralism, though, allow us to refine the thesis content about incomplete social structure of Slovak society, as well as to assume that the social structure of Slovak society has been rather typical and has not been fundamentally different from social structures of a number of districts of Central and East-Central Europe.

Keywords: Slovaks, Hungarians, social structure, gentry, political elite, ethnic intelligentsia, national awakening.

П.П.Гай-Нижник *

ПОШУК ДЕРЖАВНОЇ МОДЕЛІ УНР: ІДЕЯ ТА КРАХ «ТРУДОВОГО ПРИНЦИПУ» (ГРУДЕНЬ 1918 – ЛИПЕНЬ 1919 рр.)

Розглядається одна з моделей розбудови УНР у період від грудня 1918 по серпень 1919 рр. Аналізуються позиції політичних сил щодо запровадження «трудового принципу», зокрема під час підготовки та проведення Конгресу трудового народу України. Указується на соціально-демографічне та військово-політичне підґрунтя й вади запропонованого принципу в контексті реалій і перспектив державного розвитку республіки.

Ключові слова: трудовий принцип, Трудовий конгрес, УНР, Директорія.

Процеси національного відродження та державного будівництва в Україні початку ХХ ст. становлять одну з найважливіших проблем, яка потребує ґрунтовного дослідження й ретельного та критичного осмислення. Розуміння тогочасних політичних явищ, здобутків і втрат допоможе уникнути багатьох небезпечних або нерозважливих кроків у процесі сучасного державного будівництва. Незважаючи на інтерес дослідників до періоду існування Української Народної Республіки, багато питань все ще залишаються без відповіді. Попри доволі значний історіографічний багаж і розмаїття наукових інтерпретацій¹, однією зі складних проблем залишається питання вибору форм державності в період існування «другої» УНР. Ключовим тут, на нашу думку, був час діяльності Директорії після повалення гетьманату, тобто кінець 1918–1919 рр., зокрема місце та роль у державотворчому процесі вітчизняних соціалістичних сил, значення Конгресу трудового народу України та пошук оптимальної функціональної моделі республіки².

Одразу після перемоги над гетьманським режимом П.Скоропадського перед Директорією постала проблема вибору нової державної організації, на які верстви населення вона має спиратися та у чиїх інтересах проводитиме політичні, економічні, соціальні перетворення. Виявилось, що одностайності серед політичного проводу не було. На Державній нараді, яка відбулася

* Гай-Нижник Павло Павлович – доктор історичних наук, завідувач відділу історичних студій Науково-дослідного інституту українознавства (Київ)
E-mail: Hai-Nyzhnyk@ukr.net

¹ Див., напр.: Політична історія України: ХХ століття: У 6 т. – Т.2: Революція в Україні: політико-державні моделі та реалії (1917–1920). – К., 2002–2003. – 488 с.; Нариси історії Української революції 1917–1921 рр. – Кн.2. – К., 2012. – 464 с.; Лозовий В. Пошуки Директорією ідейно-політичних засад відновлення діяльності УНР // Український історичний журнал. – 2000. – №5. – С.32–37; Малуца О.В. Всеукраїнський трудовий конгрес як представницький орган українського народу в другій Українській Народній Республіці // Історичний архів. – Вип.7. – Миколаїв, 2011. – С.199–207; Солдатенко В.Ф. Україна в революційну добу: Історичні есе-хроніки. – Т.ІІІ: Рік 1919. – К., 2010. – 453 с.; Стопчак М.В. Утворення і діяльність Директорії Української Народної Республіки (1918–1920 рр.): історіографічний нарис. – Вінниця, 2010. – 809 с. та ін.

² Див.: Гай-Нижник П., Лейберов О. УНР у період Директорії: пошук моделі державного устрою (кінець 1918 – 1919 рр.). – Ніжин, 2013. – 212 с.

12–14 грудня 1918 р. у Вінниці й де були присутні лідери Директорії та представники Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів-самостійників (УПСС), обговорювалося питання подальшого вибору державної моделі України. Представники лівих фракцій УСДРП та УПСР на чолі з головою Директорії В.Винниченком виступили за впровадження в УНР радянської форми влади. На їх думку, система рад змогла б розширити соціальну базу «українського національного відродження». В.Винниченко, зокрема, зазначав:

«Я ще в Фастові поставив перед Директорією питання про прийняття системи радянської влади на Україні. Цим, розуміється, ми стали би на ґрунт чисто соціалістичної революції. Цим, розуміється, ми одштовхнули б од себе наші помірковані, дрібнобуржуазні, національні елементи [...], ми придбали б для українського національного відродження пролетаріат села й міста. Ми тим самим позбавляли б руських більшовиків виступити проти нас і прагнути до захоплення влади»³.

Проте більшість учасників наради на чолі з С.Петлюрою виступили проти радянської системи державного будівництва, відстоюючи натомість парламентську систему влади й розбудову української держави за європейським зразком.

Водночас логіка відбудови УНР вимагала відновлення демократичних інституцій Центральної Ради, проте цього не сталося. М.Грушевський, В.Голубович та О.Жуковський, виходячи з того, що Директорія виконала своє завдання – повалила гетьманський режим і привела соціалістичні партії до влади, були прихильниками якнайшвидшого поновлення діяльності УЦР та її соціально-економічної політики. І це виглядало б логічним продовженням як Української революції, так і курсу, проголошеного Українським національним союзом на початку своєї діяльності. М.Грушевський пізніше згадував:

«Я стояв на тім, що з відновленням української республіки треба вернутись до того моменту, де її існування було перерване німецьким насильством. Треба відновити закони Центральної Ради, скликати її саму, аби від неї прийняло повновласть нове правительство й вона передала представництво чи то Установчим Зборам, чи іншій інстанції. Але цього не хотіли ні українські партії, ні Директорія. Вона робила всякі заходи, щоб затримати в своїх руках необмежану власть»⁴.

М.Грушевський відверто звинувачував у цьому лідерів соціалістичних партій. Отже обговорювалися два можливих варіанти – впровадження в Україні системи радянської влади або розбудова держави за зразком так званої парламентської демократії. Кожна з запропонованих моделей мала своїх

³ *Винниченко В.* Відродження нації (Історія української революції, марець 1917 р. – грудень 1919 р.). – Т.3. – К., 1990. – С.134.

⁴ *Грушевський М.* Вибрані праці: видано з нагоди 25-ліття від дня його смерті (1934–1959). – Нью-Йорк, 1960. – С.234.

прихильників не тільки серед представників партійного проводу, а й серед членів Директорії.

Крім того, це було не тільки питання внутрішньої політики, а й зовнішньої, адже УНР прагнула (з огляду на воєнно-політичні обставини) обрати собі союзника між радянською Росією та Антантою. Результатом тривалих переговорів став політичний компроміс у вигляді так званого «трудового принципу», який, проте, задовольнив не всіх (соціалісти-самостійники голосували проти). В основі цього «третього шляху» було прагнення побудувати державу радянського зразка (базис – «трудові ради», владна вершина – Трудовий конгрес України) з використанням деяких рис, притаманних західним демократіям. У розумінні українських діячів така система повинна була стати національним різновидом державно-політичної моделі, що ввібрала б у себе найкращі риси парламентського й радянського устроїв. Описуючи вінницьку нараду В.Винниченко зазначав, що з двох запропонованих альтернатив жодна не знайшла широкої підтримки серед українського політичного проводу:

«І члени Директорії, й більшість партій у своїх промовах виявляли згоду рішуче боротись з буржуазією. Селянська демократія, а також дрібна буржуазія хоч переважно йде за великою буржуазією, але рідко коли має до неї гарячу любов. Для української ж селянської демократії (ідеологами якої по суті були всі партії, не виключаючи соціал-демократів) велика буржуазія на Україні була ще й тим ворогом, що вся вона була не українська. І партії згоджувались з тим аргументом, що нам, українцям, зовсім нема ніяких підстав боронити інтереси національно чужої нам буржуазії. Отже, ґрунтуючись на цьому, я на другий день по одкиненню системи чисто радянської влади вніс пропозицію: прийняти систему “трудоих рад”, себто рад представників усіх елементів громадянства, які не живуть з експлуатації чужої праці»⁵.

Намагаючись не випускати ініціативу, В.Винниченко, який заслугу появи нової державної моделі приписував винятково собі, зазначав:

«Тоді я свідомо пішов на хитрість [...], партії згоджувались з тим аргументом, що нам, українцям, зовсім нема ніяких підстав боронити інтереси національно чужої нам буржуазії. Отже ґрунтуючись на цьому, я на другий день по одкиненню системи чисто радянської влади вніс нову пропозицію: прийняти систему “трудоих рад”, себто рад представників усіх елементів громадянства, які не живуть з експлуатації чужої праці. Другими словами: це мала бути диктатура не пролетаріату й незаможного селянства, а диктатура трудового люду»⁶.

Таким чином, може скластися враження, що ідея запропонованого принципу державного будівництва виникла спонтанно, а її авторство належить одноосібно В.Винниченкові. Утім, на думку багатьох дослідників, у такому важливому питанні, як майбутня форма державного устрою, навряд чи ініціативою вибору могла похвалитися одна особа, хай і номінальний очільник держави.

⁵ Винниченко В. Відродження нації... – С.141.

⁶ Там само.

В.Винниченко не був автором «трудового принципу», а скоріш за все оприлюднив ідею, яку давно вже розробила партія есерів. Ще у червні 1918 р. в резолюції ЦК УПСР зазначалося, що «можлива передача влади революційному трудовому люду в особі рад робітничих і селянських депутатів»⁷. Цю пропозицію підтримали на засіданні ЦК УСДРП наприкінці грудня, коли було ухвалено рішення «Про організацію влади в Україні», де наголошувалося, «що основою державної влади в Україні повинна стати коаліція трудової демократії – пролетаріату і селянства, без будь якої участі нетрудових буржуазних класів»⁸. Підтвердженням цьому стало й те, що після фракційних нарад саме есери, а також незалежники висловилися за трудовий принцип організації влади та проведення конгресу⁹. Підсумовуючи, В.Винниченко стверджував, що запропонований компроміс задовольнив усіх, навіть попри недосконалість і розмитість формули. Документ, в якому було оприлюднено нову державно-політичну формулу побудови влади, з'явився 26 грудня 1918 р. як декларація Директорії УНР, де офіційно проголошувався та конкретизувався зміст трудового принципу. Фактично це було нежиттєздатне, еклектичне поєднання¹⁰.

У декларації, зокрема, наголошувалося: «Постановою 9 грудня Директорія одмінила всі закони і постанови гетьманського уряду в сфері робітничої політики. Відновлено восьмигодинний робочий день. Знов установлено колективні договори, право коаліцій і страйків, а також усю повноту прав робітничих фабричних комітетів»¹¹. Крім того, було зазначено, що Директорія «одмінила всі закони й постанови гетьманського уряду, направлені проти інтересів трудящих класів і шкідливих для всього громадянства», а також, що верховна влада Української Народної Республіки, «уповноважена силою і волею трудящих класів», усіма цими заходами «довершила перший акт соціального та національно-політичного визволення українського народу»¹².

Директорія вкотре заявила, що вона є «тимчасовою верховною владою революційного часу», уповноваженою на це «трудоим народом», якому згодом цю владу й передадуть. Проголошувалося також, що на країну очікує новий етап розвитку соціальної революції та політичних реформ, і що право управління та порядкування «краєм» повинно належати тільки тим «класам, які суть основою громадського життя, які творять матеріальні та духовні цінності», тобто «лише класам працюючим – робітництву й селянству»¹³. Усі інші «класи», як «нетрудові й експлуаторські», не мали права голосу в управлінні державою.

Вищим органом влади в такій соціалістично-класократичній республіці мав стати Конгрес трудового народу України – революційне представництво організованих працюючих мас. В основу формування нової системи влади було

⁷ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.43. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.3.

⁸ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.1429. – Оп.5. – Спр.24. – Арк.13.

⁹ Політична історія України: ХХ століття. – Т.2. – С.306.

¹⁰ Див. докл.: Гай-Нижник П. УНР та ЗУНР: становлення органів влади і національне державотворення (1917–1920 рр.). – К., 2010. – 304 с.

¹¹ Відродження. – 1918. – 26 (13) грудня; Державний архів Львівської області. – Ф.257. – Оп.2. – Спр.1389. – Арк.1; ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.5. – Спр.6. – Арк.8.

¹² Там само.

¹³ Там само.

покладено відверто класовий принцип, що передбачав усунення від влади в республіці «класів нетрудових, експлуаторських, що живляться з праці класів трудових»¹⁴. Останні й повинні були отримати всю повноту влади в УНР. До них, окрім селянства та робітництва, включили ще й «трудова інтелігенцію», до якої, згідно з декларацією Директорії УНР від 26 грудня 1918 р., відносилися «робітники на полі народної просвіти, лікарські помічники, службовці в народних кооперативах, в конторах та установах»¹⁵. Обіцялося, що Конгрес трудового народу України (Трудовий конгрес) «матиме всі верховні права і повновласність рішати всі питання соціального, економічного та політичного життя Республіки»¹⁶. Це мав бути свого роду передпарламент, позаяк скликати його планували «не по удосконаленій формулі виборів, якої додержати зараз неможливо». За мирного ж часу на зміну йому прийде представницький орган (скликаний за вдосконаленою виборчою системою) – Установчі збори.

Слід також зазначити, що декларація Директорії від 26 грудня 1918 р. містила багато узагальнень і не визначала структуру та компетенцію українського уряду, тим більше не стала вона й правовою основою його діяльності. Така модель відкривала народним масам широкі можливості в управлінні державою та, водночас, виключала з політичних процесів так звані «експлуаторські» верстви. Саме тому відомий тогочасний громадсько-політичний діяч А.Гольденвейзер небезпідставно назвав трудовий принцип «аристократією на виверт». На думку ж його творців – лівих соціал-демократів та есерів, – запропонована система трудових рад дозволила б установити тісний зв'язок між політичним проводом та «широкими масами» суспільства, сприяла б успішному розв'язанню соціально-економічних завдань революції, зберегла б українську державність та усунула б зовнішню небезпеку з боку більшовиків й Антанти.

Фактично ж трудовий принцип розколов суспільство на два табори – «трудова народ» та «експлуаторські класи». Такий поділ офіційно підтверджувався декларацією Директорії УНР від 26 грудня 1918 р. Цей документ надавав політичні права тільки тим соціальним верствам, які вважалися «своїми». На думку тогочасного голови Директорії В.Винниченка, головна роль у системі «трудова демократії» повинна була належати українському селянству. Це стає зрозумілим, якщо згадати, що на початок ХХ ст. воно становило понад 80% від усього населення України¹⁷. Другою верствою «трудова народу» оголошувалося робітництво. Міський пролетаріат, на той час нечисельний й здебільшого зросійщений, повинен був забезпечувати союз села з містами, в яких Директорія не мала широкої підтримки. Фактично національний український пролетаріат домінував тільки на селі, і його інтереси тісно пов'язувалися з інтересами селянства. Третьою складовою поняття «трудова народ», на думку авторів декларації Директорії, стала інтелігенція, але не вся, а лише та її частина, що підпадала під визначення «трудова» (ті, хто «безпосередньо працюють для трудового народу, себто робітники на полі народної освіти, лікарські

¹⁴ Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст.: соціально-політичний портрет. – К., 1993. – С.16.

помічники, народні кооператори, служачи у конторах та інших установах»¹⁸). Саме сільська та дрібна міська інтелігенція, українська за походженням, соціалістична за переконаннями, мала стати рушійною силою національно-державницького руху й скласти адміністративно-політичну еліту республіки¹⁹. Ще однією особливістю «трудової інтелігенції» стало те, що саме вона об'єднувалася та була представлена в основних вітчизняних соціалістичних партіях – УПСР, УСДРП, УПСС, а також УПСФ (Українській партії соціалістів-федералістів), із представників яких складалася Директорія та уряд УНР. При цьому влада нічого не зробила для того, аби залучити на свій бік представників інтелігенції з інших соціальних або ж етнічних груп і прошарків. Вагома частка росіян, поляків та євреїв, котрі мешкали в містах та за професіями не належали до «інтелектуального пролетаріату»²⁰, свідомо виключалися з політичного життя й процесів державотворення.

Решта соціальних прошарків і груп українського суспільства, які не потрапили до складу «трудового народу», оголошувалися «нездатними та надзвичайно шкідливими для всього державного управління»²¹. У першу чергу такими було визнано земельну й промислову буржуазію. Прагнучи створити в Україні «безбуржуазні» державу та суспільство, Директорія ніколи серйозно не розглядала національну буржуазію як свою політичну базу. В.Винниченко неодноразово наголошував на тому, що «безбуржуазність» є чинником єдності народу в боротьбі за національну та соціальну справедливість. До того ж українська буржуазія була відносно нечисельною (0,5% від усього населення)²². Іншою соціальною групою, яка проголошувалася ворогом «трудового народу», стало духівництво, звинувачене в тому, що його позиції «цілком чужі національно-державній справі»²³.

У своїй декларації, звертаючись до «нетрудових» класів, Директорія вистовлювала надію на те, що вони змиряться зі своїм новим становищем у державі й не прагнутимуть до зміни існуючого ладу. На думку українських політиків, нова державна модель, побудована на популярному в ті часи класовому підході, мала б забезпечити вирішення низки важливих завдань. Система трудових рад, на думку її натхненників, дозволила б установити тісний зв'язок між політичним проводом і широкими масами суспільства, які виступали в підтримку Директорії, сприяла б успішному розв'язанню соціально-економічних завдань революції, зберегла б українську державність, усувала зовнішню небезпеку з боку більшовиків та Антанті, відновила б союз між містом і селом, не допустила б розколу коаліції українських соціалістичних партій, що були при владі, а крім того – нейтралізувала б внутрішню опозицію.

Крім цього, державний суверенітет розглядався в декларації з урізаних демократичних позицій, адже його джерелом визначався не весь український

¹⁸ Винниченко В. Відродження нації... – С.142.

¹⁹ Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине: 1918–1919 годы: Очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских движениях. – Москва, 1997. – С.21.

²⁰ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст. ... – С.19.

²¹ Винниченко В. Відродження нації... – С.153.

²² Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст. ... – С.24.

²³ Грациози А. Большевики и крестьяне на Украине... – С.157.

народ, а лише «класи працюючих», тобто порушувалися основні засади демократії – можливість для всіх громадян брати участь у формуванні державної влади, рівність усіх громадян перед законом. Отже, попри наявність у декларації елементів західноєвропейського парламентаризму, Директорія саме від нього старанно дистанціювалася. Аналізуючи зміст і стилістику документа, можна припустити, що його автором був В.Винниченко.

На початку антигетьманського повстання, проголосивши себе єдиною національною силою, яка постала для відновлення незалежної держави, Директорія могла спиратися на доволі значну масу українського селянства. На початку ХХ ст., як уже зазначалося вище, воно становило 80% від усього населення України. Однак, незважаючи на свою масовість, селянство як клас мало низьку національну свідомість, хитку економічну базу, було слабко організованим та легко сприймало програми, що об'єднували національні й соціальні питання, що змушувало Директорію в подальшому зважати на це. Політично інертне селянство не могло стати рушійною силою державницьких націонал-революційних процесів та націонал-демократичних перетворень. Не підходив для цієї ролі й пролетаріат України, адже був нечисленним, здебільшого зросійщенням, а безпосередньо український пролетаріат (саме його представляла УСДРП) насправді був малочисельним і тісно пов'язаним із селом.

Українська ж інтелігенція вже остаточно сформувалася як самостійний соціальний прошарок, що мав власну психологію, свідомість, усвідомлював відповідальність за долю народу і претендував на право бути політичним лідером у державі. Окрім того, саме цей прошарок населення мав солідний досвід управлінської й державотворчої роботи в російській бюрократії та національно-державних утвореннях (Центральна Рада, гетьманат). Інтелігенція була організаційно об'єднана і представлена в основних національних партіях – УПСР, УСДРП, УПСС, УПСФ. Хоча вона не була чисельною порівняно з іншими соціальними верствами (0,7%), однак мала представництво в усіх регіонах України. У губерніях Південно-Західного краю відсоток власне української інтелігенції із загальної її маси становив 37%, у трьох губерніях Лівобережжя та на Слобожанщині – 41%, на півдні – тільки 22%²⁴.

Утім існував і ряд особливостей, що позначалися на методах діяльності цього суспільного прошарку. По-перше, серед інтелігенції України виділялося декілька значних національних груп. Солідну частку становили росіяни – 30%, євреї – 15%, поляки – 5%, а безпосередньо українців було лише 32%²⁵. Ще однією особливістю цієї групи населення був поділ на міську (60%) та сільську (40%) інтелігенцію, причому представники українства переважали саме на селі.

Г.Касьянов, підкреслюючи неоднорідність цього прошарку, виділяє дві основних групи, які значно відрізнялись одна від одної. До першої, яку він називає «інтелектуальним пролетаріатом», відносяться кооператори, агрономи, юристи, земські службовці – їх в Україні було понад 160 тис. (більше, ніж

²⁴ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XX ст. ... – С.42–43.

²⁵ Там само. – С.43–44.

половина від усієї чисельності класу)²⁶. Інша група – люди, професії яких забезпечували специфічні потреби самої інтелігенції: історики, філософи, письменники, мистецтвознавці та ін. Представники цієї групи виступали як генератори основоположних ідей розбудови нової держави, часто не рахуючись з інтересами представників першої групи, що призводило до непорозумінь і конфліктів.

Така етносоціальна структура тогочасного суспільства спонукала політичний провід обрати форму влади, яка б, задовольняючи потреби домінуючого класу – селянства, була спроможна ліквідувати суспільно-класову «неповноту» українського народу²⁷. Саме ці завдання й повинна була вирішити власна модель політичної організації суспільства, що ґрунтувалася на «трудовому принципі».

У новій державній структурі УНР соціальні верстви, що становили «трудова маси», опинились у нерівних умовах. Намагаючись посилити позиції українського селянства, політичні лідери нехтували інтересами інших соціальних груп. Причина такої позиції керівників УНР полягала не лише в тому, щоб забезпечити абсолютне панування наймасовішого прошарку суспільства у країні, а й у тому, що саме селяни були основною силою, котра підтримувала соціалістичні партії, які опинилися при владі. Натомість інтелігенції в новій політичній структурі відводилася другорядна роль. Директорія вирішила спиратися не на весь цей соціальний прошарок, а лише на його частину – «трудова інтелігенція», тобто на ті її кола, які у своїх політичних інтересах і симпатіях тяжіли до села. Влада не зробила жодного кроку, аби залучити на власний бік представників інтелігенції інших етнічних груп населення України. Ані Директорія, ані уряд, ані партійні лідери ніколи серйозно не розглядали національну інтелігенцію як політичного союзника в боротьбі за державність. Така позиція зумовлювалася низкою причин. По-перше, в Україні склалася ситуація, коли інтелігенція формувала і політичний провід національного руху, і головний склад його учасників, що не дало змоги їй консолідувати сили. По-друге, у самій українській інтелігенції існували різні політичні течії, які на той час були об'єднані на базі загальної опозиції гетьманському режимові. Однак після перемоги єдність поволі зникала, натомість з'являлася політична боротьба за владу. Проголошуючи спільну мету – побудову незалежної української держави – різні угруповання інтелігенції бачили різні шляхи до неї, зміст і форми, часто діаметрально протилежні. До цього слід додати специфічні соціально-психологічні риси, притаманні цій соціальній верстві (тяжіння до внутрішньогрупового антагонізму, нелюбов до «маси» й масового, індивідуалізм).

Реалізацією трудового принципу на практиці стало скликання та проведення Конгресу трудового народу. 5 січня 1919 р. було затверджено інструкцію для виборів делегатів форуму, перше засідання якого призначалося на 22 січня. До складу конгресу обиралися представники від робітників, селян і

²⁶ Касьянов Г. Українська інтелігенція на рубежі XIX–XXст. ... – С.19.

²⁷ Лозовий В. Пошуки Директорією ідейно-політичних засад відновлення діяльності УНР. – С.33.

трудової інтелігенції. І хоча загальнопредставницьким цей орган назвати не можна, він усе ж таки мав більше, ніж Центральна Рада, підстав називатися парламентом. Згідно з інструкцією, на трудовий конгрес мало бути обрано 593 делегати: 377 (64%) – від селянства, 118 (12,5%) – від робітництва, 33 (5,5%) – від трудової інтелігенції²⁸ та 65 (14%) – від західноукраїнських земель. Представників від селян обирали на повітових селянських з'їздах, а від робітників та інтелігенції – на губернських²⁹. Норми представництва по губерніях та від класово-професійних з'їздів визначалися такі³⁰:

	Число депутатів від			
	селянства	робітництва	трудової інтелігенції	Разом
Київщина	50	12	5	67
Поділля	47	8	4	59
Харківщина	50	11	4	65
Херсонщина	37	11	4	52
Волинь	46	10	4	60
Чернігівщина	42	9	3	54
Полтавщина	46	8	4	58
Катеринославщина	31	12	3	46
Таврія	14	3	1	18
Холмщина, Підляшшя й Поліська округа	14	4	1	19
Усеукраїнський залізничний з'їзд	–	20	–	20
Усеукраїнський поштовий телегр. з'їзд	–	10	–	10
Разом	377	118	33	528
Від ЗУНР (Галичина, Буковина та Угорщина) ¹	–	–	–	65
Разом	–	–	–	593

Примітка: 1 – Мається на увазі українське Закарпаття, яке на той час перебувало під угорською владою.

До питання вибору стратегії державотворення лідери УНР повернулися лише в день оголошення війни радянській Росії, 16 січня 1919 р., на державній нараді, що відбулася в Києві. Представники політичного проводу запропонували знову переглянути можливі альтернативи державного будівництва (і це при тому, що вже було затверджено та оприлюднено інструкцію до виборів до Конгресу трудового народу). Крім тих, які розглядалися на нараді у Вінниці, додалася ще пропозиція січових стрільців про встановлення у країні

²⁸ Згідно з інструкцією, інтереси трудової інтелігенції представляли 33 депутати (5 від Київщини, по 4 від Поділля, Харківщини, Херсонщини, Волині та Полтавщини, Чернігівщина й Катеринославщина мали по 3 і по 1 від Таврії, а також Холмщини, Підляшшя та Поліської округи).

²⁹ ЦДАВО України. – Ф.1092. – Оп.2. – Спр.4. – Арк.23.

³⁰ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: 1917–1920 рр. – Т.IV. – Прага, 1922. – С.59.

військової диктатури. Не виключено, що січовики й були головними ініціаторами проведення наради. Спочатку вони запропонували В.Винниченкові одноосібне диктаторство, а коли той не погодився, оприлюднили ідею передавання всієї влади «тріумвірату» у складі С.Петлюри та двох представників стрільців – Є.Коновальця й А.Мельника³¹. Як слушно зауважив Д.Яневський, стрілецьтво вважало себе окремою політичною партією з певними політичними завданнями. Стрілецька рада, маючи своїх представників у Директорії, стала б не тільки військовим, а й політичним чинником³².

В.Винниченко також стверджував, що січовики пропонували диктатуру саме йому, але він навідріз відмовився на користь головного отамана. Це зайвий раз засвідчило слабкість нового принципу розбудови держави. Відтак на державній нараді 16 січня 1919 р. В.Винниченко визначив можливі варіанти: курс Директорії на скликання Трудового конгресу; диктатура пролетаріату у вигляді рад; військова диктатура. Модель диктатури викликала суперечки серед політичних і військових діячів УНР. С.Петлюра, наприклад, висловився і проти диктатури, і проти рад. Після безплідних дискусій, нарада, налякана спробою військовиків посилити свої позиції в державі, ухвалила рішення «залишити все так, як і було», отже більшість підтримала скликання Трудового конгресу.

Політичні розбіжності, що проявилися на початку діяльності Директорії, особливо між її лідерами В.Винниченком та С.Петлюрою, а також відсутність єдиних поглядів у політичних партій, національний і соціальний максималізм влади наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. викликали значні труднощі та проблеми у житті країни.

Криза, що охопила українську демократію, відчутно проявилася й у роботі Трудового конгресу (23–28 січня 1919 р.). Із 593 депутатів, передбачених виборчим законом, на форумі працювало 528 осіб³³. Найбільшими фракціями були есерівська та селянська. Виникли питання й з визначенням верховної законодавчої влади. В.Винниченко з цього приводу занотував у щоденнику (28 січня 1919 р.): «Трудовий конгрес другий день уже топчеться на одному місці, не можучи розжувати питання про верховну владу. Одні хочуть, щоб ця влада належала Директорії, а другі – Малому конгресові»³⁴.

Сповідуючи ідею суверенності УНР, делегати не були єдиними також і в питаннях соціально-економічної орієнтації держави. Одні бачили в ній демократичну правову республіку соціального лібералізму, інші орієнтувалися на соціалізм у республіці класової диктатури. Проте навіть такий підхід дозволив досягти в роботі з'їзду певних успіхів: він дав змогу українському політикуму перевірити й уточнити свої позиції; удалося, хоч і у загальних рисах, скоординувати внутрішню та зовнішню політику; було обговорено та прийнято тимчасову Конституцію УНР; депутати урочисто обговорили й затвердили питання всеукраїнського значення – Акт злуки Української Народної Республіки та

³¹ Коновалець Є. Спомини й уваги: Причинки до історії української революції // Історія січових стрільців: Воєнно-історичний нарис. – Л., 1937. – С.312.

³² Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 рр.: Спроби творення і причини поразки. – К., 2003. – С.242.

³³ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції: 1917–1921. – К., 2003. – С.83.

³⁴ Винниченко В. Щоденник. – Т.1. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. – С.316.

Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР³⁵) від 22 січня 1919 р. Уперше Наддніпрянська Україна об'єдналася із Західною Україною, уперше номінально проголошено єдину українську державу, яку, однак, потрібно було ще фактично створити й відстояти³⁶.

Утім куріальна, непропорційна виборча система виявилася недосконалою та була схожа на радянську, проголошену в Конституції РСФРР 1918 р. Кидається у вічі також і значна диспропорція депутатського складу за соціальною належністю. Причина тут полягала не лише в тому, що 86% населення України становили селяни, а робітники – 8%. Есери, які спиралися на сільський електорат, постійно підкреслювали, що відкинули пропорційну систему, аби не допустити на конгрес представників робітництва (головної опори УСДРП), які були переважно росіянами. Виборчі перегони, що тривали лише два з половиною тижня, та ще й в умовах воєнного часу, дали закономірні результати: з близько 400 обраних депутатів 52% становили представники партії есерів, інші ліві мали лише 10% загального представництва серед депутатського корпусу³⁷. Східні та північні губернії УНР були майже не представлені, оскільки перебували під окупацією більшовицьких військ.

Напередодні та у ході роботи Конгресу трудового народу відбулися наради політичних партій, що брали участь у форумі та входили до «великої коаліції», і їх результати не могли не позначитися на політичних позиціях фракцій. На VI конгресі УСДРП 9–12 січня 1919 р. ліве крило – так звані «кияни» (В.Чехівський, М.Драгомирецький, Ю.Мазуренко, М.Авдієнко) – виступили з пропозицією створення незалежної української соціалістичної республіки, а помірковане крило – «катеринославці» (І.Мазепа, П.Феденко) їх не підтримали, що призвело до розколу партії.

Ліва частина конгресу, до якої входили ліві соціал-демократи й боротьбисти (Г.Гринько, В.Єлланський, П.Любченко), ліві бундівці на чолі з М.Рафесом, польські та єврейські соціалісти висловилися за впровадження більшовицько-радянського ладу, а після відкинення їхніх настанов заявили про недовіру Директорії й покинули конгрес. Центральна течія партії есерів (М.Грушевський, М.Шаповал) виступила з пропозицією встановлення влади «трудова рад робочих і селянських депутатів»³⁸. Особливу позицію займали представники ЗУНР, які «були занепокоєні лівим курсом Директорії, адже мали велику нехіть до більшовицького режиму й реформ»³⁹. Саме тому вони приєдналися до правого крила Трудового конгресу та підтримали принципи парламентської демократії.

³⁵ Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР) виникла внаслідок революційних подій у Львові в ніч із 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. 13 листопада 1918 р. Українська Національна Рада ухвалила тимчасовий закон «Про державну самостійність українських земель колишньої Австро-Угорщини».

³⁶ Докл. див.: *Гай-Нижник П.П.* Ідея соборності й українське державотворення (1918–1919 рр.) // *Гілея*. – Вип.91. – К., 2014. – С.25–37.

³⁷ Про персональний склад Трудового конгресу див.: *Малюта О.В.* Всеукраїнський трудовий конгрес як представницький орган українського народу в другій Українській Народній Республіці. – С.199–207.

³⁸ *Полонська-Василенко Н.* Історія України. – Т.2. – К., 1995. – С.519.

³⁹ *Игрнев Г.* Екатеринославские воспоминания // *Революция на Украине по мемуарам белых*. – Москва; Ленинград, 1990. – С.269.

На практиці союз «трудових верств» виявився нежиттєздатним, що й засвідчила робота Конгресу трудового народу. Політичні сили розійшлися в усіх ключових питаннях, так і не спромігшись виробити єдину політичну стратегію. Трудовий принцип активно підтримали тільки ліві соціал-демократи та есери. Саме представники цих політичних партій голосували за нього під час роботи Конгресу трудового народу.

Іншим питанням, в якому погляди дослідників розходяться кардинально, є модель держави, що виникає на основі трудового принципу. Сам В.Винниченко у своїх працях подає два визначення, які, на його думку, абсолютно тотожні – «система трудових рад» та «диктатура трудового народу». До складу останнього, нагадаємо, він відносив тільки три соціальних верстви тогочасного українського суспільства – селянство, міський пролетаріат і «трудова інтелігенція». Натомість в історичній літературі можна зустріти такі визначення, як «трудові ради», «влада трудових мас»⁴⁰, «диктатура працюючих мас»⁴¹, «обмежена демократія»⁴², «трудова демократія»⁴³, «трудова республіка» тощо. Даючи такі визначення, історики у своїй переважній більшості все ж таки погоджуються з тим, що трудовий принцип був перехідною моделлю до парламентсько-демократичного ладу.

Зовсім інші оцінки знаходимо в дослідників, які підтримали думку В.Винниченка, котрий уважав трудовий принцип державного будівництва переходом до радянської соціалістичної влади. Тому в подібних оцінках можна зустріти такі визначення, як «диктатура лівих партій»⁴⁴, «соціалістична республіка», «різновид національного більшовизму», «диктатура селянства»⁴⁵. З останнім важко не погодитися, якщо поглянути на кількість депутатських місць у Конгресі трудового народу України. Так, представникам селянства виділялося 337 місць з 593, а репрезентантам робітництва й «трудова інтелігенція» – усього 151 мандат⁴⁶. При цьому селянські депутати мали пільги, адже обиралися на повітових селянських з'їздах, а робітники та «трудова інтелігенція» – на губернських. Пізніше, підтверджуючи такий стан речей, політичні опоненти есерів – українські соціал-демократи – підкреслювали, що «трудова інтелігенція, як метод і засіб соціалізації народного господарства, є карикатура, шкідлива і не потрібна, на справжній правильний перехід до соціалізму. Трудовий принцип на Україні є ніщо інше, як панування економічно-реакційного селянства, з яким до соціалізму не так вже легко йти»⁴⁷.

⁴⁰ Горак В. Директорія: потенціал і можливості політичного виживання // Україна ХХ ст.: Проблеми національного відродження. – К., 1993. – С.85.

⁴¹ Губа П. Українське відродження: спроба джерелознавчої оцінки вітчизняної преси 1917–1920 рр. – Черкаси, 2002. – С.81.

⁴² Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. – Х., 1996. – С.101.

⁴³ Грабовецький С. Українське державотворення революційної доби: виклики часу і відповіді нації // Розбудова держави. – 1997. – Ч.12. – С.13.

⁴⁴ Ветров Р. Політичні партії України на початку ХХ ст. (1900–1925 рр.). – Дніпродзержинськ, 1997. – С.67.

⁴⁵ Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 рр.: Спроби творення і причини поразки. – С.263.

⁴⁶ Яблонський В. Від влади п'ятьох до диктатури одного: Історико-політичний аналіз Директорії УНР. – К., 2001. – С.63.

⁴⁷ Шаповал М. Велика революція та українська визвольна програма. – Прага, 1927. – С.149.

Проблемним у сучасній історіографії залишається й питання мотивації вибору трудового принципу як основи розбудови держави. Чого прагнули та що досягли лідери УНР, погоджуючись на впровадження доволі сумнівної й недосконалої «трудової формули». На думку українських есерів і лівих соціал-демократів, найголовнішим завданням, що його мав вирішити трудовий принцип, була ліквідація небезпеки для українського національного відродження з боку російських більшовиків. В.Винниченко цю позицію мотивував таким чином:

«З прийняттям “системи трудових рад” ми стали би на ґрунт чисто соціалістичної революції. Цим, зрозуміло, ми б відштовхнули від себе наші помірковані, дрібнобуржуазні національні елементи, [...] ми придбали б для українського національного відродження [...] пролетаріат села й міста. Ми тим самим позбавляли б російських більшовиків виступити проти нас і прагнути до захоплення влади»⁴⁸.

Тож не позбавлена певної рації думка, що таким чином, приймаючи за основу трудовий принцип, Директорія прагнула налагодити тісний зв'язок із трудовим селянством і робітництвом, установити баланс між реформами та порядком, закріпити національно-політичні й соціально-економічні здобутки революції, зберегти національну державність, усунути зовнішню небезпеку з боку більшовиків та Антанти⁴⁹. Однак водночас заслуговують на увагу й інші погляди на дану проблему. Так, існує думка, що виникнення ідеї трудового принципу було викликане спробою компромісу між парламентською республікою з одного боку та практикою радянського будівництва в Україні й Росії – з іншого, поєднанням національної ідеї та соціальних гасел⁵⁰. Інші вважають, що головною причиною запровадження нової державної моделі стало бажання українського політичного проводу обмежити права «експлуататорських верств» інонаціонального походження⁵¹ чи спробою вдатися до прямого народовладдя⁵². Частина дослідників натомість стверджує, що трудовий принцип був голим популізмом, найбільш адекватною реакцією на виклик часу, він мав допомогти Директорії утриматися при владі⁵³.

Небезпідставна й думка, що трудовий принцип став не тільки компромісом політичних моделей, а в першу чергу компромісом між партіями та політичними лідерами. Його було впроваджено у життя, аби зберегти від розпаду урядову партійну коаліцію, до якої входили УПСР, УСДРП, УПСС, УПСФ та запобігти виникненню опозиції з боку військових та інших політичних сил,

⁴⁸ Винниченко В. Відродження нації... – С.134.

⁴⁹ Васковський Р. Діяльність Директорії УНР (листопад 1918 – квітень 1919 р.): Дис. ... канд. іст. наук. – Дніпропетровськ, 1999. – С.80.

⁵⁰ Рум'янцева В. Українська державність у 1917–1922 рр.: національно-демократична і радянська альтернатива: Дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 1998. – С.212.

⁵¹ Лозовий В. Пошуки Директорією ідейно-політичних засад відновлення діяльності УНР. – С.33.

⁵² Семененко В. Історія Східної України: Повнення кайданів (1917–1922 рр.). – Х., 1995. – С.125.

⁵³ Радченко Л. Сучасна історіографія національно-демократичної революції в Україні 1917–1920 рр. – С.98.

що не ввійшли до цієї коаліції. Прибічники парламентського устрою й радянської системи сприймали його як тимчасовий, позаяк розуміли його неефективність та нездійсненність.

Слід відзначити, що нова державотворча модель не знайшла широкої підтримки серед політичних сил, котрі боролися за владу в Україні, і населення. Підтримали трудовий принцип тільки частина українських соціал-демократів та есерів. Схвальну оцінку нової форми державного ладу знаходимо у працях авторитетних лівих лідерів цього політичного напрямку: В.Винниченка, М.Шаповала, П.Христюка. Натомість супротивників нового принципу було набагато більше. Усі праві та центристські партії тогочасного українського політичного спектру проголосували на конгресі проти трудового принципу. Натомість вони висловилися за впровадження «чистого парламентаризму та демократії», а не «синтезу обмеженої демократії з більшовизмом», під яким розуміли есерівську «трудова модель».

Дуже обережно поставилися до трудового принципу і представники ЗУНР. Як відзначав І.Лисяк-Рудницький, «УНР та ЗУНР мали різні державні стратегії і зовнішню політику, які можна було зблизити, але не можна було отождентити [...] чималі об'єктивні відмінності в соціальній структурі, в атмосфері побуту і громадській вихові між нашим Сходом і Заходом [...] не можна було зліквідувати навіть урядовим декретом»⁵⁴. Делегати, що прибули на Трудовий конгрес від Західної України, неодноразово виступали із заявами про нерозуміння нового принципу як такого, що суперечить нормам демократії. У результаті всі вони голосували проти нової моделі.

Негативну оцінку отримав трудовий принцип і серед командного складу збройних сил УНР. Справедливо вважаючи себе головними творцями перемоги над гетьманським режимом, військовики під проводом січових стрільців спробували на черговій державній нараді в Києві у січні 1919 р. замінити проголошену модель «трудова демократія» на військову диктатуру. Учасник тих подій М.Ковалевський згадував: «Вищі наші старшини були тієї думки, що поки не наступлять нормальні умови, себто поки не стабілізується ситуація на західних і північних кордонах України, вони мають право впливати на біг державних справ і творити, так би мовити, диспозиційний осередок, який може функціонувати значно швидше, аніж бюрократична машина уряду й Директорії»⁵⁵. Тож, як уже згадувалося вище, січовики були не проти замінити Директорію тріумвіратом С.Петлюри, Є.Коновальця, А.Мельника, а трудовий принцип відкинути як непотрібний у час боротьби з внутрішніми та зовнішніми ворогами.

Проти «українського трудового експерименту» виступили також і російські й українські більшовики, які називали курс Директорії не інакше, як «хворобливо-націоналістичною, дрібнобуржуазною витівкою», і навіть відмовилися від участі у виборах до Трудового конгресу⁵⁶. Незалежна УНР з її «трудова демократією» не вписувалася не лише в рамки більшовицької республіки Рад, а й у

⁵⁴ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – Т.2. – К., 1994. – С.272.

⁵⁵ Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини. Враження. Рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С.451.

⁵⁶ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.103. – Арк.10.

конструкцію «єдиної та неподільної» держави російських білогвардійців. Так, наприклад, 17 січня 1919 р. в Одесі представники Добровольчої армії виступили із заявою про неприпустимість визнання незалежності УНР та обраної державної моделі: «Однобічне проголошення волею української Директорії самостійності, рівно як і визнання незаперечності цього проголошення, розв'язує сили відцентрові від Росії та російської демократії, стихійно веде Україну на шлях анархо-більшовизму»⁵⁷.

Позицію Директорії не зрозуміли й у народі⁵⁸. Нову державну модель називали й «національною забавкою», і «маленьким більшовизмом», і «аристократією на виверт». Доволі влучно охарактеризував трудовий принцип невідомий кореспондент газети «Шлях»:

«Є демократичний принцип загального, прямого, рівного і пропорційного голосування, на цьому праві стоїть вся соціалістична Європа. З другого боку є комуністи, які проводять диктатуру. Але хіба ми з шкіри пошиті? Видумали “трудоий принцип”, якого на всім світі не знайдеш зі свічкою. А все ж таки знайшли своє (ось воно українське месіанство і неповторність), оригінально, не схоже на чуже. Чисто, як у тій анекдоті про батька, який хотів, щоб син його відрізнявся від усіх і пришив йому на спині “третій рукав”. Отой “третій рукав” і є трудовий принцип»⁵⁹.

29 січня 1919 р. Трудовий конгрес завершив свою роботу, а разом із ним фактично припинила існування й «велика коаліція». Ухвалені форумом закон «Про форму влади на Україні» та універсал «До українського народу» так до кінця й не вирішили питання, які ставилися перед партійною коаліцією. Вони законодавчо закріплювали повноваження Директорії та її статус як верховної влади, перетворюючи з міжпартійного органу на державний. Закріплювався поділ гілок влади – Директорія отримувала законодавчі повноваження, а Рада Народних Міністрів – виконавчі. Відбулися персональні зміни у складі першої – до неї ввійшов представник ЗУНР Є.Петрушевич.

На конгресі було зроблено спробу вибору, обговорення альтернативних варіантів, але, у підсумку, закон «Про форму влади на Україні» відбив дуалізм поглядів українських політичних партій. Праві фракції форуму висловилися

⁵⁷ Там само. – Ф.5. – Оп.5-1. – Спр.148. – Арк.5.

⁵⁸ Так, на початку січня 1919 р. чернігівський часопис повідомляв про ситуацію у с. Хлоп'яники Сосницького повіту:

«Наші селяни – старі й молодь – давно вже поділилися на два ворогуючих табори: “більшовиків” та “українців”. На ґрунті цього поділу між ними, частіше між хлопцями, чимало відбувалося конфліктів, котрі, утім, не переходили за межі словесного сперечань, і після жорсткої (звісно, без будь-якого політичного смислу та зв'язку) нагілки з однієї сторони – “Центральній Раді”, а з іншої “Ленінові й Троцькому” – завершувалися більш або менш миролюбно в бесіді за картинами (найчастіше на гроші у “21”) чи за пляшкою самогонки. Однак в останній час, у зв'язку з тривожними чутками про рух більшовиків, наші колишні “комісари” й “радянці” підняли голову та вирішили, що “наша бере”, від словесних напучувань перейшли до більш реального впливу на “українців”, цустивши у хід палиці, кілки та іншу холодну зброю. Характерно, що, б'ючи, при цьому примовляється зазвичай так: “Ось це тобі Україна»

(див.: Черниговская земская газета. – 1919. – 3 января (1918. – 21 декабря). – С.7).

⁵⁹ Шлях (Вінниця). – 1919. – 19 серпня. – С.3.

проти організації робітничої диктатури й за встановлення демократичного ладу, доручивши шести новоствореним комісіям розпочати підготовку проекту закону про вибори до парламенту республіки. Водночас конгрес не відмовився від трудового принципу й функціонування трудових рад на місцях. Ось як оцінив наслідки його діяльності П.Христюк «З Трудового конгресу доля просто посміялася: інституція, яка покликана була утвердити на Україні диктатуру працюючих, організувати тверду революційну владу, і тим підвести міцний ґрунт під революцію, виповнила протилежні завдання – поховала ідею трудової диктатури, санкціонувала директоріянсько-отаманський режим»⁶⁰.

Отже Трудовий конгрес не зміг утримати від розпаду «велику коаліцію». Їй на зміну прийшла так звана «мала коаліція», до якої входили соціалістично-самостійники, соціалісти-федералісти, народні республіканці, галицькі націонал-демократи та радикали. Але вона вже вирішувала інші політичні питання, адже УНР неухильно рухалася до авторитаризму С.Петлюри.

28 січня 1919 р. на останньому засіданні конгресу було ухвалено закон «Про форму влади на Україні», яким уся влада передавалася Директорії «до скликання слідуєчої сесії Трудового конгресу»⁶¹. Основні тези поділу влади було також викладено в універсалі «До українського народу»:

«Вся вища влада на Україні, на час перерви засідань Трудового конгресу, має належати Директорії, котра доповнюється представником од Наддністрянської України (Галичини, Буковини і Угорської України), акт з'єднання з якою затверджено на першій засіданні конгресу 24 сього січня.

Для підготовки законопроектів до слідуєчої сесії Трудового конгресу Української Народньої Республіки Конгрес трудового народу України визнає необхідним залишити після себе такі комісії: 1) по обороні Республіки, 2) земельну, 3) освітню, 4) бюджетову, 5) заграничних справ й 6) комісію харчових справ.

Владу виконавчу – Директорія має доручити Раді Народніх Міністрів, яка відповідає за свою роботу перед Трудовим конгресом, а на час перериву його засідань перед Директорією Української Народньої Республіки.

Владу на місцях здійснюють представники правительства Республіки, які мають працювати в тісному контакті і під контролем повітових і губерніяльних трудових рад, які складаються пропорціонально з представників селянства і робітництва»⁶².

Таким чином Директорія одержала офіційний статус та право ухвалювати закони, які підлягали затвердженню на найближчій сесії конгресу. Нормативний акт визначав, що в міжсесійний період повинна була працювати його президія, функції котрої не окреслювалися. Закон передбачав утворення при Директорії з числа делегатів різноманітних комісій: оборони, земельної, бюджетної, закордонних, харчових справ, культурно-освітньої, конституційно-адміністративної (для підготовки виборів у парламент) тощо. Кожна мала

⁶⁰ Солдатенко В. Українська революція: Концепція та історіографія (1918–1920 рр.). – К., 1999. – С.253.

⁶¹ Вістник Української Народньої Республіки. – 1919. – 7 лютого. – Ч.4.

⁶² Там само.

наглядати за одним або декількома міністерствами. Ішлося також про те, що «комісії утворені виключно для полегшення законодавчої діяльності»⁶³. Чинність Конституції УНР і цілої низки інших законодавчих актів, зокрема земельного закону, не поновлювалася.

Ухвалені конгресом декларація та резолюція в основному дублювали положення, утілені в універсалі й законі «Про форму влади на Україні». Так, у резолюції наголошувалося, що Конгрес трудового народу України:

«стоїть проти організації робітничої диктатури і висловлюється за демократичний лад на Україні. В цілях закріплення демократичного ладу правительство УНР разом з комісіями має підготувати закон для виборів всенароднього парламенту Великої Соборної Української Республіки.

[...] На основі всенароднього голосування мають бути скликані нові органи влади на місцях, а до того місцева власть, в інтересах національної оборони, повинна належати довіреним правительства УНР – комісарам, які повинні працювати в контакті і під контролем місцевих трудових рад, обраних пропорціонально від селян і робітників»⁶⁴.

Указані нормативні акти УНР обмежували публічно-правову правоздатність значної частини населення («нетрудового елемента»), передбачали побудову «держави трудових рад», що містила дискримінацію за соціальними ознаками. Згодом ці положення було закріплено в конституційних за своїм характером актах: законі «Про місцеві конгреси і ради трудового народу» та в тимчасовому законі «Про внесення і затвердження законів в УНР» (лютий 1919 р.). Конгрес легітимізував владу Директорії й Ради Народних Міністрів, але не провів чіткого розподілу повноважень між ними.

Згадані закони значною мірою стали плодом вітчизняної конституційно-правової думки, особливостей її розвитку, адекватно відбивши соціальні умови та політико-правові вподобання політичної еліти УНР періоду Директорії, перш за все її голови – В. Винниченка і його однодумців. Конгрес трудового народу був останньою масштабною спробою Директорії закласти теоретичні та юридичні основи державного будівництва в Україні. Однак загострення політичної ситуації не дало можливості втілити у життя навіть те, що було започатковано. Без змін залишилася система центрального управління, проте поділ міністерств на відділи й департаменти, запроваджений ще Центральною Радою, зберігся.

Отже можна стверджувати, що на етапі конституційного будівництва у «другій» УНР здобули перевагу тенденції до побудови «народоправчої», по суті соціалістичної держави, заснованої на класовому підході (хоч і в пом'якшеному, порівняно з ленінською моделлю, вигляді). Ці суперечності відбивалися й на відносинах у керівних колах. Структура політичної системи набула такого вигляду: представники політичних (соціалістичних) партій на початку грудня 1918 р. ухвалили, що найвища влада належить Директорії, а законодавча – Трудовому конгресові, обраному «трудохим населенням» без участі поміщиків

⁶³ Там само.

⁶⁴ Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції: 1917–1920 рр. – Т. IV. – С. 67.

та капіталістів. Така конструкція, природно, давала привід ворогам України обвинувачувати Директорію в «більшовизмі».

Під час роботи конгресу відбувся остаточний розкол українського визвольного руху, розмежування політичного спектра УНР. Ліворадикальні сили (боротьбисти та незалежники) відстоювали ідею впровадження в Україні радянської влади, центристи (соціал-демократи й есери) виступали за подальшу розбудову держави на основі трудового принципу, ліберальна частина (представники УПСФ) рішуче вимагала буржуазно-демократичного устрою, консервативні кола (УПСС та Українська народно-республіканська партія) схилилися до військової диктатури. Роз'єднання політичних сил призвело до розриву між новоствореною державою й суспільством, міжнародного розбрату у суспільстві, формування опозиції до влади як справа, так і зліва, розвалу армії.

Зрештою за існуючих умов трудовий принцип був приречений на згортання. Початком його кінця стала перша урядова криза, коли кабінет В.Чехівського було замінено урядом С.Остапенка, який офіційно відмовився від впровадження трудового принципу. Головними винуватцями зміни політичних пріоритетів у розбудові УНР вони вважали «отаманщину» й С.Петлюру. Саме на адресу останнього лунали численні закиди, зокрема від В.Винниченка, щодо призупинення революційних процесів на півдорозі⁶⁵. Більшість дослідників погоджуються з тим, що отаманщина й позиція головного отамана загальмували переростання трудового принципу в більшовицьку диктатуру, але не вважають це негативним результатом, радше навпаки. Трудовий принцип був перехідною моделлю або до радянської влади, або до парламентської демократії на зразок західної (більш пріоритетної для України). Відмова від нього відкривала шлях для проголошення загального виборчого права, яке вже давно вимагали як вітчизняні політичні сили, так і уряди країн Антанти.

Існує щонайменше три погляди на час згортання процесу впровадження трудового принципу. Перший: кінцем його стало 12 серпня 1919 р., коли Рада Народних Міністрів УНР ухвалила декларацію про перехід до нового етапу будівництва держави на основі європейської моделі⁶⁶. При цьому трудовий принцип офіційно не скасовувався, але зміна державного курсу впливала зі змісту самого документа. Другий погляд у своїй основі базується на твердженні одного з голів уряду УНР – І.Мазепи, що відхід відбувся трохи раніше, у середині липня 1919 р., коли припинили роботу комісії Трудового конгресу⁶⁷. Третій обмежує термін впровадження трудового принципу діяльністю Конгресу трудового народу, а особою, винною за його згортання, є сам В.Винниченко, котрий своїми діями та «хитанням» у промовах поховав ідею трудових рад. У виступі на форумі В.Винниченко, зокрема, заявляв, що «Директорія орієнтується не на схід в своїх соціальних перебудовах, а на захід, себто на форми організовані, форми не руйнівні, одпихаючи все те, що зайве, і на їх місце поставляючи нові

⁶⁵ Винниченко В. Відродження нації... – С.287.

⁶⁶ Копиленко О., Копиленко М. Держава і право України 1917–1920. – К., 1997. – С.143.

⁶⁷ Яневський Д. Політичні системи України 1917–1920 рр.: Спроби творення і причини поразки. – С.308.

форми»⁶⁸. Значною мірою саме під впливом його промов Трудовий конгрес ухвалив 28 січня 1919 р. закон «Про форму влади на Україні». У цьому нормативному документі вже було закладено політичний дуалізм, який із часом проявлятиметься дедалі гостріше. Не відмовляючись від трудового принципу, що повинен був стати головним для організації місцевої влади, закон проголошував встановлення «демократичного ладу на Україні» та пропонував урядові розпочати підготовку до виборів усенародного парламенту.

Зрештою запропонований українськими соціалістичними партіями трудовий принцип не міг стати фундаментом для розбудови незалежної національної держави, адже не відбивав поглядів усіх політичних сил і не мав широкої підтримки серед населення. Його виникнення зумовлювалося пошуком певного компромісу між партіями й лідерами, котрі боролися за владу в Україні. Трудова модель, швидше за все, мислилася її авторами як перехідна до парламентської демократії, проте втілити її на практиці та отримати бажані результати так і не судилося.

Підсумовуючи, відзначимо, що трудовий принцип за час існування Директорії УНР так і не став фундаментом для розбудови національної державності. Головною причиною його неприйняття було небажання різних політичних сил піти на компроміс заради спільної ідеї. Окрім того, Директорії не вдалося запровадити трудовий принцип унаслідок поточних воєнно-політичних обставин. Водночас відхилення більшістю політичних сил класового у своїй суті трудового принципу дало можливість керівництву УНР переглянути й обрати новий напрям розвитку країни та суспільства. Ним став курс на встановлення в Україні республіканського ладу, базованого на парламентській демократії.

⁶⁸ ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.5. – Спр.17. – Арк.17.

In the article the labor principle organization of the political system in Ukraine as one of the models of construction UPR during the period from December 1918 to August 1919 analyzed the position of political forces on the introduction of labor principle, in particular during the preparation and duration of the Congress Working People Ukraine. Indicate the socio-demographic and military-political background and shortcomings labor principle in the context of the realities and prospects of development of state of the Republic.

Keywords: labor principle, Labor Congress, UPR, Directory.

І.Б.МРАКА *

ЧЕРВОНА АРМІЯ ОЧИМА ЛЬВІВ'ЯН ВОСЕНИ 1939 р.

На основі джерел особового походження (спогади, щоденники), архівних документів, публікацій у пресі та праць істориків зроблено спробу розглянути життя Львова напередодні вступу Червоної армії, оцінку радянських військовиків львів'янами. Описано сприйняття мешканцями міста червоноармійців, їхню поведінку. Відображено також бачення вересневих подій представниками «країни Рад».

Ключові слова: Друга світова війна, Львів, львів'яни, польська армія, Червона армія, «визвольний похід», рівень життя.

У сучасній історичній науці дослідники дедалі частіше звертаються до історії повсякденності, яка розглядає минуле крізь призму вивчення буденного життя людей, їхніх потреб, переживань тощо. Особливий інтерес викликають складні, переломні моменти життя суспільства. До таких по праву належать події вересня 1939 р., коли Львів опинився перед своєрідним цивілізаційним вибором без вибору, оскільки долю міста, як і всієї Західної України, було вже вирішено. Зайняття його Червоною армією стало завершальним акордом реалізації німецько-радянських домовленостей. Поява на львівських вулицях червоноармійців стала несподіванкою для його жителів, викликавши масу різноманітних емоцій та оцінок, а зовнішній вигляд «визволителів», їхня поведінка подарували містянам незабутні враження... Теми початку Другої світової війни, «визволення» та «воз'єднання», буденного життя львів'ян широко висвітлено в науковій літературі. Натомість проблема сприйняття мешканцями міста своїх «визволителів» у військовому, побутовому, культурному й іншому аспектах залишається, за винятком окремих праць вітчизняних¹ та польських дослідників², маловивченою.

На світанку 17 вересня 1939 р. Червона армія перейшла радянсько-польський кордон і вступила на територію II Речіпосполитої. Такі дії сусідньої держави заскочили зненацька поляків, передовсім військових, на думку яких ішлося не просто про програму битву, а й про значно більше – втрату незалежності³. Повідомлення про підхід «советів» та інструкції щодо подальших дій командувач дислокованого в регіоні VI корпусу генерал В.Лянґнер отримав

* Мрака Ігор Богданович – кандидат історичних наук, доцент кафедри історичного краєзнавства історичного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка
E-mail: igor_mraka@yahoo.com

¹ Голубко В. Львів і львів'яни у переддень та перші дні Другої світової війни (за матеріалами львівської преси) // Історичні пам'ятки Галичини: Мат. п'ятої наук. краєзн. конф. 12 листопада 2010 р. – Л., 2011. – С.117–126; Гриневич В. Неприборкане різноголосся: Друга світова війна і суспільно-політичні настрої в Україні, 1939 – червень 1941 рр. – К.; Дніпропетровськ, 2012; Історія Львова: У 3 т. – Т.3. – Л., 2007.

² Hryciuk G. Polacy we Lwowie 1939–1944: Życie codzienne. – Warszawa, 2000; Lwowskie pod okupacją sowiecką (1939–1941). – Rzeszów, 2006.

³ Zakład Narodowy im. Ossolińskich (далі – ZNiO). – Oddział rękopisów. – Sygn.114/65/1 (Nowiński T. Z pamiętników oficera polskiego wywiadu). – S.224.

телефонограмою з генерального штабу: «Воюємо тільки з Німеччиною. З більшовиками війни не ведемо. У них не стріляти, хіба що атакуватимуть»⁴. Львів'янам про наступ радянських військ стало відомо від місцевого радіо, а 18–19 вересня про це написали й газети.

19 вересня передові частини Червоної армії підійшли до Львова, проте одразу увійти в місто їм не вдалося з огляду на загороджувальний вогонь польської артилерії. Червоноармійці відступили до містечка Винники⁵. Того ж дня в одній зі львівських газет, заради збереження громадського спокою, повідомлялося, що «радянські війська досі не атакували наших» і що «наразі немає причин для занепокоєння»⁶. Наступного дня, 20 вересня, повідомлялося: «Радянські колони підійшли зі сходу й зупинилися перед нашими позиціями, заявляючи, що прийшли не з ворожими намірами, і що воюватимуть із Німеччиною». Попри заспокійливий тон публікації, газета закликала військовиків бути пильними⁷. Львів'яни неоднозначно сприймали наближення червоних, оскільки в місті не мали достовірної інформації про реальні події на фронті⁸. Повідомлення преси доповнювалися численними чутками та домислами, що «більшовики» нібито йдуть як союзники⁹.

19 вересня підрозділи вермахту спробували захопити місто, але були відбиті. Німецький парламентар, що прибув до Львова, запропонував гарнізону почесну капітуляцію. У випадку відмови погрожував штурмом, анонсованим на ранок 21 вересня. Німецька сторона, визнавши хоробрість польських вояків і належну організацію оборони міста, обіцяла з повагою ставитися до всіх військовослужбовців, а офіцерам навіть залишити зброю. Під час перемовин представник вермахту зазначив, що «у випадку капітуляції перед Німеччиною Польща залишиться в Європі, натомість унаслідок капітуляції перед Червоною армією – назавжди відійде до Азії»¹⁰.

Попри приготування і червоноармійців, і вермахту до штурму міста, тривали радянсько-німецькі консультації про його долю. Уточнивши лінію розмежування, 20 вересня німці почали відступ, натомість їхні позиції займали частини 17-го стрілецького і 2-го кавалерійського корпусів Червоної армії¹¹. Перші перемовини оборонців Львова з радянським командуванням про умови капітуляції відбулися ще 19 вересня. Під час зустрічі командир танкової бригади полковник Іванов спершу заявив, що вони «прийшли бити німців», тому «хотіли б увійти в місто». Польські представники відповіли відмовою, обгрунтувавши її тим, що не вповноважені на такі переговори¹². 21 вересня у

⁴ Langner W. Ostatnie dni obrony Lwowa (1939) // Niepodległość. – Т.11. – Londyn; New York, 1978. – S.182.

⁵ Історія Львова. – Т.3. – С.167.

⁶ Wystąpienie Sowietów // Ilustrowany Goniec Wieczorny (Lwów). – 1939. – 19 września. – S.1.

⁷ Kolumny sowieckie przed naszymi pozycjami // Ibid. – 20 września. – S.1.

⁸ ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.98/2004/1 (Sokolowski J. Obrona Lwowa 1939–1944). – S.6.

⁹ *Наконецный С.* «Шоа» у Львові. – Л., 2006. – С.17.

¹⁰ Czarnowski R.J. Lwów: Legenda zawsze wierna. – Łódź, 2010. – S.131; *Leinwand A.* Obrona Lwowa we wrześniu 1939 roku [Електронний ресурс]: <http://www.lwow.home.pl/rocznik/obrona39.html>; *Włodarkiewicz W.* Lwów 1939. – Warszawa, 2007. – S.184.

¹¹ Czarnowski R.J. Lwów: Legenda zawsze wierna. – S.131; Історія Львова. – Т.3. – С.168.

¹² *Leinwand A.* Obrona Lwowa we wrześniu 1939 roku [Електронний ресурс]: <http://www.lwow.home.pl/rocznik/obrona39.html>

другій половині дня радянське командування вдруге запропонувало полякам зустріч, яка відбулася того ж дня, і знову безрезультатно. Урешті-решт з огляду на безперспективність опору В.Лянґнер та керівники міста змушені були погодитися на продовження переговорів щодо умов капітуляції. 22 вересня командувачеві оборони Львова було передано вимоги:

«1) польські війська до 14:00 22.IX.1939 р. складають зброю у визначені місця і під керівництвом своїх офіцерів виходять із міста до задалегідь визначених секторів; 2) офіцери від капітана й вище направляються на автомобілях до штабу армії; 3) госпіталі залишаються на місці та продовжують функціонувати; 4) усі склади передаються радянському командуванню; 5) офіцерському складу гарантується особиста свобода й недоторканність рухомого майна. При бажанні переїхати в іншу країну питання вирішується дипломатичним шляхом»¹³.

Присутній на переговорах нарком внутрішніх справ УРСР комісар держбезпеки 3-го рангу І.Серов виступив проти надання польським офіцерам права вільного виїзду в іншу країну, на що комбриг Курочкін, котрий вів переговори, відповів, що «цей документ він може порвати в будь-який момент»¹⁴.

Жителям Львова було повідомлено про капітуляцію гарнізону й передачу міста частинам Червоної армії¹⁵. Львів'яни самі могли вирішувати, що робити далі: залишатися у своїх домівках чи перебратися на зайняту вермахтом територію. Напередодні вступу радянських військ мешканці міста неоднозначно ставилися до радянської влади. Люди відразу поділилися на три категорії. До першої відносилися ті, що заявляли: «Зі своєї землі не рушу, щоб там не було». Вони стверджували, що це їхній обов'язок – залишитися з власним народом, до того ж говорили, що «більшовики» вже не ті, як були колись. Виразники другої позиції заявляли: «Тікаєм, бо під большевиками не залишимся нізащо в світі». Зрештою, були й такі (третья категорія), хто хотів зачекати, придивитись до нової влади, нових обставин життя й тільки тоді ухвалювати остаточне рішення¹⁶.

Львівська вулиця на власний розсуд інтерпретувала відомості про вступ радянських військ до міста. Хтось стверджував, що «більшовики» прийшли як

¹³ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). – Ф.16. – Оп.32 (за 1951 р.). – Спр.33. – Арк.44–45.

¹⁴ Там само. – Арк.45. Згідно з домовленостями, частини львівського гарнізону (15 тис. солдатів і 1500 офіцерів) мали право вільно залишити місто. Проте радянська сторона порушила власні зобов'язання, польських військовослужбовців було затримано та відправлено до концтаборів (див.: Історія Львова. – Т.3. – С.168).

¹⁵ Народний комісар внутрішніх справ УРСР І.Серов у звіті на ім'я Л.Берії від 24 вересня 1939 р. стверджував: «При вступі в місто я бачив, що генерал виконав майже всі умови й навіть розклеїв оголошення про те, щоб населення не хвилювалось, оскільки він передає місто частинам Червоної армії» (див.: ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.32 (за 1951 р.). – Спр.33. – Арк.45; *Langner W. Ostatnie dni obrony Lwowa (1939)*. – S.218).

¹⁶ Перша зустріч з більшовиками // Гавриїл Костельник на тлі доби: пошук істини. – Л.; Ужгород, 2007. – С.407.

союзники польської армії¹⁷, а хтось – німців¹⁸. У ці перші години стрімких змін львів'яни не знали достеменно, що відбувається. «Одні казали, що входять німці, інші, що большевики, ніхто в цілому будинку нічого певного в тій хвилі ще не знав», – згадував очевидець тих подій¹⁹. Опівдні в день капітуляції міста тривожне затишшя на вулицях змінилося справжнім безладом. Через непевність і паніку почалося мародерство, яке поширилося в перші години безвладдя. Очевидець ділився враженнями про тодішню атмосферу:

«Минали години, спочатку було спокійно, бігли люди геть з міста на майдан Східних торгів грабити всяке добро, виносили звідтіля мішки борошна, каші, цілі паки цигарок, те саме робили дотеперішні оборонці міста, які з награтим добром їхали і йшли невідомо куди»²⁰.

Львівські злодії активно розкрадали горілчану фабрику Бачевського, тютюнові крамниці, військові склади, іноді зводячи при цьому особисті порохунки²¹. Проте, на відміну від вересня 1914 р., мародерства та грабунки були менш масштабними. Частина Червоної армії почали входити до міста близько 14-ї год. 22 вересня²². Під час руху колони вулицею Личаківською група польських вояків почала обстрілювати її з вікон одного з будинків²³. Серед червоноармійців виникла паніка, вони відкрили хаотичний рушнично-кулеметний вогонь. Коли командир припинив стрільбу, танкіст-кулеметник переконував його, що стріляв по будинку, хоча ствол його кулемета був направлений уздовж вулиці, якою йшли військовики²⁴. Після вичерпання цього інциденту колони Червоної армії рушили у центр міста.

¹⁷ Червона повинь заливає місто // Львівські вісті. – 1941. – 21/22 вересня. – С.2.

¹⁸ Вовк А. Мої життєві пригоди // Макар В. Спомини та роздуми: Зібрання творів у чотирьох томах. – Т.2. – Кн.1: Бойові друзі. – Торонто; К., 2001. – С.223.

¹⁹ Мелянський Б. Прийшли ті, яких не ждали // Львівські вісті. – 1941. – 21/22 вересня. – С.2; Allerhand M., Allerhand L. Zapiski z tamtego swiata. – Kraków, 2003. – S.22.

²⁰ Мелянський Б. Прийшли ті, яких не ждали. – С.2. Аналогічний опис мародерства в місті у часі безвладдя навела безпосередній очевидець тих подій М.Струтинська, більше відома під псевдонімом «В.Марська»:

«Вулицею проходили люди, обвантажені скриньками, міхами, горами коробок. Це була відповідь львівського патріотичного шумовиння на упадок “польського Львова”: розграфлювали магазини. Не могла всидіти, вибігла в коридор. Знизу, з льоху виходили люди, несучи матраци, подушки посуд. Йшли якісь мляві, без поспіху, але й без трагічного виразу в обличчях чи на в рухах. [...] З брами вибів директор, він казав нашвидку:

– Мені треба побігти подивитися в магазин. Ви й не уявляєте, що там у місті робиться. Вояцтво грабує крамниці, хутра, одяги, золото – і з місця продає все пасерам (скупникам і продавцям краденого – І.М.)»

(див.: Марська В. Буря над Львовом. – Філядельфія, 1952. – С.109).

²¹ Наконечний Є. «Шоа» у Львові. – С.20.

²² Włodarkiewicz W. Lwów 1939. – S.189.

²³ ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.16709/II (Rogowski J. Okupacja: W Czerwonym Lwowie: Wspomnienia z czasów wojny i okupacji). – S.67.

²⁴ За словами наркома внутрішніх справ УРСР І.Серова, подібні випадки не раз траплялись у перші дні, причому жертвами інколи ставали самі ж радянці. Так, 23 вересня 1939 р. смертельних кульових поранень зазнав кореспондент газети «Комуніст», який визирнув із вікна будинку під час стрілянини. І.Серов стверджував, що «стріляв кулеметник, котрий знаходився внизу будинку, тобто наш боєць, оскільки на площі, окрім червоноармійців, нікого не було» (див.: ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.32 (за 1951 р.). – Спр.33. – Арк.46–47).

Львів'яни, яких на вулицях було небагато, з цікавістю спостерігали за вступом радянських військ, які після кількадечного походу були втомленими, ніби здобули Львів у тривалих боях²⁵. Червоноармійці входили мовчки, без пісень, навіть не видно було, аби вони розмовляли між собою або ж сміялися²⁶. Загалом не виглядали радісними й гордими переможцями, радше навпаки – на обличчях проглядалися невпевненість, а подеколи острах²⁷. Очевидець тих подій священник Гавриїл Костельник так описав побачене:

«Доблесна Червона армія вїздила до Львова з Личаківської рогачки. Ми несміливо заглядали крізь вікна з будинків Св. Юра на Городецьку вулицю. Несміливо тому, що червоноармійці тримали в руках готові до вистрілу рушниці з наїженими багнетами, спрямовані на кам'яниці... Їхали менші танки та авта з вояками. На деяких автах при красноармійцях пишалися місцеві підростки з червоними кокардами»²⁸.

Із гуркотом з'явилися пофарбовані в бурий колір радянські танки. На броні деяких сиділи червоноармійці, люки були закритими²⁹. Окремі машини, зупинившись на вулицях міста через несправність, не могли рушити з місця впродовж декількох наступних днів³⁰. Вигляд кінноти став своєрідним «холодним душем» для мешканців Львова. Очевидці сподівалися зустріти «славну кавалерію Будьонного», про яку не раз чули в контексті розповідей про першотравневі паради на Красній площі в Москві³¹. Натомість побачене вразило:

«Визволителі, як вони себе називали, а точніше червона орда – чубарики увірвалися у Львів. Вже сам вигляд тієї армії наводив жах. В будьонівках на конях, де замість сидла подушка або брудна ряднина, одна нога в черевіку, друга в галозі, монгольські морди, за спиною гвинтівка зі штиком. Дивляться по вікнах та кричать: “Закривай вікно!”»³².

Багато з них носили старі, ще царських часів, шаблі. Упадали у вічі брудні, потерті шинелі³³. Усе це спочатку викликало подив та насмішки. Проте вже невдовзі місцеве населення охопив жах, коли містом почали поширюватися перші чутки про вбивства «визволителями» цивільних і військових³⁴. Як згадував уже у часи німецької окупації один з очевидців: «Ви чули? На Личакові вже більшовики. Вбили чоловіка, що тримав руки в кишенях. В Личаківському парку застрілили поручника, що не здав зброї. Ловлять офіцерів і розстрілюють. З танків б'ють до вікон. Що то буде?»³⁵.

²⁵ ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.16771/II (*Kozłowski L. Moje przeżycia w więzieniu sowieckim i na wolności w czasie wojny w Rosji Sowieckiej*). – S.3.

²⁶ *Назарук О.* Зі Львова до Варшави. – Л., 1995. – С.16; *Марська В.* Буря над Львовом. – С.112.

²⁷ *Lanckorońska K.* Wspomnienia wojenne. – Kraków, 2008. – S.17.

²⁸ Перша зустріч з більшовиками. – С.406–407.

²⁹ *Назарук О.* Зі Львова до Варшави. – С.16.

³⁰ *Білас Л.* Оглядаючись назад: Пережите 1922–2000 і передумане. – Л., 2005. – С.73.

³¹ Червона повинь заливає місто. – С.2.

³² *Кузик Є.* Від Мальти до Магадану. – Л., 2004. – С.7.

³³ Червона повинь заливає місто... – С.2.

³⁴ ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.16771/II. – S.3.

³⁵ Червона повинь заливає місто. – С.2.

Обережно, інколи безладно й натовпом входила у Львів радянська піхота. Групи червоноармійців «з наїженими, довгими штиками на крісах, що були звернені в сторону каменичних вікон і дверей, з револьверами та ручними скорострілами, готовими до стрілу, з гранатами в руках» поволі просувалися вулицями, ніби остерігаючись засідки³⁶. Причиною такої обережності стала стрілянина на Личаківській при вступі в місто³⁷.

Вражав зовнішній вигляд. Рядові червоноармійці були одягненими у старі «гімнастюрки» кавового кольору до колін, зашпунті під шиєю та підперезані ременем, широкі ґаліфе, у кирзових, а не шкіряних чоботах, черевиках з обмотками. До того ж їхні шинелі були дуже брудними, потріпанними, непідшитими знизу, у багатьох бракувало гудзиків. Обмундирування командирів було дещо кращим, хоча й не витримувало порівняння з польською уніформою, не кажучи вже про німецьку. Викликали подив зачіски червоноармійців – в основному «під нульку»³⁸. Зустріч із військами «визволителів» у перший же день справила на львів'ян надзвичайно гнітюче враження. Очевидці у спогадах називали їх не інакше, як «бандити», «кацапи», «калмики»³⁹, «купа обірванців», «азіатська дич»⁴⁰, «жебраки», «голота», «саранча»⁴¹. Мешканці міста відразу ж відзначили, що «совети» були худорлявими, із почорнілими обличчями, вони помітно відрізнялися «від добре виглядаючих, рослих солдатів бувшої царської армії»⁴². Очевидець Г.Костельник не приховував розчарування:

«Справжнє обличчя большевицького війська пізнав я аж тоді, коли вперше побачив більший відділ піхоти. Коліна тремтіли мені з сорому перед поляками, бо, все ж, це було військо держави, якої складовою частиною була й моя батьківщина, Україна. Юнаки почорнілі з нужди, здриглюватілі, наче гнилий гарбуз, без життєвої сили, ледве ногами волочили»⁴³.

«Якийсь солдат, що йшов скраю, побачив сухар на хіднику, схопив його і жадібно всунув в рот», – писав відомий львівський архітектор І.Старосольський, який спостерігав колону піхотинців на вул. Сапіги (тепер – С.Бандери)⁴⁴.

³⁶ Мелянський Б. Прийшли ті, яких не ждали. – С.2.

³⁷ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.32 (за 1951 р.). – Спр.33. – Арк.47.

³⁸ ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.16771/II. – S.2; Волчук Р. Спомини з передвоєнного Львова та повоєнного Відня. – К., 2002. – С.74. Зовнішній вигляд, напевно, найперше вразив львів'ян. Місцева мешканка Н.Яхненко одразу ж спантеличила червоноармійця, коли запитала, чому він так «бідно» вдягнений? Проте той, хвилинку подумавши, викрутився: мовляв, «на війну не оплачується брати нові уніформи, тому їм видали оці, звичайно уживані на маневрах, так звані “фатіги”» (див.: Яхненко Н. Від бюро до Бригідок: Трохи спогадів з 1939–1941 років. – Л.; Бералія; Мюнхен, 1986. – С.9–10).

³⁹ Dzięgiel L. Lwów nie każdemu zdrow. – Wrocław, 1991. – S.29, 40.

⁴⁰ Dabulewicz-Rutkowska J. Poezja, proza i dramat: Pamiętnik nastolatki: Lwów, 1939. – Wrocław, 1998. – S.31–32.

⁴¹ ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.16189/III (Steinhaus H. Wspomnienia z lat 1920–1964). – S.116.

⁴² Назарук О. Зі Львова до Варшави. – С.16.

⁴³ Перша зустріч з більшовиками. – С.408.

⁴⁴ Старосольський І. Крутими дорогами: Спомини: Вересень 1939 р. – січень 1987 р. – Л., 2000. – С.10. Гнітюче враження справила радянська армія не тільки на львів'ян, але й на мешканців округи. Один з очевидців – уродженець с. Криве Радехівського р-ну, що на Львівщині, С.Мудрик згадував:

У перші дні поведінка та побут радянських вояків багатьом нагадували часи Першої світової війни. Як писав кореспондент американської газети «Свобода»,

«вони таборують при дорогах, сплять по вагонах. При вогнях увечері їдять твердий чорний хліб та п'ють чай, тримаючи кріси (тобто гвинтівки – *І.М.*) коло себе. Відпочинки та годування коней нагадують образки з минулої світової війни. Цього не можна бачити при німецькій армії, бо вона майже в 100% змеханізована»⁴⁵.

Щоб мінімізувати негатив перших вражень від радянських військовиків, із перших же днів почала активно працювати радянська пропаганда. На вулицях міста з'явилися численні агітки та плакати, де висміювалася польська армія. Карикатури «представляли польських офіцерів у лахмітті, з шаблями, що стоять табором десь у кущах з поламаними возами, немов цигани»⁴⁶.

Капітуляція Львова стала не тільки національною трагедією для Польщі, а й особистою – для більшості мешканців міста і військовиків. У польських та українських мемуарних працях наведено чимало прикладів самогубств серед офіцерів, сержантів, що пояснювалося нервовими зривами, небажанням потрапити в полон⁴⁷. У ті вересневі дні в парку біля собору Св. Юра стався випадок, який продемонстрував весь трагізм поразки у війні для багатьох польських вояків.

«Коли я зі своєю групою вступив у парк, ми стали свідками такої незабутньої сцени: яких 14 польських старшин стояли в ряді, а до них промовляв схвильованим голосом майор чи полковник. Потім всі стали на струнко, а полковник ішов від одного до другого і кожному стріляв з револьвера в чоло. Останню кулю пустив собі в голову. Це були ті старшини польської армії, що вибрали радше смерть, ніж неволю у німців або москалів. Було нас 10 свідків тої сцени»⁴⁸.

Відомі випадки самогубств і серед цивільного населення⁴⁹. Мешканці Львова по-різному ставилися до радянських військ. Поляки й українці були пригніченими, наляканими арештами. Поляки часто не приховували

«Важке враження справляла моторизація, але ще важче мізерний вигляд вояків. Дехто думав, що це від тяжких переходів, але старші люди, які бачили москалів ще в першій світовій війні, твердили, що це взагалі нормальний для російського солдата вигляд. Щоправда – свідчили ці люди, – за першої світової війни ті вояки все ж таки були ліпше вигодовані, мали сало й цукор, і махорки ні в кого не просили. "Цих же, – сказав один наш селянин, – Сталін годує либонь газетою, отож хоче й нас перевести на газету"»

(див.: *Мечник С.* Під трьома окупантами: Спогади українського революціонера-підпільника. – Лондон, 1958. – С.23).

⁴⁵ Советська окупантська армія в Західній Україні // Свобода (Джерсі-Сіті). – 1939. – 6 жовтня. – С.2.

⁴⁶ ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.16189/III. – S.119.

⁴⁷ Ibid. – Sygn.16709/II. – S.67.

⁴⁸ *Вовк А.* Мої життєві пригоди. – С.223.

⁴⁹ ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.16709/II. – S.68; *Марська В.* Бура над Львовом. – С.109.

відверто неприязного ставлення до нової влади, вони вважали, що з приходом Червоної армії відбувся наступний етап окупації – четвертий поділ Польщі⁵⁰. Про це знали радянське військове командування та політичне керівництво⁵¹.

На відміну від поляків здебільшого привітно поставилися до червоних військ євреї: вони зустрічали їх з ентузіазмом, із квітами, прикрашали головні убори бійців червоними кокардами й зірками, що інколи викликало сміх навіть радянських командирів. Очевидець тих подій писав:

«Темпераментна єврейська молодь кидалася навіть цілувати броню советських танків. Довкола лунали палкі вигуки: “Хай живе Сталін!”, “Хай живе Радянський Союз!”, “Хай живе радянська Україна!”. Вперше я почув, як єврейська юрба із захопленням скандувала українською мовою»⁵².

Така радість стала несподіваною для більшості шокованих цим львів'ян. Поляки, які вважали галицьких євреїв патріотами II Речіпосполитої, із гіркою констатували, що з їхнього боку «проявилась кричуща невдячність, мало не національна зрада»⁵³.

У період міжвладдя й у перші години радянської влади відбувалися нечисленні випадки мародерства. При вступі підрозділів Червоної армії грабунки, здійснювані здебільшого львів'янами, припинилися, оскільки, як стверджували очевидці, злодюжки, «залякані виглядом азійських пик, швидко поховалися»⁵⁴. Самі ж військові безладів не чинили, поводитися щодо мирного населення пристойно⁵⁵. При цьому траплялося, що радянські командири забирали у власне користування автомобілі й інші речі, покинуті польськими військовиками. Привласнення армійського майна фіксувалося також і з боку цивільного населення, чого в перші години «визволення» «совети» не забороняли⁵⁶.

⁵⁰ *Наконечний Є.* «Шоа» у Львові. – С.19.

⁵¹ *Хрущев Н.* Время. Люди. Власть (Воспоминания). – Кн.1. – Москва, 1999. – С.238, 246.

⁵² *Наконечний Є.* «Шоа» у Львові. – С.20. Подібні враження у своїх спогадах занотував математик Г.Штейнгауз:

«[...] велика маса бідноти, що мешкала за театром, вийшла на зустріч більшовиків, прикрашена кокардами та зірками, що викликало сміх у російських офіцерів. Інші роззброювали польських офіцерів, на вулицях цілували і гладили гармати. Була в тому радість відлітання від Гітлера, була утіха з того, що позбулися нашого власного режиму, що галопом наближався до фашизму»

(див.: ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.16189/III. – S.117).

⁵³ *Наконечний Є.* «Шоа» у Львові. – С.20.

⁵⁴ Червона повинь заливає місто. – С.2.

⁵⁵ *Jaz A.* We Lwowie za Sowietów // Lwowskie pod okupacją sowiecką. – S.153.

⁵⁶ У доповіді І.Серова на ім'я Л.Берії від 24 вересня 1939 р. йшлося:

«Замість того, щоб частини зайнялися збором зброї, зданої полоненими, військові частини зайнялись самооблаштуванням. Велику кількість зброї, протигазів, трофейних коней забирали особи, що не мали жодного відношення до цього. Почали розбирати автомобілі, велосипеди. Одним словом, розпочався грабунок військових трофеїв. Особи командного складу проходили повз ці безчинства, не звертаючи уваги»

(див.: ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.32 (за 1951 р.). – Спр.33. – Арк.47, 49).

Так завершувалася п'ятниця, 22 вересня 1939 р., причому друга половина цього дня ознаменувалася зустріччю двох культур, двох способів життя, початком взаємопізнання:

«Цієї ночі мало хто з мешканців Львова клався у своїх помешканнях спати. Більшість ночувала ще в пивницях, хоч не грозили вже ні бомби, ні гармати. Мури сповилися в глибокі сутінки, по горі клалися чорні тіні... Нічну тишу проривали відірвані постріли. З вікон похнюплено звисали криваві плахти. Орда прийшла!»⁵⁷.

Зустріч Сходу й Заходу справді виглядала як зіткнення двох цивілізацій, двох світоглядів і способів життя, взаємопізнання яких розпочалося буквально одразу⁵⁸. «Наступного дня, – писав сучасник подій Г.Костельник, – ми стрічалися з червоноармійцями віч-на-віч на вулиці. Перше, що нас вразило, це “пролетарський” вигляд большевицького війська й дуже простий одяг, навіть у “командирів”, даліше, неінтелігентні, некультурні обличчя та простацькі рухи». Більшість радянських командирів були молодого віку – від 20 до 30 років. Доволі швидко до них почали приїздити їхні дружини з малими дітьми⁵⁹.

Львів своїм виглядом європейського міста справив дуже позитивне враження на всіх радянців, починаючи від військовиків (особливо вихідців із Казахстану й інших азійських республік) і закінчуючи масою чиновників, що поступово прибували сюди на роботу⁶⁰. Знайомство радянських бійців зі Львовом розпочалося з перших же днів. Обережність і неабияке здивування від побаченого швидко минули⁶¹. Тож вони активно почали ходити по крамницях, аби придбати не тільки продукти, а й промислові товари. Особливою популярністю серед командирів, як у 1914 р. серед російських офіцерів, користувалися наручні годинники. Водночас охоче купували одяг, білизну, тканини, канцелярський папір, предмети домашнього вжитку⁶². Закупи «советів», їхні коментарі з приводу побаченого ще тривалий час переповідали очевидці:

«Крамниця. Продають черевики. Входить “совет”. Несміливий. Купує одну пару. Купив, встромив під пахву. – “Скажіть, – питає – чи за давніх часів можна було купити у вас дві пари черевиків?” – “А чому ж би ні”, – каже продавець. – “А три пари?” – “Можна було” – “А чотири?” – “І чотири, і десять. Як купець продав десять, то дешевше порахував, і дякував, і черевики до хати відіслав”. З недовірливою усмішкою большевик дивиться на продавця й каже: “Ні, товаришу, мене ти не обдуриш! Нас учать брехати, але таких брехунів як тут, – у цілому неосязному Союзі не знайдеш!”»⁶³.

⁵⁷ Червона повінь заливає місто. – С.2.

⁵⁸ *Гриневич В.* Неприборкане різноголосся... – С.212.

⁵⁹ Перша зустріч з більшовиками. – С.408.

⁶⁰ ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.16189/III. – S.126.

⁶¹ *Lanckorońska K.* Wspomnienia wojenne. – S.17.

⁶² ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.16771/II. – S.4; Sygn.16189/III. – S.126; *Волчук Р.* Спомини з передвоєнного Львова... – С.74.

⁶³ Західня Україна під большевиками IX.1939 – VI.1941 / За ред. М.Рудницької. – Нью-Йорк, 1958. – С.32–33. Для радянських громадян побачене у Західній Україні справді було

Для перших днів нової влади звичною стала картина, коли радянські командири поверталися додому з крамниць із великими клунками, при тому несучи маленьку дитину на руках і у супроводі, у більшості випадків, вагітної дружини. Згодом, коли магазини спорожніли, «совети» активно перейшли на вуличну торгівлю, приймаючи на обмін або ж купуючи у львів'ян їхні особисті речі⁶⁴.

Метушливість прибульців дуже дивувала містян, вона різко контрастувала з поведінкою польських офіцерів, котрі, мовляв, «скоріше б умерли», ніж носили пакунки», або ж німецьких, які абсолютно не цікавилися продуктами харчування⁶⁵. За спостереженням Н.Яхненко (напередодні вступу Червоної армії до Львова вона кілька днів проживала у Винниках, де половину міста займали німецькі, а решту – радянські війська), попри всі намагання радянців їхні поведінка та побут разуче різнилися від «елегантних польських офіцерів». Навіть сторожі будинків гидливо кривилися, коли помічали, як червоні лейтенанти прочищали свої носи за допомогою пальців⁶⁶. Урешті критика червоноармійців стала настільки відвертою та неприхованою, що «советське командування видало наказ усім офіцерам мати по дюжині хусток до носа та не носити на руках малих дітей»⁶⁷.

На відміну від командирів рядові червоноармійці в більшості випадків учащали до продуктових крамниць не для того, щоб скуштувати львівських делікатесів, а з метою купити простої їжі, особливо білого хліба. Вони відзначалися стриманістю, поступливістю та вихованістю, причому останнє проявлялося не тільки в магазинах, а й у трамваях і навіть на вулиці. За словами Г.Костельника, радянський вояк – це «смирenna, непевна себе людина, немов вівця, що кожному поступається з дороги»⁶⁸. Проте вже за декілька днів стало відомо, що таким був наказ командування: «Поводитись так, щоб не викликати ворожих почувань у місцевого населення. Вони ж прийшли “визволяти”, а не “завойовувати”»⁶⁹.

несподіваним, особливо можливість придбати дефіцитні у СРСР товари. Повертаючись додому вояки у вузькому колі з захопленням розповідали про рівень життя львів'ян. Після зайняття Червоною армією Львова редакція української газети «Свобода», що виходила у США, повідомляла:

«Москва. Американський кореспондент часопису “Ди Нью Йорк Таймс” подає, що є речі, про які пишеться дуже ясно й одверто в советських газетах, а є інші, які треба вміти знайти, слухаючи оповідань тих жовнірів, що вертаються з фронту, себто з Західної України [...] Коли ж тепер послухати советських жовнірів, то ті з подивом розповідають, за яку дешеву ціну можна купити в Західній Україні ріжні необхідні товари, і то такої якості, про яку в Советах ніхто не чував. Жовніри розповідають, що в Західній Україні бачили повно текстильних товарів та що чоботи коштували там тільки 15 рублів, себто четвертину того, що треба платити в Советах. А вже цілком не могли советські жовніри зрозуміти того явища, що їздили по містах і ніде не бачили ні в одному випадку “хвостів”, себто людей, що, як у Советах, вистояють довгими годинами перед skleпами (магазинами – *I.M.*), щоби попасти щасливо на чергу і дістати товар»

(див.: Здивовані, що не бачили «хвостів» у Західній Україні // Свобода. – 1939. – 6 жовтня. – С.1).

⁶⁴ ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.160/99 (*Kratochwil Z. Lwów – Było – Mineło*). – S.99; Sygn.17407/II (*Vincenr S. Dialogi z Sowietami: Wspomnienia 1939–1940*). – S.205–206.

⁶⁵ Яхненко Н. Від бюро до Бригідок... – С.43–44.

⁶⁶ Там само. – С.43.

⁶⁷ Там само.

⁶⁸ Перша зустріч з більшовиками. – С.409.

⁶⁹ Яхненко Н. Від бюро до Бригідок... – С.10.

Перші випадкові розмови з червоноармійцями відбувалися переважно на вулицях⁷⁰. Про їх перебіг та зміст довідуємося здебільшого зі спогадів. Можливість поспілкуватися з радянськими командирами траплялася рідко, однак вона давала змогу львів'янам хоча б щось довідатися про нову владу, зрозуміти бачення тодішніх подій, з'ясувати, чого очікувати від «советів». Так, професор математики Львівського університету Г.Штейнгауз описав першу розмову у себе вдома з командиром, котрий шукав помешкання. Довідавшись, ким є Г.Штейнгауз, відвідувач запитав, чи знає він щось про К.Маркса. Дискусія закінчилась, так і не розпочавшись, коли професор зазначив, що читав «Капітал», і що це доволі «важка лектура». Завершальна ж фраза гостя про те, що «математика також є класовою наукою» чи не найкраще засвідчила рівень його освіченості. Г.Штейнгауз згадував, як на мітингах і під час розмов «советів» невтомно заявляли: «Ви мали зарплати тисячу рублів, зараз матимете дві тисячі [...], кожному обіцяли подвійний заробіток»⁷¹. Натомість у приватних розмовах командири інколи зізнавались у протилежному. Сучасниця подій Н.Яхненко після відвідин ювелірної крамниці занотувала:

«Продала одну зі свого малого запасу золотих царських монет, так званих “п'ятырок” на перші потреби. При тому моя знайома жидівка, власниця ювелірної крамниці на ринку, панна Сасс, оповіла мені, що навмисне завела розмову з червоним майором-покупцем, питаючись (по “ідишу”), чого треба тепер сподіватися. На це він коротко відповів: “Хліба може будете мати досить, але масла до нього навряд чи”»⁷².

Усе ж відверті розмови були надзвичайною рідкістю, коли наважувалися розповідати про життя у СРСР, прогнозувати майбутнє «визволених» територій. Так, львів'янин Л.Білас, якому восени 1939 р. виповнилося 17 років, поділився такими спогадами: пацієнтами його батька, який був добрим лікарем, стало подружжя українців із Наддніпрянщини – майор і капітан НКВС, котрі прийшли до нього на обстеження. Під час огляду, як оповідав згодом лікар, йому стало ніяково від побаченої під формою дірявої й кілька разів зашитої білизни, що більше нагадувала лахміття. Про сум'яття відвідувачів і їх подальшу реакцію Л.Білас, зі слів батька, занотував:

«Припускаю, що вони відчули в його (лікаря – І.М.) погляді також співчуття, і що хіба це розв'язало їм язик, і вони почали розповідати йому про своє життя, а також про ситуацію в Радянському Союзі. Картина, яку вони змалювали, була трагічна: голод, злидні, переслідування, ненависть до українців; також заповіли, що вже в недалекому часі хвиля переслідувань прийде і до нас та мало кого пощадить»⁷³.

⁷⁰ Західня Україна під большевиками... – С.29; *Гриневич В.* Неприборкане різноголосся... – С.212.

⁷¹ ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.16189/III. – S.119.

⁷² *Яхненко Н.* Від бюро до Бригідок... – С.19.

⁷³ *Білас Л.* Оглядаючись назад... – С.77.

Радянські командири, зрештою як і рядові червоноармійці, доволі швидко побачили всю брехливість комуністичної пропаганди, проте лише окремі з них наважувалися визнати це у вузькому колі. Побачивши все на власні очі, вони могли порівняти не лише рівень життя населення, а й Червону армію з військами Польщі чи Німеччини. Так, начальник обозно-речового забезпечення однієї з кавалерійських частин із соромом констатував:

«Дивлюсь на своє обмундирування і думаю, наскільки ми бідні і як нам ще далеко до Європи. Просто соромно ходити містом, населення дивиться, як на жебраків. Хіба офіцери польської армії ходили в такому лахмітті? Та й лахміття бракує. Тільки три місяці провоювали, а промисловість не дає обмундирування для армії, а що було б, якби ми воювали як у Китаї 2–3 роки, тоді довелося б, як під час громадянської війни, лапті носити»⁷⁴.

Такі висловлювання не були поодинокими. Так, військовий технік 1-го рангу Лоґвинов напередодні першотравневих свят, усвідомлюючи всю жалюгідність радянських військовиків, констатував: «Наша країна багата, а обмундирування немає і не дають, ходиш, як простий червоноармієць, а роботу вимагають. Що це для нас за свято, це один жах: їсти нічого, одягнутися немає у що. Це свято тільки розстроює». В аналогічному дусі висловлювався червоноармієць 2-ї роти 78-го стрілецького батальйону М.Примак: «В РСЧА взагалі немає нічого правдивого, всюди обманюють, ніде немає правди. У царській армії усі солдати повертались додому в обмундируванні, а зараз відпускають голих, усе здирають»⁷⁵.

Цікаві нотатки збереглися і про оцінку окремими командирами Червоної армії вересневих подій. Штабник польської 29-ї піхотної дивізії С.Жоховський зафіксував у спогадах розмову, яка відбулася між поляками й радянцями після кількох чарок «казьонного вина». Так, на закид польських офіцерів про «дивну співпрацю» СРСР та гітлерівської Німеччини червоноармійський командир зазначив:

«Ми, тут присутні офіцери Червоної армії, стверджуємо, що нашим кінцевим пунктом є Берлін, а не Варшава [...]. Ще дочекаємось напевно того, що німецький пролетаріат не піде дорогою, визначеною Гітлером, а виступить проти нього»⁷⁶.

Попри заборони, львів'яни інколи спілкувалися й з рядовими червоноармійцями, відвертість яких залежала від обставин та від присутніх при розмові. Природно, що мешканці Львова в перші ж дні «звільнення» запитували: «А як, а що там у вас?», на що радянські вояки не замислюючись відповідали: «У нас усе добре!», «Усе в нас є!», «Усього в нас багато!» й под. Без сумніву, що шаблонність відповідей стала наслідком дії пропаганди й інструктажу з боку командування. Це, своєю чергою, спричинило появу численних кумедних історій,

⁷⁴ ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.32 (за 1951 р.). – Спр.46. – Арк.271–272.

⁷⁵ Там само.

⁷⁶ ZNiO. – Oddział rękopisów. – Sygn.16175/II (Żochowski S. Moje przeżycia wojenne). – S.90.

які львів'яни переповідали, занотовуючи на пам'ять. Львів'янка Н.Яхненко так описувала подібні розмови:

«Перші зайти до Західньої України, починаючи від червоноармійців, отримали суворий наказ на всі питання: “Як там у вас є?” – Відповідь: “Все прекрасно”. Особливо ще на питання, чи всього є досить: “У нас всьо єсть”, іншої відповіді ми не чули. “А цукор у вас єсть?”, відповідь така: “Цукор єсть”. “А мануфактура єсть?” – “Єсть мануфактура”. Люди мало не з явним насміхом запитували: “А помаранчі у вас єсть?” – “Точно так”. “А де ж їх роблять?” – було дальше ехидне запитання. Відповідь: “Та на фабриках”. Мій знайомий студент Козловський, їдучи поїздом до Львова, питався свого супутника: “Чи можна купити у вас косинус?”. Червоноармієць не завагався: “Да, продається в крамницях”. “Ну, і по чому?” – “По три рублі фунт”. Одначе наказ є наказом, але деякі стидалися признаватися до державного жебрацтва. Для молодих це вже було нормальним явищем»⁷⁷.

Рядові червоноармійці інколи наважувалися, хоча й з острахом, відверто говорити на табуйовані у СРСР теми, наприклад про голод 1932–1933 рр. Так, львів'янин Є.Наконечний записав розмову бійця зі своїм батьком:

«“Чи то правда, що на Великій Україні в тридцять третьому році багато людей померло з голоду?”. Подоляк від тих слів сильно знітився, перевів погляд на образи, на портрет Шевченка і, перехиливши чарку, тихо відповів: “Пів-України померло. Виморили б усіх, але спохватилися, що не стане кому обробляти землю”. І з очей у нього беззвучно скотилося дві сльози. Батько ж з докором запитав: “Як могли люди покірно, мов вівці, допустити до такого?”. “Поживете, побачите”, – похмуро відповів подоляк і глянув зболілими очима»⁷⁸.

Поступово Львів і його мешканці звикали до нової радянської дійсності. З огляду на те, що місто було переповнене біженцями із західних воєводств Польщі⁷⁹, винайняти житло виявилось справою нелегкою. Це відчули й радянські військовослужбовці, яких разом із родинами часто підселяли в помешкання львів'ян. Таке вимушене сусідство давало останнім змогу краще пізнати своїх «визволителів» на побутовому рівні. У перші дні декотрі командири з підозрою ставилися до власників квартир, зачинялися у своїх кімнатах, спали з револьверами наготові та при світлі. Найімовірніше, на думку К.Лянцкоронської, це було зумовлене поодинокими випадками вбивств радянських військовиків, які квартирували у приватному секторі в перші дні

⁷⁷ Яхненко Н. Від бюро до Бригідок... – С.41. Подібні кумедні випадки спілкування з червоноармійцями див.: Західня Україна під большевиками... – С.28–33, 60–62; Гриневиц В. Неприборкане різноголосся... – С.212–217.

⁷⁸ Наконечний Є. «Шоа» у Львові. – С.27.

⁷⁹ Згідно з доповіддю І.Серова Л.Берії від 16 жовтня 1939 р., у Львові на той час налічувалося до 60 тис. біженців (див.: ГДА СБУ. – Ф.16. – Оп.32 (за 1951 р.). – Спр.33. – Арк.150).

перебування в місті⁸⁰. Друге, що особливо вражало львів'ян, «совети» часто не могли дати собі ради із сантехнікою у ванних кімнатах, яку часто використовували не за призначенням, псували. У більшості випадків це ставало причиною суперечок між власником і квартирантом, спричиняло появу численних анекдотичних оповідок⁸¹. Не менше здивування та, як наслідок, сарказм викликали невихованість, невміння непроханих гостей користуватися столовими приборами й кухонним начинням⁸². Місто та його мешканці поступово зивкали до нової влади, змінювався спосіб життя, його ритм, зрештою зовнішній вигляд самих львів'ян:

«Цікаво було тоді обсервувати поведінку і поставу львівського населення, яке з хвилиною прибуття до Львова большевиків почало рівнятися не в гору, як це було завжди досі, а виразно вниз. Це виявилось особливо наглядно вже в першу неділю перед полуднем: у церквах, костелах та на вулицях ви вже рідко могли побачити жінку в капелюсі – майже всі львівські пані мали на головах звичайні хустки; а багато поважних громадян ходило без краваток та в старих убраннях»⁸³.

Аналіз джерел та наукових праць дає підстави зробити певні висновки:

1. Вступ до міста частин Червоної армії став цілковитою несподіванкою як для оборонців, так і для мешканців. Нечисленні львів'яни, котрі спостерігали за червоноармійцями на вулицях, були вражені їхнім жалюгідним обмундируванням, як і загальним виглядом, значно гіршим, ніж у російських військ, що ввійшли до Львова восени 1914 р.

2. У перші тижні перебування в місті радянські військовослужбовці, головним чином командири, дивували львів'ян частими походами по крамницях і скуповуванням не тільки продуктів, а й промислових товарів, дефіцитних у СРСР. Попри численні заборони «визволителі» активно включилися у вуличну торгівлю/обмін на стихійних ринках, не гребуючи навіть уживаними речами. Це виразно доводило неправдивість заяв радянських військовиків у розмовах зі львів'янами про те, що «в нас усе є» й «у нас усього багато».

3. Аналіз архівних документів та мемуарної літератури дає підстави стверджувати, що радянські військовослужбовці, незважаючи на тотальну

⁸⁰ *Skrzypek S. We Lwowie pod okupacją sowiecką // Lwowskie pod okupacją sowiecką (1939–1941).* – S.153; *Lanckorońska K. Wspomnienia wojenne.* – S.27.

⁸¹ *Dzięgiel L. Lwów nie każdemu zdrow.* – S.43. К.Лянцкоронська у спогадах описала поведінку червоноармійського командира на прізвище Павлишенко, котрий:

«старався знищити все, чим не вмів користуватися; викинув з кухні усе кухонне начиння. Особливо вороже ставився щодо сантехніки у ванні. Андзя (служниця К.Лянцкоронської – *І.М.*) вже мене попередила, що “щось є зле, бо він пхає голову в унітаз”. Наступного дня бігав за нею з револьвером, звинувачуючи в саботажі. Мовляв, вона винна у тому, що вода, після того, як він потягне за ланцюг від унітаза, не тече безперервно і він ніколи не встигає помити голову. Відтоді не було вдома спокійної хвилини»

(див.: *Lanckorońska K. Wspomnienia wojenne.* – S.28).

⁸² *Skrzypek S. We Lwowie pod okupacją sowiecką.* – S.186.

⁸³ *Німчук І. 593 днів советським в'язнем.* – Торонто, 1950. – С.24–25.

пропаганду про переваги життя у «країні Рад», після кількох тижнів перебування у Львові поступово усвідомлювали всю брехливість таких заяв. У розмовах поміж собою вони визнавали нужденне життя людей у СРСР, констатували жалюгідність свого зовнішнього вигляду порівняно з польськими чи німецькими військовиками. Однак у розмовах зі львів'янами, за винятком поодиноких випадків, воліли про це не говорити.

September 1939 was a turning point for the city of L'viv and its inhabitants. The article describes the living atmosphere of the city and its inhabitants before and at the time of Red Army invasion. The author analyzed and described L'viv's perception of soviet troops and their behaviour in the city and in the homes of its citizens. Being based on archival sources the article also reflects the Red Army representatives' vision of the September events in L'viv.

Keywords: World War II, L'viv, L'viv citizens, Polish army, Red Army, "liberation campaign", standard of living.

Я.В.Борщик*

ДО ПРОБЛЕМИ ПОЛЬСЬКИХ «ВІДПЛАТНИХ АКЦІЙ» НА ВОЛИНІ (БЕРЕЗЕНЬ – ПОЧАТОК ЛИПНЯ 1943 р.)

Розглядаються напрацювання польської та української історіографії стосовно початку міжнаціонального конфлікту на Волині під час Другої світової війни, кількості жертв, понятійного апарату. Висвітлюються наукові, суспільні дискусії довкола спроб примирення та діалогу між українцями й поляками. На основі архівних джерел зібрано відомості про напади на українські села за участю поляків у першій половині 1943 р.

Ключові слова: «відплатні акції», Волинська трагедія, українсько-польські відносини, міжетнічний конфлікт, кількість жертв.

Дискусії довкола непростих українсько-польських стосунків у роки Другої світової війни пережили справжнє піднесення у 2013 р., пов'язане із 70-ми роковинами трагічних подій на Волині. Цілком зрозуміло, саме на цей рік припадає пік наукових і науково-популярних публікацій у польських засобах масової інформації та академічних виданнях стосовно концепції «геноциду поляків на Волині». Показово, що за останні два роки, в умовах російської агресії проти України і безпрецедентної консолідації демократичних польських сил на підтримку нашої держави, фактично не спостерігається нових публікацій з цієї тематики. У 2014–2015 рр. концепція «геноциду поляків» значно втратила свою актуальність у польській політиці пам'яті порівняно з попередніми роками. Поряд з цим у 2012–2013 рр. відбулася низка польсько-українських зустрічей і конференцій на тему Волинської трагедії. Зокрема під час проекту «Поєднання через важку пам'ять: Волинь 1943» молодь з Польщі й України проводила польові дослідження історії взаємної допомоги і порятунку між українцями та поляками на Волині в роки Другої світової війни. На основі зібраних усних інтерв'ю було видано книгу із задокументованими випадками шляхетних учинків представників обох народів 1943 р. на Волині¹.

Загалом відзначення 70-ї річниці Волинської трагедії ознаменувалося відкиданням попереднього досвіду примирення між українцями і поляками. Цей процес був започаткований Світовим союзом воїнів Армії крайової та Об'єднанням українців у Польщі на початку 1990-х рр., в результаті чого відбулася низка міжнародних семінарів і було видано десять томів матеріалів «Україна – Польща: важкі питання»². Під час цих зустрічей польські й українські дослідники обговорювали найбільш болючі питання спільного минулого,

* Борщик Ярослав Вікторович – аспірант Інституту історії України НАНУ, відділ спеціальних галузей історичної науки та електронних інформаційних ресурсів, сектор генеалогічних та геральдичних досліджень
E-mail: jarbor.ukr.pol@gmail.com

¹ Поєднання через важку пам'ять: Волинь 1943 / Під ред. А.Зіньчук. – Люблін, 2012. – 393 с.

² Див., напр.: Україна – Польща: важкі питання: Матеріали II Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини в 1918–1947 рр.». – Т.1–2. – Варшава, 1998.

намагалися наблизити позиції та напрацювати взаємне бачення там, де це було можливо. Логічним продовженням діалогу став відкритий лист українських інтелектуалів до польського народу напередодні 60-ї річниці трагічних подій на Волині, написаний за формулою «вибачаємо і просимо вибачення»³, на прикладі польсько-німецького історичного примирення. Однак у 2013 р. один з підписантів цього листа, львівський професор Б.Гудь, слушно зауважив: «Минуло 10 років, і сьогодні я задумуюся, чи взагалі ці перепросини були зауважені людьми, які знову і знову розкручують антиукраїнську істерію?»⁴.

Також на початку 2000-х рр. надзвичайно плідно співпрацювали архівісти обох держав на основі історичного діалогу та примирення. У 2003 р. було видано путівник по польських і українських архівах з історії Волині й Східної Галичини в 1943–1944 рр.⁵, – вперше історики та архівісти обох країн відверто оприлюднили довідкові відомості про «свої» комплекси джерел до висвітлення цієї болючої проблеми, а відтак зробили серйозний крок назустріч взаємному примиренню. Подальша співпраця архівних установ утілилась у багатотомній серії «Польща та Україна у тридцятих – сорокових роках ХХ ст.: Невідомі документи з архівів спецслужб»⁶.

Однак останні парламентські вибори в Польщі у жовтні 2015 р. і впевнена перемога на них правої партії «Закон і справедливість» можуть поставити проблематику Волинської трагедії на чільне місце у відносинах з Україною. Першим свідченням актуалізації цієї тематики для польського суспільно-політичного життя стало інтерв'ю новообраного сенатора від керівної партії Я.Жарина «Проводимо історичний наступ»⁷, де засуджувалася «глорифікація ОУН і УПА», висловлювалася думка, що «без усвідомлення того факту, що Волинська трагедія є геноцидом польського народу, неможливе формування української ідентичності». Автор також заявив, що українці мають визнати свою провину за «Волинську різанину» і визнати цю трагедію актом геноциду польського народу. Можна припустити, що тема розвиватиметься, оскільки партія «Закон і справедливість» отримала однопартійну більшість у сеймі.

Подібні ідеї «історичного наступу» охопили не тільки політичне життя, але й наукову сферу. Так, запропонована на початку 2000-х рр. Г.Мотиною схема поділу істориків із польсько-українських відносин на чотири основних напрями (традиціоналістів, ревізіоністів, польських українців і позанауковий)⁸ щодо проблематики Волинської трагедії потребує певного уточнення. У проміжку між відзначенням 60-ї та 70-ї річниць трагічних волинських подій

³ Відкритий лист із приводу 60-ї річниці збройного українсько-польського конфлікту на Волині [Електронний ресурс]: <http://www.ji.lviv.ua/n28texts/vidkr-lyst.htm>

⁴ Історик Богдан Гудь: «Суперечки про “геноцид” на Волині вигідні Росії» [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/06/19/126446/>

⁵ Волинь – Східна Галичина 1943–1944: Путівник по польських і українських архівах. – Т.1 / Під. ред. Д.Наленч і Г.Боряка. – Варшава; К., 2003.

⁶ Див., напр.: Поляки і українці між двома тоталітарними системами / Упор. Б.Гронек, С.Кокін, П.Кулаковський та ін.: У 2 кн. – Варшава; К., 2005. – 1512 с.

⁷ Przeprowadzimy ofensywę historyczną! [Електронний ресурс]:

<http://www.prawy.pl/z-kraju/11096-senator-jan-zaryn-przeprowadzimy-ofensywe-historyczna>

⁸ Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku / Pod red. P.Kosiewskiego i G.Motyki. – Warszawa, 2000. – S.166–177.

1943 р. (2003–2013 рр.) у польському суспільно-політичному житті чинився величезний тиск на ревізійні напрям. Основною мішенню крайніх правих діячів був професор Ґ.Мотика, який став об'єктом кампанії «чорного піару». У польському медійному просторі час від часу порушувалося питання про доцільність його перебування на посаді члена ради Інституту національної пам'яті⁹. Результатом такого тиску став поступовий відхід цього дослідника від більш виважених оцінок волинських подій 1943 р. Під час презентації українського перекладу книги «Від Волинської різанини до акції “Вісла”» в Києві та Львові Ґ.Мотика відкрито підтримував концепцію «геноциду поляків на Волині»¹⁰. Такі зміни в поглядах надзвичайно зближують його з традиціоналістським напрямом.

Можна припустити, що саме інформаційний і політичний тиск на дослідників призвів до того, що станом на сьогодні переважна більшість польських істориків так чи інакше є прихильниками концепції «геноциду поляків на Волині». Єдиним виявом інакодумства залишилися лише представники української меншини в Польщі (М.Сивіцький, Б.Гук, Є.Місило та ін.).

Таке сприйняття польським суспільством Волинської трагедії зумовлено не лише тиском на дослідників-ревізійстів із боку правих організацій. Певний вплив на таку ситуацію має різниця між напрацюваннями польської та української історіографії стосовно підрахунку кількості жертв. Можна скільки завгодно піддавати критиці працю В. та Є. Семашків¹¹, виявляти в ній неточності й неправдиву інформацію, але вітчизняна історіографія потребує подібної узагальненої праці з підрахунку кількості українських жертв на території Волинського воеводства¹², залучаючи усні й документальні джерела. Згідно з напрацюваннями В. та Є. Семашків, у 1939–1945 рр. на Волині загинуло щонайменше 33,5 тис. поляків, із них 18 208 встановлені за іменами й прізвищами¹³. Написання та видання такої величезної за обсягом праці стало можливим за фінансової підтримки державних інституцій, зокрема канцелярії президента Польщі, міністерства культури і національної спадщини та ін. Така цілеспрямована політика національної пам'яті призвела до того, що польське суспільство підійшло до відзначення 70-ї річниці трагічних подій на Волині з набором певних уявлень і стереотипів, а наведена у книзі Семашків кількість польських жертв увійшла до суспільного вжитку.

⁹ Dlaczego dr Motyka nie powinien zasiadać w Radzie IPN [Електронний ресурс]: <http://www.kresy.pl/publicystyka,opinie?zobacz/dlaczego-dr-motyka-nie-powinien-zasiadac-w-radzie-ipn>

¹⁰ Prof. Grzegorz Motyka: Zbrodnia wołyńska spełnia definicję ludobójstwa [Електронний ресурс]: <http://dzieje.pl/aktualnosci/prof-grzegorz-motyka-zbrodnia-wolynska-spelnia-definicje-ludobojstwa>

¹¹ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej Wołynia 1939–1945. – Warszawa, 2000.

¹² Упродовж 1939–1944 рр. на території Волині чотири рази змінювалася влада та адміністративний устрій. За цей час велику частину населених пунктів, особливо дрібних (колонії, хутори, лісничівки, фільварки, поштові станції та ін.) було знищено. Визначити зараз їх належність до тих чи інших сучасних районів доволі складно. Станом на 1943 р. досліджувана територія Волині входила до складу райхскомісаріату Україна (генеральна округа Волинь – Поділля) та поділялася на гебіти, які зіставні з повітами Волинського воеводства часів II Речіпосполитої. У зв'язку з цим автор статті вважає найбільш вдалим використання саме польського адміністративно-територіального поділу.

¹³ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane... – S.1045.

Водночас від 1991 р. польсько-українські відносини в історичному контексті не належали до провідних тем національної політики пам'яті нашої держави, за винятком спроб президентів Л.Кучми й А.Квасневського налагодити діалог з історичного примирення за формулою «вибачаємо і просимо вибачення». У травні 1997 р. було підписано звернення про порозуміння та єднання, а в липні 2003 р. – спільну заяву «Про примирення в 60-ту річницю трагічних подій на Волині»¹⁴, відбувалися меморіальні заходи з нагоди вшанування на найвищому рівні польських та українських жертв.

В Україні також відсутній консенсус стосовно оцінки волинських подій 1943 р. і діяльності націоналістичного підпілля у Західній Україні, незважаючи на висновки робочої групи істориків під керівництвом С.Кульчицького при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Знаковим у цій ситуації стало звернення у 2013 р. 148-ми депутатів Верховної Ради до своїх польських колег. У ньому українські парламентарі висловили наступну думку: «Просимо вас, депутатів Сейму Республіки Польща, підтримати рішення сенату, визнати Волинську різанину ОУН–УПА геноцидом щодо польського населення і засудити злочинні діяння українських націоналістів»¹⁵. Це звернення підписали відомі своїми проросійськими поглядами депутати від Партії регіонів і комуністи. За такої політичної ситуації не могло бути й мови про будь-яку державну підтримку досліджень з обрахунків кількості українських жертв напередодні відзначення 70-ї річниці Волинської трагедії.

Початки Волинської трагедії й кількість жертв: польський та український погляди

Обмежені фінансовими ресурсами, без підтримки власної держави небайдужі вітчизняні дослідники-краєзнавці намагалися самостійно заповнити лакуну в підрахунку кількості українських жертв. Тут доречно наголосити на студіях Я.Царука¹⁶, І.Ольховського¹⁷ та серії видань І.Пущука¹⁸. Праця першого охоплює територію Володимир-Волинського району. Дослідник самостійно об'їздив населені пункти, опитуючи очевидців. Згідно з його напрацюваннями, на території району від «рук польських воєнізованих формувань» загинуло 1454 українці, з них 1244 особи встановлені за прізвищами¹⁹. І.Ольховський зосередився на дослідженнях українсько-польського протистояння на території Любомльського й Шацького районів Волинської області. За його підрахунками, поляки вбили 566 українців у

¹⁴ Кучма і Квасневський просять не зіпсувати стосунки між Україною і Польщею [Електронний ресурс]: <http://www.istpravda.com.ua/short/2013/07/12/130266/>

¹⁵ Регіонали і комуністи просять Сейм Польщі визнати Волинську трагедію геноцидом поляків [Електронний ресурс]: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/25037598.html>

¹⁶ Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943–1944 рр.: Українські і польські жертви збройного протистояння / Вступ. ст. Я.Ісаєвича. – Л., 2003. – 189 с.

¹⁷ Ольховський І. Кривава Волинь: Українсько-польське протистояння на теренах Любомльського та Шацького районів у 1939–1945 рр. – К., 2008. – 248 с.

¹⁸ Див., напр.: Пушук І. Волинь та Холмщина в 1943–1944 роках: Українські жертви. – Л., 2014. – 348 с.

¹⁹ Царук Я. Трагедія волинських сіл... – С.21.

першому та 11 – у другому²⁰. Багаторічні напрацювання І.Пущука мають найбільш системний характер, охоплюють усі райони Волинської області. Особисте спілкування з дослідником дозволяє стверджувати, що аналогічна робота по Рівненській області завершена в більшості районів, наступні томи підготовлені до друку, однак їх видання унеможливується через брак коштів. І.Пущук завершує свою багаторічну роботу в решті районів Рівненщини, а також у волинській частині Тернопільщини.

Порівняймо кількість жертв українсько-польського протистояння у працях згаданих вище дослідників. За даними І.Пущука, у Володимир-Волинському районі від рук поляків із баз самооборони та Армії крайової (АК) загинуло 1262 українця та ще 229 чол. вбили члени польської допоміжної поліції²¹. Загалом було вбито 1491 особу, приблизно таку саму кількість жертв у цьому районі подає Я.Царук – 1454 особи²². У Любомльському районі, за даними І.Пущука, польська самооборона й АК убили 593 українця, а польська поліція – ще 112²³. Загальна кількість українських жертв у цьому районі у праці І.Ольховського дещо менша – 566 осіб²⁴. Стосовно Шацького району, який був найменш охоплений протистоянням, то І.Пущук подає 17 українських жертв польської самооборони й АК та ще 16 жертв від рук польської поліції²⁵, натомість І.Ольховський наводить усього 11 українських жертв²⁶. Загалом дані українських дослідників стосовно кількості жертв у Володимир-Волинському, Любомльському та Шацькому районах корелюються між собою, різниця в кількості жертв незначна. Джерельною базою всіх цих праць послужили усні свідчення українців, використання документальних джерел поодинокі.

Різне сприйняття Волинської трагедії поляками й українцями також зумовлено методологічним підходом істориків, які працюють у чітко структурованих національних наративах. Цю ваду історієписання окреслила О.Гнатюк²⁷. І в польському, і в українському національному наративі головне місце займає доля «своїх». «Свій» завжди сприймається як жертва, а «інший» – як убивця або ворог, національна належність позитивних і негативних персонажів детерміновані завчасно. Якщо взяти понятійний апарат польської історіографії, то він ідеально вписується у схему «свій – чужий». Так, антипольські акції українського підпілля – це «вбивства», «масові звірства», «нечувана жорстокість», «геноцид», водночас антиукраїнські дії польського підпілля – «відплатні акції». Подібна ситуація з понятійним апаратом у категоріях «свої – чужі» спостерігається і в українській історіографії.

Головним завданням кожної національної історіографії є доведення й обґрунтування того факту, що «чужі» почали вбивати першими, а «свої» просто

²⁰ *Ольховський І.* Кривава Волинь... – С.239–240.

²¹ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 рр.: Володимир-Волинський район / Упор. і авт. ком. І.Пущук. – Луцьк, 2011. – С.9.

²² *Царук Я.* Трагедія волинських сіл... – С.21.

²³ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині 1938–1944 рр.: Любомльський і Шацький райони / Упор. і авт. ком. І.Пущук. – Луцьк, 2011. – С.10.

²⁴ *Ольховський І.* Кривава Волинь... – С.239–240.

²⁵ Трагедія українсько-польського протистояння на Волині... – С.10.

²⁶ *Ольховський І.* Кривава Волинь... – С.240.

²⁷ *Гнатюк О.* Відвага і страх / Пер. з пол. М.Боянівської. – К., 2015. – С.4–5.

змушені були відповісти їм тим самим. При чому деякі автори виводять генезу польсько-українського конфлікту від часів князя Володимира Великого й гетьмана Богдана Хмельницького²⁸.

В українській історіографії прикладом такого підходу стала концепція «другої польсько-української війни», запропонована В.В'ятровичем²⁹. Автор виводить початок конфлікту з війни між Західноукраїнською Народною Республікою та відродженою Польщею в 1918–1919 рр. Це була «перша польсько-українська війна», яка поступово затихла в міжвоєнний період. Друга світова знову розбурхала протистояння між українцями й поляками. Виходячи з цього, події 1942–1947 рр. автор пропонує називати «другою польсько-українською війною».

Ще одна концепція української історіографії, яка початок конфлікту покладає на польську сторону, полягає в тому, що дослідники не обмежуються географічно територією Волині. До кола їхніх наукових зацікавлень потрапляють сусідні Холмщина та Підляшшя³⁰. Прихильники цієї концепції – знані українські фахівці Ю.Макар³¹, Я.Ісаєвич³², В.Сергійчук³³, М.Кучерепа, який був редактором серії «Україна – Польща: важкі питання». Представники цієї концепції виводять початок конфлікту з 1938 р., коли польська адміністрація почала колонізаційну кампанію, знищуючи православні церкви.

Я.Ісаєвич запропонував використовувати термін «Холмсько-Волинська трагедія», трактуючи перебування Західної України у складі II Речіпосполитої як період окупації. Під час Другої світової війни на Волині відбувався конфлікт «визвольного руху народу, котрий історично належав до грона пануючих над українцями» (поляки) із «визвольним рухом поневоленого народу» (українці)³⁴.

В.Сергійчук не погоджується з позицією Г.Мотики, що напади проти українців на Холмщині відбулися після кривавих волинських подій. Він зафіксував, що перші антиукраїнські акції з боку поляків розпочалися 1942 р., зокрема на Різдво за новим стилем відбувся напад у селі Пересоповичі³⁵. Дослідник також зазначив, що точкові удари по оунівських діячах на Закерзонні проводилися з січня 1942 р., коли було вбито Анатолія Козлюка та Володимира Шпака, і продовжувалися на початку 1943 р.³⁶ На Волині В.Сергійчук зафіксував перші польські напади у січні 1943 р., посиляючись на

²⁸ *Korman A.* Stosunek UPA do Polaków na ziemiach południowo-wschodnich II Rzeczypospolitej. – Wrocław, 2002. – S.10.

²⁹ *В'ятрович В.* Друга польсько-українська війна: 1942–1947. – Вид. 2-ге, доп. – К., 2012. – 368 с.

³⁰ *Макар Ю.* Українсько-польське протистояння на Холмщині: причини, характер, наслідки // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння: Дослідження, документи, спогади. – Л., 2003. – С.71–98.

³¹ Там само.

³² *Ісаєвич Я.* Перед 1943 роком був 1938-й: трагічне протистояння у пам'яті поляків і українців // І. – 2003. – №28. – С.216.

³³ *Сергійчук В.* Поляки на Волині в роки Другої світової війни: Документи з українських архівів та польські публікації. – К., 2003. – С.45.

³⁴ *Ісаєвич Я.* Холмсько-Волинська трагедія, її передумови, перебіг, наслідки // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння: Дослідження, документи, спогади. – С.8–9.

³⁵ *Сергійчук В.* Поляки на Волині в роки Другої світової війни... – С.44.

³⁶ Там само. – С.46.

зібрані І.Пущуком свідчення, а спільні, радянських партизанів із поляками акції – починаючи з нападу на с. Хотинь 5 березня 1943 р.³⁷

І.Ільюшин у своїй праці³⁸ також розпочинає хронологічний розгляд подій із конфлікту на Холмщині й Підляшші. Автор зазначив, що в дослідженнях його причин не слід обмежуватись аналізом взаємин між обома народами в роки Другої світової війни. Особливу увагу він приділив політиці нацистів щодо українців і поляків у Генерал-губернаторстві та райхскомісаріаті Україна. Так, наприкінці 1942 – на початку 1943 рр. діячі Українського допомогового комітету (УДК) й поліція були залучені до переселенської акції німецької адміністрації. За такі дії польське підпілля мстилося українцям. Ця контракція відбирала в українців найцінніших представників. І.Ільюшин дійшов висновку, що на Закарпатті антиукраїнський терор із боку польських партизанських угруповань був спровокований німцями. Водночас історик схиляється до думки, що рішення ОУН(б) про проведення терору на Волині було викликане діяльністю місцевих поляків.

У польській історіографії існує певний консенсус між представниками ревізіоністів і традиціоналістів стосовно витоків конфлікту на Волині в 1943 р. Обидва напрями сходяться на тому, що саме відділи УПА першими розпочали напади на польське населення на початку того року. Проблематику найширше розкрито у праці «Від Волинської різанини до акції «Вісла»». Першою акцією Української повстанської армії проти польського населення, за І.Мотиною, стала ліквідація 9 лютого 1943 р. польської колонії Паросля³⁹ у Сарненському повіті. Згодом хвиля нападів тільки посилювалася, набувши масового характеру 11 липня 1943 р., коли підрозділи УПА атакували близько ста населених поляками місцевостей⁴⁰. Таку кількість нападів І.Мотика подає за напрацюваннями В. і Є. Семашків, які переважно спираються на усні свідчення. 11 липня 1943 р. – особлива дата для польської політики пам'яті та національного нарративу. Цього дня відзначають роковини тих трагічних подій, а праві політичні кола взагалі пропонують визнати 11 липня днем «кресового мучеництва поляків»⁴¹.

Особливу увагу привертають трактування польськими істориками, як традиціоналістами, так і ревізіоністами, антиукраїнських акцій за участю поляків. Обидва напрями розглядають такі дії на Волині як «відплатні акції», згідно з методологією історієписання в категоріях «свої – чужі». Поняття «відплатні акції» в польській історіографії сформувалося з переконання, що українці першими почали масово вбивати поляків, а ті, своєю чергою, змушені були захищатися й «відплатити» своїм кривдникам. Таким чином масові вбивства українського населення морально виправдовуються, до них польські

³⁷ *Сергійчук В.* Трагедія Волині: Причини й перебіг польсько-українського конфлікту в роки Другої світової війни. – К., 2009. – С.106, 108.

³⁸ *Ільюшин І.* Українська повстанська армія і Армія Крайова: Протистояння в Західній Україні (1939–1945 рр.). – К., 2009. – С.225–233.

³⁹ *Motyka G.* Od Rzezi Wołyńskiej do akcji «Wisła». – Kraków, 2012. – S.110, 126.

⁴⁰ *Ibid.* – S.138.

⁴¹ 11 липця Dniem Pamięci Męczeństwa Kresowian [Електронний ресурс]: <http://www.naszdzien-nik.pl/polska-kresy/23046,11-lipca-dniem-pamieci-meczenstwa-kresowian.html>

історики використовують стилістично нейтральне поняття («відплатна акція»), яке є очевидним контрастом до «геноциду польського народу». Саме такий підхід до антиукраїнських акцій за участю поляків простежується у Ґ.Мотики в розділі «Польська оборона та відповідь»⁴², де подається хронологічний виклад подій, в якому лише після «різанини» 11 липня 1943 р. делегат польського уряду К.Банак і провідник АК на Волині полковник К.Бонбінський ухвалили рішення про створення партизанських загонів самооборони, котрі мали бути боездатними на 28 липня. Слід наголосити, що Ґ.Мотика не ставить перед собою завдання визначити дату першого нападу поляків на українців. Водночас перший напад українців на поляків займає ключове місце в його студії.

Опрацювавши відповідний розділ дослідження Ґ.Мотики, можна дійти висновку, що саме 12 липня 1943 р. відбулася перша польська «відплатна акція». У цей день поляки з Перебродів напали на Тростянець⁴³, знищивши там підофіцерську школу УПА, частково спаливши село та наказавши українським мешканцям забиратися звідси геть. Дані про кількість українських жертв відсутні. Основними джерелами, використаними при написанні цього розділу, були спогади учасників польського підпілля, документи українських архівів належним чином до уваги не взято.

В.Філяр, колишній солдат 27-ї Волинської піхотної дивізії Армії крайової, у хроніці подій на Волині та Східній Галичині зафіксував перший напад із боку німців і поляків на українське село Оришківці 12 червня 1943 р., посилаючись на «Літопис УПА», а «оборонні, превентивні та відплатні акції» своєї дивізії на Волині – тільки у січні – червні 1944 р.⁴⁴

Більш розлогі висновки стосовно антиукраїнських акцій подають у своїй праці В. і Є. Семашки⁴⁵. Основні пасажі тут спрямовані на моральне виправдання вбивств українського населення (під різними приводами): «Коли полякам на Волині їхні провідники забороняли проводити відплатні акції, то українцям їхні провідники наказували знищити всіх поляків доценту. Щось одне – спровоковані геноцидом спорадичні відповіді, а щось інше – злочини геноциду, і знаку рівності та ставлення їх в один ряд бути не може»⁴⁶. Особливу увагу польські автори звертають на наказ полковника К.Бонбінського, котрий забороняв при проведенні антиукраїнських акцій чинити будь-які кривди жінкам і дітям, на відміну від «звірств» відділів УПА. Загалом, за В. і Є. Семашками, антиукраїнські акції в 1943–1944 рр. охопили щонайменше 44 населених пункти, де загинуло 113 осіб. Жертвами в переважній більшості були упівці, учасники нападів на поляків. Також В. і Є. Семашки піддають критиці подану ветераном АК Ю.Туровським кількість 2 тис. українських жертв.

Такі підходи польських дослідників стосовно визначення кількості жертв викликали зауваження з української сторони ще під час наукових семінарів

⁴² *Motyka G.* Od Rzezi Wołyńskiej... – S.151–165.

⁴³ *Ibid.* – S.155.

⁴⁴ Див.: *Polska – Ukraina: trudna odpowiedź: Dokumentacja spotkań historyków (1994–2001): Kronika wydarzeń na Wołyniu i w Galicji Wschodniej 1939–1945.* – Warszawa, 2003. – S.62, 102.

⁴⁵ *Siemaszko W., Siemaszko E.* Ludobójstwo dokonane... – S.1072–1074.

⁴⁶ *Ibid.* – S.1074.

«Україна – Польща: важкі питання»⁴⁷. С.Макарчук висловив застереження стосовно джерельної бази першої польської праці з підрахунку кількості жертв – Ю.Туrowsького й В.Семашка⁴⁸. Він зазначив, що використані мемуарні джерела містять неточну, суб'єктивізовану інформацію. У спогадах злочинні дії над польським населенням приписуються збірному образу «українських націоналістів», тоді, коли їх реальними виконавцями були «німці з українською поліцією», «гестапо й українська поліція», «німці за доносом українців». Польські автори вивели узагальнену кількість жертв на основі припущень, які важко уточнити, оскільки інформація у джерелі подана фразами «вбито більшість мешканців села», «убито частину жителів села».

Схожі зауваження висловив Я.Ісаевич у своїй рецензії на книгу «Геноцид поляків на Волині...». Дослідник дійшов висновку, що для польських авторів кожен поляк, убитий у 1939–1945 рр. на Волині, – це жертва «українських націоналістів»⁴⁹. До таких зараховано й загиблих від німецьких розправ, в яких українська поліція відіграла допоміжну роль. Крім того, автори зробили підміну понять: «німецька жандармерія разом з українською поліцією» в їхній праці перетворилася на «українську поліцію, якій асистували німці»⁵⁰. Я.Ісаевич зазначив, що в дослідженні існує відмінність між підрахованою В. і Є. Семашками кількістю вбитих поляків (36,5 – 36,7 тис.) та «повною кількістю жертв», яка оцінюється в 50–60 тис. Водночас автор рецензії зазначив, що попри певну перебільшеність цієї цифри, висновки у книзі значно ближчі до правди, аніж «фантастичні» обрахунки А.Комана й Е.Пруса.

На прикладі Володимир-Волинського району Я.Ісаевич указав на применшення кількості українських жертв у В. і Є. Семашків (80 українців) порівняно з матеріалами опитувань Я.Царука (1454 осіб)⁵¹. Також він зауважив неточності стосовно цілої низки населених пунктів цього району, де кількість польських жертв завищено порівняно з українськими. Дослідник наголосив на величезному обсязі проробленої роботи, однак підкреслив, що вона не остаточна, потребує подальших досліджень і збору матеріалів. Аналогічної думки дійшли фахівці під час наукових семінарів «Україна – Польща: важкі питання»: «[...] потрібне продовження досліджень, метою яких будуть більш детальні підрахунки взаємних втрат. Учасники семінару звертаються до найвищої влади України і Польщі про фінансову допомогу для цих цілей»⁵². На жаль, ця ідея не знайшла підтримки та не була реалізована.

Зазначимо, що у своїй праці В. і Є. Семашки майже не використовували документальні українські джерела та свідчення українців, за винятком тих, які лягали в канву їхніх уявлень. Окрім того, на прикладі пацифікації с. Малин Дубнівського повіту польські автори вдалися до відвертої маніпуляції,

⁴⁷ Україна – Польща: важкі питання: Матеріали V Міжнародного семінару істориків «Українсько-польські відносини під час Другої світової війни». – Т.5. – Варшава, 1999. – С.291–307.

⁴⁸ *Siemaszko W., Turowski J. Zbrodnie ukraińskich nacjonalistów dokonane na polskiej mniejszości na Wołyniu.* – Warszawa, 1990.

⁴⁹ *Ісаевич Я.* Про книгу В. і Є. Семашків // Волинь і Холмщина 1938–1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння: Дослідження, документи, спогади. – С.383–384.

⁵⁰ Там само. – С.378.

⁵¹ Там само. – С.381.

⁵² *Polska – Ukraina...* – S.44.

оскільки заявлені ними джерела абсолютно не співвідносяться з отриманими висновками стосовно участі української й польської поліції в акції⁵³.

Антиукраїнські акції за участю поляків у першій половині 1943 р.

Опрацюючи документи з фондів державних архівів України стосовно польсько-українських відносин на Волині, натрапляємо на велику кількість інформації стосовно того, що вже в першій половині 1943 р. за участі поляків відбувалися напади на українські поселення. Водночас антиукраїнські акції в першій половині 1943 р. найвідоміші польські дослідники (В. і Є. Семашки, Г.Мотика, В.Філяр) не беруть до уваги. Нижня межа таких хронологічних рамок зумовлена фіксацією перших антиукраїнських акцій із боку поляків. Верхня – спирається на напрацювання польської історіографії, в якій вважається, що лише після широкомасштабної антипольської акції зі сторони УПА 11 липня 1943 р. поляки почали проводити перші антиукраїнські виступи, так звані «відплатні акції».

Джерельною базою для отриманої нами інформації послужили звітні документи українського підпілля, радянських партизанів і німецької адміністрації. Найбільший масив використаних джерел підпілля зберігається у Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ф.3833 «Краєвий провід (Керівництво) Організації українських націоналістів у західноукраїнських землях»). Серед документів першого опису – чотири огляди суспільно-політичних подій (спр.86), суспільно-політичний огляд (спр.91), два огляди суспільно-політичних подій і один суспільно-політичний звіт (спр.118), дві суспільно-політичні інформації та доповнення до звіту (спр.124), політичний звіт із терену (спр.127), вісті з району (спр.130), стаття з журналу «До зброї» (спр.189), вісті з фронту (спр.245). Із документів другого опису: щоденні вісті Української інформаційної служби УПА (спр.22), третього – звіти й огляд суспільно-політичних подій (спр.8). Із документів ф.3838 («З'єднання північних груп Української повстанської армії “УПА-Північ” (групи “Турів”, “Заграва”, “Західна”; загони ім. Богуна, “Січ”, “Полтавський”, “Фастівський”, ім. Остапа, ім. Б.Хмельницького та військова округа “Заграва”)) використано первинний звіт відділу УПА «Шаули».

Інший великий масив джерел українського підпілля з першої половини 1943 р. зберігається у фондах Держархіву Рівненської області. У фонді Р-30 «Колекція матеріалів ОУН–УПА», із другого опису використано звіт з терену (спр.29), звіт з округи й суспільно-політичний огляд (спр.37), звіт відділу УПА (спр.39), поіменні списки вбитих (спр.65).

Загалом використані звітні документи ОУН та УПА мають найбільший інформаційний потенціал про перебіг польсько-українського конфлікту. Особливо уважно потрібно підходити до аналізу територіальної належності представлених у звітах населених пунктів. Трапляються випадки неправильної адміністративної локалізації. Частина назв написано з помилками, а деякі

⁵³ Siemaszko W., Siemaszko E. Ludobójstwo dokonane... – S.78–79.

села взагалі неможливо ідентифікувати, оскільки вони ніколи не існували на Волині.

Представлена у звітах кількість українських жертв найбільш складна для верифікації. Переважна більшість згадок про напади на села за участі поляків дійшли до нас в єдиному екземплярі, їх можливо перевірити лише усними свідченнями. Трапляються випадки, коли про напад на одне й те саме село збереглася інформація в кількох документах, що містять у собі різну кількість жертв. Тут доречно подавати максимальні й мінімальні показники.

Окрему увагу слід приділити аналізу інформації про виконавців антиукраїнських акцій, яка подається в документах українського підпілля. Нападники на українські села чітко поділяються на три великих групи – «поляки», «німці з поляками» та «більшовики з поляками». Опрацюючи масив документів звітного характеру з діяльності ОУН та УПА на Волині, слід наголосити на тому, що в них значна увага приділялася ідентифікації виконавців масових убивств українського населення. Діячі ОУН, УПА намагалися встановити причини спрямування німецьких каральних експедицій в ту чи іншу сільську місцевість. Виявлялося, що були випадки, коли причинами таких розправ над селянами-українцями були доноси їхніх польських сусідів. Також траплялося, що німецькі каральні підрозділи здійснювали вбивства українців, членів ОУН та УПА, за задалегідь підготовленими списками. Згодом стало відомо, що їх виготовляли поляки, котрі жили поряд з українцями. У такий спосіб польське націоналістичне підпілля руками німців намагалося ліквідувати український самостійницький рух.

Також проаналізовано документи німецької адміністрації, що зберігаються в Держархіві Рівненської області. З фонду Р-22 «Рівненський гебітскомісаріат м. Рівне, Рівненська обл.» використано матеріали сільських управ німецької адміністрації (оп.1, спр.51). У доповнення до цього проаналізовано опубліковані й перекладені В.Косиком інші німецькі документи досліджуваного періоду⁵⁴.

Документи радянських партизанів представлено в нашому дослідженні фондами Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Це матеріали ф.1 «Центральний комітет Комуністичної партії України (ЦК КПУ), м.Київ (1918–1991)» – доповідні записки про українських націоналістів Рівненської області (оп.22, спр.75) та В.Бегми, керівника Рівненського обласного штабу радянських партизанів (оп.23, спр.527). Із ф.62 «Український штаб партизанського руху (УШПР) (1942–1944)» – довідка з повідомлення В.Бегми (оп.1, спр.212) та його донесення (оп.4, спр.24). Усі документи радянських партизанів адресовано Центральному штабові партизанського руху та керівництву ЦК КП(б)У.

Другу частину використаних джерел представлено матеріалами супротивників українського націоналістичного підпілля. Безперечно, у цих джерелах присутні ідеологічні нашарування та стереотипи, які побутували в той час. Головним завданням при їх опрацюванні стало відділення реальних подій від агітаційно-пропагандистської інформації.

⁵⁴ Україна у Другій світовій війні у документах: Збірник німецьких архівних матеріалів (1942–1943) / Упор. В.М.Косик. – Т.3. – Л., 1999. – 384 с.

Перша антиукраїнська акція з боку поляків, на згадку про яку ми натрапили у фондах державних архівів України, відбулася у проміжку 8–10 березня 1943 р. у с. Переброди (пол. «Przebrarze»; гміна Тростянець Луцького повіту). Цей населений пункт відомий як значний осередок польської самооборони, яку не могли б створити й озброїти без санкції німецької адміністрації. Вона успішно відбила всі атаки загонів УПА⁵⁵ і була ліквідована лише з приходом Червоної армії. Місцеві поляки не лише зміцнювали позиції самооборони, але й займалися вбивствами українців, причому задовго до 11 липня 1943 р.

Інформація про першу антиукраїнську акцію 8–10 березня 1943 р. подається одразу у трьох документах українського підпілля: у суспільно-політичному огляді подій в північно-західних українських землях (ПЗУЗ)⁵⁶, у суспільно-політичному звіті з Луччини за квітень 1943 р.⁵⁷ та в огляді суспільно-політичних подій з Луччини⁵⁸. У них розповідається, що поляки схопили вісьмох українців «у постолах», шістьох – розстріляли на місці, а решту двох повезли в район, де їх стратив заступник інспектора – поляк. Із контексту можна припустити, що польські нападники були пов'язаними з німецькою владою, можливо служили в допоміжній поліції. Однак про будь-яку німецьку участь чи керівництво у цих документах не йдеться. Отже акцію спланували й виконали безпосередньо поляки з Перебродів.

Ще одна антиукраїнська акція відбулася 27 березня 1943 р. у с. Мидовиці⁵⁹. Того дня 50 німців і польська допоміжна поліція зробили тут облаву. Усіх людей зігнали на збірний пункт, 20 хлопців і 13 дівчат забрали на роботу до Німеччини. Причиною став польський донос, що це село є найбільш націоналістичним. Пізніше німці виявили, що це повідомлення було фальшивим і мали за це судити поляків. Головною проблемою в інтерпретації події стало те, що с. Мидовиці не вдалося ідентифікувати за довідниками ані доби Російської імперії, ані II Речіпосполитої⁶⁰. Немає села з такою чи подібною назвою й зараз. Якби згадка про цю подію дійшла до нас лише в одному документі, можна було б піддати її сумніву, однак інформацію містять відразу три джерела українського підпілля за квітень 1943 р.: два огляди суспільно-політичних подій на ПЗУЗ та суспільно-політичний звіт з Луччини.

Загалом у березні 1943 р. за участю поляків відбулося дві акції в Луцькому повіті, в яких загинули восьмеро українців. Уже у квітні події набули значно ширшого розмаху. Напади на українські села відбувалися на території п'яти з одинадцяти повітів Волинського воєводства, а саме в Дубенському, Костопільському, Ковельському, Луцькому та Сарненському. У першому 30 квітня 1943 р. поляки напали на мешканців сіл Боремець, Торговиця й

⁵⁵ Motyka G. Od Rzezi Wołyńskiej... – S.154–155.

⁵⁶ Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.83.

⁵⁷ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.5.

⁵⁸ Там само. – Оп.1. – Спр.86. – Арк.55.

⁵⁹ Там само. – Арк.54; Спр.118. – Арк.3; Оп.3. – Спр.8. – Арк.4.

⁶⁰ Список населённых мест Волынской губернии. – Житомир, 1906; Skorowidz miejscowości Rzeczypospolitej Polskiej z oznaczeniem terytorialnie im właściwych władz i urzędów. – Przemyśl; Warszawa, 1931.

Підгайці (гміна Ярославичі)⁶¹. У результаті атаки на Боремець було спалено три хати, трьох людей застрелено. Цікаво, що жертви не були випадковими: убито кушового, станичного та зв'язкового. Видається, що метою польської акції в Боремці було саме знищення керівників місцевого осередку УПА. Такі точкові удари поляків по керівництву українського підпілля непоодинокі. Від рук польсько-радянських партизанів 14 квітня загинув член районної ексекутиви «Данило» (точне місце не вказано)⁶². Ліквідація низового керівництва ОУН і УПА не тільки не усувала українську загрозу для місцевого польського населення, але й породжувала хвилю акцій у відповідь із боку упівців.

Біля села Торговиці було вбито ще шістьох осіб, які не мали відношення до українських націоналістів. У Підгайцях члени того самого польського загону схопили декількох хлопців, доля яких невідома. Одному з них удалося втекти – він-то й розповів, що впізнав у нападниках місцевих поляків. У результаті наприкінці квітня 1943 р. на Дубенщині від рук поляків загинуло щонайменше дев'ятеро українців.

У Костопільському повіті у квітні 1943 р. відбулося три антиукраїнських акції за участі поляків. 10 квітня на село Бутейки гміни Степань радянські партизани й поляки скоїли два напади⁶³. Їх успішно відбив місцевий відділ УПА. 15 квітня відбувся напад на с. Вербче, було спалено 20 хат, кількість жертв невідома⁶⁴. 25 квітня німці з поляками напали на с. Вітковичі гміни Березне, де розстріляли дві родини⁶⁵. Загалом у цьому повіті у квітні 1943 р. було здійснено два напади радянських партизанів і поляків, в яких загинуло щонайменше восьмеро українців, та одна акція німців і поляків, під час якої розстріляли дві українських родини. На Ковельщині, у селі Колодязному 28 квітня 1943 р. німці й поляки вбили одного українця, який садив картоплю, ще чотирьох – арештували⁶⁶.

Найбільша кількість нападів на українські села у квітні 1943 р. відбулася не на якихось віддалених теренах Волині, а в околицях колишнього воєводського центру. Антиукраїнські акції охопили тут щонайменше 13 населених пунктів, у тому числі Городище й Колодежі⁶⁷, Красний Сад та Андріїв⁶⁸, Коршів⁶⁹, Гораймівка⁷⁰, Лопатів⁷¹, Холоневичі⁷², Буяни⁷³.

⁶¹ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.245. – Арк.16; Оп.2. – Спр.22. – Арк.2.

⁶² Там само. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.5 зв.

⁶³ Там само. – Оп.2. – Спр.22. – Арк.2.

⁶⁴ Там само. – Ф.3838. – Оп.1. – Спр.86. – Арк.63; Оп.3. – Спр.8. – Арк.13.

⁶⁵ Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.29. – Арк.5.

⁶⁶ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.4 зв.

⁶⁷ Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.85; ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.9 зв.

⁶⁸ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.57. – Оп.4. – Спр.354. – Арк.44; ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.4 зв.; Оп.1. – Спр.118. – Арк.3.

⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.4; Спр.118. – Арк.3.

⁷⁰ Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.83; ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.5; Спр.118. – Арк.4.

⁷¹ Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.83; ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.86. – Арк.55 зв.; Оп.3. – Спр.8. – Арк.5 зв.

⁷² Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.83.

⁷³ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.4 зв.

Не вдалося ідентифікувати колонію Олександрівка⁷⁴ (таке поселення присутнє у їмінах Рожище й Кїверці) та Садмарки⁷⁵. Також подано узагальнену інформацію про те, що в Колківському районї⁷⁶ поляки вбили двох українців-шуцманів⁷⁷. Усього на Луччинї за квітень 1943 р. відбулося десять нападів на українські села за участю нїмців і поляків (убито 173 українців), а також шість атак із боку власне поляків (4 українців та ще 1 родина).

На Сарненщинї антиукраїнські акції за участі поляків у квітнї 1943 р. зафіксовано в п'яти населених пунктах: Ромейко⁷⁸, Дубова⁷⁹, Сваринї⁸⁰, Яцулі⁸¹, Нївецьк⁸². Напади на чотири села здійснили поляки, загинуло шестеро українців у с. Яцулі, три родини вбито в Дубовї та ще декілька – у с. Ромейко, спалено 30 хат у с. Сваринї. На Нївецьк напали нїмці разом із поляками, убито семеро осіб.

Спираючись на звітнї документи українського підпілля, можна дійти висновку, що за квітень 1943 р. на Волинї відбулося щонайменше 28 антиукраїнських акцій за участю поляків, якї охопили територію п'яти районів. Загалом тоді загинуло 208 українців (13 польських акцій, убито 19 осіб, чотири родини; 13 акцій нїмців і поляків, убито 181 особу та двї родини; 2 акції радянських партизанів і поляків, убито 8 осіб).

У травнї 1943 р. антиукраїнські акції на Волинї за участю поляків тривали в п'яти повітах з одинадцяти. У цьому місяці в Берестецькому районї, повіт Горохів, поляки вбили одного господаря-українця⁸³. Масовий терор проти українського населення продовжився і в Костошльському повіті. У донесеннї червоних партизанів розповідається, що до 2 червня 1943 р. в районї Деражне польська поліція «перебила багато українського населення»⁸⁴, конкретна інформація про кількість жертв відсутня. Тут слід додати, що нїмецька адміністрація розбрїла цю польську поліцію через самочиннї напади на українців. 27 травня власне польськими силами було спалено с. Бутейки їміни Степань⁸⁵, про жертви нічого не відомо. На Ковельщинї нїмці з поляками спалили чотири хати у с. Солотвин їміни Голоби⁸⁶.

Спільнї акції за участю нїмців і поляків проти українських сіл у травнї 1943 р. продовжувалися на Сарненщинї. За свідченням радянських партизанів,

⁷⁴ Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.83.

⁷⁵ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.86. – Арк.54.

⁷⁶ Тут і далї адміністративну одиницю «район» подано на основї документів УПА-Півнїч. Зараз неможливо достеменно встановити, чи відповідає вона аналогічному району радянського адміністративно-територіального подїлу. Трапляються випадки, коли в документах українського націоналістичного підпілля належність населених пунктів до того чи іншого району не відповідала подїлу УРСР. Отже представленї у статтї райони не слід ототожнювати з однойменними одиницями Волинської й Рівненської областей.

⁷⁷ Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.83.

⁷⁸ Там само. – Арк.92; ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.13.

⁷⁹ Там само.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.13.

⁸² Там само.

⁸³ Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.81; ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.7 зв.

⁸⁴ ЦДАГО України. – Ф.62. – Оп.4. – Спр.24. – Арк.31.

⁸⁵ Там само. – Оп.1. – Спр.212. – Арк.75.

⁸⁶ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.9.

11 травня німці й поляки розбили українських націоналістів у с. Цепцевичі гміни Антонівка-над-Горинню, молодь було забрано на роботу до Німеччини⁸⁷. 28 травня німці та поляки проводили акцію у гміні Дубровиця, у результаті села Грані було спалене частково, а Трипутні – повністю⁸⁸, інформація про кількість жертв відсутня.

Найбільший розмах антиукраїнських акцій у травні 1943 р. фіксується, як і в попередньому місяці, на Луччині. Цього місяця якнайбільше нападів відбулося у гміні Щурин, деякі села зазнавали атак по два – три рази. Так, 18 травня німці з поляками напали на Ясенівку⁸⁹ та Вітоніж⁹⁰, де загинуло 14 українців і спалено 6 хат. Села Ясенівка, Вітоніж та Баб'є піддавалися нападам із боку власне поляків 4, 25 і 27 травня⁹¹, було вбито принаймні 1 українця, нападниками були поляки з фільварку Ясенівки. У політичному звіті за травень 1943 р. з терену «Болото» (упівські шифри) розповідається про те, що після подій у с. Вітоніж відбувалися контакти між поляками й українцями щодо ситуації з нападами. Поляки остерігалися репресій із боку українців і «відкрито нарікали на “провокаторів” нібито німців, що вміли польську мову, та подавалися за поляків, щоб ускладнити польське положення»⁹². Далі розповідається, що 27 травня під час акції проти села, найімовірніше Вітоніж, було вбито 5 нападників, виявилось, що це – поляки⁹³. Звітні документи українського підпілля містять інформацію, про те, що антиукраїнські дії з боку поляків відбулися й в інших гмінах. 12 травня у селі Навіз гміни Рожище⁹⁴ вбили 133 українця. Ця польська акція охопила й с. Душа (гміну не ідентифіковано), де від рук поляків полягли 2 осіб. 29 травня озброєні вилами й косами поляки напали на Майдан Липинський гміни Сильне⁹⁵, село було пограбоване, спалено 10 хат. Окрім того, у Цуманському районі у травні 1943 р. було вбито ще 4 українців⁹⁶.

Спільні напади німців і поляків у травні 1943 р. також продовжилися на території інших гмін Луцького повіту. 26 травня вони напали на такі села гміни Чаруків: Михлин⁹⁷, спалено 6 хат, кількість убитих невідома; Городище та Вігуричі⁹⁸, в яких спалено 7 хат, убито 7 осіб та ще 2 особи сильно побиті. 28–29 травня німці й поляки напали на села Тельче гміни Колки, Погулянка та Красноволя гміни Сильне⁹⁹. У результаті було спалено

⁸⁷ ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп.22. – Спр.75. – Арк.43; Оп.23. – Спр.527. – Арк.5.

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.83.

⁹⁰ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.9.

⁹¹ Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.83; ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.9.

⁹² ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.127. – Арк.2.

⁹³ Там само.

⁹⁴ Там само. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.9.

⁹⁵ Там само. – Арк.9 зв.; Оп.1. – Спр.124. – Арк.9; Спр.92. – Арк.19.

⁹⁶ Там само. – Оп.1. – Спр.124. – Арк.9.

⁹⁷ Там само. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.9 зв.

⁹⁸ Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.83; ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.9 зв.

⁹⁹ Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.37. – Арк.83; ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.3. – Спр.8. – Арк.9.

багато хат, велику кількість населення вбито. Німецькі каральні акції за участю поляків відбулися у селі Озеряни гміни Полонка, де карателі схопили кількох людей і наказали їх убити французів, котрий усіх відпустив¹⁰⁰ та у с. Башова гміни Рожище¹⁰¹, в якому поляки у формі гестапо вбили 3 українців.

Спираючись на документи українського підпілля та радянських партизанів, можна стверджувати, що в Луцькому повіті за травень 1943 р. за участю поляків було скоєно напади на щонайменше 15 населених пунктів. Села гміни Щурин піддавалися атакам за цей місяць по декілька разів. У повіті було здійснено десять антиукраїнських акцій німцями й поляками, жертвами яких стало щонайменше 38 українців, із 3 населених пунктів маємо інформацію – «побито багато населення». Власне польські загони провели 13 нападів та узагальнена інформація про напади у Цуманському районі, було вбито щонайменше 140 українців.

На рівні Волинського воеводства за травень 1943 р. було здійснено 29 документально зафіксованих акцій проти українських сіл у п'яти повітах. У результаті цих акцій було вбито щонайменше 179 українців, окрім того з трьох сіл і одного району маємо інформацію – «побито багато населення», без уточнення кількості. Із цих 29 акцій 15 було здійснено поляками, убито щонайменше 141 українець, та 14 акцій німців і поляків, убито як мінімум 38 українців, а також інформація про велику кількість жертв із трьох сіл.

У червні 1943 р. на Волині продовжувалися напади на українські села принаймні у шести повітах. У Дубенському 18 червня німці з поляками здійснили акцію проти с. Топілля гміни Ярославичі¹⁰², у результаті спалено 19 українців і 7 господарств. Ще один напад у цьому повіті, нібито з боку поляків, відбувся на с. Пельча гміни Верба, було вбито 35 українців. Пізніше виявилось, що цей напад здійснили «більшовики під маркою поляків»¹⁰³.

У Горохівському повіті німці й поляки 26 червня напали на села Замличі та Дрогиничі гміни Хорів, було спалено 5 господарств¹⁰⁴. Ще одна акція німців і поляків відбулася у с. Диковини гміни Берестечко¹⁰⁵, убито 7 українців і спалено 4 хати. Особливо кривава акція у цьому повіті відбулася 10 червня й охопила територію 6 сіл (Княже, Квасів, Охлопів, решта не ідентифіковані). Жертвами цієї акції були 425 українців, виконавці – німці. У документі зазначається, що карателі послуговувалися списками, підготовленими поляками, людей убивали цілими родинами¹⁰⁶.

Стосовно Кременеччини подається загальна інформація: відбуваються польські напади, без жодної конкретики¹⁰⁷. У Костопільському повіті 5 червня німці й поляки здійснили акцію проти с. Дюксин гміни Деражне¹⁰⁸,

¹⁰⁰ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.86. – Арк.59.

¹⁰¹ Там само.

¹⁰² Там само. – Спр.124. – Арк.8.

¹⁰³ Там само. – Спр.92. – Арк.19.

¹⁰⁴ Там само. – Спр.118. – Арк.11.

¹⁰⁵ Там само. – Арк.22.

¹⁰⁶ Там само. – Спр.86. – Арк.21.

¹⁰⁷ Там само. – Спр.92. – Арк.24.

¹⁰⁸ Там само. – Спр.189. – Арк.3.

убили 1 українця, а 22 червня поляки спільно з радянськими партизанами напали на с. Губків гміни Людвипіль¹⁰⁹, напад було відбито.

Як і в попередніх місяцях, у червні 1943 р. найбільша кількість антиукраїнських акцій за участі поляків зафіксована в Луцькому повіті. У гміні Чаруків напади німців і поляків відбулися в таких селах: Чаруків, Вігуричі, Загаї, Городище, Губин, Коршів, Міхлин¹¹⁰, Ширахи (не ідентифіковано). У Коршеві було вбито 80 осіб і спалено 9 хат. Усього у Сенкевичівському районі (накладається на гміну Чаруків) у проміжку 2 квітня – 28 червня 1943 р. було вбито 396 осіб і спалено 446 господарств¹¹¹. У гміні Колки німці й поляки нападали на такі села: Медвеже, Костюхнівка, Вовчицьк, Лісове, Яблунька, Довжиця, Загорівка¹¹². Основними виконавцями цих акцій були поляки, інформація про кількість жертв відсутня. У цій гміні відбулася й власне польська акція, коли поляки напали на українців у с. Несвіч під час богослужіння у церкві¹¹³, про жертви невідомо.

Три напади відбулося у гміні Ківерці: 8 червня у с. Клепачів¹¹⁴ німці й поляки вбили 11 або 14 осіб, спалили 5 господарств; 11 червня в Ківерцях польська поліція розстріляла родину з 9 осіб¹¹⁵, а у с. Будячів – жінку. Наступного дня на похоронах було схоплено та страчено ще 5 осіб, найближчих родичів¹¹⁶.

Напади з боку німців і поляків відбувалися й в інших селах Луцького повіту: гміна Полонка – Гірко-Полонка, убито 22 українців і спалено 6 господарств, Озів, Ратнів¹¹⁷; гміна Княгининек – Вікторія, Забороль, Великий і Малий Омеляник, села, спалені на 90%¹¹⁸; гміна Піддубці – Піддубці піддавалися двом нападам за один день, місцеве населення чинило опір нападникам, спалено 22 господарства, вбито 27 українців¹¹⁹.

За червень 1943 р. в Луцькому повіті відбулося 26 нападів на українські села, з яких 25 скоїли німці й поляки, один – суто поляки. У результаті атак німців і поляків, за мінімальними підрахунками, загинуло 142 українця, а за максимальними – 461. Такі різні дані зумовлені тим, що джерела містять у собі різну кількість жертв, тому доречно подавати інформацію саме за мінімальними та максимальними підрахунками.

На території Волинського воеводства впродовж червня за участі поляків було скоєно щонайменше 34 напади, в яких загинуло від 173 до 492 українців (залежно від використаних джерел). Із них 32 здійснили німці й поляки, 1 – поляки та радянські партизани, ще 1 напад – суто поляки. Для кращого розуміння розгортання польсько-українського протистояння на Волині слід

¹⁰⁹ Там само. – Спр.40. – Арк.17; Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.39. – Арк.24.

¹¹⁰ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.124. – Арк.8; Спр.92. – Арк.18 а – 19.

¹¹¹ Там само. – Спр.124. – Арк.14.

¹¹² Там само. – Арк.8.

¹¹³ Там само. – Спр.92. – Арк.18.

¹¹⁴ Там само. – Спр.124. – Арк.7; Спр.92. – Арк.18 а.

¹¹⁵ Там само.

¹¹⁶ Там само. – Спр.124. – Арк.8.

¹¹⁷ Там само.

¹¹⁸ Там само.

¹¹⁹ Там само. – Арк.9; Спр.92. – Арк.19.

зазначити, що на 6 сіл німці напали у червні 1943 р. в Горохівському повіті, без прямої участі поляків, провели каральні операції. У результаті цих акцій загинуло близько 425 українців. Німці проводили вбивства вибірково, окремими родинами, послуговуючись списками, підготовленими місцевими поляками. Також відбулася провокація зі сторони радянських партизанів, котрі, під виглядом поляків, напали на с. Пельча (гміна Верба Дубенського повіту), убили 35 українців.

Перейдімо тепер до 1–11 липня 1943 р. Ці хронологічні рамки зумовлені тим, що в концепції «відплатних акцій» польські дослідники не фіксують нападів на українські села до 11 липня 1943 р. Однак звітні документи українського підпілля містять інформацію, що атаки тривали й на початку цього місяця. Так, 4–5 липня в Дубенському повіті поляки напали на села Людвиківка й Панська Долина гміни Млинів¹²⁰ та на Підгайці гміни Ярославичі¹²¹. На околицях Людвиківки й Панської Долини 1 українця застрелили, 1 – поранили, у Підгайцях убили також 1 українця.

У Здолбунівському повіті відбулося два напади на українські села у гміні Здовбиця. 9 липня 1943 р. німці й поляки вбили 20 осіб, знаних поіменно, у с. Тайкури¹²², а наступного дня у с. Гільча поляки спалили 11 осіб, переважно літніх людей, які теж відомі поіменно¹²³. У цьому ж повіті польська поліція 30 червня здійснила акції проти с. Хорів і Бродовських хуторів гміни Хорів¹²⁴, було вбито 4 українців.

Криваві напади німців і поляків відбулися у селах гміни Турійськ Ковельського повіту. 4 липня 1943 р. вони спалили с. Туличів¹²⁵, убивши близько 100 осіб. Того ж дня та сама каральна експедиція частково спалила села Літин і Радовичі¹²⁶. Про українські жертви в політичному звіті конкретної інформації немає, однак указано, що в Радовичах було вбито 50 поляків.

Знову ж таки, як і в попередніх місяцях, найбільша кількість нападів фіксується в Луцькому повіті. Вони здійснювалися на одні й ті самі села. 4 липня поляки напали на українців між селами Холоневичі та Гораймівка гміни Сильне¹²⁷, було вбито 5 осіб. Польські атаки відбулися на наступні села: Яромель гміни Тростянець¹²⁸, інформація про жертви невідома, Усичі гміни Торчин¹²⁹, убито 1 особу, спалено 7 хат, Мильськ гміни Рожище¹³⁰, відділ УПА відбив напад. Окрім того, на с. Рудка гміни Рожище¹³¹ напали німці, поляки й угорці, було спалено 72 хати і вбито 11 осіб.

¹²⁰ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.130. – Т.2. – Арк.2.

¹²¹ Там само.

¹²² Держархів Рівненської області. – Ф.Р-30. – Оп.2. – Спр.65. – Арк.35.

¹²³ Там само. – Арк.12.

¹²⁴ Там само. – Ф.Р-22. – Оп.1. – Спр.53. – Арк.40, 55.

¹²⁵ ЦДАВО України. – Ф.3833. – Оп.1. – Спр.127. – Арк.4.

¹²⁶ Там само.

¹²⁷ Там само. – Спр.124. – Арк.19.

¹²⁸ Там само. – Арк.15.

¹²⁹ Там само.

¹³⁰ Там само.

¹³¹ Там само.

Загалом упродовж 1–11 липня 1943 р. на території Волинського воєводства за участі поляків було здійснено 16 нападів на українські села, загинули щонайменше 154 українця і 50 поляків. Із цих 16 атак 9 здійснили власне поляки, у результаті чого загинуло 19 українців. Ще 7 нападів учинили німці й поляки, із них один напад відбувся за участю угорців, у результаті було вбито 135 українців і 50 поляків.

Питання українських жертв під час Волинської трагедії 1943 р. не вивчене комплексно. У вітчизняній історіографії відсутнє узагальнене дослідження з підрахунку кількості українських жертв, в якому було б використано всі наявні джерела – як документальні, так і усні. Таке дослідження потребує залучення значних кадрових і фінансових ресурсів та організаційної підтримки державних інституцій. Катастрофічно спливає час, коли ще можна встигнути провести польові дослідження. Ця праця була б корисною як для формування національної політики пам'яті, так і для проведення конструктивного діалогу з польською стороною.

Відсутність комплексного дослідження з кількості українських жертв на Волині породила серйозні проблеми у суспільному й науковому сприйнятті цієї трагічної сторінки в історії обох народів. Цілком логічно, що встановлення кількості українських жертв ніколи не було й не буде завданням польської історіографії, однак фрагментарність таких даних сприяла усталенню доволі популярних концепцій «геноциду поляків на Волині» та «відплатних акцій».

Провідні польські дослідники Волинської трагедії – В. і Є. Семашки та Ґ.Мотика – у своїх працях не подають конкретної дати початку «відплатних акцій» проти українських сіл. Водночас, стосовно першого нападу УПА на поляків, Ґ.Мотика зазначає, що він відбувся 8–9 лютого 1943 р. на с. Паросля Сарненського повіту. На основі інформації з його праці можна встановити, що перша «відплатна акція» на Волині сталася 12 липня 1943 р., коли польська самооборона з Перебродів напала на с. Тростянець у Луцькому повіті. Тобто лише через 5 місяців після нападу на Парослю. Фактично Ґ.Мотика не наводить жодних даних про будь-які напади з боку поляків на українців у проміжку від 8–9 лютого до 11 липня 1943 р.

Водночас відразу три звітних документи українського підпілля подають інформацію, що перший напад поляків на українців відбувся 8–10 березня 1943 р. у тих самих Перебродах іміні Тростянець Луцького повіту, тобто лише на місяць пізніше від нападу УПА на Парослю. У результаті цього нападу було вбито 8 українців. Слід зазначити, що села Паросля й Переброди розташовані на відстані 100 км одне від одного. Цю акцію, за нашими спостереженнями, слід уважати першим нападом польського підпілля на українців. У зв'язку з чим виникає питання, чому перша «відплатна акція» відбулася не у Сарненському повіті, біля с. Паросля, а на 100 км південніше – у с. Переброди Луцького повіту? І взагалі, чи доречно в такій ситуації ставити питання про будь-які «відплатні акції»?

У квітні – на початку липня 1943 р. антиукраїнські дії ставали частішими на території Волинського воєводства. Спільних акцій німців і поляків у квітні 1943 р. відбулося 13, убито 181 українця й 2 українських родини;

у травні – 14 нападів, убито 38 українців, у 3 селах і в Деражненському районі подано інформацію «побито багато населення»; у червні – 32 напади, убито як мінімум 174 українця, максимально – 492; на початку липня – 7 нападів, убито 134 українця та 50 поляків.

У квітні 1943 р. власне польських акцій відбулося 13, убито 19 українців і більше 4 родин; у травні – 15 нападів, убито 141 українця, спалено з жителями 1 село; у червні – 1 напад, без жертв; на початку липня – 9 атак, убито 19 українців. Стосовно спільних акцій радянських партизанів і поляків, то 2 напади зафіксовано у квітні 1943 р., убито 8 українців, 1 – у червні, без жертв. Загалом за період від 8 березня до 11 липня 1943 р. у Волинському воєводстві відбулося 107 нападів на українські села за участю поляків, було вбито як мінімум 722 українця (за іншими даними – 1041 особу).

Спираючись на зазначені вище документальні джерела, можна констатувати, що антиукраїнські акції польського підпілля розпочалися задовго до липня 1943 р. Починаючи з квітня того року польські напади охоплювали дедалі більшу територію й відбувалися в 5 з 11 повітів Волинського воєводства. На початок липня 1943 р. антиукраїнські дії, як свідчать документи, не мали місця на території Володимирського, Любомльського та Рівненського повітів. Отримані дані дають можливість ставити під сумнів концепцію польських «відплатних акцій» як таку, що не відповідає реальному стану речей, а лише служить моральним виправданням масового вбивства українців на Волині. Водночас слід зазначити, що наше дослідження жодним чином не виправдовує нападів на польські села з боку УПА, ми закликаємо лише називати злочини злочинами, незалежно від жертв чи виконавців.

Achievements of Ukrainian and Polish historiography in the beginning of international conflict in Volyn' during the World War II, the number of victims and conceptual apparatus are considered. Scientific and social discussions around the trials of reconciliation and dialogue between Ukrainian and Poles are highlighted. The data about attacks on Ukrainian villages involving Poles in the early 1943 based on archival sources is gathered in the article.

Keywords: “revenge actions”, Volyn’ tragedy, Ukrainian-Polish relations, interethnic conflict, number of victims.

МЕТОДОЛОГІЯ. ІСТОРІОГРАФІЯ. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

УДК 94 (477)

О.В.РУСИНА*

«СКАЗАННЯ ПРО ПЕРЕМОГУ КНЯЗЯ КОСТЯНТИНА ОСТРОЗЬКОГО ПІД ОРШЕЮ»: СТРУКТУРА ТА ДЖЕРЕЛА

Розглядається одна з літературних пам'яток, присвячених битві під Оршею та перемозі князя Костянтина Острозького (1514 р.). Твір, про який ідеться, становить частину так званого Волинського короткого літопису, уперше надрукованого 1836 р. Попри доволі тривале перебування в науковому обігу, він і досі недостатньо досліджений, як і «Сказання...», що міститься в його складі. Аналізуються літературні джерела останнього та світогляд анонімного автора. Робиться висновок, що текст твору не дає вказівок на суспільне середовище, в якому його було створено.

Ключові слова: Велике князівство Литовське, битва під Оршею, Острозький, Волинський короткий літопис, панегірик.

Битва під Оршею (нині – райцентр у Вітебській обл., Білорусь) являла собою один із ключових моментів литовсько-московської війни 1512–1522 рр., що в її основі була боротьба за повернення до складу Великого князівства Литовського Сіверщини, захопленої Іваном III у 1500–1503 рр. Переконлива перемога над московитами, здобута військами на чолі з гетьманом Костянтином Івановичем Острозьким 8 вересня 1514 р., суттєво не вплинула на перебіг воєнних дій¹, проте принесла звитяжцеві лаври національного героя. Його, зокрема, виславляє «Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею», що складається з опису битви й панегірика гетьманові.

При цьому слід констатувати, що цей твір, попри акцентований М.Грушевським «визначний – при загальній бідності нашого

* Русина Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, відділ історії України середніх віків і раннього нового часу
E-mail: erusina@ukr.net

¹ Зокрема литовцям не вдалося відвоювати захоплений Василем III у липні того ж таки року Смоленськ (хоч він і залишився єдиним територіальним здобутком Москви у війні 1512–1522 рр.). Загалом дослідники не одностайні в оцінці масштабів і наслідків битви, яку сучасники прямо називали «великою».

матеріалу – літературний інтерес»², ще й досі не став предметом ґрунтовного наукового дослідження. А між тим йому належить особливе місце серед синхронних літературних пам'яток, які прославляють згадану подію. Ті, у переважній своїй більшості, з'явилися у Кракові й були орієнтовані на смаки та політичні запити королівського двору, виступаючи як елемент масштабної пропагандистської кампанії, організованої володарем Польщі й Литви Сигізмундом ІІІ. Що ж до «Сказання...», то це – пам'ятка православної книжності. Вона дійшла до нас у складі Супрасльської літописної збірки⁴, котра нині зберігається у фондах Російського державного архіву давніх актів (Москва; ф.181, оп.1, ч.1, №21/26). Це була складова давнішого конволюта, відомого за описом бібліотеки Супрасльського монастиря 1557 р. як «книга Царственник з летописц[ем]»⁵.

Сама збірка також складається з двох частин. Перша – це список так званого літопису Авраамки⁶. У ньому бракує хронографічного початку й він, як і Толстовський список цього літопису (Російська національна бібліотека, Санкт-Петербург, ОСРК, F.IV.156), переривається на опису погрому Москви ханом Тохтамишем (1382 р.). Другий літопис відзначається значно складнішою структурою. При виданні Супрасльського збірника в 1836 р. його охрестили Київським скороченим (сама пам'ятка назви не має)⁷. Цікаво, що аналогічним найменуванням цієї пам'ятки оперував М.Карамзін, який ознайомився з нею задовго до опублікування Супрасльської збірки. Описуючи перебіг битви під Оршею, він зауважував у примітках до сюжету: «У мене є короткий Київський сучасний літописець, котрий дивним чином славить Острозького

² Грушевський М. Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – К., 1995. – С.202. М.Грушевський не зробив помітного внеску у вивчення твору, зате майже повністю надрукував його текст у своїй книзі (с.202–205). Задля зручності ми також подаємо «Сказання...» після тексту нашої статті (у спрощеній транслітерації й з виправленням явних опісок – див. додаток №1).

³ Див. докл.: *Граля І.* Мотивы «оршанского триумфа» в ягеллонской пропаганде // Проблемы отечественной истории и культуры периода феодализма: Чтения памяти В.Б.Кубрина. – Москва, 1992. – С.46–50.

⁴ Збірку повністю надруковано: Супрасльская рукопись, содержащая Новгородскую и Киевскую сокращённые летописи. – Москва, 1836. Текст «Сказання...» міститься тут на с.149–154.

⁵ *Владимиров П.В.* Обзор южнорусских и западнорусских памятников письменности от XI до XVII ст. // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – Кн.4. – К., 1890. – С.138–139; *Тиховский Ю.* Так называемая «Краткая Киевская летопись» // Киевская старина. – 1893. – №9. – С.373–374; *Щавинская Л.Л.* Литературная культура белорусов Подляшья XV–XIX вв.: Книжные собрания Супрасльского Благовещенского монастыря. – Минск, 1998. – С.32, 130. Зауважимо, що згаданий конволют з'явився в бібліотечі монастиря до 1532 р., коли його архімандритом став Сергій Кимбар. Див. докл.: *Морозова Н., Темчин С.* Древнейшие рукописи Супрасльского Благовещенского монастыря (1500–1532 гг.) // Z dziejów monasteru Supraskiego. – Białystok, 2005. – S.130. – №17.

⁶ Див.: *Кобяк Н.А., Морозова Н.А., Турилов А.А.* Кириллические рукописные книги XV–XIX вв. в собраниях фондов 21 и 22 БАН Литвы // Krakowsko-wileńskie studia slawistyczne. – Т.2. – Kraków, 1997. – S.75–79 (опис Віленського списку, який уважають подеколи оригіналом літопису Авраамки); *Бобров А.Г.* Новгородские летописи XV века. – Санкт-Петербург, 2001. – С.229–233. Слід зауважити, що останніми роками уявлення про роль писаря Авраамки у створенні цього літопису зазнали суттєвих коректив (див. передмову Б.М.Клосса до репринтного перевидання пам'ятки: [Електронний ресурс]: <http://litopys.org.ua/psr13235/lytov33.htm>).

⁷ У літературі за автентичну назву літопису подеколи видається виділений кіновар'ю заголовок його першої статті (862 р.): «Начало русских князей Рускаго князья». Помилковість такої інтерпретації зауважував ще Ю.Тиховський (див.: *Тиховский Ю.* Так называемая «Краткая Киевская летопись». – С.365).

за цю перемогу»⁸. Тож склалася думка, що саме М.Карамзін став автором цієї назви.

М.Грушевський акцентував її конвенційний характер: «Так назвав сю літописну збірку М.Карамзін, і під цією назвою вона зосталась і досі; хоч її київське походження дуже сумнівне, і тому ця назва часом береться в лапки, але за браком іншої короткої влучної назви, вона й досі вживається в літературі»⁹. Тож історик цілком поділяв позицію тих дослідників, котрі ще на рубежі ХІХ–ХХ ст. констатували, що назва «Київський скорочений літопис» практично не відповідає змісту та не вказує на місце створення пам'ятки¹⁰.

У компілятивній частині цього твору (яку М.Присьолков визначив як збірку звісток із Новгородського п'ятого літопису 862–1461 рр. з трьома додатковими записами за 1453, 1483, 1491 рр.¹¹) простежується виразний інтерес до історії Смоленська. Цього ж міста стосуються й фінальний запис літопису про його взяття Василем ІІІ, зроблений по живих слідах події, і «Сказання...» про спровоковану цим битву під Оршею (хоча обидва факти помилково датовано 1515 р.). Решта ж наявних у літопису оригінальних звісток, що охоплюють кінцеві десятиліття ХV ст., торкається, головним чином, подій на Волині (хоч літописець не обійшов і значно масштабніші за історичним виміром явища). М.Грушевський, чуючи в них «голос волинця», навіть припускав, що йдеться про «записки, що походили з двору князів Острозьких»¹².

Не дивно, що згодом відомий дослідник літописання Великого князівства Литовського М.Улащик перейменував цей літопис на «Волинський короткий»¹³. Він же видав його у складі корпусу білорусько-литовських літописів¹⁴, що, у принципі, не видається коректним: походзячи з теренів Литовської держави, зазначена пам'ятка типологічно та структурно не має з ними нічого спільного. Крім цього, убачаючи в літопису цілком оригінальний твір, М.Улащик не за-

⁸ Карамзин Н.М. История государства Российского. – Т.7. – Санкт-Петербург, 1819. – Примечания. – С.33.

⁹ Грушевський М. Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – С.197.

¹⁰ Тиховский Ю. Так называемая «Краткая Киевская летопись». – С.365; Арнаут В.А. «Киевская» летопись Супрасльского сборника: (К вопросу о смоленском летописании) // Известия Отделения русского языка и словесности императорской Академии наук: 1909 г. – Т.14. – Кн.3. – Санкт-Петербург, 1910. – С.1–2.

¹¹ Присёлков М.Д. Летописи Западной Украины и Белоруссии // Учёные записки ЛГУ. – Ленинград, 1941. – №67: Серия ист. наук. – Вып.7. – С.22–23. Див. також передрук цієї статті: Присёлков М.Д. История русского летописания XI–XV вв. – Санкт-Петербург, 1996. – С.300–301. Про Новгородський п'ятий літопис див.: Бобров А.Г. Новгородские летописи XV века. – С.218–224.

¹² Грушевський М. Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – С.198–199. Складно сказати, чому М.Присьолков угадує у них «спробу місцевого київського літописання» (див.: Присёлков М.Д. Летописи... – С.23; *Его же*. История... – С.301). Куди більш зрозумілий його висновок про приреченість таких спроб, націлених на збереження національної ідентичності, «за умов литовсько-польського володарювання», «тяжкого політичного пригноблення» й відсутності «безперервно існуючого політичного російського центру» (див.: Присёлков М.Д. Летописи... – С.24; *Его же*. История... – С.302). Справа в тому, що видання, де побачила світ стаття М.Присьолкова, було приурочене до річниці «визволення» «братніх народів Західної України і Західної Білорусії» від «гноблення панською Польщею» і їх приєднання до «великої сім'ї народів, які будують своє щасливе життя під яскравим сонцем Сталінської Конституції» (17 вересня 1940 р.).

¹³ Улащик Н.Н. Введение в изучение белорусско-литовского летописания. – Москва, 1985. – С.52–54.

¹⁴ Летописи белорусско-литовские // Полное собрание русских летописей (далі – ПСРЛ). – Т.35. – Москва, 1980. – С.118–127. «Сказання...» міститься тут на с.125–127.

уважив, що перша його частина має не тільки компілятивній, а й вторинний характер, частково відтворюючи Толстовський список літопису Авраамки – на що свого часу вказував М.Присьолков¹⁵.

Таким чином, запроваджена М.Улащиком назва також умовна та має безпосередній стосунок лише до комплексу записів за 1481–1500 рр., які й становлять самостійну пам'ятку літописання¹⁶. До того ж вона не вповні витіснила попередню, «карамзінську». Навіть в академічних виданнях останніх років можна зустріти застарілий термін «Короткий Київський літопис»¹⁷. Маємо й плутанину, спричинену перейменуванням пам'ятки. Так, в одній із праць, присвячених князеві Острозькому, В.Ульяновський спочатку цитує похвалу з «Короткого Київського літопису», а потім зауважує: «Так само величально описує ці подвиги гетьмана “Волинський короткий літопис”». Трохи нижче натомість повідомляється, що «великий панегірик К.І.Острозькому» з приводу перемоги під Оршею вміщує «Короткий Волинський літопис»¹⁸.

Подібні твердження, звісно, помилкові. «Сказання...» дійшло до нас тільки в одному варіанті¹⁹. При цьому воно написано з нового аркуша й іншим почерком, аніж попередній текст, і, за спостереженнями П.Владимирова²⁰, має свої правописні й мовні особливості. Тож ідеться про самостійний літературний твір, технічно відділений від решти тексту записом-інструкцією про необхідність прикласти «к тым тетратем» ще шість «про запас на летописець».

Це, однак, не означає, що «Сказання...» можна інтерпретувати як просту приписку – на рівні з наявною нижче нотаткою про візит до Супрасльського монастиря польського короля й великого князя литовського Сигізмунда Августу (1543 р.)²¹. Насправді воно невіддільне від загального літописного контексту. По суті, його автор розвинув і розширив коротку звістку про здобуття «славного великого града Смолнеска (sic!)», якою фактично закінчується літопис, вклю-

¹⁵ *Присьолков М.Д.* Летописи... – С.22–23; *Его же.* История... – С.300–301. Принагідно зауважимо, що перевидання статті М.Присьолкова здійснене не надто якісно: випущено фрагменти оригіналу, а в доданих упорядниках примітках трапляються помилки (зокрема переплутано Волинський короткий і Віленський літописи).

¹⁶ До них не належить запис про сонячне затемнення 1491 р., похідний із Толстовського списку літопису Авраамки. Трохи «звуженим» є розуміння питання Ю.Мициком, котрий подає 1487–1500 рр. як хронологічні рамки літопису (див.: *Мицик Ю.А.* Волинський короткий літопис // *Енциклопедія історії України.* – Т.1. – К., 2003. – С.611). Не можна погодитися з дослідником і стосовно того, що інтереси автора літопису були обмежені Волиню та Поділлям. Але він, без сумніву, має рацію, коли пов'язує створення пам'ятки з колом володимирського єпископа Вассіана.

¹⁷ *Історія української літератури у 12 т.* – Т.1: *Давня література (X – перша половина XVI ст.)*. – К., 2013. – С.669.

¹⁸ *Ульяновський В.* Відоме і невідоме з біографії та діяльності князя К.І.Острозького // *Острозька давнина: Дослідження і матеріали* – Вип.1. – Л., 1995. – С.26. Пор.: *Його ж.* До біографії князя К.І.Острозького // *Середньовічна Україна.* – Вип.1. – К., 1994. – С.49.

¹⁹ Щоправда в 1829 р. з літопису, який містить «Сказання...», було знято копію для митрополита Євгенія (Болховитінова), котрого цікавили сюжети, дотичні історії Києва. Однак на нього чекало розчарування («Киевских происшествий сверх находящихся в прочих летописях здесь очень мало, а больше литовских»). Нині ця копія зберігається в Державному архіві Курської обл. На ній є позначка про її подальше копіювання в Дерпті 1830 р. Докл. див.: *Новикова О.Л.* К истории изучения Супрасльского летописного сборника в первой трети XIX в. // *Труды Отдела древнерусской литературы.* – Т.50. – Санкт-Петербург, 1997. – С.384–386.

²⁰ *Владимиров П.В.* Обзор... – С.139.

²¹ *Супрасльская рукопись.* – С.155; *Летописи белорусско-литовские.* – С.127 (М.Улащик помилково датує цей запис 1544 р.).

чивши до свого «Сказання...» як фрагменти цієї звістки²², так і її помилкову дату («Индикт 2, август[та] 1 день, в лето 7023 году» = 1515 р.)²³. Окрім цього, кінцівка панегирика Острозькому явно перегукується с короткою заздравицею йому та його братові Михайлові, що міститься в літопису трохи вище – у сюжеті, присвяченому боротьбі князів із татарськими нападами на Волинь та Полісся («Сим же правоверным князем даруй Г[оспод]и многолетное здравие и укрепи десницу их и грозны их сотвори супостатам нашим, да прославим тя, единого Бога и человеколюбца»)²⁴.

Слід зауважити, що панегирик Острозькому помічений у рукопису кіноварною припискою «Се похвалу (sic!) гетману»²⁵. Ця маргіналія дає нам оригінальну назву другої частини «Сказання...». Саме ж воно фігурує в літературі під різними назвами: «Повість про перемогу князя Острозького під Оршею і похвальне слово йому», «Сказання про перемогу під Оршею над Москвою» (з похвалою князю Острозькому), «Похвала гетьману Острозькому», «Оповідь про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею», «розлоге й барвисте оповідання про перемогу Костянтина Острозького», «опис Оршанського бою і похвала». Без сумніву, таке розмаїття термінів по-своєму відбиває брак інтересу до цієї пам'ятки й певних засад в її вивченні.

Радянська історіографія практично ігнорувала це джерело, що доволі природно, зважаючи на політичні погляди автора цього твору. У «Сказанні...» їх задекларовано цілком експліцитно. Великого князя московського Василя III представлено тут як клятвопорушника, пойнятого бажанням захопити чужі землі – Сигізмундову «о[т]чину и дедину». Той, захищаючи «свою правду», виряджає проти московитів свого «славного и великоумного гетмана» Костянтина Острозького. Князь, завдавши відчутної поразки ворожому військові, «церкви божьи христианские и многих мужей и жон от их насилування оборонил».

Таким чином, із погляду анонімного автора «Сказання...», захисником православних у Великому князівстві Литовському був князь Острозький, відправлений на війну своїм іновірним «господарем». Натомість московський «государ», демагогічно маніпулюючи гаслом захисту своїх єдиновірців, становив для них, по суті, головну загрозу. Наприкінці панегирика князеві Острозькому йому адресується побажання: «Как ныне побил силу великую московскую, абы так побивал сил[ь]ную рать татарскую, проливаючи кров[ь] их бесурменьскую!»²⁶.

Зрозуміло, що подібний світогляд не вписувався в москвоцентричну парадигму, панівну в радянській науці. Тож не дивно, що, скажімо, у 1980-х рр.

²² Тиховский Ю. Так называемая «Краткая Киевская летопись». – С.365–366.

²³ Див.: Арнаутів В. «Киевская» летопись Супрасльського збірника... – С.34. У виданні М.Улащика коротка звістка про здобуття Смоленська чомусь датується 1514 р. (див.: Летописи белорусско-литовские. – С.125).

²⁴ Супрасльская рукопись. – С.145; Летописи белорусско-литовские. – С.124.

²⁵ Супрасльская рукопись. – С.152. У виданні М.Улащика цієї приписки немає.

²⁶ В іншому місці «Сказання...» натрапляємо на менш виразне прирівнювання московитів до «невірних». Віддаючи шану гетьманові «з храбрыми рыцери» за те, що вони «многыи замкы столечныи и места славныи Великого княжества Литовского и Руского привпокоилю есте», автор зауважує: «Прировнани есте великым, храбрым рыцерем славнаго града Родоса, которыи иж своим мужством многыи замкы христианские от поганьских рук впокоины чиняты».

українські дослідники при перевиданні фрагментів Волинського короткого літопису повністю випустили «Сказання...»²⁷, а згаданий панегірик Острозькому пов'язувався фахівцями з якимись його абстрактними «перемогами»²⁸. Так само природно й те, що в пострадянській білоруській та українській літературі «Сказання...» неодноразово цитувалося²⁹.

Проміжна між двома цими дискурсами позиція літературознавця Ю.Пелешенка, чия праця, присвячена українській ораторській та агіографічній прозі XIV–XVI ст., з'явилась у 1990 р., саме наприкінці горбачовської «перебудови» й напередодні розпаду СРСР. Побіжно проаналізувавши «Сказання...» та згадавши про звернений до князя заклик «побивать» татар, дослідник інтерпретує цю фінальну фразу у суто радянському дусі: мовляв, автор твору пропонує Острозькому «спрямувати свою силу не на братню єдиновірну московську землю, а на татарів», і цим він нібито нагадує Григорія Цамблака, котрий у «Житті Стефана Дечанського», «засуджуючи братовбивчу війну між сербами й болгарями, устами свого героя пропонує йти війною «на варвари [...], а не на Христове люди»³⁰.

Як би там не було, у подальшому українських дослідників, окрім суто політичних аспектів «Сказання...», цікавив його образно-метафоричний ряд – точніше те, чого йому не вистачало. А бракувало «Сказанню...» інформації про генеалогію Костянтина Острозького, будь-яких згадок про Київську Русь, паралелей із давньоруськими князями – тобто всього того, що історики знаходили в панегіриках, адресованих синові князя – Василеві-Костянтинові Острозькому, відомому меценатові й ревнителю православія в Литовській державі.

Звідси робився висновок, що в родині Острозьких інтерес до Давньої Русі був «інновацією» другої половини XVI ст.³¹ Не заперечуючи цей умовивід,

²⁷ Українська література XIV–XVI ст. – К., 1988. – С.85–87. Цей пропуск особливо помітний на тлі відтворення в публікації сюжетів, дотичних боротьби Костянтина й Михайла Острозьких із кримськими татарами й турками (хоча коротку заздривцю князям тут чомусь також випущено). Загалом у цьому виданні принципи відбору літописних звісток доволі специфічні: скажімо, із-поміж церковних сюжетів «пощастило» лише епізоду з загибеллю (від рук тих-таки татар) митрополита Макарія. Зауважимо також помилковість наявної в коментарях (с.533) інформації стосовно того, що «Короткий Київський літопис» (званий нібито також Супрасльським) потрапив до Супрасльського монастиря в 1530-х рр.: як уже відзначалося вище, відомо лише, що це сталося до 1532 р.

²⁸ Ковальский Н.П., Мыцык Ю.А. Украинские летописи // Вопросы истории. – 1985. – № 10. – С. 83.

²⁹ Утім першим про нього, здається, «згадав» московський дослідник Б.Флоря, контекстно розглянувши задеклароване у «Сказанні...» «вороже ставлення значної частини українських і білоруських феодалів до Російської держави» (див.: Паишто В.Т., Флоря Б.Н., Хорошкевич А.Л. Древнерусское наследие и исторические судьбы восточного славянства. – Москва, 1982. – С.174). Згодом його позицію акцентував С.Думін (див.: Думин С.В. Другая Русь (Великое княжество Литовское и Русское) // История Отечества: люди, идеи, решения: Очерки истории России IX – начала XX в. – Москва, 1991. – С.120–121).

³⁰ Пелешенко Ю.В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози кінця XIV – початку XVI ст. – К., 1990. – С.87. Відзначимо також переконаність дослідника в тому, що укладач «Сказання...» «добре знав як своїх попередників у слов'янському письменстві, так і перекладну літературу». Утім Ю.Пелешенко не наполягав на запозиченні вказаного мотиву, як і низки інших, з творів Г.Цамблака – для нього очевидна лише «певна спільність у ставленні до традицій у літературі та світосприйманні цих двох авторів» (див.: Там само).

³¹ Plochy S. The Cossacks and Religion in Early Modern Ukraine. – New York, 2004. – P.154–156 (укр. вид.: Плохий С. Наливайкова віра: Козацтво та релігія в ранньомодерній Україні. – К., 2006. – С.204–206). Пор. із критичними заувагами: Ульяновський В. Генеалогія княжого роду

хочемо все-таки наголосити, що нам не здається абсолютно коректним зіставлення творів, котрі вийшли з-під пера панегіристів, наближених до князівської сім'ї, і «Сказання...» невідомого походження, про автора якого можна впевнено сказати тільки те, що він був сучасником Костянтина Острозького, ставився до «славного гетмана» з неабияким пієтетом і бажав йому на майбутнє «здоровья и счастья».

Це надає особливої ваги питанню про «творчу кухню» безіменного книжника, котра, здається, ніколи не привертала увагу фахівців. Назагал літературознавці й історики вбачали у «Сказанні...» хіба що епічні мотиви, споріднюючи його зі «Словом о полку Ігореве», билинами й українськими думами³². Крім того, більшості видавалося зрозумілим, що у «Сказанні...» князь Костянтин Острозький порівнюється з деякими із героїв «Александрії» – перекладного роману про Александра Македонського, дуже популярного в добу середньовіччя та раннього нового часу³³. Однак до ґрунтовнішого вивчення цього питання так і не дійшло.

Здійснений нами аналіз продемонстрував, що автор «Сказання...» був знайомий із так званою Сербською «Александрією», яка з'явилася в Русі в XV ст. Наявна у «Сказанні...» згадка про міфічну «реку Арсинорскую» прямо вказує на використання книжником тексту Сербської «Александрії», де ця ріка фігурує як місце зіткнення об'єднаних сил царів Дарія й Пора з військом Александра Македонського³⁴. При цьому стверджується, що Острозький, «великий гетман» короля Сигізмунда, уподібнився до «великого гетмана царя Александра Македонского» Антіоха, коли, опинившись у «Днепра под Оршою», побачив, що річку буде непросто перейти («быс[ть] не борзо переходимъ путь водный»).

Однак, усупереч логіці, поданий далі опис тактики князя стосується іншого епізоду Сербської «Александрії» – форсування воїнами Александра міфічної річки Алфолон (Анфілон). Героєм цього сюжету був не Антіох, а македонський полководець Філон, котрий, переслідуючи військо царя Пора, з'ясував, що водна перешкода «непреходна есть конскими ногами». Далі ранні списки Сербської «Александрії» подають малозрозумілий опис переправи: «[...] предние свалишася (варіанти: исквасише се, сквасишася), а задние, яко

Острозьких: проблеми конструювання та реконструкцій // Генеалогія: Зб. наук. праць. – Вип.1. – К., 2013. – С.329–330.

³² Тиховский Ю. Так называемая «Краткая Киевская летопись». – С.371–372; Грушевський М. Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – С.208, 249–250; Пелешенко Ю.В. Розвиток української ораторської та агіографічної прози... – С.87. Цікаво, що з тим-таки «Словом» у літературі зближували інший твір, присвячений Оршанській битві – невелику поетизовану оповідь псковських літописів, написану з промосковських позицій (див.: Карамзин Н.М. История государства Российского. – Т.7. – Примечания. – С.32–33; Ярушевич А. Ревнитель православия, князь Константин Иванович Острожский (1461–1530) и православная литовская Русь в его время. – Смоленск, 1896. – С.134). Ця оповідь має виразні текстуальні паралелі із «Задонщиною» (див.: Салмина М.А. Рассказ о битве под Оршей Псковской летописи и «Задонщина» // «Слово о полку Игореве» и памятники Куликовского цикла: К вопросу о времени написания «Слова». – Москва; Ленинград, 1966. – С.524–525).

³³ Цікаво, що певну «відсилку» до діянь Александра Македонського містить і живописний образ Оршанської битви, створений у першій третині XVI ст. (докл. див. додаток №2 до нашої статті).

³⁴ Александрия: Роман об Александре Македонском по русской рукописи XV в. – Москва; Ленинград, 1965. – С.34–35.

по суху, преидоша»³⁵. Він повністю запозичується автором «Сказання...»: «[...] пръвьи сквасишася, а последний, яко по суху, преидоша».

Зрозуміти цей сюжет дають змогу пізні списки Сербської «Александрії». Так, у списку XVII ст., близькому до вихідного тексту даного твору, роз'яснюється, що воїни Філона попросту витіснили річку: «Филон со всем войском удари в реку и сию из места изгнаша на поле пред ними»³⁶. В іншому пізньому списку «Александрії» війська «выбили конными ногами воду на поле из реки»³⁷.

Однак поєднання двох різних епізодів життєпису Александра в тексті «Сказання...» (якщо тільки воно не є наслідком дефектності списку «Александрії», яким користувався укладач) залишається незрозумілим за своїми інтенціями. Характерно, що воно веде до явної та грубої помилки: Антіох керує переправою не «храбрых македонян», а «войска персидского». Пояснення цього непорозуміння полягає в тому, що Філон, котрий, між іншим, згадується лише у Сербській «Александрії», фігурує в її тексті як намісник Александра в Персії після поразки Дарія; відповідно на допомогу Александрові в боротьбі з Пором він прибуває «от Персиды»³⁸.

Слід зауважити, що використання текстуальних елементів Сербської «Александрії» при описуванні батальних сцен у східнослов'янській писемній традиції не є безпрецедентним. Так, її вплив доволі відчутний у «Сказанні про Мамаєве побоїще», куди потрапили не просто окремі цитати, а цілі сюжетні лінії «Александрії» (дії засадного полку, перевдягання Александра й Антіоха, перелік поганських богів тощо)³⁹.

У нашому випадку такі запозичення мали доволі обмежений, «точковий» характер, і їх непросто довести. Скажімо, можна лише припустити, що адресоване князеві звернення «честная и велеумнаа главо»/«пречестная и премудрая главо» має у своїй основі звернення Александра Македонського до Аристотеля («многочестная и мудрая главо»⁴⁰). При цьому варто нагадати, що у своєму «Слові про закон і благодать» Іларіон звертався до князя Володимира: «Честная главо»⁴¹.

Як би там не було, автора «Сказання...» навряд чи можна назвати майстерним та послідовним у створенні образної системи. Порівнюючи Костянтина Острозького зі славним «гетманом» Александра Македонського Антіохом, він паралельно знаходить у ньому риси («мужества крепость») поверженого Александрового недруга – «великого царя индийского Пора, котрому ж многи цари и князи противни быти не могоша». Водночас йому приписується «мужества храбрость» володаря Вірменії Тиграна II Великого, котрий воював з Антіохом XIII: «И тако мужства ти храбрость подобна Тигранису, царю

³⁵ Александрия: Роман об Александре Македонском по русской рукописи XV в. – С.51, 246.

³⁶ Памятники литературы Древней Руси: Вторая половина XV в. – Москва, 1982. – С.124.

³⁷ Гавський С. «Александрія» в давній українській літературі. – К., 1929. – С.57.

³⁸ Александрия: Роман об Александре Македонском по русской рукописи XV в. – С.51.

³⁹ Докл. див.: Петров А. «Свеча загорелась сама собой...»: Память о Куликовской битве в идеологии Российского государства XV–XVI вв. // Родина. – 2003. – №12. – С.101–102.

⁴⁰ Александрия: Роман об Александре Македонском по русской рукописи XV в. – С.64.

⁴¹ Древняя русская литература: Хрестоматия. – Москва, 1980. – С.31. Цю паралель слушно зауважив коментатор «Історії української літератури» С.Росовецький (див.: Грушевський М. Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – С.250).

арменському, о котром же премудрый философ Фролос от Ливия пишеть: пришедши Тигранис, царь арменский, и съсеклься съ Антиохом и измог войско его и самого из града выгнал, Антиоху бьжавшу пред ним в Перскую сторону».

При цьому, як бачимо, автор «Сказання...» посилається на «Фролоса», під яким слід розуміти римського історика Луція Аннея Флора, укладача компендіуму праць Тита Лівія під назвою «Епітоми»⁴². Насправді, однак, наш книжник не був знайомий із цим твором: дану звістку він почерпнув з 8-ї книги «Хроніки» Іоанна Малали, депо її видозмінивши й скоротивши: «С славою възвратися Скипион в Рим, якоже премудрыи Флорос спамятова от Лувия премудраго книг [...] Тигранис некто именем, царь армениск, пришед, сечеса с Антиохом великым сечем. И одоле Антиоху Тигранис, прия Антиохию, град великыи, и царство их все взя, еже име. Бежавшу сему царю Антиоху в Прьскою страну»⁴³.

Зауважена нами паралель ніколи не відзначалася фахівцями, котрі помічали в тексті «Сказання...» хіба що зіставлення Костянтина Острозького з персонажами «Александрії». Це уподібнення підштовхнуло М.Грушевського до висновку, що в даному творі «мотиви сучасної рицарської повісти» переважають над християнською риторикою⁴⁴.

Проте, з одного боку, не слід забувати, що Сербська «Александрія» традиційно вважається «християнською переробкою» роману Псевдо-Каллісфена. З іншого боку, у «Сказанні...» маємо низку посилань на церковну літературу: на «слово пророческое» (хоча цитується, власне, одне з соборних апостольських послань – Якова (4:6) або Перше Петра (5:5)), «слово святого отця Ефрема» («Слово про воскресіння мертвих» Ефрема Сиріна), «слово пророка Исаяи, сына Амосова». Серед наявних у тексті цитат віднаходимо афоризм про «тайну цареву», присутній в іншому зразку панегіричної прози з теренів Великого князівства Литовського – «Похвалі Вітовту»⁴⁵ (щоправда з посиланням не на біблійне першоджерело (Книгу Товіта 12:7), а на «великого Нифонта», тобто на «Житіє Нифонта Констанцького»⁴⁶ або на «Слово святого отця Нифонта

⁴² Відзначимо, що «Фролос» не був ідентифікований М.Улащиком у здійсненому ним виданні Волинського короткого літопису – тобто в іменному покажчику до 35-го тому «ПСРЛ». Загалом у цьому індексі чимало огріхів (скажімо, тут «співіснують» такі літописні персонажі, як «Гольшанський Семен Юрійович» і просто «Семен Юрійович»; «Монтигирдович Петро Янович» і «Янович Петро»). Не бракує помилок і у самому тексті літопису.

⁴³ *Истрин В.М.* Хроника Иоанна Малалы в славянском переводе. – Москва, 1994. – С.226, 249; *Летописец Еллинский и Римский.* – Т.1: Текст. – Санкт-Петербург, 1999. – С.189.

⁴⁴ *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – С.208.

⁴⁵ Маємо на увазі пам'ятку, збережену у складі білорусько-литовських літописів короткої редакції. Створення цієї версії «Похвали Вітовту» зазвичай відносять до 1429–1430 рр. (див.: *Летописи белорусско-литовские.* – С.58–59, 75–76, 108–109). Наявність у «Сказанні...» даної цитати трактується фахівцями як результат знайомства його автора з білорусько-литовськими літописами (див.: *Пелешенко Ю.В.* Розвиток української ораторської та агіографічної прози... – С.86) або ж як пряме наслідування «Похвали Вітовту» (див.: *Siemianczuk A.* *Latopisy o bitwie pod Orszą // Mówią wieki.* – 2014. – №9. – S.73). Утім, цьому припущенню виразно суперечить пряма вказівка автора на його джерело, не назване в «Похвалі Вітовту». Гадаємо, ідеться радше про певний тоpos літератури «величального» спрямування. До речі, у «Похвалі Вітовту» також використано твір про подвиги Александра Македонського – так звану «Хронографічну Александрію» (докл. див.: *Русина Е.* *Литературные памятники XV–XVI вв.: наблюдения и заметки // Studia Historica Europae Orientalis / Исследования по истории Восточной Европы.* – Вып.7. – Минск, 2014. – С.190–191).

⁴⁶ *Ю.Пелешенко* чомусь послідовно називає його «Нифонтом Константинопольським» (див.: *Пелешенко Ю.В.* *Розвиток української ораторської та агіографічної прози... – С.86; Історія*

до вірних» у складі популярної збірки «Ізмарагд»). Крім того, воєнний тріумф Костянтина Острозького порівнюється в тексті «Сказання...» з вражаючим за масштабами подвигом одного зі старозаповітних героїв – «сына Ровоамова Авию», царя Юдеї.

Цей персонаж не є широковідомим. І, скажімо, один із дослідників чомусь ототожнює Авию з воїном царя Давида Аві-Албоном, або Авіелем (2 Цар. 23:31)⁴⁷. Натомість інший, В.Ульяновський, аналізуючи вказане порівняння, упевнено стверджує, що «біблійний Авія, син Ровоама, онук Соломона (Мф. 1:7; 3 Цар. 14:31, 15:1–8) у канонічному тексті Святого Письма не прославлений як великий воїн і переможець 500 тис. воїнів в один день. Цей образ, вочевидь, має апокрифічне походження або ж автор сплутав біблійних героїв. Саме в цьому біблійному прикладі “ерудиція” підвела автора літопису, що навряд чи помітили його сучасники»⁴⁸.

Насправді ж «ерудиція» підвела самого В.Ульяновського: адже у Другій книзі Параліпоменон (13:17) маємо оповідь про те, як, воюючи з ізраїльським царем Єровоамом, Авія побив «п’ятсот тисяч чоловік відбірних». Цей епізод і використовується в літопису: згідно з його текстом, Авія знищив «за один день п’ятсот тисяч», а князь Острозький як його героїчний «наслідник» за «3 години на осмьдесят тисяч побил». Характерно, що кількість загиблих московитів оцінюється цифрою, котра фігурує в більшості джерел польсько-литовського походження (у літопису її наведено двічі)⁴⁹.

Однак використання автором «Сказання...» Другої книги Параліпоменон має не тільки «кількісний» аспект. Справа в тому, що у слов’янській писемній традиції книги Параліпоменон були невідомими аж до появи так званої Геннадіївської Біблії (1499 р.) – першого повного біблійного кодексу, створеного за ініціативи новгородського архієпископа Геннадія⁵⁰. До того ж слід мати на увазі, що підготовка цієї Біблії була суто богословським починанням: не передбачалося її копіювання та розповсюдження (й саме тому вона збереглася лише в кількох списках різного ступеня повноти)⁵¹. Це нібито нашттовхує на думку про зв’язок автора «Сказання...» з новгородськими клерикальними колами. Інше ймовірне пояснення полягає в можливості його знайомства з якоюсь вибіркою текстів із Геннадіївської Біблії. У цьому зв’язку слід пригадати

української літератури у 12 т. – Т.1. – С.670), а А.Семенчук навіть перетворила цього кіпрського єпископа на константинопольського патріарха (див.: *Siemianczuk A. Latopisy o bitwie pod Orszą.* – S.73).

⁴⁷ *Саўчанка С.* Маскоўскі свет вачыма Русі XVI–XVII ст. // Беларускі гістарычны агляд. – Т.14. – Сш.1/2. – Мінск, 2007. – С.27–28.

⁴⁸ *Ульяновський В.* «Славний для всіх часів чоловік»: князь Костянтин Іванович Острозький. – Острог, 2009. – С.9. Те саме стверджується і в іншій праці цього автора (див.: *Його ж.* Князь Василь-Костянтин Острозький: Історичний портрет у галереї предків та нащадків. – К., 2012. – С.159). Власне, перша книжка В.Ульяновського повністю й без змін увійшла до складу другої – так що надалі не бачимо сенсу в такому «подвійному» цитуванні.

⁴⁹ У цьому зв’язку незрозуміла заувага М.Грушевського: «Гіперболічне число побитих Острозьким москвичів переносить реальну історію Оршанського побоїща в площину баснословних подвигів героїв лицарських романів» (див.: *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – С.208).

⁵⁰ *Алексеев А.А.* Текстология славянской Библии. – Санкт-Петербург, 1999. – С.154, 197.

⁵¹ Зауважимо, що один з її списків, привезений із Москви М.Гарабурдою, став основою для підготовки Острозької Біблії (1581 р.).

гіпотезу митрополита Макарія (Булгакова) про копіювання окремих складових цього біблійного корпусу – зокрема тих, котрі, як книги Параліпоменон, були перекладеними спеціально для Біблії з латинського оригіналу (друкованої Вульгати)⁵². Можливе й припущення, що автор «Сказання...» користувався збіркою мішаного типу, котра включала твори як світського, так і церковного характеру (згадаймо хоча б збірники Єфросина та Івашка Чорного). Однак, найвірогідніше, він усе-таки не був знайомий із Другою книгою Параліпоменон – так само, як і з «Епітомами» Флора. Дані про Авію можна було запозичити з небіблійного джерела (скажімо, той згадується у хронографічній частині Віленського списку літопису Авраамки⁵³).

У цілому, гадаємо, образно-метафоричний ряд «Сказання...» не розкриває світогляд і суспільне становище його творця⁵⁴. На нашу думку, не можна безапеляційно стверджувати, що автор був особою світською – навіть якщо взяти до уваги спостереження М.Грушевського стосовно того, що мова його твору «сильно зближена до світської», а авторова орієнтація «цілком політична, а не церковна: москвичі для нього не одноцерковники, а політичні вороги; він пише зі становища литовського державного патріотизму, а не зі становища православної церкви»⁵⁵.

Упевнено можна відзначити інше – те, що він був православним і, у певному сенсі, мав активну життєву позицію. У цьому переконує одне з «темних місць» його твору, котре не раз спантеличувало дослідників. Маємо на увазі твердження книжника про те, що за свої подвиги Костянтин Острозький гідний володіти «самим Божьим градом Иерусалимом», а не те що сидіти на «здешних великих столечных городах». Деякі фахівці вбачають у цій фразі натяк на «ірраціональну ауру довкола постаті князя»⁵⁶, або давній епічний мотив «нагороди за подвиг містом»⁵⁷, чи ж пряму декларацію права Острозького як «царственої особи» на престоли Литовської й Московської держав або лише

⁵² Макарій. История русской церкви. – Кн.4. – Ч.1. – Москва, 1996. – С.305.

⁵³ Летописный сборник, именуемый Летописью Авраамки // ПСРЛ. – Т.16. – Санкт-Петербург, 1889. – Ст.13.

⁵⁴ В.Ульяновський стверджує, що автор «Сказання...» представив у ньому «православний вектор порівнянь із низкою історичних діячів світової історії» (див.: Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік...» – С.8). На жаль, нам так і не вдалося з'ясувати, що є питома «православного» у зіставленні Костянтина Острозького з кількома античними та біблійними героями, а також з рицарями острова Родос. Вочевидь, дослідник далеко не завжди орієнтується у православних реаліях, адже, наприклад, уважає за можливе писати про «цілий конклав духовних осіб на чолі з митрополитом» (див.: Там само. – С.25). Не погоджуємося й з тим, що анонімний книжник удався до «усіх можливих порівнянь великого гетьмана з постатями минулого». А твердження, що, вичерпавши запас історичних аналогій, він «постійно звертається до голови князя (“честная и велеумная глава”)), видається просто комічним (див.: Там само. – С.48).

⁵⁵ Грушевський М. Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – С.208. Утім М.Грушевський не трактував це питання однозначно – на відміну від Ю.Тиховського, котрий, навпаки, убачав у творці «Сказання...» духовну особу (див.: Тиховский Ю. Так называемая «Краткая Киевская летопись». – С.371). Сучасний дослідник білорусько-литовського літописання В.Чемерицький також схильний пов'язувати «Сказання...», як і весь Волинський короткий літопис, зі «середовищем православного патріотично налаштованого білорусько-українського духівництва» (див.: Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя ў двух тамах. – Т.1 (А–К). – Мінск, 2007. – С.385).

⁵⁶ Яковенко Н. Паралельний світ: Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К., 2002. – С.237–238.

⁵⁷ Грушевський М. Історія української літератури. – Т.5. – Кн.1. – С.250.

на Литву⁵⁸. Останнє навряд чи можливо хоча б тому, що у «Сказанні...» всіляко вихваляється «великий», «славний» і «великославный» король Сигізмунд I, а князь Острозький виступає лише як його вірний слуга, котрий діяв, керуючись «приказанием и наукой» свого государя, і зміг потішити його гучною перемогою. Відповідно наприкінці «Сказання...» йому також виголошується заздравиця: «Великославному господарю королю Жикгимонту Казимировичу буди честь и слава на веки, победившему недруга своего великого князя Василиа московского!».

На наш погляд, сутність згадки про «здесьние великие столичные города» полягає в казусі 1522 р., коли Острозький, котрий уже тримав один «столичный» уряд (віленського каштеляна), став воеводою троцьким. Як відомо, це спричинило незадоволення литовських магнатів, які покликалися на обмеження, передбачені привілеєм 1413 р. (такі високі посади могли обіймати тільки католики, натомість князь був «схизматиком» і, крім цього, усіяло опікувався інтересами православної церкви). У ситуації, що склалася, Сигізмунд мусив виправдовуватися заслугами Острозького й обіцяв надалі неухильно дотримуватися норм Городельського привілею. Гадаємо, саме до цього моменту й звертався укладач «Сказання...», стверджуючи право князя сидіти на «здесьних великих столичных городах».

З іншого боку, ця репліка дає змогу відкоригувати час створення «Сказання...». Як правило, воно фігурує у спеціальній літературі під тією ж датою, що й у тексті літопису: 1515 р. Однак з огляду на сказане вище, нам здається можливим змістити період його укладення на проміжок між 1522 і 1530 рр. (часом смерті князя)⁵⁹. Очевидно також, що, заочно полемізуючи зі супротивниками Острозького, автор «Сказання...» апелював до своїх співвітчизників у цілому, а не тільки до єдиновірців.

Загалом його твір навряд чи може служити джерелом даних про битву під Оршею 1514 р., однак він чимало говорить нам як про її сприйняття сучасниками, так і про способи глорифікації цієї події. Анонімний автор «Сказання...», ким би він не був, не відзначався, вочевидь, ані письменницьким хистом, ані широким літературним кругозором (віднайденим у нього Ю.Пелешенком), ані гаданою «історичною ерудицією» (яку розгледів В.Ульяновський). Та він, проте, намагався додати битві під Оршею історичних масштабів, а також вписати її в тодішній культурний контекст, піднісши до античних і біблійних аналогій.

⁵⁸ *Ульяновський В.* «Славний для всіх часів чоловік»... – С.9–10. Щоправда, нижче дослідник стверджує, що це вивищення князя «стосується лише особистих якостей та талантів Острозького, але не “божественного права” на владарювання, яке залишається за Жикгимонтом та Василієм» (див.: Там само. – С.49). Тож його позиція залишається абсолютно незрозумілою, а поєднання таких протилежних за характером думок дивує так само, як і різнобій у передачі однакових цитат (пор., напр., с.5, 11, 115) або імен (скажімо, Децій фігурує у книзі В.Ульяновського в кількох різних «постасях»: як «Йодок Людвік Деціуш», «Юст Людвіг Децій», «Юст Людвік Деціус», «Йодок Людвік Децій» (с.5, 70–71, 81).

⁵⁹ Білоруська дослідниця А.Семенчук вважає, що «Сказання...» побачило світ перед битвою з татарами на р. Ольшаниці, яка відбулась у січні 1527 р. (див.: *Siemianczuk A.* *Latopisy o bitwie pod Orszą.* – S.73). На нашу ж думку, наявний у пам'ятці заклик «побивать рать татарскую», який А.Семенчук тлумачить буквально, не зв'язаний з історичною конкретикою, а має радше наслідувальний характер (див. вище, прим.24). Зауважимо також гіпотезу В.Арнаутова про створення «Сказання...» не пізніше 1521 р. (див.: *Арнаутов В.А.* «Киевская» летопись Супрасльского сборника... – С.34).

Додатки

№1

«Сказання про перемогу князя Костянтина Острозького під Оршею»

Индикта 2, августа 1 день, в лето 7023 году Василей Ивановичь, великий князь московский, преступив докончание и крестное свое целование, от меньшого на бльшее зло подвигнулся. Имеа ненасытную утробу лихоимения, некоторыи города, очину и дедину великаго славнаго господаря Жикгимонта, короля полского и великаго князя литовского и руского, княжати пруского, жомоитского и иных, почал поседати и славный великий град Смолнеск взял. Бо нет пуцаго человеку, как възделене чюжого имениа: и кроткаго и смиренаго немилостива и некротка чинить.

Онны великославный король Жикгимонт свою правду дръжал ему непорушно и невыступно в всем. И видячи его насилование и хотячи боронити свое очины, Литовское земли, възма Бога на помочь и свою правду пред собою имеа з соими князи и паны, и храбрыми вдатными витязи своего двора кралевского напротив его пошол, помянувши слово пророчьское, што господь грьдым противится, а смиренным милость и помощь посылаеть. И пришед стал в Борисове на великои реце Березыни. И напротив неприятеля своего, великаго князя московского, отправил и послал своего великаго воеводу и славнаго и великоумного гетмана князя Костянтина Ивановича Острозского, пана виленского, старосту луцкого и бряславльского и иных, маршалка Вольнское земли, с некоторыми велможами, князи и паны-радами своими, и з своего двора вдатными и храбрыми вои литовскими и рускими. И в то время приехали до великаго короля Жикгимонта на помоч панове лядский и дворяне вдатныи, рицери коруны Полское. И вси посполе възма Бога на помоч и въоружени бывше господаря своего Жикгимонта короля наукою, смело дръзнуша и поидоша напротивку много множества людей великаго князя московского. Онным же в тоже время будучим на Дрюцких полях и вельшавши силу литовскую, оттоля отступиша за Днепр, реку великую.

Успомянем слово великаго Нифонта, как пишетъ к верным христианом: «Таину цареву годно таити», рекучи: рады господарьское замкнутое негодно всим поведати, але дело и храбрость мужества добраго и смелаго человека годно всим объявляти, абы напотом инший тому вчили и смелость мели. Как же и в нынешнее время случися нам видети того добраго а храбраго воина, пореклом стратилата князя Костянтина Ивановича Острозского, навышшего гетмана литовского. Напръвеи божею помочю и приказанем и наукою господаря своего, великаго короля Жикгимонта, слушное исправленье воиска, братское любовьное съединение ласкаве злучил и поставил. И како преиде до реки Днепра под Оршою градом каменым и виде, яко бысть не борзо переходим путь водный, и яко богобоязныи муж и справца военныи, тот славный великий гетман князь Костянтин Ивановичь бег до церквии святой живоначалной Троици и к святому великому чюдотворцу Христову Николе и, пад, помолися Богу. И възпомяну справу и смелость храбраго Антиоха и великаго гетмана царя Александра Макидоньского, како он воиску персидскому реку Арсинарскую преити повеле: пръвии сквасишися, а последнии яко по суху преидоша. Так теж и он передним людям плиты повеле, а последнии вже яко по броду преидоша,

и тако спешно на великом поли Рошском напротиву москвич вѣоружашися. О великыи вдатныи витязи литовскийи, уподобилися есте своим мужством храбрым макидоняном справоу и наукою князя Костянтина Ивановича, втораго Антиоха, гетмана воиска македоньского. И так своего человечества смелость вказал, яко храбрыи рыцерь и верныи слуга своего господаря с тыми великомногоможными вои литовскыи, не щадячи сами себе на великое множество людеи неприятельскых сягнули и вдарили. И множество людеи воиска его поразили и смерти предали на осмьдесят тысяч, а иных живых в плен поимали: навышшего воеводу и гетмана воиска московского князя Михаила Ивановича Булгакова Голицу, а брата его князя Димитрия, Ивана Андреевича Челяднина, князя Ивана Дмитриевича Пронского, Димитриа Василевича Китаева, Даниля Андреевича Плещева, Ивана а Володимира Семеновичов, князя Бориса Ромодановского, князя Ивана Семеновича Стародубскаго, князя Петра Пуцяцкого, князя Семена Яновича и иных, их же имен zde вписати не вместихом.

Так своею верною послугою господарю своему, великому королю Жикгимонту радость вчинил: напръвеи церкви божьи христианьскийи и многих мужей и жон от их насилуваньа оборонил. Зде исполнилося слово святого отца Ефрема: «Силныи изнеможе, а здоровыи разболелся, а радовавыися вѣсплакал, а дрѣжаи погубил». Мне ся грешному видить: ныне все то ся стало великому князю Василю московскому. Помянем слово пророка Исаия, сына Амосова, што пророчествовал о последних днех, провидев духом святым, так рече: «За умножение злобы людеи и многыи их неправды пролиется кров их, яко вода силна, хоробрыи и грѣдыи от мечов падуть, один ратныи справедливыи погонить несправедливых 100, а от ста побегнета 1000, и плоть их будет на снєдь зверем и птицам, и кости их на позор всякому животну». Ныне тым пророчеством подарил Бог князя Костянтина Ивановича, навышшего гетмана литовского, што его справоу и зряжением воиска плѣков и его смелого сердца и руки сягнєнем люди московского побили, и тых збитых плоти звери и птици ядят, по земли кости волочачи, а стопленых водами рыбы клюють.

[Маргіналія: Се похвалу гетману] О пречестнаа мудраа главо, како тя нареку и похваляю? Коротъкостію языка моего и художством ума моего не могу ся домыслити, кую славу и честь въздати твоего справлению делу. Мужства твоего крепость равна есть великому царю индиискому Порю, которому же многыи цари и князи противныи быти не могоша, его же делу и чести. Обличность твоего велможства показуєть тя, как же ныне милостію божьею и теж щастьем великославного господаря Жикгимонта, короля и великого князя, таковому силному пану, великому князю московскому отпор вчинили есте своих рук делом и з храбрыи рыцери оныи вдатныи витязи, с князи и с паны и з дворяныи господарьскыи Великого княжства Литовского и Руского, и с пособию великославных и шляхотных рыцереи вдатных панов поляков посполите, с всими твоими добрыи помочники и верныи, яко одны. От добрых вои свое мужство показали есте, и многыи замкы столечныи и места славныи Великого княжства Литовского и Руского привпокоили есте, за штож ты, великославныи гетмане, от господаря твоего великое и высокое чести достоин еси. Прировнани есте великым, храбрым рыцерем славнаго града Родоса, которыи иж своим мужством многыи замкы христианьскийи от поганьских рук впокоины чинять. Вашего мужства отпором таковому силному пану тое ж славы и чести сподобился есте. Тою вашею послугою господарю твоему, великому королю Жикгимонту радость вчинил еси.

За такового вчинок не только здешних великих столечных городов на них седети достоин еси, але и самого божьяго града Иерусалима достоин еси владети. Мужства твоего крепость от востока до запада слышати будет; не токмо единому себе, але и всему княжеству Литовскому тую славу и высоту мужства вчинил еси. Еще ти приложу смелости и храбрость: уподобился еси сыну Ровоавову Авию, што воевал на десять колен Израилев и въбил з них силных людей за един день пятьсот тысяч; его же делу и ты наследник явился, москвич избиваа не в целый день, але во дни 3 години на осмьдесят тысяч побил. И тако мужства ти храбрость подобна Тигранису, царю арменскому, о котором же премудрыи философ Фролос от Ливия пишет: «Пришедши Тигранис, царь арменский, и съсеклся с Антиохом и измог войско его, и самого из града выгнал, Антиоху же бежавшу пред ним в Перскую сторону». Тако и ты, честная и велеумная главо, сътвори сечу з великим князем Васильем московским и побил войско людей его и самого выгнал з града Смоленска. Великому ж князю Василию пред тобою бежавшу у Московскую сторону у свои восточныи грады, и после себе и владыку смоленского Варсонофия звел с Смоленска на Москву. Князю ж Костянтину бывши под Смоленском и от Смоленска възвратившуся; и взял грады тыи, которыи вже служили великому князю московскому: Мьстиславль, Кричев, Дубровну и повеле им по прьвому служити к Великому княжеству Литовскому. А сам поиде в Литовскую землю к господарю своему, великому королю Жикгимонту. Король же, услышавши приеханье его и всих вой своих, литовских и русских вдатных витязей, принял их з великою честью у своем столечном граде Вилни декабря 3 день на святого пророка Софония.

Великославному господарю королю Жикгимонту Казимировичу буди честь и слава на веки, победившему недруга своего великого князя Василиа московского. А гетману его, вдатному князю Костянтину Ивановичу Острозскому дай боже здоровье и щастье вперед лучшее, как ныне; побил силу великую московскую, абы так побивал сильную рать татарскую, проливаючи кров их бесурменьскую.

№2

Восні кампанії

Костянтина Острозького у живописних і літературних творах першої третини XVI ст.

Аналізуючи літописне «Сказання...», присвячене Оршанській перемозі, не можна уникнути зауваг про її візуальні репрезентації. Загальновідомою у середовищі фахівців є картина із зображенням цієї події, котра зберігається нині у Варшаві й уважається хронологічно першим твором польського батального живопису. На жаль, невідомо, хто був її замовником та автором. Останній, вочевидь, надихався «Битвою Александра Македонського з Дарієм при Іссі» пензля Альбрехта Альтдорфера з Мюнхенської пінакотекі⁶⁰.

⁶⁰ Принагідно відзначимо якусь незрозумілу історичну паралель між Александром Македонським та князем Острозьким, яку наводить В.Ульяновський: мовляв, «традиція зберегла навіть ім'я улюбленого бойового коня князя – Заяць (це передавалося водночас із кличкою коня Олександра Македонського – Буцефал)» (див.: Ульяновський В. «Славний для всіх часів чоловік»... – С.81). Подібний зв'язок, особливо в усній традиції, нам видається дещо сумнівним. Та й сама ця традиція, можливо, є настільки ж «автентичною», як і середньовічна «народна пісня про битву під Оршею», що її цитує В.Ульяновський (див.: Там само. – С.54–55).

Утім «Битва під Оршею» не була першим живописним увічненням звитяги князя Острозького. Збереглась інформація про те, що після погрому татар під Вишнівцем (1512 р.) зображення цієї «вікторії» з ініціативи підканцлера Кшиштофа Шидловецького з'явилося у краківському костелі Св. Франциска. Це був стінопис у внутрішній галереї собору, який згодом бачили Ст.Сарницький і Б.Папроцький. Цікаво, що в підпису до фрески призвідником перемоги було названо саме підканцлера, який насправді не мав до неї жодного стосунку⁶¹. Біограф останнього – Є.Кешковський – припустив вплив цієї батальної сцени на гравюру, уміщену на титульному аркуші «Трактату про дві Сарматії» Матвія Меховського у виданні 1521 р. Є й інша думка – про її зв'язок із зображенням Вишнівецької битви у «Хроніці» М.Бельського (1564 р.)⁶². Збереглася й «епістоля» з описом битви, адресована то-му-таки К.Шидловецькому Анджеєм Кжицьким⁶³. Він є також автором латиномовної поетичної «Похвали» Сигізмундові I з приводу цієї перемоги, надрукованої 1512 р. у Кракові Галлером⁶⁴. Залишається тільки дивуватись, яким чином із волі В.Ульяновського цей придворний гуманіст перетворився на «Анджея Кжичецького», а його твір – на розлогу поему невідомого авторства «Про вибиття татар перекопських під Вишнівцем року 1512-го», створену, як зауважує сам В.Ульяновський, під впливом хронік Б.Ваповського та М.Бельського, тобто «далеко після цієї події»⁶⁵.

Ще одна знаменита битва, Ольшаницька (1527 р.), також здобулася на увагу майстрів пера й пензля. У прозі її увічнив Й.Децій, видрукувавши того ж таки року реляцію про цю «велику битву та перемогу». Із неї можна дізнатися, як князь Костянтин Острозький із кількома князями-волинцями, пан Альбрехт Гаштольд і «пан Юрій Радзивілл, каштелян троцький [...] та інша шляхта і лицарі попрацювали всі для польської королівської величності у Великому князівстві Литовському і її народу»⁶⁶.

Згодом постав і живописний образ цієї кампанії – власне, лише завдяки тому, що в ній брав участь Юрій Радзивілл, чий рід дбав про фамільну славу. Не дивно, що й у цьому випадку акценти в інтерпретації події було суттєво зміщено. Про це дає змогу судити нещодавно віднайдений у Кобленці інвентар Несвізького замку 1834 р. з описом 25 історичних картин, 13 з яких відображали історію роду Радзивіллів. Зокрема діянням Юрія присвячено 3 полотна, які представляли битву на Ольшаниці, здобуття

⁶¹ *Kieszkowski J.* Kanclerz Krzysztof Szydłowiecki. – Poznań, 1912. – S.467–468, 638–639. До речі, Ст.Сарницький указує на ще два зображення битви – у краківському цейхгаузі (ушкоджене вогнем) та у вавельському кафедральному соборі (там воно, вочевидь, містилося у віттарі, зведеному на знак вдячності за перемогу).

⁶² *Gębarowicz M.* Początki malarstwa historycznego w Polsce. – Wrocław, 1981. – S.13.

⁶³ *Kieszkowski J.* Kanclerz Krzysztof Szydłowiecki. – S.321; *Acta Tomiciana.* – T.2. – Poznań, 1852. – №64. – S.73–79.

⁶⁴ *Kieszkowski J.* Kanclerz Krzysztof Szydłowiecki. – S.611.

⁶⁵ *Ульяновський В.* «Славний для всіх часів чоловік»... – С.43–44. Див. її в перекладі з польської на українську: *Українські гуманісти епохи Відродження: Антологія у 2-х частинах.* – Ч.2. – К., 1995. – С.5–10.

⁶⁶ *Вирський Д.С.* Татарська війна взимку: Опис битви під Ольшаницею 1527 р. Й.Л.Деція // *Український історичний журнал.* – 2008. – №5. – С.213. До речі, свого часу автор статті висловив думку, що Костянтина Острозького поважають в Україні за «справи, не зв'язані з “московськими”», тож, скажімо, битва під Вишнівцем 1512 р. вважається важливішою за Оршанську (див.: *Вирський Д.* Великое княжество Литовское как исторический опыт: Случай Украины // *Ab Imperio.* – 2004. – №4. – С.531). Але насправді пересічні українці й гадки не мають про обидві події – попри зусилля істориків, спрямовані на популяризацію образу князя (див., напр.: *Україна: Хронологія розвитку.* – Т.3: Від Батиевої навали до Люблінської унії. – К., 2008. – С.390–397; *Русина О.В.* Костянтин Острозький // *Історія України в особах: Давньоруська держава. Литовсько-польська доба.* – К., 2012. – С.287–292; *Кралоук П.М.* Князь Острозький. – К., 2012).

Стародуба (1535 р.) й поразку, завдану магістрові Альберту в 1520 р.⁶⁷ Опис першої з перелічених картин такий: «Єжи Радзивілл, що зветься Переможцем, каштелян троцький, під проводом Костянтина I князя Острозького раптовим нападом 24 000 татар і турків вибив під корінь і самого Ібрагіма Башу Перхор з його синами вбив, і 40 000 християн від неволі татарської врятував у 1527 р.».

Вочевидь саме це полотно серед інших варшавський Музей Війська польського придбав на аукціоні в 1993 р. На жаль, раритетність каталогу, в якому репродуковано картину⁶⁸, не дає змоги судити про її художню та історичну цінність. Тож залишається чекати, коли свою думку з цього приводу оприлюднять польські фахівці.

⁶⁷ Баженова О. Радзивилловский Несвиж. – Минск, 2007. – С.123–124.

⁶⁸ Krakowski Antykwariat Naukowy: 82 Aukcja Antykwaryczna: Katalog. – Kraków, 1993. – S.39.

The paper examines one of the literary works dealing with a battle of Orsha gloriously won by Prince Kostiantyn Ostroz'kyi in 1514. The Tale in question is a part of the so-called Shorter Volynian Chronicle first published in 1836. Despite being in scholarly circulation quite a long time it is still understudied as well as the Tale it contains. Author analyzes the literary sources of the latter and the outlook of its anonymous author. In author's opinion, the text of the Tale doesn't reveal the social milieu in which it was created.

Keywords: Grand Duchy of Lithuania, battle of Orsha, Ostroz'kyi, Shorter Volynian Chronicle, panegyric.

Н.І.САМОЙЛЕНКО *

ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ КИТАЙСЬКОЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ (за матеріалами XXII Міжнародного конгресу історичних наук, м. Цзінань, 23–30 серпня 2015 р.)**

Розглядається розвиток історичної науки в Китайській Народній Республіці від початку проголошеної 1978 р. політики реформ та відкритості до XXII Міжнародного конгресу історичних наук, що відбувся влітку минулого року. Національна наука успішно виконує свої соціальні функції та розвивається у відповідності до основних тенденцій світової історіографії. У статті наведено ряд сюжетів, які це підтверджують.

Ключові слова: теорія історичного знання, історіографія, глобальна історія, XXII Міжнародний конгрес історичних наук, соціальні функції науки, Китайська Народна Республіка.

Історія освоювала свій предмет упродовж тисячоліть та завжди була й залишається наукою, яка користується соціальним попитом. Особливо актуальні питання розвитку історичного знання у суспільствах, що переживають радикальні зміни за життя одного покоління. У такій ситуації адекватне знання про минуле може стати чи не найнадійнішим засобом збереження самоідентифікації будь-якої соціальної спільноти. Не виняток із цього й сучасна китайська історична наука. Вона переживає суттєві зміни¹ у відповідності до започаткованої 1978 р. політики реформ та відкритості. З іншого боку, дослідники минулого в Китайській Народній Республіці (КНР), де при владі перебуває комуністична партія, активно реагують на зовнішні впливи, пов'язані зі світовими тенденціями розвитку самої історії як науки 1960 – початку 1990-х рр. Саме на теоретичний багаж зазначеного періоду спираються сучасні фахівці в галузі історичного наративу. За спостереженнями російських дослідників, це була доба радикального оновлення та методологічного переоснащення історичної науки, характерними рисами якого виявилися міждисциплінарність, поява чисельних історичних субдисциплін, формування конвенціонального списку корпусу класиків (міждисциплінарного), повернення науки до читача, виразна методологічна рефлексія².

У Китаї, єдиній у світі країні з безперервною впродовж 5 тисячоліть матеріальною цивілізацією, історія вже 2,5 тис. років тому мала стійку писемну

** Самойленко Наталія Іванівна – кандидат історичних наук, доцент, Всеукраїнська асамблея болгар України, радник (Одеса)
E-mail: NatashaSam5@mail.ru*

*** Автор вважає своїм приємним обов'язком висловити подяку Шаньдунському університету (м. Цзінань) за грантову підтримку участі у XXII Міжнародному конгресі історичних наук.*

¹ Thirty years of Chinese history / Ed. by Zh.Haipeng. – MCM Prime, 2015. – P.1; Wang Weiguang, President of Chinese Academy of Social Sciences: Speech at the Opening Ceremony of the 22nd International Congress of Historical Sciences // The 22nd International Congress of Historical Sciences. – Bulletin II. – 2015, 23 August. – P.13.

² Савельєва И.М. Исторические исследования в XXI веке: теоретический фронтир // Диалог со временем. – Вып.38. – Москва, 2012. – С.25–53; Орлов И.Б. «Человек исторический» в системе гуманитарного знания. – Москва, 2012. – С.8–9; Репина Л.П. Историческая наука на рубеже XX–XXI вв.: Социальные теории и историографическая практика. – Москва, 2011. – С.17.

традицію та заклала основи інтерпретації минулого з китаєцентричних позицій. За обставин цивілізаційної автономії країни сформувалася специфічна риса самосвідомості, яку умовно можна назвати історизмом, що виявив себе у схильності фіксувати в літописах усі події та шукати істину сьогодення в минулому³. Стабільно високий інтерес до історії зберігся й у сучасному Китаї. Згідно з соціологічними дослідженнями, що проводилися 2006 р. у 29 провінціях країни, 92,5% респондентів відповіли схвально на питання: «Чи цікавитеся ви історією?»⁴. Це послужило причиною, чому професійні історики навіть ставили в порядок денний завдання ствердити таку систему початкової історичної освіти, яка інтегрувала б школу, родину, громадськість⁵.

Своєрідну данину традиції тісного спілкування китайського суспільства з минулим було віддано й на XXII Міжнародному конгресі історичних наук, що відбувся 23–30 серпня 2015 р. в китайському місті Цзінань (провінція Шаньдун). У привітальному листі голови КНР Сі Цзіньпіна на адресу учасників цього форуму підкреслювалося, що «саме історія є нашим найкращим учителем»⁶. У своєму виступі на церемонії відкриття віце-прем'єр Держради КНР Лю Яньдун також наголосила, що розуміння сучасного Китаю потребує знання минулого⁷. Зауваження очільника держави: «Наші люди докладають зусиль для досягнення китайської мрії про оновлення китайської нації. Для досягнення цієї мрії ми маємо вчитися в минулого та черпати досвід різних цивілізацій»⁸ свідчить про відкритість самосвідомості. До того ж тему дискусій «Китай у глобальній перспективі», винесену на обговорення у програмі конгресу у числі чотирьох провідних, Сі Цзіньпін та Лю Яньдун оцінили як одну з головних⁹. Отже політичні лідери зафіксували послідовну (проте це не виключає багатоплановості) позицію держави щодо історії як минулого та як науки й, вочевидь, професіональних істориків.

Керівництво країни певну увагу приділяє ролі історичного знання у житті людської спільноти. Зміст його в китайському суспільстві, як у будь-якому іншому¹⁰, диктується визнаними в конкретному соціумі функціями історії. Вони задають мету та правила конструювання минулого. На рівні держави саме історичні розвідки на XXII Міжнародному конгресі історичних наук було розцінено як фундамент усіх соціальних наук. Знання минулого має висвітлити розуміння сучасного¹¹ (іншими словами: сприяти його легітимації). Загальна модель науки китайської історії вимальовувалася як дослідження наполегливих зусиль

³ Девятков А. Китайская цивилизация как феномен мировой истории // Арт & Факт: Электронный журнал. – 2007. – №4 (8) [Электронный ресурс]: http://artifact.org.ru/index2.php?id=353&Itemid=4&option=com_content&page=0&pop=1&task=view

⁴ Thirty years of Chinese history. – P.821.

⁵ Ibid. – P.824.

⁶ Congratulatory Message from President Xi Jinping to the 22nd International Congress of Historical Sciences // The 22nd International Congress of Historical Sciences. – Bulletin II. – P.1.

⁷ Yandong L. Speech at the Opening Ceremony of the 22nd International Congress of Historical Sciences // Ibid. – P.5.

⁸ Congratulatory Message from President Xi Jinping... – P.1.

⁹ Ibid.; Yandong L. Speech at the Opening Ceremony... – P.4.

¹⁰ Савельева И.М., Полетаев А.В. Теория исторического знания. – Санкт-Петербург, 2008. – С.356.

¹¹ Yandong L. Speech at the Opening Ceremony... – P.6.

і постійних інновацій, розвитку цінності інтеграції та миру (стану без війни), а також підсумку взаємодії різних етносів, що абсорбували досягнення іноземних культур¹². Ураховуючи зовнішні чинники впливу на зміст моделі у сучасному світі, було зазначено, що новий тип міжнародних відносин, сфокусованих на співпраці та досягненні взаємовигідного результату, сприятиме обміну між цивілізаціями, їх взаємному вивченню та гармонійному співіснуванню¹³. Спираючись на це, співтовариство професійних дослідників минулого було закликано взяти участь у вирішенні трьох важливих завдань: 1) на ґрунті рівноправного діалогу, виходячи з важливості глобальних перспектив, наполегливо зміцнювати міжнародне співробітництво у сфері академічних досліджень; 2) послідовно стверджувати гармонію у взаємодії та спільному вивченні різних цивілізацій, у процесі чого історичне знання й історики мають відігравати критичну та незамінну роль; 3) бути наполегливими в наслідуванні традицій і зміцненні безперервного інноваційного розвитку задля загальної довіри, консолідації соціального та культурного фундаментів відносин, що притаманні державі¹⁴. Історики мають відіграти важливу роль у створенні яскравого майбутнього для всього людства, а визначення завдань історичної науки – вивчити відносини людини з природою¹⁵ – спиралося на тлумачення змісту історичного процесу як скарбниці людського досвіду й мудрості предків¹⁶.

Ідеї та міркування політичного керівництва КНР конкретизував авторитетний представник професійного співтовариства дослідників минулого президент Академії суспільних наук Ван Вейгуан, який побачив місію фахівців та їх завдання стосовно сучасної історії Китаю в наступному: 1) дотримуватися адекватних поглядів на історичний процес і методологію досліджень; 2) усебічно узагальнювати досвід та уроки історії; 3) бути здатним слідувати історичній істині при з'ясуванні історичних міфів, законів, у збагаченні знання про минуле. Кінцева мета історичних розвідок – слугувати процвітанню країни та оновленню нації¹⁷.

Зазначені підходи щодо змісту та призначення історії як науки кореспондуються з основною парадигмою сучасного історичного знання у світі загалом. Адже той факт, що зараз воно дедалі більше трансформується з позиції тлумачення історії як процесу становлення й розвитку людини в єдності її біосоціальної та духовної природи, загальноновизнаний. Вочевидь, що національна історична наука в будь-якій країні глобалізованого світу в тому чи іншому ступені зафіксувала цей процес, про що опосередковано свідчить і програма XXII Міжнародного конгресу історичних наук.

У цьому зв'язку виникає закономірне питання щодо перспектив розвитку історичного знання та виконанням ним своїх соціальних функцій за умов, коли воно поставлене перед необхідністю одночасно відповідати на виклики докорінних змін у середині країни та новації в розвитку самої науки.

¹² *Yandong L.* Speech at the Opening Ceremony... – P.4–5.

¹³ *Ibid.* – P.6.

¹⁴ *Ibid.* – P.7.

¹⁵ *Congratulatory Massage from President Xi Jinping...* – P.1.

¹⁶ *Wang Weiguang, President of Chinese Academy of Social Sciences: Speech at the Opening Ceremony...* – P.13.

¹⁷ *Ibid.* – P.14.

Не претендуючи на всебічну й вичерпну відповідь на це питання стосовно Китаю, ми спиралися на матеріали конгресу та особисті спостереження. Важливим джерелом та надзвичайно цікавим полем пошуку відповіді також стала збірка, присвячена 30-річному розвитку китайської національної історичної науки за добу реформ і відкритості¹⁸. Представлені автори – визнані в академічних колах науковці, які презентують найбільш актуальні в національній науці галузі досліджень¹⁹ (китайські археологія, регіональна, національна, економічна, культурно-інтелектуальна історія, історична географія, історія фронтиру²⁰, історична урбаністика, історія релігії, техніки, світових воєн тощо).

Носієм усіх процесів, що визначають можливості розвитку науки та її функціональний стан, безсумнівно, є кадровий корпус, найгіднішим чином представлений на конгресі. Китайську науку репрезентували дві третини попередньо зареєстрованих учасників. У роботі форуму взяли участь представники всіх генерацій істориків. Китайські фахівці підготували доповіді та презентації на майже 90 різноманітних сесій зі 170, а також брали участь в організації роботи й у дискусіях багатьох приєднаних сесій, круглих столів, спеціалізованих тем, двох головних тем, під час засідань чисельних міжнародних афілійованих організацій і міжнародних комісій. Саме від готовності кадрового корпусу відгукнутися на нові ідеї багато у чому залежить розвиток науки. Сформувати й розвинути таку рису покликана система фахової підготовки.

У країні створено розгалужену мережу історичної освіти, яка розпочинається з середньої школи та має неперервний характер. Унаслідок чисельних перетворень, подолання хаосу, що настав після «культурної революції», на початок ХХІ ст. ствердилася модель початкової історичної освіти, яка спиралася на адаптований американський варіант навчальних планів вивчення суспільних наук у школі²¹. Університетська історична освіта також активно засвоює досвід історичної науки інших країн, у тому числі завдяки безпосереднім академічним зв'язкам. Спеціальні фонди («The National Social Science Foundation» та засновані міністерством освіти КНР освітньо-наукові програми) не тільки фінансово підтримують університетські наукові розвідки з національної та все-світньої історії, але й прискорюють спеціалізацію, стандартизацію досліджень у цій галузі²². Як наслідок інновацій загальна кількість випускників, які мали фахову підготовку з історії, за період 1997–2006 рр. досягла 144 269²³. Це дозволяє стверджувати про наявність стабільної кадрової бази, здатної, з одного боку, виконати важливе завдання шкільної історичної освіти в національній системі освіти – формування патріотизму, з іншого – зробити внесок у реалізацію суспільних функцій науки про минуле, на яких акцентують китайські

¹⁸ Thirty years of Chinese history.

¹⁹ Chinese History towards the World: The New Book Launch and Forum of 30 Years of Chinese History // The 22nd International Congress of Historical Sciences. – Bulletin III. – 2015, 24 August. – P.26.

²⁰ Винарчук Т.В. Національний контекст концепції фронтиру в українській історіографії // Наукові праці Запорізького національного університету. – Вип. XXXVI. – Запоріжжя, 2013. – С.211–213.

²¹ Thirty years of Chinese history. – P.801.

²² Ibid. – P.817.

²³ Ibid. – P.811.

професійні історики, а саме: вдосконалення рис національної культури, зміцнення національної згуртованості та ідентичності²⁴.

Розвиток історичної освіти всіх рівнів такими чином, щоб вона відповідала вимогам часу, став предметом обговорення на паралельній конгресу історичних наук конференції деканів історичних факультетів та комітету з управління шкільною історичною освітою при міністерстві освіти КНР. Ця національна конференція була введена в рамки форуму, щоб її учасники могли обмінятися думками з китайськими та закордонними експертами. Дискусія видалася надзвичайно жвавою та емоційною. У ході її, так само, як і в доповідях, висувалися цілком конкретні пропозиції щодо вдосконалення підготовки фахівців, зокрема поправки до «Національного стандарту якості викладання історії у вищих навчальних закладах». Цікаво, що на перше місце у цьому зв'язку заступник директора департаменту вищої освіти міністерства вищої освіти Китаю Лю Гюцин разом із підтримкою реформи методів викладання історії, удосконалення професійних рис викладачів висунув завдання посилити вивчення та викладання історичного матеріалізму. Останнє, вочевидь, не суперечить вимогам часу в галузі історичної освіти, як її бачить держава²⁵.

Історична наука у КНР спирається на доволі розвинену інфраструктуру, представлену дослідницькими інституціями (від національних до місцевих) – як державними, так і недержавними, системою наукових форумів різного рівня, спеціалізованою періодикою, професійними товариствами дослідників минулого, заснованими на різних етапах китайської історії нового й новітнього часу. Серед державних дослідницьких установ важлива роль належить утвореній у 1977 р. Академії суспільних наук, яка складається з п'яти дослідницьких інститутів та одного центру й має на меті «забезпечити процвітання соціальних наук»²⁶ у країні. Загальнонаціональними є низка інших державних наукових установ, а саме Комітет з вивчення культурних та історичних фактів, Центр дослідження історії партії при Центральному комітеті Комуністичної партії Китаю, Консультативна група з архівування на місцях, Національний музей Китаю, Інститут історії природничих наук Китайської академії наук. До них слід долучити численні історичні факультети, історичні інститути та школи у системі університетів, які мають власну тематичну спеціалізацію. При підтримці держави та правлячої партії було засновано розгалужену мережу неурядових академічних товариств й організацій. Вони масово почали засновуватися з проголошенням курсу реформ та відкритості. Їх діяльність спрямовувалася на дослідження як національної, так і всесвітньої історії. Найбільш масовою поміж них є Товариство китайських істориків. Практично всі академічні неурядові організації проголосили основним правилом своєї діяльності гасло «Нехай квітнуть сотні квітів, нехай сотні наукових шкіл дискутують»²⁷. Така образна форма визначення організаційного принципу існування в Китаї нікого не дивує та розглядається як природна. Цей заклик було повністю реалізовано китайськими істориками. Дискусії,

²⁴ Thirty years of Chinese history. – P.818.

²⁵ Conference of the Committee of Teaching Guidance on History // The 22nd International Congress of Historical Sciences. – Bulletin II. – P.22.

²⁶ Thirty years of Chinese history. – P.739.

²⁷ Ibid. – P.781.

що розгорнулися незабаром після «культурної революції», започаткували сучасний етап розвитку історичної науки в Китаї²⁸ та стали його характерною особливістю.

Отже за умов принципових змін у житті суспільства проблема пошуку нових шляхів реконструкції минулого чітко усвідомлюється як державним керівництвом, так і професійним співтовариством дослідників. Держава не тільки створює сприятливий клімат для здійснення історичних пошуків, але фінансово підтримує науку. У Китаї збереглася традиція, за якої держава/правляча партія формулює зміст запиту щодо історичних студій, проте він не має всеохоплюючого характеру й навіть якщо виступає у вигляді політичної кон'юнктури, то не передбачає заздалегідь заданої відповіді на питання.

Як кореспондуються суспільні запити та наукові дослідження китайських істориків, дозволяє з'ясувати вивчення Другої світової війни. Адже конгрес відбувався напередодні відзначення чергового ювілею її завершення. Підготовка до 70-ї річниці цієї знаменної події відбувалася на найвищому рівні. У 1980 р. було засновано Китайську асоціацію досліджень історії Другої світової війни²⁹, яка видає свій інформаційний бюлетень. Безсумнівний прогрес політики реформ та відкритості до кризи 1989 р. та ствердження країни як світової наддержави в подальшому закономірно передбачали пошук історичних коренів цього, у тому числі з'ясування внеску Китаю в перемогу. Результатом роботи істориків стали 1054 назви книжок на зазначену тему, ще 724 було перекладено з іноземних мов³⁰. Сформувалося співтовариство професійних істориків, які вивчали події війни. Воно відзначається стабільністю складу, що не виключає кількісного зростання. Запроваджено практику безперервного наукового обміну як у країні, так і за її межами. Це вможливило повноправне членство (з 2005 р.) в Міжнародному комітеті з історії Другої світової війни.

Що вже вдалося зробити дослідникам минулого у КНР для власного прочитання історії Другої світової війни за 30 років реформ і відкритості? Станом на 2005 р. вийшли друком понад 120 назв книжок різних жанрів, у тому числі 5-томна «Історія Другої світової війни» (1995 р.), а також сотні спеціальних розвідок³¹. Фахівці сконцентрували увагу на таких основних проблемах:

1. *Гене́за війни.* Спостерігається певна еволюція поглядів стосовно відповіді на питання про її корені: від фашизму (у 1980-х рр.), «миротворчої» політики західних демократій та радянської передвоєнної дипломатії до вад Версальсько-Вашингтонської системи.

2. *Дата початку.* Найчастіше обговорюються події 7 липня 1937, 1 вересня 1939 або порушується питання про «поступову еволюцію» від 1931 до 1939 рр.

3. *Характер війни.* Від її початку та до самого завершення визначається як антифашистський.

4. *Поразка та капітуляція Франції* відразу стала однією з найбільш суперечливих проблем, зумовленою взаємодією багатьох факторів: нестабільна політична ситуація, захоплення фашистських сил, проведення політики

²⁸ Ibid. – P.1.

²⁹ Ibid. – P.780.

³⁰ Ibid. – P.179 (дані за 1985–2006 рр.).

³¹ Ibid. – P.186.

умиротворення, уповільнення розвитку та відставання економіки, пацифізм, занепад «національного духу», помилки у суто військовому аспекті тощо.

5. *Поразки СРСР* на початковій стадії німецько-радянської війни пояснювалися військово-політичними, дипломатичними, економічними факторами, які були не на користь Москви. Відповідальним за це вважається персонально Й.Сталін.

6. *Перл-Гарбор* пов'язувався зі стратегією ізоляціонізму президента Ф.Д.Рузвельта, що виявилася помилковою.

7. *Атомне бомбардування Японії*. Стосовно цієї проблеми мала місце певна еволюція позицій: від спрощеного тлумачення про наміри наблизити перемогу антифашистських сил до планів США вплинути на післявоєнну перебудову світу.

8. *Китайська антияпонська війна та її роль і місце у світовій антифашистській війні* (саме в такій редакції китайські дослідники розглядають це питання). Ствердилася думка про вирішальну роль Китаю, який користувався дієвою підтримкою членів антигітлерівської коаліції, в опорі японській фашистській агресії в Азії та в кінцевій поразці японського фашизму.

Проте остання теза не набула широкого визнання за межами країни. Якщо брати загалом весь комплекс проблем Другої світової війни у сучасній китайській історичній науці, то здебільшого зусилля дослідників минулого зосереджуються на вивченні антияпонської війни, натомість проблемам Другої світової саме як глобального зіткнення приділяється менша увага³². Вочевидь, таке тематичне співвідношення стало однією з причин, чому голова КНР Сі Цзіньпін наголосив на недостатності зусиль істориків у висвітленні масштабів і міжнародного значення битв на китайському фронті³³, адже країна зазнала значних втрат – 35 млн осіб³⁴. Це визнають й іноземні дослідники. Так, на зазначену обставину безпосередньо вказував британський фахівець Р.Міттер, який у 2013 р. видав спеціальну працю³⁵. Із ним солідарні й китайські історики. За словами президента Китайської асоціації досліджень Другої світової війни Гу Декуня, внесок Китаю у загальну перемогу недооцінено. Несправедливо, що жертви цієї країни не представлено у західному історичному наративі³⁶, що вона перетворилася на «забутого союзника». При всьому цьому китайські історики визнають: їхня країна – не єдиний головний учасник війни, але провідна сила антияпонського опору в Азії.

Отже питання про місце Китаю у глобальному протистоянні потребує свого подальшого вивчення. У цьому зв'язку Гу Декунь у рамках роботи конгресу заявив тему доповіді «Спадщина Другої світової війни: дослідження територіальної політики Японії на ранньому повоєнному етапі та причина територіальних конфліктів у Східній Азії». Вочевидь, на китайських істориків очікує значна праця задля ствердження у світовому історичному наративі їхніх спостережень і висновків стосовно ролі власної країни у Другій світовій війні.

Активні академічні обміни, суттєві зміни в науковій інфраструктурі

³² Thirty years of Chinese history. – P.181.

³³ [Електронний ресурс]: <http://www.ng.ru/world/2015-08-20/7>

³⁴ [Електронний ресурс]: <http://www.telegraph.co.uk/sponsored/china-watch/culture/11801541/british-historian-book-china-war-sacrifices.html>

³⁵ [Електронний ресурс]: <http://www.orinst.ox.ac.uk/staff/ea/chinese/rmitter.html>

³⁶ [Електронний ресурс]: http://www.ng.ru/world/2015-08-20/7_china.html

створили сприятливі умови для розвитку історіографічних досліджень, філософії історії, теорії історичного знання, які на сучасному етапі можуть слугувати свого роду маркером рівня розвитку й характеру національної традиції вивчення минулого. Новації в історіографії мали місце за умов неухильного дотримання матеріалістичної концепції історичного процесу³⁷, звільненої від лівацьких наслідків «культурної революції». Самі китайські дослідники вважають зазначену наукову дисципліну у сучасному розумінні відносно молодою на національному підґрунті³⁸. Вони пов'язують її зародження з формуванням у самостійну галузь упродовж 1920-х рр. завдань історичних досліджень, приаманних історіографії, тоді як в Європі історіографія, окрема наукова дисципліна модерної доби, склалася в першій половині XIX ст. Найбільш характерними рисами цієї галузі історичної науки в Китаї за умов політики реформ та відкритості, на думку місцевих фахівців, є три основних принципи: новий розвиток, нові досягнення, нове бачення. Перший передбачає розширення дослідницького поля за рахунок деяких раніше заборонених тем або тем, що взагалі ігнорувалися. Другий символізує здобуття різноманітними дослідницькими групами наукових результатів. Найбільш складне й багатопланове тлумачення третього принципу. Під «новим баченням» розуміється вагомий прогрес у дослідженні філософії історії. Показниками цього поступу, по-перше, вважається дальше вдосконалення «розуміння істориками марксизму, ленінізму, ідей Мао Цзедуна, яке виступає результатом зростання їхньої кваліфікації та розширення горизонтів у застосуванні історичного матеріалізму як основи історичних досліджень»³⁹. По-друге, історики мають стати більш свідомими національної специфіки, аналізуючи філософський спадок китайських історичних розвідок. По-третє, фахівці у КНР повинні розширювати наукові межі, адаптуючи дослідження іноземних спеціалістів із філософії та методології.

Можна припустити, що екстраполяція ідеологічних гасел відносно методологічних засад наукових досліджень на наукову теорію та практику після хаосу «культурної революції» була просто неминучою за умов монополії Комуністичної партії Китаю, вона покликана забезпечити безперервність розвитку наукової традиції. Розуміння «марксизму, ленінізму, ідей Мао» як показника зростання професійної кваліфікації виступає свого роду профілактикою ідейних коливань у непримиренних суперечностях наукового пошуку та залишає за дослідником право на творчість. До того ж слід пам'ятати, що всі зміни у країні (в тому числі й у сфері соціогуманітарних знань), навіть за наявності суттєвого впливу західної моделі господарювання, відбувалися на власній цивілізаційній основі під «парасолькою» конфуціанства. Європейські дослідники визнають, що характерною рисою останнього слід уважати відсутність протистояння інтелігенції та влади. За спостереженнями О.О.Салати, «освічена людини є включеною в державну систему і направляє свої зусилля на її підтримку, а не на критику і руйнування» – на відміну від західного варіанту цивілізаційного розвитку⁴⁰.

³⁷ Thirty years of Chinese history. – P.2.

³⁸ Ibid. – P.485.

³⁹ Ibid. – P.486.

⁴⁰ Салата О.О. Реалізація ідей конфуціанства в глобалізованому світовому просторі // Наукові праці історичного факультету Запорізького університету. – Вип. XXXVI. – С.294.

Диверсифікація предметного поля історичних досліджень, тенденція до перегляду епістемологічних принципів історичного знання дозволили систематизувати в монографічних студіях розвиток національної історіографії та виявили своїм наслідком стійку тенденцію до збільшення їх чисельності впродовж 1980–1990-х рр. Мало місце також зростання уваги дослідників до узагальнення в межах історіографічних розвідок вивчення історії імператорських династій, етнічних груп, теорії історичного знання. У 1990-х рр. китайські історики окреслили головні зміни в національній історичній науці другої половини ХХ ст., котрі стосувалися конфлікту між прибічниками історизму та «класової боротьби». До того ж вони зафіксували появу нової провідної тенденції історичних студій після хаосу «культурної революції» – від «повертаючись до Маркса» до наближення до новацій у світовій історичній науці. У полі їхньої уваги опинилися проблеми історизму, рушійних сил, творців історії⁴¹. Історіографічні розвідки опанували жанр інтерв'ю, де відобразилося бачення дослідниками сучасних історичних студій⁴². Проте зазначені зміни не означали розриву з попереднім історичним знанням або його повне заперечення. Через формулу «вчорашні праці – це старт для сьогоднішніх досліджень, а сьогоднішні – початок завтрашніх»⁴³ фахівці вирішили філософськи орієнтовану проблему вірогідності та спадковості історичного знання, нагромадженого за різних соціальних і суспільних обставин.

Говорячи про результати розвитку досліджень національної історіографії ХХ ст. за період політики реформ та відкритості, китайські історики наголошують на їх надзвичайній плідності завдяки, у першу чергу, змінам історичних умов. Китайська історіографія як наукова дисципліна пройшла шлях від компіляції, сфокусованої на здобутках окремих істориків або працях, до усвідомлення соціальних функцій дослідження минулого, розширивши тематичне поле за рахунок філософії історіографії. При цьому було виявлено певні специфічні, із погляду європейця, закономірності історії самої історичної науки в Китаї. Одним із базових її законів вважається усвідомлення того, що історичні розвідки за будь-якої історичної доби відображають ті цінності, з якими вона асоціюється. Наприклад, династія Цін (221–206 рр. до н.е.) відома своїми ритуалами, за династії Тан (618–907 рр.) на високий щабель ставилася міцна родина. Інший об'єктивний закон розвитку китайської історіографії може бути сформульовано наступним чином: «Кожна видатна та впливова подія національної історії обов'язково зафіксована в не менш впливовому дослідженні, з нею пов'язаному». Стан історіографії національної історії дозволяє визначити її подальший розвиток у двох основних напрямках: 1) вивчення історичних розвідок, присвячених етнічним групам у країні; 2) дослідження провідних тенденцій світового поступу історіографії⁴⁴.

Зазначені результати не були б такими яскравими без зрушень у теорії історичного знання. Після проголошення політики реформ та відкритості в

⁴¹ Thirty years of Chinese history. – P.497.

⁴² Ibid. – P.498.

⁴³ Ibid. – P.501.

⁴⁴ Ibid. – P.504–505.

1978 р. китайська історична наука зіткнулася з доволі складним питанням щодо методологічної бази досліджень. Відповідь на нього не була однозначною, проте виявилася достатньою для подальшого прогресу історичних розвідок: з урахуванням специфіки конкретного об'єкта дослідження неухильно дотримуватися принципів історичного матеріалізму, не протиставляючи інноваціям⁴⁵. Така позиція свідчить про глибоке коріння історичного матеріалізму у сучасній китайській соціогуманітарній традиції. Спираючись на зазначений підхід, фахівці теоретично узагальнили результати цілої низки дискусій із питань, що вважаються першочергово важливими для розуміння особливостей китайського минулого загалом. Серед них була окрема група проблем (так звані «п'ять золотих квітів»), що набули принципово нового тлумачення порівняно з попередньою періодом (до 1978 р.), а саме вододіл між рабовласницьким і феодальним суспільствами в Китаї, форми феодальної земельної власності, селянські війни, ознаки зародження капіталізму, формування найчисельнішої⁴⁶ у країні та сучасному світі ханьської національності. При цьому деякі китайські історики апелювали до досвіду інших соціогуманітарних наук (зокрема політичної економії при з'ясуванні етапів розвитку феодального суспільства)⁴⁷, використовуючи їхній дослідницький інструментарій для вирішення певних завдань, ставили питання про розширення кола дискусійних проблем соціальної історії, історизму, методології історіографії⁴⁸.

Китайські історики також виявили неабиякий інтерес до західної історіографії у цілому, розвитку історичного знання на парадигмальному підґрунті західного типу історичного мислення⁴⁹. Цей інтерес був закономірним, адже з 1950-х рр. у національній науці не відбувалися наукові дискусії з приводу теорії історії, тобто теоретичної бази, яка покликана обслуговувати потреби історіографії як окремої наукової дисципліни. Із другої половини 1980-х рр. на основі розуміння відмінності теорії історичного знання та історичних теорій (останні апелюють до об'єктивної історії, що є послідовністю подій) активно стверджувалася практика звернень до теоретичної спадщини західної науки. Головними науковими школами на середину 1990-х рр. китайські фахівці вважали неокантіанство, неогегельянство, культурно-морфологічну теорію, західний марксизм, лібералізм, аналітичну історичну філософію, школу життя тощо⁵⁰. Вони поставили на порядок денний та вирішили завдання дослідити з погляду макроперспектив історіографії (як національної, так і за межами країни) специфічні риси, які забезпечують її розвиток⁵¹, зв'язати її здобутки з національною культурою⁵². Теоретичні проблеми історіографії досліджувалися через екстраполяцію спостережень і методів інтегрованих теорій на спеціальні розвідки, перш за все на нові тренди історичних досліджень. Зокрема було

⁴⁵ Ibid. – P.507.

⁴⁶ [Електронний ресурс]: <http://arts.imextrade.ru/education/nationalities-of-china/21-china-hanzu/>; Брук С.И. Население мира: Этнодемографический справочник. – Москва, 1986. – С.275.

⁴⁷ Thirty years of Chinese history. – P.511.

⁴⁸ Ibid. – P.512.

⁴⁹ Ibid. – P.514.

⁵⁰ Ibid.

⁵¹ Ibid. – P.520.

⁵² Ibid. – P.523.

виявлено інтерес до перетину мікро- й макроісторії в регіональній соціальній історії (співвідношення традиційної та регіональної історії, урбаністика, регіональні суспільства та соціальні класи), усної історії⁵³.

Актуальні у сучасній світовій історичній науці традиції розвитку модерних історичних субдисциплін і напрямів досліджень, які стверджуються в китайському історичному наративі з проголошенням політики реформ та відкритості, було презентовано китайськими дослідниками минулого на сесіях конгресу. На особливу увагу заслугове той факт, що фахівці активно працювали у проблемно-тематичному полі глобальної історії незалежно від сесійної теми та її жанрової специфіки. Загальновизнано, що в основі глобальної історії є доволі суперечлива в концептуальному плані історія глобалізації⁵⁴. Але це не завадило науковому пошуку. Глобальна історія, яка стала на початку XXI ст. надзвичайно актуальним напрямом досліджень, відкрила перед китайськими вченими широкі перспективи конструювання минулого з огляду на задоволення вже згадуваної суспільної потреби бути свідомими національної специфіки в історичних розвідках. Можливості дотичних брендів – усесвітня та транснаціональна історія, кроскультурні дослідження, історія навколишнього середовища, дослідження людської активності на морі – також були затребувані. З'ясування генезису сталих у довготерміновій історичній перспективі культурно-господарських зв'язків між різними народами та участь у них етнічних спільнот Китаю відбувалося в контексті природних особливостей і соціальних факторів.

Звичайно, найбільш цікаві та переконливі свідчення результатів наукового пошуку національної дослідницької традиції в галузі глобальної історії було представлено у сесіях головної теми: «Китай у глобальній перспективі». Представниця Академії суспільних наук Вен Мін у доповіді «Перетворення срібла на гроші в Китаї: династія Мін⁵⁵ та глобальні взаємодії» розглянула процес, що зафіксований у назві виступу, як складову частину економічної глобалізації. Виходячи із загальновизнаної хронологічної межі початку цього процесу (XVI ст.) та спираючись на широку джерельну базу доповідачка довела, що перетворення срібла на гроші в мінському Китаї фактично розпочалося до XVI ст., остаточно ствердившись уже за умов глобальних змін. Країна відчувала нестачу коштовного металу (при вичерпуванні власних ресурсів) і змушена була його імпортувати, а це посилювало її зв'язки зі світовим (глобальним) ринком. Спостереження Вен Мін стали обґрунтуванням для заперечення висловленої фахівцями з економічної історії А.Гіральдесом та Д.Флінном тези про 1571-й як рік народження глобальної торгівлі⁵⁶. Отже уявлення про когерентність світового історичного процесу у сучасній китайській науці виявилось базою для досягнення плідних результатів у дослідженнях як власного минулого, так й історії інших народів у різні часи.

Робота китайських фахівців в рамках інших сесій засвідчила активне

⁵³ Thirty years of Chinese history. – P.523–524.

⁵⁴ Глобальная история – форма модернизации исторического образования // Alma Mater: Вестник высшей школы. – 2012. – №10.

⁵⁵ Період правління династії Мін: 1368–1644 pp.

⁵⁶ Ming W. China Silver monetarization: Ming dynasty China and global interaction // The 22nd International Congress of Historical Sciences. – Bulletin III. – P.2–3.

використання міждисциплінарних підходів для здійснення розвідок у предметному полі глобальної історії. Показове тут обговорення практики всесвітніх виставок як внеску в порівняльну історію культури. Відстежуючи розвиток світової історії у фокусі виставок, китайські фахівці дійшли висновку, що останні були свого роду маркером глобальних змін і досягнень у сферах політики, культури, економіки, науки, визначаючи перспективи їх розвитку⁵⁷. При цьому було наголошено на особливій вазі Експо-2010 у Шанхаї, яка чітко поставила питання про подальшу долю урбанізації: має цей процес бути урбанізацією інтелекту чи праці?⁵⁸ Таким чином, розширення методів досліджень дозволило китайським фахівцям ставити на порядок денний особливо актуальні суспільні проблеми.

Отже виконання своїх соціальних функцій історична наука у КНР за добу глибоких суспільних змін, що настала після 1978 р., здійснювала різними шляхами. Завдяки прогресу історичної освіти, розвитку кадрового потенціалу та створенню розгалуженої інфраструктури національної науки накопичення нового знання стало пріоритетним. Супроводжували цей процес численні наукові дискусії з вітчизняної та всесвітньої історії, участь у роботі міжнародних спеціалізованих організацій. Було розв'язано проблему зв'язку з історичним знанням попередньої доби завдяки відмові від лівацьких тлумачень матеріалістичного розуміння історії та стратегії розширення його меж шляхом звернення до світової спадщини історичної науки, активного її засвоєння. Удосконалюючи дослідницький арсенал, китайські історики здійснювали «інвазії» у суміжні галузі соціогуманітарного знання (соціологію, політекономію, економіку, географію та ін.). Таким чином, теорія історичного знання й історіографія як окрема наукова дисципліна активно реагували на потреби розвитку предметної історії у відповідності до змін у суспільстві. У зазначені способи історична наука не тільки розвивалася й виступала самодостатньою системою, але, руйнуючи табу, шукала та знаходила відповіді на актуальні для країни питання щодо її минулого.

⁵⁷ ST19 Researches on the history of World Exhibitions: Contributions to a Comparative Cultural History // Ibid. – Bulletin V. – 2015, 26 August. – P.23.

⁵⁸ Ibid.

The article is associated with the Chinese historical science development from the reform and opening up policy beginning (1978) till the 22nd International Congress of Historical Sciences (2015). The national historical sciences implemented successfully their own social functions. Chinese historical sciences developed according to world historical knowledge main trends. The article outlined a number of subjects allowing above-mentioned assertions to be corroborated.

Keywords: *theory of historical knowledge, historiography, global history, The 22nd International Congress of Historical Sciences, social functions of science, People's Republic of China.*

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧЕВІ ІСТОРІЇ

УДК 327 (477)

В.М.ТКАЧЕНКО*

РОСІЯ ТА ЗАХІД: РЕІНКАРНАЦІЯ ГЕОПОЛІТИКИ

Розглядається геополітика як неупереджена реальність наших днів. Доводиться, що породжена агресією Росії драма навколо анексії Кримського півострова й окупації частини Донецької та Луганської областей мають вивчатися та аналізуватися як свого роду політична кримінологія.

Ключові слова: *агресія Росії, анексія Криму, окупація територій Донбасу, санкції Заходу, допомога Україні.*

Ставлення до геополітики в академічних, та й узагалі інтелектуальних колах складалося до недавніх пір як дещо гордовито зневажливе – мовляв, усі ці геополітичні побудови відходять у минуле. Ну хто, здавалося б, у наш час стане серйозно розглядати ідеї, засновані на суміші географії, біології, мальтузіанської демографії тощо?! Наприклад, уважаючи домінуючу роль географічних факторів у захопленні чужих територій (за К.Гаусгофером) «географічним розумом» держави, або ж розглядаючи «географічний рельєф як долю» (за О.Дугінім). Хіба ж можна про це згадувати у вік глобалізації, коли ми оперуємо поняттями «інформаційної революції», «світ-системного аналізу», «мережевого суспільства» тощо?!

І тут раптом, згідно з концептом «руського мира», на світ Божий випливає політизація географічного фактора щодо розселення таких собі «російських співвітчизників». Здавалося б, де тут межа цинізму, коли громадяни України в новоявленій ієрархії ідентичностей трактуються насамперед «співвітчизниками» Росії, що покликані навіть воювати проти України? Одначе ж так сталося не з одним, і не з десятком, а з тисячами озброєних людей. А що говорити про ті сотні тисяч, які проголосували на псевдореферендумі за відокремлення від України?

Отже саме життя зіткнуло нас із феноменом «очевидне-неймовірне». Гібридна війна у формі анексії Росією Кримського півострова, а також у машкарі воєнного протистояння на Донбасі повернули всіх до суворой реальності:

* Ткаченко Василь Миколайович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАПН України, головний науковий співробітник Інституту всесвітньої історії НАНУ

у сучасному глобалізованому світі, як це не дивно, запанувала геополітика. І цей феномен нагально вимагає відповідного наукового аналізу.

Пришестя світу Путіна

Паризька хартія для нової Європи (Париж, 21 листопада 1990 р.) сповістила про входження людства в еру демократії, миру та єдності. Якщо не всього, чи не відразу всіх водночас, то принаймні держав Європи й тих країн Євразії, які зобов'язуються дотримуватися європейських цінностей, зафіксованих у документі. Підписанти врочисто проголосили: «Ми, глави держав і урядів – учасників Наради з безпеки і співробітництва в Європі, зібралися в Парижі в період глибоких змін й історичних очікувань. Ера конфронтації і розколу Європи закінчилася. Ми заявляємо, що віднині наші відносини будуть ґрунтуватися на взаємній повазі й співробітництві. Європа звільняється від спадщини минулого... Наш час – це час здійснення тих надій і очікувань, які жили в серцях наших народів на протязі десятиліть: тверда прихильність демократії, заснованій на правах людини і основних свободах; процвітання через економічну свободу і соціальну справедливість, і рівна безпека для всіх наших країн».

Красиво? Так! І красиво, і обнадійливо! Особливо надихав пункт хартії щодо гарантування безпеки й відкриття нових можливостей для Європи за умови домовленостей щодо спільних зусиль у військовій сфері. Ішлося і про роззброєння та зміцнення довіри й безпеки, і про повну та загальну заборону хімічної зброї, і про завершення переговорів щодо «відкритого неба». А найголовніше – йшлося про співробітництво щодо захисту демократичних інститутів від дій, котрі порушують незалежність, суверенну рівність і територіальну цілісність держав-учасників («До них відносяться незаконні дії, що включають у себе тиск ззовні, примушування і підривну діяльність»)¹.

Але замість цих високих мрій – маємо сьогодні шквали залпового вогню, руйнацію міст і сіл України, убитих і покалічених людей, понад мільйон переміщених осіб. І все це – лише за те, що наша країна наважилася на власний вибір та засвідчила на Євромайдані свою відданість європейським цінностям.

То чому ж не спрацьовує європейська безпека? Чому ніяк не можна дочекатися визначених Паризькою хартією ефективних шляхів запобігання можливим конфліктам політичними засобами, а тим більше визначених міжнародним правом відповідних механізмів мирного врегулювання будь-яких суперечок, що можуть виникнути?

Можна висловити припущення, що всі біди на голову України сталися, не в останню чергу, унаслідок принципової зміни міжнародної обстановки й характеру взаємовідносин між державами. «Холодна війна», на превеликий жаль, не відійшла в минуле. Вона пережила інкубаційний період і з'явилася в нинішньому «постбіполярному світі» в новій мутантній формі «гібридної війни». Хіба не про це йшлося в доповіді Європейської ради з міжнародних справ, опублікованій у листопаді 2014 р. (тут і далі курсив наш – *В.Т.*):

¹ Парижская хартія для новой Европы (Париж, 21 ноября 1990 г.) [Електронний ресурс]: <http://constitution.garant.ru/act/right/megdunar/2541028>

«У березні 2014 р. європейці прокинулися у світі Володимира Путіна, де кордони можна змінювати явочним шляхом, міжнародні інститути безсилі, економічна взаємозалежність стає джерелом небезпеки, а передбачуваність – скоріше обов'язок, ніж перевага... Втручання Росії в Україну змусило ЄС визнати, що замість того, щоб поступово, буквально молекулярно розповсюджуватися на весь континент, а в остаточному підсумку – на всю планету, його ідея європейського порядку обрушилася. Постмодерністський європейський порядок неочікувано у загоні. Так само, як розпад Югославії поклав кінець європейському порядку часів холодної війни, криза у Криму ознаменувала закінчення постбіполярного європейського порядку»².

Після обвалу системи європейського порядку стало зрозуміло, що чутки про наглу смерть геополітики виявилися дещо перебільшеними. Більше того – вона відродилася, хоча й у відретушованому, але від того, як показує перебіг подій на Донбасі, не менш небезпечному та кривавому вигляді. Ідеологеми «особливого шляху», «суверенної демократії» в Росії стали не просто способом виправдання непорушності авторитарного режиму цієї країни, але й джерелом нещастя, страждань і смерті – насамперед в Україні. Тобто ідеологічно розвінчану геополітику російська влада щохвилини насаджує у сфері практичної політики.

Певний елемент оптимізму вносила хіба що віра людей – тих українців і росіян, які не сприймають соціал-дарвіністський погляд на світ як суто на арену «внутрішньовидової» боротьби держав, де народи – вороги, де світ – ринг, де держави – бійці в ньому, і де конфлікт – основа основ існування та взаємовідносин між людьми. А тому саме нині й приходить розуміння того, що *«концепт геополітики сьогодні вимагає [...] найпильнішої уваги, оскільки за його прагненням до реінкарнації стоять реальні загрози загальноцивілізаційного характеру»*. Іншими словами: геополітика – це суворая реальність наших днів, а породжені нею драми *«мають вивчатися й аналізуватися, але як свого роду політична кримінологія... Підхід до міжнародної політики як до гри «з нульовою нічиєю», в якій виграш одного дорівнює програшу іншого, ідеологічно повністю дискредитований. Але це не знищило його практичну живучість»³*. Геополітика, як В.Ленін у свідомості комуністів, залишається поки що «вічно живою».

Світоглядний тролінг

«Що, чорт забирай, замислив Путін?», – це, мабуть, чи не найбільш важливе й промовисте запитання цілого 2014-го року. В усякому випадку, так уважає редактор популярного на Заході видання «Vox» М.Фішер. Та й інші аналітики, котрі спеціалізуються на Росії, як і самі росіяни, провели 2014 р. у суперечках про те, що ж стояло за авантюрою російського президента в Україні?⁴

² Див.: *Крастев І., Леонард М.* Новый европейский беспорядок [Електронний ресурс]: <http://www.globalaffairs.ru/print/number/Novyi-evropeiskii-besporjadok-17196>

³ *Оболонский А.* Геополитика: реинкарнация или агония? // Политическая концептология. – 2014. – №4. – С.40.

⁴ Президент Путин, обидевшись на Запад, занялся геополитическим рэкетом и вредительством – эксперт [Електронний ресурс]: http://joinfo.ua/politic/1062383_Prezident-Putin-obidevshis-Zapad-zanyalsya.html

На початку лютого 2015 р. британська ділова газета «Financial Times» опублікувала матеріал із двох аналітичних подач під назвою «Битва за Україну», де було зроблено спробу дати відповідь на сакраментальне запитання: «Що ж задумав Путін»?⁵. В основу статті було покладено інтерв'ю міністрів, лідерів ЄС, дипломатів, чиновників та офіцерів розвідки з понад 10 країн. Аналітикам часопису вдалося відновити події тих довгих місяців позаминулого року, коли стало зрозуміло, що дипломатія умиротворення В.Путіна назагал провалилася. Ось такий печальний умовивід...

Однак аналіз привів і до певних зрушень. Було визнано, що обидві сторони – Захід і Росія – виявилися в полоні своєї власної картини світу, а тому й не змогли домовитися один з одним. До того ж Європа недооцінила, наскільки далеко В.Путін готовий зайти у захисті того, що він оголошує «ключовими інтересами Росії». У результаті вийшла доволі негарна історія зради інтересів України: «Під час протестів, що спалахнули на початку 2014 р., які в кінцевому підсумку призвели до повергнення промосковського уряду Віктора Януковича, Україна стала першою країною в Європі, де протестуючі гинули з прапорами ЄС у руках. Захід, як переконані багато хто в Києві, зрадив Україну».

Власне, ще й до згаданих публікацій аналітики звертали увагу, що дії Росії стосувалися не лише України. Так, допоки західні держави тиснули на Іран, вимагаючи згортання ядерної програми, Росія побудувала там реактор. Коли США і їхні партнери обдумували завдання ударів по Сирії, щоб покарати президента Б.Асада за масове вбивство цивільного населення, В.Путін передав Дамаску систему ППО і направив російських моряків прикривати сирійські порти живим щитом. Коли Е.Сноуден розкрив секрети американських спецслужб, Москва надала йому притулок. А під час атаки на кінокомпанію «Sony Pictures», яку, імовірно, улаштували північнокорейські гакери, Кремль запросив Кім Чен Ина на парад із нагоди 9 травня.

Такі події вносять неспокій: як розуміти поведінку президента ядерної держави? Професор Нью-Йоркського університету М.Галеотті запропонував свою версію ситуації: російський очільник удається до відвертого тролінгу, і тим самим «Путін перетворює Росію з колишньої світової держави на геополітичного рекетира»⁶.

Формулювання жорстке. Але воно виникло на тлі доволі розмитих сподівань із боку політиків Заходу, які для з'ясування інтересів В.Путіна щодо України стали перед дилемою: або «очікувати програмної промови Путіна, в якій би він начистоту, не криючись, не кривлячи душею, повідав усьому світу про свої плани. Або ж тверезо оцінити події в зоні конфлікту, не переймаючись особливо мотивами дій російського президента. Поки ж ми відчайдушно намагаємося заглянути в душу людини, яка погано піддається психологічному просвічуванню».

⁵ Битва за Україну: Расследование Financial Times: Эпизод I–II [Електронний ресурс]: <http://theins.ru/politika/2901>

⁶ Див.: Президент Путин, обидевшись на Запад, занялся геополитическим racketом и вредительством – эксперт [Електронний ресурс]: http://joinfo.ua/politic/1062383_Prezident-Putin-obidevshis-Zapad-zanyalsya.html

Отже, веде далі М.Галеотті, у середовищі політологів створилася суперечлива ситуація. У Росії аналітики «схильні не суперечити генеральній лінії або ж просто не мають високої трибуни». А на Заході «по всій довжині спектра від адептів ідеї «холодної війни-2» до примиренців, упевнених, що Росія була обманутою Заходом, а тому діє у Криму й в Україні в межах необхідної самооборони, відбувається серйозний розрив суджень». Авжеж, коли підсумувати всю сукупність поглядів, нарікає дослідник, то ми «маємо какофонію, яка здатна оглушити навіть політично грамотну людину»⁷.

Толку від такої какофонії, звісно ж, мало. А тому нерідко з боку людей, яких в Європі звинувачують в отриманні субсидій від Кремля й називають «Путін-ферштеер» (тобто «людина, котра хоче розуміти Путіна»), можна було часто почути пропозицію, що, мовляв, варто було б увійти у становище В.Путіна та можливо й ми, європейці, у чомусь не праві... А так сталося, що не судилося збутися великодержавним амбіціям керівника Росії. От, можливо, людина й комплексує, а тому-то слід було б дати йому можливість принаймні «зберегти обличчя».

Хто з лідерів Заходу міг би у цій ситуації стати йому у пригоді? Газета «Financial Times» вважає, що з Б.Обамою в В.Путіна стосунки не склалися. Близькі до Білого дому коментатори переконані, що В.Путін не відгукнувся на спробу Б.Обами вибудувати нові відносини – у них, видно, душа не лежить один до одного. Під час зустрічей, за словами американського президента, його російський колега «трохи горбиться, маючи вигляд школяра, котрий нудьгує на задній парті». У результаті Б.Обама дистанціювався від В.Путіна, віддавши перевагу бути у стосунках із ним на других ролях. На перші ж об'єктивно вийшла А.Меркель. І не лише як європейський лідер, що найдовше перебуває при владі (з 2005 р.), але й тому, що на диво добре розуміє, які сили впливають на мислення В.Путіна. Вони майже однолітки, обоє добре пам'ятають «холодну війну». Федеральний канцлер володіє російською мовою, що дає можливість В.Путіну переходити з німецької на рідну, коли суть розмови «ускладнюється».

На відміну від лідерів США, Великобританії та Франції, які зав'язли в конфлікті на Близькому Сході, А.Меркель глибоко обізнана щодо кризи навколо України. За її словами, ця криза є викликом для світу, «випробуванням на рішучість» для Заходу. І коли вона взялася за розв'язання кризи, багато хто на Заході зітхнув із полегшенням. У США вважають, що канцлер – найліпший співрозмовник В.Путіна серед усіх представників Заходу. І не лише тому, що А.Меркель ретельно готується до бесід, вивчає карти сходу України з усіма дорогами та блокуваннями. Вона ще враховує психологічні прийоми тиску на візаві з боку В.Путіна, «ставлячись до дурних манер кремлівського лідера як до ознаки слабкості».

А.Меркель настирлива. Для неї розмови з В.Путіним – не просто спроба вплинути на його поведінку, а й донести до нього те, як його дії сприймаються на Заході. І от, урешті-решт, ці діалоги, зазначає «Financial Times», принесли свій результат: «Раніше Меркель убачала в Путіні непростого партнера,

⁷ Американский профессор: Если в России независимых голосов слишком мало, то на Западе их чересчур много [Електронний ресурс]: http://www.facenews/ua/news/2014/252279/view_print/

але все ж людину, з якою можна вести справи. Але українська криза змінила її ставлення. Вона усвідомила, що Путін говорить неправду під час їхніх розмов – наприклад, заперечує, що російські війська безпосередньо брали участь у захопленні Криму, а потім і в конфлікті на сході України». Звісно, публічно А.Меркель ніколи не говорила, що В.Путін збрехав, але у приватних розмовах із лідерами інших держав вона визнавала: «Він бреше»⁸.

Що за тролінгом?

Що ж приховується за брехнею В.Путіна? Що стоїть за тролінгом про необхідність відродження геополітики, коли вже сталося так, що, за визнанням європейців, ми «прокинулись у світі Путіна»? А підспудна правда до банальності проста – черговий переділ світу після того, як Росія відновила свій військовий потенціал. Зрозуміла річ – із неминучим закріпленням за нею нібито належної їй «зони відповідальності».

На чому базуються такі претензії? Перш за все, на констатації факту відсутності в наші дні загальноприйнятної картини світу й, відповідним чином, на відсутності стійкого міжнародного порядку. Останній раз систему світоустрою, зазначають російські ідеологи, зафіксували в 1945 р. за підсумками Другої світової війни. Так було завжди, оскільки велике зіткнення неминуче виявляє тих, хто за правом переможця формулює норми поведінки. І горе переможним, аж до наступного масштабного конфлікту.

Ідеологи Росії наполягають, що підсумки Другої світової війни мають і до сьогоднішнього дня залишатися інституціональною основою існуючого міжнародного порядку. Тому-то так бучно відзначається в Росії День Перемоги, щоб підкреслити, нібито нині вона вже відновила свій військово-політичний баланс і не допустить жодної переоцінки моральних цінностей, які були усталені в результаті Другої світової війни. Росія всіляко демонструє, що не дозволить прирівнювання сутності нацизму в Німеччині та сталінізму у СРСР. Це Росію не влаштовує. Над Росією, виявляється, віднині й навіки має сяяти німб «переможниці фашизму», що надає будь-яким її діям на міжнародній арені ореол святості. Зокрема, мовляв, це дає Росії право навішувати ярлик «фашистської держави» на нашу країну, і тим самим обґрунтовувати власне «право» на застосування будь-яких каральних акцій проти України.

При цьому Росія звинувачує Захід у тому, що нібито США та Європейський Союз нехтують ключовою умовою, на якій покоїться післявоєнний європейський, а у значній мірі й світовий порядок – фіксацією сфер впливу між державами-переможцями. На цьому, мовляв, базувалися Гельсінські домовленості – апофеоз Ялтинсько-Потсдамської системи.

Безумовно, Гельсінський заключний акт, якому у серпні 2015 р. виповнилося 40 років, декларував набір шляхетних принципів, із котрими неможливо сперечатися. Але він, наголошують російські ідеологи, «став і великою оборудкою про невтручання двох блоків у справи один одного. Із закінченням

⁸ Битва за Україну: Расследование Financial Times: Эпизод I-II [Електронний ресурс]: <http://theins.ru/politika/2901>

блокового протистояння й лавиною самовизначень, тобто зміни кордонів, потужний фундамент Гельсінкі як мінімум було піддано серйозній ерозії. Гуманітарний «кошик» відірвався від військово-політичного... Але для Росії повага до зон військово-політичних інтересів і невтручання у внутрішні справи країн із метою змінити їх устрій – принципи, завдяки яким «холодна війна» не переросла в гарячу»⁹.

Що впливає із цих претензій Росії до Заходу? По-перше, вимога *зафіксувати сфери впливу великих держав*, до яких Росія відносить і себе. По-друге, *концерт великих держав має протистояти лавині самовизначень*, коли ряд молодих країн стає на шлях пошуку своєї цивілізаційної ідентичності. По-третє, *Росія хотіла б прив'язати гуманітарний «третій кошик» про права людини до військово-політичних інтересів держави*. Тобто, має восторжествувати принцип «людина для держави», а не навпаки – «державна для людини».

А щоб змусити Захід прийняти ці умови, В.Путін і розпочав війну проти України, демонструючи силу й рішучість. Урешті-решт, його до цього змушувала внутрішньополітична ситуація в Росії. «У чому причина війни? – запитує М.Ходорковський, і відповідає – Путін зрозумів, що створений ним державний капіталізм більше не здатен забезпечувати ріст. Держави подібного типу створювалися лише для війн. Щоб виправдати існування нинішньої системи влади, він був змушений цю війну розпочати»¹⁰.

При цьому не так важливо, чи була окупація Криму заздалегідь запланованою акцією, до якої В.Путін готувався десятиліттям, а чи рефлексивним рішенням – це вже справа майбутніх істориків. Сталося те, що сталося, і на сьогодні, якщо відійти від масованої пропаганди навколо слогана «Кримнаш», то на перевірку виходить, ситуація для Росії склалася зовсім небажана. На переконання російського політолога Д.Орешкіна, «виходить, що Путін уже програв Придністров'я й Україну, а також проковтнув безплатний сир, який називається Крим, і потрапив у мишоловку. Мишоловка полягає в тому, що РФ опинилася в міжнародній ізоляції й під санкціями. Ми можемо кричати, що нам санкції лише на користь, але одна справа, коли імпортозаміщення відбувається на словах, а інша, коли справа доходить до реалізації. Інвестицій немає, іноземні гроші втікають: минулоріч ми втратили 150 млрд дол. І, мабуть, більше сотні втратимо цього року. При цьому Крим є регіоном, в який планується закачати близько 5 млрд. Однак ці кошти не йдуть на користь, вони просто проїдаються. Інвестицій як таких немає. Треба бути дуже екзотичним мислячим бізнесменом, щоб зважитися вкладати туди гроші»¹¹.

Таким чином, кинувши виклик цивілізованому світу, Росія сама опинилася у вкрай складному становищі. Її економічні та стратегічні позиції значно погіршилися, а доступних контрзаходів не так уже й багато, і до того ж вони

⁹ Лукьянов Ф. Весь этот мировой джаз [Електронний ресурс]: <http://www.globalaffairs.ru/print/redcol/Ves-etot-mirovoi-dzhaz-17458>

¹⁰ Ходорковский назвал причину вторжения Путина в Украину [Електронний ресурс]: http://www.ukrinform.ua/rus/news/print/hodorkovskiy_nazval_prichinu_vtorzheniya_putina_v_ukrainu_1734489

¹¹ Российский политолог Орешкин о беде Путина, будущем Донбасса и ошибке с «Новороссией» [Електронний ресурс]: <http://apostrophe.com.ua/article/politics/2015-06-15/rossiyskiy-politolog-oreshkin-o-bede-putina-buduschem-donbassa-i-oshibke-s-novorossiy/1843>

мають вельми невизначений характер. Як оцінює ситуацію керівник аналітичної служби «Stratfor» Дж.Фрідман (США), котрий ніколи не приховував свого прихильного ставлення до Росії, «поточна ситуація є серйозною перевіркою на міцність Москви. Це ще не незворотна криза, але вже її генеральна репетиція. Чи ж зможе Москва утримати на плаву економіку та зберегти свою територіальну цілісність у поточних економічних умовах і за несприятливого співвідношення сил? Якщо ні – сама федерація перебуває під загрозою»¹².

І все ж, попри наростаючу лавину проблем, яка накопчується на Росію, В.Путін намагається довести, що територія України, мовляв, зафіксована в Ялтинсько-Потсдамській системі як зона відповідальності Москви, а тому світ має визнати цей факт.

Що скаже Захід?

І, нарешті, головне. Як поведеться Захід у цій ситуації, урахувавши наявність у Москви ядерної зброї й неодноразові заяви з її боку про готовність застосувати цей засіб масового знищення? Україні доводиться враховувати те, що Захід демонструє готовність дати В.Путіну шанс вийти з позиції слабості, в яку він сам себе загнав, зі збереженням власної гідності. Але при цьому, пише газета «Die Welt», головною ціллю має бути «незалежна Україна» й «зупинення російської політики агресії»¹³.

Чи прийме цей курс Росія? Поки що не все просто, не все однозначно. До останнього часу вона позиціонувала себе як ревізіоніста, при цьому покладаючи на США всю провину за всі негаразди, що відбуваються у світі. Водночас виходить так, що світ потерпає нині не так від активності американців на міжнародній арені, як через відверте небажання США активно втручатися у зони бойових дій, в тому числі й в Україні. Складається враження, що адміністрація Б.Обами перебуває якщо не в розгубленості, то, принаймні, у ситуації очікування. Як зазначала президент Фонду Карнегі за міжнародний мир Дж.Метьюз, проблемою залишається визначення того, що становить нині американську мету: «Максимально нарощувати могутність США чи розповсюджувати нашу демократичну культуру? Чи повинні Сполучені Штати виконувати функції «світового поліцейського» – навіть якщо нам самим ніщо не загрожує? І чи належить нам займатися собою й наводити лад у власному домі, чи ми зобов'язані нести всьому світу блага ринкового капіталізму?»¹⁴.

На практиці це виливається в дискусії про доцільність радикальної зміни недемократичних режимів, а чи ретельного державного будівництва; про дотримання міжнародного права чи американської винятковості; про прихильність до односторонніх чи колективних дій; про пріоритетність інтересів

¹² Фрідман Дж. Стратегическое прогнозирование: объективное измерение разведывательной деятельности [Електронний ресурс]: <http://www.globalaffairs.ru/print/valday/Strategicheskoe-prognozirovanie-obektivnoe-izmerenie-razvedovatelnoi-deyatelnosti-17515>

¹³ Die Welt: Гордый русский медведь уже лежит на земле – мир отворачивается от России [Електронний ресурс]: http://www.dialog.ua/news/33369_1419270384

¹⁴ Метьюз Дж. 2015 год: народы и страны в смятении [Електронний ресурс]: <http://www.globalaffairs.ru/print/global-processes/2015-god-narody-i-strany-v-smyatennii-17235>

чи ж цінностей. Але за всім цим розмаїттям термінології, акцентує увагу Дж.Метьюз, «приховується одне й те саме – пошук орієнтирів чи критеріїв для прийняття рішень, коли та де нам варто кидати на шальки терезів наші гроші, житті наших солдатів, наш політичний капітал. Без цього, як показують соціологічні опитування, американський народ не краще, ніж його лідери, розуміє, коли нам слід діяти, а коли ні, і так само схильний до радикальної зміни поцінці у міру розвитку подій»¹⁵.

Візит державного секретаря США Дж.Керрі в Росію у травні 2015 р. викликав хвилю обговорення ряду сценаріїв щодо подальшого розвитку ситуації в Україні. Зокрема аналітики зверталися до статті Р.Еріксона й Л.Зігера у журналі «Peace Economics, Peace Science and Public Policy». Згідно з моделлю цих двох авторів, *Росія може вибирати між трьома курсами: «відхід» з України; «дестабілізація» (підтримка сепаратистів та економічний тиск); «вторгнення». Захід теж може дотримуватися трьох варіантів політики: «все в нормі» (заплющувати очі на дії Росії в Україні); «санкції»; «військова допомога» Україні»¹⁶.*

Розглядаючи тринадцять комбінацій різних сценаріїв, автори дійшли висновку, що найбільш вірогідними можуть бути три сценарії. Висловлюється надія, що за умови раціонального мислення Росія все-таки не вдасться до повномасштабного вторгнення, і тоді Заходу не потрібно буде нарощувати військову допомогу Україні. Більш-менш вірогідним може стати хіба що варіант «усе в нормі» з боку Заходу й «дестабілізація» – з боку Росії. Але це може статися лише тоді, коли Захід дійде висновку, що збереження демократичної та орієнтованої на Захід України не виправдовує затрат, а тому дозволить Росії добитися її геополітичних цілей шляхом ефективною дестабілізації. Однак *найбільш вірогідним буде сценарій, уважають американські автори, коли Росія вдасться до дестабілізації України шляхом створення «замороженого конфлікту», а Захід обере стабільну конфігурацію перманентних санкцій, і ціною чималих власних втрат все-таки каратиме Росію за «дурну поведінку».* Не виключено, що фінал гри вже розпочався, оскільки Росія продовжує дестабілізацію України, а Захід не лише не скасовує, але й робить санкції жорсткішими. Невдовзі може настати час, коли зона заморожуваного конфлікту буде в якийсь спосіб офіційно визнана.

На перший погляд, роль України у цих сценаріях виглядає дещо пасивною. Але це не так. Якщо країна буде зримо перетворюватися на демократію західного типу з життєздатною відкритою економікою, вона в подальшому зможе більш ефективно реагувати на триваючі спроби Росії, а з часом і діяти більш ефективно. На сьогодні для України не бути гравцем у великій стратегічній грі, либонь, є навіть перевагою. Ми маємо шанс зосередитися на вирішенні своїх внутрішніх проблем.

А поки що Сполучені Штати наголошують на необхідності виконання мінімальних домовленостей. Судячи з усього, для ефективнішої їх реалізації можливо

¹⁵ Метьюз Дж. 2015 год: народы и страны в смятении [Електронний ресурс]: <http://www.globalaffairs.ru/print/global-processes/2015-god-narody-i-strany-v-smyatenii-17235>

¹⁶ Bloomberg: что Запад и Россия сделают с Украиной [Електронний ресурс]: <http://korrespondent.net/ukraine/3514556-Bloomberg-что-zapad-y-rossiya-sdelauit-s-ukraynoi>

очікувати якихось ближчих контактів між президентами США й Росії – чи то у формі особистої зустрічі, чи то телефонного діалогу. Тобто, ідеться про можливість розширення «нормандського» переговорного процесу за рахунок входу до нього Вашингтона. А поки що маємо виходити з позиції, озвученої прес-секретарем президента США Дж.Ернестом: «США підтримують своїх українських партнерів, які намагаються протистояти цій загрози своїй безпеці. США не готові відправлятися на війну заради України, і ми ясно про це заявляли, але водночас у США й у наших партнерів по НАТО є можливості допомогти їй протистояти загрози, з якою вона зіткнулася з боку Росії, що відкрито порушила її територіальну цілісність»¹⁷. Щодо неготовності Штатів воювати за Україну сказано чітко й однозначно, а от спектр можливостей у допомозі нашій країні протистояти загрози з боку Росії, – поки що залишається таємницею. На війні мають бути й приховані козири...

Траєкторія Європи

Ставлення Європи до України зазнало відчутної еволюції. Ще десять років тому здійснювана першою функція «сюзерена», який мав би виступити промоутером демократії у другій, несла на собі доволі двозначний характер. Яскравим свідченням тому стали події після конфлікту на Кавказі у серпні 2008 р. Дбаючи насамперед про успішний бізнес своїх підприємств на території Росії та про добробут і безпеку власних громадян, країни ЄС між тим мало переймалися зростанням напруженості на пострадянському просторі, у тому числі й в Україні. Складалося навіть враження, що Євросоюз не проти, аби передати Російській Федерації функцію «підтримання порядку», а в разі чого – і «присилування до миру» тут. Особливо це було помітно в період президентства в Росії Д.Медведева та політики «перезавантаження» з боку Америки.

Тоді дедалі очевидніше проглядалися обриси формування своерідної «подвійної периферії». З одного боку, у плані економічному та ідеологічному, до ролі периферії Європи зводився весь пострадянський регіон, включаючи й Росію. З іншого боку, у плані політичному та військовому, більша частина пострадянських держав мислилася як периферія, підконтрольна російським інтересам (до певного часу, крім України). Так, наприклад, події 2009 р., пов'язані з «газовою війною», уже наводили на думку, що цю систему «подвійної периферії» ілюстрував порівняно великий збіг інтересів між країнами Європи та Кремлем: російські війська беруть на себе гарантії безпеки газопроводів і захищають Захід від небажаних наслідків зі сторони ісламського світу, а Європа, зі свого боку, іде на визнання російської військової потуги й надає значну економічну підтримку Росії. Цей своерідний «розподіл праці», судячи з усього, уповні влаштував Європу з огляду на ту політичну стабільність, яку забезпечували Росії правлячий альянс державної бюрократії, спецслужб, армії й «Газпрому».

Але впродовж останніх трьох років в Європі, а насамперед у Німеччині, відбулося глибоке розчарування щодо перспектив розвитку відносин із Росією.

¹⁷ Пресс-секретарь Обамы: США не готовы воевать ради Украины [Електронний ресурс]: <http://fakty.ua/print/200384>

Надії, які А.Меркель пов'язувала з Д.Медведевим, виявилися марними. Лінія на поступову європеїзацію Росії зайшла у глухий кут. А повернення у Кремль В.Путіна й узагалі потребувало геть іншого підходу.

І такий підхід було опрацьовано. Насамперед після 2012 р. в Німеччині відбулася жорстка дискредитація «апологетів» В.Путіна в місцевому правлячому класі й експертному середовищі. Особливо активно її було проведено в німецьких ЗМІ впродовж останніх двох років, що й створило нову ідеологічну основу політичного курсу стосовно Росії. Як результат, з адвоката Москви і її провідника у західні інститути, як це було за часів Г.Коля або Г.Шредера, Берлін перетворився на дедалі більш принципового критика російської внутрішньої та зовнішньої політики. Що й говорити – німецький бізнес, пов'язаний із російським ринком, спочатку противився цьому курсу, але був не у змозі протистояти наполегливому тренду А.Меркель.

Прагматична «східна політика» зближення та втягування, сформульована соціал-демократами ще піввіку тому, змінилася політикою моральних принципів і геополітичних інтересів: «Дії Росії у Криму і стосовно Донбасу, із точки зору німецького уряду, порушили «європейський мирний порядок», який Берлін намагався підтримати на континенті. Посилання Кремля на «народне волевиявлення» у Криму й «возз'єднання нації» відкидаються західним політикумом як необґрунтовані, так само, як і будь-які паралелі з возз'єднанням Німеччини. Тут, очевидно, не останнє значення має й те, що Ангела Меркель і президент Німеччини Йоахім Гаук – вихідці з протестантського середовища колишньої НДР, в якому моралізм традиційно посідає важливе місце»¹⁸.

Принциповим каменем спотикання для російської ментальності є уявлення про те, що санкції з боку ЄС розглядаються у Кремлі як суто результат «українського конфлікту» й тиску з боку Вашингтона. А, між тим, усе набагато серйозніше: відносини між Росією та ЄС уже нині стають замороженими, і перспективи їх поліпшення у найближчому майбутньому не проглядаються. Більше того, судячи з останніх кроків, Євросоюз демонструє вражаючу однотайність щодо Росії. Але найголовнішим директор Московського центру Карнегі Д.Тренін вважає те, що *«Німеччина нині – єдиний лідер Євросоюзу, котрий приймає на себе відповідальність за весь європейський простір і відроджує давно забуту геополітику навіть не зважаючи на втрати для економіки»*¹⁹.

Судячи усього, в об'єднаній Європі на сьогодні немає жодних суперечок щодо її ролі на міжнародній арені. Привертає увагу й те, що і Євросоюз у цілому чітко усвідомлює свої цінності та потенціальний ресурс у глобалізованому світі. Хіба лише з тією поправкою, що Європа загалом усе ще не визнала, що рано чи пізно їй усе-таки доведеться відігравати значимішу роль у забезпеченні власної безпеки, безпеки всього регіону, та країн, що перебувають за його межами. Хочеться сподіватися, що останні рішення США щодо розміщення підрозділів своїх збройних сил у країнах Центрально-Східної Європи засвідчують, що таке розуміння мало б поступово прийти.

¹⁸ Тренін Д. Конец согласия: чего хочет Европа от России [Електронний ресурс]: http://www/globalaffairs.ru/print/ukraine_crisis/Konets-soglasiya-chego-khochet-Evropa-ot-Rossii-17229

¹⁹ Там же.

Важливо й те, що Вашингтон, передавши в руки ЄС і Німеччини відповідальність за практичну реалізацію колективної політики Заходу, сподівається, що Берлін виправдає ці надії. Ще одним важливим для України фактом є те, що лідерство від імені Європи передбачає також конкурентну боротьбу з російським впливом у зоні перетину інтересів: «Ця зона включає не лише Україну, але й Молдову, Грузію, інші країни Закавказзя та Середньої Азії. Нещодавня пропозиція Меркель щодо початку діалогу між ЄС і Євразійським економічним союзом – не стільки створення ще одного каналу для діалогу з Москвою, скільки спроба вплинути на розвиток європейського проекту через діалог із Мінськом та Астанною, чиї інтереси й підходи не завжди збігаються з московськими»²⁰.

Тобто всупереч усім заявам про «вигнання» геополітики зі сфери міжнародних відносин, об'єднана Європа під керівництвом Берліна й військово-політичним патронатом Вашингтона наочно засвідчують те, що Європа вже не лише економічний партнер Росії, але і її ідеологічний опонент та геополітичний суперник. Так чи інакше, а минув той час, коли після падіння Берлінського муру Європа стала для багатьох у Росії ринком збуту енергоносіїв, сейфом для збереження капіталів і всеросійською зоною відпочинку. Арешт російської державної власності, що відбувається нині в ряді країн Заходу, засвідчує – прийшов новий час, коли Європа вправі на повен голос поставити питання про принципи, норми й основи європейської безпеки, а також про заходи щодо зміцнення взаємної довіри та контролю.

Виклик часу

Чи усвідомлює Росія цей виклик часу? Шукати підтвердження тому чи іншому тренду у висловлюваннях В.Путіна чи, тим більше, С.Лаврова позбавлено сенсу – настільки їхні слова насичені брехнею й наклепами щодо реальної політики України. Мабуть, буде правильним звернутися до оцінок експертного середовища. Так, Дж.Фрідман акцентує увагу на тому, що «Росія є експансіоністською державою. Їй необхідно розширюватися для того, щоб створити життєво-важливі буферні зони, а значить США будуть діяти проти Росії. Але й остання так просто не відступить. Досягнення порозуміння також є малоімовірним виходом, оскільки США не поступляться своєю сферою впливу, їм це не потрібно. Таким чином, напруга триватиме і в якійсь мірі навіть посилюватиметься»²¹.

Із цього погляду конфлікт в Україні вкрай небезпечний, а до того ж він може поширитися на держави Балтії та Кавказу. Його загострення залежить від ефективності агресивних дій Росії: «Результат, проте, у будь-якому випадку не буде сприятливим для Росії в довгостроковій перспективі. [...] Таким чином, єдиним виходом для Росії, якщо вона не зможе знайти основи для мирного

²⁰ Там же.

²¹ Фрідман Дж. Стратегическое прогнозирование: объективное измерение разведывательной деятельности [Електронний ресурс]: <http://www.globalaffairs.ru/print/valday/Strategicheskoe-prognozirovanie-obektivnoe-izmerenie-razvedovatelnoi-deyatelnosti-17515>

врегулювання, залишається нарощування загрози у сподіваннях залякати Америку. Однак, це не найкраща довгострокова стратегія»²².

Представник російського експертного середовища Д.Орешкін звертає увагу на те, що В.Путін припустився грубого прорахунку – він уважав, що Захід, мовляв, покричить і заспокоїться, як це було під час російського вторгнення у Грузію 2008 р. Але вийшло зовсім не так: «І Захід не злякався, і Україна виявилася доволі міцним горішком: змогла перебудувати збройні сили, дати відсіч, і трупи пішли з України. У результаті Путін опинився в такому самому проміжному стані, що й так звані ЛНР і ДНР. Просто далеко не всі це розуміють. Із часом прийде розуміння»²³.

Ситуація почала складатися таким чином, що Захід нині посідає завідомо виграшну позицію: він прекрасно розуміє, що єдина сфера, де в В.Путіна є щось схоже на паритет або баланс сил, – військова. В усіх інших він передбачувано й безнадійно програє. Чи то ефективність економіки, чи соціальні програми, освіта, медицина та навіть інформаційний вплив. Лише на своїй – військовій – «території» він здатен вигравати. За цих умов важко уявити собі, що Захід утягнеться у збройне протистояння з Росією. Скоріше всього йому більш вигідна ситуація «заморожування конфлікту» та переходу до мирного співіснування. Захід виходить із того, що Донбас – це чорна діра, свого роду гиря на шії В.Путіна. На думку Д.Орешкіна, «у Києві це прекрасно розуміють, хоча й не говорять про це, тому що вони мають дотримуватися патріотичної риторики. У цьому випадку Захід переводить конфлікт у зручну для себе площину. Навіщо йому загострювати відносини з Росією, якщо в мирному економічному, ціннісному, соціальному просторі та змаганні він 25 років тому легко переміг Радянський Союз»²⁴.

Отже хід воєнних операцій на Донбасі довів, що російським збройним силам не вдалось окупувати якусь доволі помітну територію України, у тому числі й унаслідок незадовільних логістичних перспектив армії. Росія обмежена й щодо використання енергетичної зброї проти України, оскільки це неможливо без завдання збитків європейським країнам. Таким чином, судячи з усього, найбільш вірогідними діями на шляху продовження Росією «гібридної війни» проти нашої країни будуть дедалі частіші спроби організації «контрперевороту» в Україні.

А тим часом геополітика набирає обертів. Її реінкарнація є відображенням кризового хворобливого стану сучасного «глобального безпорядку». Генеральний директор президії Російської ради з міжнародних справ А.Кортунов налаштований доволі песимістично щодо перспектив перебігу цієї «хвороби»: «Було б наївно думати, що існують якісь магічні ліки, здатні радикальним чином переламати перебіг хвороби. Ані можливі компроміси з

²² Фридман Дж. Стратегическое прогнозирование: объективное измерение разведывательной деятельности [Електронний ресурс]: <http://www.globalaffairs.ru/print/valday/Strategicheskoe-prognozirovanie-obektivnoe-izmerenie-razvedovatelnoi-deyatelnosti-17515>

²³ Российский политолог Орешкин о беде Путина, будущем Донбасса и ошибке с «Новороссией» [Електронний ресурс]: <http://apostrophe.com.ua/article/politics/2015-06-15/rossiyskiy-politolog-oreshkin-o-bede-putina-buduschem-donbassa-i-oshibke-s-novorossiey/1843>

²⁴ Там же.

українських питань, ані наступна зміна команди в Білому домі, ані потенційні гострі кризи в різноманітних точках планети не призведуть до швидкого й остаточного зцілення. Судячи з усього, щоб таке зцілення наступило, обом країнам (Росії, США – *В.Т.*) доведеться пройти через тривалі, складні та хворобливі процеси адаптації до нових реалій ХХІ ст., переоцінки своєї ролі в міжнародних відносинах, критичного переосмислення свого минулого й подолання багатьох ілюзій, успадкованих від минулого століття. Ці процеси неминуче розтягнуться на довгі роки, якщо не на десятиліття»²⁵.

Утім, зауважимо ми, наше майбутнє доволі таки непередбачуване й багате на різноманітні перипетії. Хто, приміром, міг передбачити, що В.Путін, якого ще 2013 р. проголосили «людиною року», лише за рік стане ізгоем у міжнародному співтоваристві демократичних держав?!

Наше майбутнє так само малопередбачуване, як і наше минуле, про що свідчать певні уроки історії. Розповідають, що в 1920-х рр., незадовго до своєї смерті, Ж.Клемансо дружньо розмовляв з одним представником Ваймарської республіки. Мова зайшла про початок Першої світової війни. «Що, на вашу думку, – запитали у Ж.Клемансо, – скажуть щодо цієї важкої й суперечливої теми історики майбутнього?». І той відповів: «Не знаю. Лише я точно знаю, що вони не скажуть, нібито це Бельгія напала на Німеччину». Відштовхуючись від цієї бувальщини, можна сказати: є впевненість, що ніхто не скаже, нібито це Україна була агресором по відношенню до Росії. А що буде з самою Росією – час покаже. Утім наразі пішов поголос, що збитошна булгаковська Аннушка вже розлила олію біля турнікету...

²⁵ Кортунюв А. Пошли на поправку? [Електронний ресурс]: <http://www.globalaffairs.ru/print/global-processes/Poshli-na-popravku-17473>

This article lightens up the geopolitics as an objective reality of nowadays. Author proves that produced by Russian aggression the Crimean drama, occupation of parts of Donets'k and Luhans'k regions should be researched and analyzed as a some kind of political criminology.

Keywords: *Russian aggression, annexation of Crimea, occupation of territories of Donbas, Western sanctions, assistance to Ukraine.*

ІСТОРИОГРАФІЧНА КЛАСИКА

УДК 94:908 (477.7)

М.С.ГРУШЕВСЬКИЙ

СТЕП І МОРЕ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ. КІЛЬКА СЛІВ ЩОДО ПЛЯНУ І ПЕРСПЕКТИВ СЬОГО ДОСЛІДУ

У статті М.Грушевського актуалізується роль і значення степу й моря як географічної, кліматичної та природної підоснови територіальної («торайонної») історії України у світлі багатоманітних соціальних, політичних, етнокультурних, демографічних, господарських, транспортних, колонізаційних, комунікаційних та інших трансформацій. Висунуто й обґрунтовано тезу про нагальну потребу демонтажу конструкта «Новоросія» та розриву з «новоросійською» концептуалізацією в історії Південної України з перспективи українського історієписання другої половини 1920 – початку 1930-х рр. Розглянуто передісторію й метаморфози у формуванні знищеного порайонного збірника «Полуднева Україна».

Ключові слова: *Південна Україна, Новоросія, російщення, регіональна історія, українська історіографія, регіональні («торайонні») збірники.*

Соціогуманітарне знання 1920-х рр. тяжіло до конструювання цілостей у вигляді соціологізованої історії в її різних варіаціях, яка в тому чи іншому вигляді виводила на перший план наукових студій «масову» або «колективну» людину. Утім представлення історії як національної мінувшини повсякчас висувало низку питань щодо просторової структури, зв'язків і прикмет різних районів/регіонів, котрі, за великим рахунком, плавно перетікали на поле відкриття, осягнення та представлення України як багатоманітної територіальної цілісності з її неповторними властивостями й рисами. Недаремно питання геологічного, фізико-географічного, господарського, демографічного, мовного, етнокультурного та іншого районування України пролягають суцільним рефреном в українській соціогуманітаристиці початку ХХ ст., що виразно простежується у студіях К.Воблого, М.Дольницького, Ф.Петруня, С.Рудницького, А.Синявського, П.Тутківського, І.Фещенка-Чопівського та інших учених.

Із такої перспективи науково-дослідний та організаційно-інституціональний проект М.Грушевського 1924 р., який спричинився до заснування чотирьох комісій порайонного дослідження історії України – історії Києва і Правобережжя, історії Лівобережної України, історії Полудневої (Степової) України, історії Західної України, було зорієнтовано на студіювання регіональної мінувшини¹. Цей проект відображав

¹ Див. докл.: Папакіна Т.П. Діяльність комісій порайонного дослідження історії України ВУАН (на матеріалах Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І.Вернадського) // Рукописна та книжкова спадщина України. – Вип.5. – К., 2000. – С.92–106.

провідні тенденції тодішньої наукової концептуалізації й, водночас, репрезентував оригінальні авторські спроби та устремління щодо подальшого соціологічного конструювання, представлення національної історії, передусім у світлі регіонального/поблизового поділу України на засадах культурно-історичної локалізації й диференціації. Як наголошував М.Грушевський у вступній розвідці до київського збірника 1926 р. (тут і далі у вступній статті курсив наш – *О.Я.*):

*«Районізація – одно з гасел, поставлених на чергу революцією, повне значіння і варте всякої уваги. Вхопити живі, творчі територіяльні осередки, вислідити їх взаємовідносини з життям периферії, розмежувати найбільш докладно міжцентрові простори між їх центрами, щоб в дальшій допомогти сим вузлам можливо повно і всебічно обслуговувати свої периферії, будити в них продуктивні сили й енергію та кермувати нею – се дійсно одно з основних завдань економічного, культурного і соціального будівництва, одно з головних питань в переведенні плановости в продукції і розподілі засобів краю. Одним з підходів для розв'язання сеї проблеми мусить бути розслід і с т о р и ч н и й (розрядка М.Грушевського – *О.Я.*), що мусить вияснити причини концентрації даного району і непережиту спадщину, дану його минулим; ту ув'язку, витворену попереднім життям, яка може бути використана в дальшій організації життя. Що раз мало своє місце, не перестає існувати! Його наслідки працюють далі, і з сими наслідками, чи позитивними чи негативними, треба завсіди рахуватись у всякого роду планах і комбінаціях. Се основний принцип історизму, і в даній комбінації він мусить пам'ятатись завсіди. Після того, як фізична географія і економічне обслідування скажуть своє слово про господарські засоби району, його історія – економічна, соціальна і культурна повинні розповісти, як ті природні засоби використовувалися, в яких формах розвивалося господарство, в яких соціальних відносинах ішов розподіл, як ужиткувалися нагромаджені надвишки продукції і як надбудовувалось над нею культурне життя: як спеціалізувалась праця, як скуплялася економічна і культурна продукція в певних верствах і певних центрах, яким впливам підпадала, які напрями прибирала, куди тяжіла і де черпала свої провідні ідеї й імпульси»².*

Зауважимо, що зацікавлення історією Полудневої (Степової) України простежується ще в текстах М.Грушевського дореволюційної доби. Саме тоді споглядаємо перші спроби витіснення/заміни конструкта «Новоросія» на сторінках монументального багатотомника М.Грушевського, котрі побутують у його термінологічних новаціях – «Полуднева» (Південна)³ та «Східно-Полуднева» (Східно-Південна) Україна⁴. Приміром, один із розділів сьомого тому «Історії України-Руси» має промовисту назву «Східно-Полуднева Україна в XV–XVI вв.». Такі означення-назви ширяться й в інших

² *Грушевський М.* Порайонне історичне дослідження України і обслідування Київського вузла // Київ та його околиця в історії і пам'ятках / Під ред. акад. М.Грушевського. – К., 1926. – С.2.

³ *Грушевський М.* Історія України-Руси: У 11 т., 12 кн. – Т.3 [репринт 2-го вид.]: До року 1340. – К., 1992. – С.151, 153, 351; *Його ж.* Історія України-Руси. – Т.4 [репринт 2-го вид.]: XIV–XVI віки – відносини політичні. – К., 1993. – С.76; *Його ж.* Історія України-Руси. – Т.5: Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII в. – К., 1994. – С.365; *Його ж.* Історія України-Руси. – Т.7: Козацькі часи – до р. 1625. – К., 1995. – С.563; *Його ж.* Історія України-Руси. – Т.9: Роки 1654–1657, кн.2: (Хмельниччини роки 1654–1657). – К., 1997. – С.975, 1158.

⁴ *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Т.1 [репринт 3-го вид.]: До початку XI віка. – К., 1991. – С.20.

працях М.Грушевського, а також у текстах його учнів і дослідників, які співпрацювали з найвидатнішим українським істориком.

Більше того, М.Грушевський надавав особливого значення колонізаційним процесам та їх просторовим теренам, які докладно висвітлено на сторінках «Історії України-Руси». За його візією, колонізація не тільки задавала той чи інший темп історичної еволюції народу, а й значною мірою впливала на його етнічну формацію («*Отсі зміни, сі колонізаційні хвилювання, флюктуації мали великий вплив на українську етніку, полишили глибокі сліди в фізіономії української народности*»)⁵. Тому М.Грушевський обстоював думку, що «першими підставами» («двома великими творчими силами») розвою народу є народність і територія⁶. В «Історії української літератури» він метафорично означував територію як «історичний верстат», що його доля призначила «східно-полудневій, українській галузі»⁷.

Зрештою в його рецепції колонізація – це не тільки опанування, заселення й упорядкування того чи іншого простору, а соціальна, культурна, політична та господарська сцена історичного дійства українського народу, котра виявляє творчий потенціал і життєву силу. Відтак автор «Історії України-Руси» прагнув з'ясувати, як ті чи інші флюктуації й метаморфози історичного процесу діють на певному регіональному полі за відповідного географічного та природного середовища, політичних і соціокультурних передумов тощо. Таким чином, ішлося про творення низки регіональних образів минувшини, котрі планувалося синтезувати в єдиній конструкції національної історії України.

Збірник «Полуднева Україна» був складовою частиною згаданої вище програми порайонних/регіональних студій, яку започаткував історик після повернення до радянської України. Лейтмотив цієї програми полягав у тому, щоб досягнути українське минуле як територіальну історію народу/нації в її порайонному/регіональному розмаїтті.

За свідченням М.Грушевського, підготовка збірника наукових праць «Полуднева Україна» планувалася на 1927 р. (згодом 1928 р.). Утім цей процес з огляду на фінансові й організаційні проблеми суттєво затягнувся та ще й ускладнювався суперництвом між провідними українськими вченими, насамперед М.Грушевським і М.Слабченком⁸. Останній за підтримки Д.Багалія та М.Яворського наприкінці 1929 р. очолив Комісію історії Полудневої (Степової) України⁹. Тому збірник, імовірно, передали до видавництва 1930 р., себто тоді, коли це видання практично вже не мало шансів уціліти у горнилі сталінських чисток і репресій.

Зазвичай вважають, що підготовлений збірник був знищений під тиском радянської цензури 1931 або 1932 рр. Однак, на підставі архівних джерел, сучасним історикам удалося практично повністю відтворити його зміст і навіть віднайти певні відомості про його можливий друк у грудні 1930 р. Так чи інакше, у цьому збірнику мали бути надруковані розвідки цілої плеяди дослідників із найрізноманітнішою фаховою належністю, як-от статті Б. та О. Варнеке, Т.Гавриленка, В.Герасименка, В.Гериновича, С.Дложевського, Є.Загоровського, К.Копержинського, І.Крип'якевича, Д.Кравцова, М.Макаренка, Я.Новицького, В.Пархоменка, Ф.Петруня, О.Покровського,

⁵ Грушевський М. Вступні замітки // *Його ж.* Історія України-Руси. – Т.1. – С.14.

⁶ Там само. – Т.1. – С.8.

⁷ Грушевський М. Історія української літератури: В 6 т., 9 кн. – Т.1. – К., 1993. – С.86.

⁸ Заруба В. Історик держави і права України академік М.Є.Слабченко (1882–1952). – Дніпропетровськ, 2004. – С.180–181.

⁹ *Його ж.* Михайло Слабченко в епістолярній та мемуарній спадщині (1882–1952). – Дніпропетровськ, 2004. – С.15–16.

Н.Полонської-Василенко, О.Рябініна-Скляревського, А.Синявського, П.Тутківського, С.Шевченка та ін.¹⁰

Окремі статті зі збірника «Полуднева Україна» побачили світ упродовж 1990–2000-х рр. Зокрема 1993 р. було надруковано розвідку І.Крип'якевича¹¹, у 1997 та 1999 рр. – дві статті О.Пархоменка¹², у 2000 р. – студію О.Рябініна-Скляревського¹³, а у 2001 р. ще дві розвідки – О.Покровського¹⁴ та В.Гериновича¹⁵. Дві останніх видала Г.Швидько¹⁶.

Статті збірника «Полуднева Україна» охоплювали майже всі періоди з історії цієї частини нашої країни. Проте виданню конче бракувало синтетичних, оглядових розвідок. Вступна стаття М.Грушевського складається з трьох блоків – організація порайонних/регіональних студій; місце Полудневої (Степової) України в українській історії; прогалини в підготовці збірника зокрема та перспективи студювання регіону загалом. Утім ці блоки поділено не зовсім виразно й часто-густо вони перетікають один в один.

Насамперед автор подає базову/установчу інформацію про організацію порайонних/регіональних досліджень, підготовку ряду збірників, зокрема оповідає про численні складнощі, негаразди та проблеми, котрі постали у процесі формування «Полудневої України», а також наводить інформацію про низку розвідок, які мали бути видрукувані у цьому збірнику. Причому він згадує про «соціологічну вартість» певних контекстів висвітлення.

В іншому текстовому блоці М.Грушевський прагне представити Полудневу Україну як терен змагання та взаємодії різних світових культур упродовж низки історичних епох у руслі порайонної/регіональної концептуалізації національної історії України. Проте автор не обмежується заувагами щодо місця й ролі української людності в колонізації та переселенні, господарському, культурному опануванні Північного Причорномор'я. Зокрема він пропонує власне тлумачення й оцінку «новоросійської» візії, котру однозначно пов'язує з політикою російщення, що її послідовно та невпинно проводив імперський уряд як на південноукраїнських землях, так й інших регіональних обширах.

Урешті останній блок вступної розвідки М.Грушевського присвячено, з одного боку, поясненню тих причини, котрі не дозволили підготувати оглядові, фундаментальні

¹⁰ Швидько Г.К. Неопубліковані праці до історії Запорозжя XVII–XVIII ст. // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Вип.1. – Запоріжжя, 1996. – С.166–171; Папакіна Т.П. З історії втрачених видань ВУАН: Збірник «Полуднева Україна» // Архіви України. – 2001. – №6. – С.24–32; Білокін С. Про видання, заборонені на стадії верстки, або тиражі яких було знищено (1920–1941) // До джерел: Зб. наук. пр. на пошану О.Купчинського з нагоди його 70-річчя: У 2 т. – Т.2. – К.; Л., 2004. – С.574–575.

¹¹ Ричка В.М., Горішиний П.А. Неопублікована стаття Івана Крип'якевича «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького» // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Т.5, вип.2. – К., 1993. – С.280–305.

¹² Ричка В. Неопублікована стаття В.О.Пархоменка із збірника «Полуднева Україна» (В.Пархоменко, Тмуторокань) // Середньовічна Україна. – К., 1997. – С.271–288; Пархоменко В. Степовики нашого півдня X–XIII вв. // Український археографічний щорічник: Нова серія. – Т.6/7, вип.3/4. – К., 1999. – С.543–549.

¹³ Рябінін-Скляревський О. Запорозькі заколоти та керуюча верства Коша XVIII ст. // Малинова Г.Л., Сапожников І.В. А.А.Рябинин-Скляревский. Материалы к биографии. – Одесса, 2000. – С.83–178.

¹⁴ Покровський О. Стислий нарис історії Рішельєвського ліцею // Південна Україна XVIII–XIX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України Запорізького державного університету. – Вип.6. – Запоріжжя, 2001. – С.275–276.

¹⁵ Геринович В. Економічна роля Чорного моря і її значення для політичної кон'юнктури Сходу Європи в другій половині XVIII сторіччя // Там само. – С.277–288.

¹⁶ Швидько Г.К. Дослідження 20-х років з історії Південної України // Там само. – С.274.

студії, а з іншого боку – містить перегляд тих проблем, що залишилися поза межами збірника «Полуднева Україна». До таких автор відносить окреслення колонізаційних і культурних взаємин у Надкавказькому та Наддунайському регіонах, археологічний огляд степу та причорноморських берегів, вивчення руху середньоазіатської людності, регулярних і спорадичних торгівельних взаємин, студювання взаємодії середземноморської й середньоазіатської цивілізацій у Причорномор'ї, а також культурних впливів Сходу та Заходу на теренах Південної України й низку ін.

Машинопис (з авторськими правками) вступної статті М.Грушевського «Степ і море в історії України», підготовленої до збірника «Полуднева Україна», зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені В.Вернадського (ф.10, спр.4485, 18 арк.)¹⁷. Наприкінці його є штамп друкарні «15 дек 1930», що, можливо, означає час прийняття тексту до складання. Розвідку М.Грушевського відтворено за її першою публікацією, здійсненою дніпропетровською дослідницею професором Г.Швидько у журналі «Український історик»¹⁸. Друкарські огріхи та пропуски слів у першодруку виправлено без застережень. До статті долучено примітки історіографічного спрямування. Посилання М.Грушевського позначено астериском (*). Збережено авторське виділення заголовними літерами окремих слів. Уточнюючі відомості наводяться у квадратних дужках.

**Доктор історичних наук, старший науковий співробітник
Інституту історії України НАНУ О.В.Ясь**

Книга, що оце випускаємо в світ, належить до серії так званих порайонних, або територіяльних збірників, запропонованої мною Державному Видавництву України восени 1924 року і прийнятої ним тоді ж до його видавничого пляну. За тодішнім моїм проектом малося на меті протягом трьох – чотирьох літ обхопити всю територію України такими збірниками, присвяченими поодиноким територіям, щоб розрухати в сім напрямі дослідчу енергію, розбиту і відтягнену іншими інтересами протягом останніх десятиліть, і звернути увагу дослідників на різні актуальні питання історичної районізації. «Вияснити для пізнання загального соціального процесу, як в даних фізично-географічних умовах», про котрі нас інформують висліди географічного обслідування, – при даних прикметах ґрунту, клімату, заводнення, комунікаційних і транспортних засобах розвивалося в різних районах заселення; які воно приймало форми і як змінювалися колонізаційні течії, які приносили впливи і зв'язки культурні. Як формувались економічні і культурні центри і ставали соціально і

¹⁷ Швидько Г. М.С.Грушевський і репресований збірник «Полуднева Україна» // Український історик. – 1991/1992. – №3/4–1/4. – С.69.

¹⁸ Грушевський М.С. Степ і море в історії України // Там само. – С.54–68. Передрук: Сохань П.С., Ульяновський В.І., Кіржаєв С.М. М.Грушевський і Academia. Ідея, змагання, діяльність. – К., 1993. – С.296–313. Нині ця стаття М.Грушевського готується до друку О.Юрковою у 50-томному академічному виданні творів історика, що має вийти цього року (т.10, кн.3).

політично-правлячими центрами. В які відносини вони ставали між собою і до інших аналогічних, сильніших чи слабших осередків сусідніх районів, і як ці відносини змінювалися в зв'язку з колонізаційними, культурними і політичними змінами. Як великі колонізаційні хвилі, що переходили через нашу Україну, захоплювали в свою орбіту той чи інший район: яку участь він сам чи його центри брали в процесі концентраційнім, в інтегруванні, збиранню до купи людности, до територіяльної і національної цілоти, скажимо – слов'янського населення України, а в якій мірі сей район виявляв тенденції центробіжні, автономні, – себто концентрувався і замикався у собі? Яку ролю відіграв він в процесах експанзії – колонізаційного поширення і політичного підбою¹⁹, так би сказати – в тенденціях імперіалістичних, і яка була його позиція в організації оборони, в процесі самоохорони території та її населення від заборчих змагань сусідів – захищення своїх прав на продукт праці від чужих імперіалістичних апетитів? Була загалом роля даного району активна чи пасивна, в яких саме періодах? Був він центром чи провінцією, в тій чи іншій добі? Які були зміни в такім його становищі і від чого се залежало?

Управління науковими установами України при Народнім Комісаріяті Освіти (Укр.Наука)²⁰ з свого боку зацікавилось сим пляном і при плануванні Наукових Установ Укр[аїнської] Академії наук внесло було до її штатів чотири районні комісії: для Києва і Правобережжя, для Лівобережжя з Слобідщиною, для Полудневої (або Степової) України і для Західної України (Галичини, Холмщини з Підляшем, Буковини і Закарпаття). Сі комісії мали дістати по одній, по двох посади наукових співробітників і деякі виробничі (науково-оперативні) кошти і зайнятися розробленням тих питань історичної районізації, що я начеркнув у своїм пляні, процитованім оце мною. Районні збірники Державного Видавництва [України] мали бути органом дослідчої праці тих сил, що мали б зібратися наоколо сих комісій. Не чекаючи призначення співробітників і визначення коштів (що сталося здебільшого тільки в році 1926) вони протягом 1925 року, авансом так би сказати, розвинули дуже інтенсивну роботу, притягли наукові сили і назначили найбільш актуальні дослідчі завдання на своїх засіданнях, що відбувалися зчаста. Утворилась фактична асоціація порайонного дослідження історії України, яка скоро вже могла похвалитися показними працями*.

¹⁹ Підкладки.

²⁰ Українське головне управління науковими установами при Народному комісаріяті освіти УСРР (скорочено Укрнаука) – орган, який здійснював адміністративне керівництво науково-дослідними установами радянської України впродовж 1924–1931 рр.

* Див. згадування в XI, XVII, XX, XXIV і XXVII тт. Записок Іст[орично]-філ[ологічного] Від[ділу] Академії (сі згадування виходили й окремо п[ід] з[аголовком]: Діяльність Історичної Секції Всеукраїнської Академії наук та зв'язаних з нею історичних Установ Академії, за роки 1926, 1927, 1928 і 1929). Див. також часопис «Україна» [Комісії порайонного розроблення історії України // Україна. – 1925. – Кн.1/2. – С.224–226; Там само. – 1926. – Кн.1. – С.166–168; 1927. – Кн.5. – С.174–183; 1928. – Кн.5. – С.181; Комісія Західної України // Там само. – 1927. – Кн.4. – С.215–217; Кн.5. – С.180–183; 1928. – Кн.5. – С.180–181; 1929. – Кн.36. – С.168–169; 1930. – Кн.41. – С.213–216; Комісія Києва і Правобічної України // Там само. – 1927. – Кн.5. – С.176–177; 1928. – Кн.5. – С.176–178; 1929. – Кн.36. – С.165–167; Комісія Лівобічної України // Там само. – 1927. – Кн.5. – С.177–178; 1928. – Кн.5. – С.178; 1929. – С.167–168; Комісія Полудневої України // Там само. – 1927. – Кн.5. – С.179–180; 1928. – Кн.5. – С.178–180; 1929. – Кн.36. – С.168].

В першу чергу вона плянувала видання збірників, присвячених Києву з його околицею і Чернигову з Північним Лівобережжям; далі в пляні стояли збірники Полудневої і Західньої України, Полудневого Лівобережжя з Слобідщиною, Правобережжя, і т. д., і після перших, так би сказати, мобілізаційних збірок – висунувши найбільш актуальні теми і зацікавивши увагу наукових кругів в сім напрямі, комісії мали організувати для своїх районів збірник за збірником, робити їх постійними (хоч би й не періодичними в календарному розумінню), і далі спеціалізувати, розбиваючи великі території, зачеркнені для перших збірників, на поменші райони для детальнішого студіювання – правобережні, скажім, розбити на збірники волинські і подільські, західнеукраїнські – на галицькі й холмсько-підляські, полудневі – на Дніпровський Низ і Донбас і т. д.

Плян був досить грандіозний, і оптимістичні перспективи розвою української науки, зазначені Президією Укр.Науки на київському пленумі її в січні 1926 року в Києві, подавали надії на його здійснення. Але, на жаль, скоро на сім оптимістичнім горизонті з'явилися різні хмари. Виявилось, що Держ[авне] Видавництво [України] не може перевести пляну наукових видань так як уклало до себе в 1924 році і мусить скорочувати, з огляду на їх дефіцитність. В тім і плян районних збірників воно не може здійснити так, як тоді плянувалось – по два збірники на рік. Не відмовилось тільки від Київського збірника, і він вийшов в 1926 р.²¹ З тяжкою бідом удавалось здійснити видання Чернігівського збірника, що вийшов в р. 1928²². Від дальшого ДВУ [Державне видавництво України] рішучо відмовилось. Тому прийшлося повідомити співробітників, котрим було роздано теми для сих збірників, що плян стає неактуальним, справа відкладається. Бо пляни збірників Полудневої і Західньої України й ін. були позначені вже в 1925 році і 1926 р. притягнені наукові сили для їх здійснення. Збірник «Полудневої або Степової України» призначався на р. 1927. Коли Держ[авне] Видавництво [України] дало йому рішучу відмову, стали випробовуватись можливості видання збірника академічного, в серії академічних видань. Але Академія тоді не платила ніяких гонорарів за праці і видавничі можливості її були дуже незначні; видання великого ілюстрованого збірника, такого, як перші порайонні, могло бути здійснено колинебудь, okazією тільки. Тому поновлювано заходи в Держ[авному] видавництві [України]. Літом 1928 р. ситуація покращала і новий голова ДВУ дав принципіальну згоду на видання збірника Полудневої України, а згодом підписано й формальний договір на видання. Тоді і наново оповіщено співробітників, що справа стає актуальною, й Історична Секція, чи властиво редакційна колегія «України», що вела фінансову сторону сих видань, просить їх можливо поспішити з закінченням колись замовлених статей. Одначе ще раз зайшли труднощі – технічного характера: не можна було підшукати паперу скількинебудь підхожого до попередніх збірників, і тільки в квітні 1930 р. можна було фактично приступити до друку.

²¹ Київ та його околиця в історії і пам'ятках / Під ред. акад. М.Грушевського. – К., 1926. – X, [2], 476 с.

²² Чернігів і північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали / Під ред. М.Грушевського. – К., 1928. – XII, 532, [4] с.

Тим часом в березні 1930 р. з ініціативи Плянової Комісії Академії Істор[ично]-філ[ологічний] Відділ признав недоцільним існування порайонних комісій, тому що діяльність академічних комісій взагалі мусить бути приладжена до хронологічних меж, котрими розграничено катедри історії України. Раніше ще, в зв'язку з сим розграниченням, на осінній сесії 1929 р. (в останніх днях листопада і в перших днях грудня) Відділ постановив закрити Комісію Полудневої України при кафедрі «Історії Українського Народу нової доби» акад[еміка] М.Грушевського і відкрити таку комісію при кафедрі акад[еміка] Слабченка²³, тепер же рішено було закрити взагалі порайонні комісії. Акад[емік] Грушевський вносив [пропозицію], аби замість закритих районних комісій, що працювали на його кафедрі, організовано загальну комісію порайонного дослідження історії України, – але сей проект відкинуто. Таким чином, зникла та науково-організаційна база, на котру мала б опиратись дальша науково-дослідча робота над історією Полудневої України, що мав метою розбудити нинішній збірник.

З другої сторони, неув'язки, через які перейшло його видання, відбилися і на його змісті. Якби знати певно час виходу збірника, мати змогу розложити роботу, хоч би на півтора – два роки, вказати тверді речінці подачі праць, – можна було б здійснити більші роботи на потрібні теми. А так, коли вчора була надія на видання, сьогодні ослабла, завтра пропала, післязавтра знову з'явилась, але непевна, – в таких умовах, не маючи змоги прийняти на себе обов'язку видати в певнім часі і оплатити замовлені праці, не можна було давати й довготермінових доручень або організувати працю над питаннями не ходовими. Се й відбилось, кажу, – особливо на першій половині збірника, де треба було в'яснити ролі степу і моря в часах передісторичних, в добі розселення і в добі феодальних відносин.

Потрібні були праці, які дали б підсумок археологічного дослідження над територією Степу і чорноморсько-азовського-кавказького побережжя, і в'яснити, що сі дослідження дали досі для в'яснення залюднення лісостепового пограниччя і степу, посування до степової зони, з одної сторони – північної колонізації, з лісових країв, з другого боку – припливів і натисків середнеазійської степової людности. Як освітлюються археологічним матеріалом культурні наверхствования в різних частях сеї території, проникання, інфільтрація з чорноморського і азовського побережжя елементів цивілізації середземноморської і переднеазійської (з малоазійського побережжя безпосередне) і обмін культурних впливів Сходу і Заходу на сухопутній степовій дорозі. В сій справі зав'язані були переговори і отримані обіцянки від дослідників, – але виповнити програму в цілості не вдалось. Одні відмовились, інші не поспіли з роботою на час. Цінні студії спеціалістів, надруковані в нинішнім збірнику, освітлюють деякі тільки частини сеї широкої і довгої перспективи. Дати начерки загальніші, очевидно, не можна протягом короткого часу; на се треба довшої, організованої і забезпеченої праці, а вищевказані обставини складання сього збірника дали можливість зібрати те, що під сю хвилю було вже готове, або майже готове лежало

²³ Див.: Заруба В. Історик держави і права України академік М.Є.Слабченко... – С.230.

на столі спеціаліста. Воно кидає цінне світло на ту чи іншу ділянку, помагає орієнтуватися в загальніших питаннях, і будемо сподіватись, пожвавить роботу над сими загальними питаннями. Кінець-кінцем збірник і не мав завдання стати компендіумом, вичерпливим підручником для всіх основних питань в минувшині Полудневої України. Його мета висунути ці питання і розбудити інтерес для їх дослідження.

Перед усім треба подбати про синтезування історичного дослідження сеї території: Степової України і Чорноморсько-Азовського Побережжя, – писали ми свого часу, характеризуючи актуальніші завдання сього дослідження. Досі ми маємо тут кілька науково-дослідчих фрагментів, слабо ув'язаних між собою і розділених величезними прогалинами. Палеоетнологічний дослід сеї території дуже не систематичний, неплановий, лишає величезні пустки. Дослід перед-античної, античної і середньовічної колонізації побережжя і прибережної зони все ще слабо ув'язаний з життям степу і передстепової зони (лісостепу). Життя степової людности досліджувалось тільки епізодично; воно не ув'язано також ні з культурою вихідних огнищ сеї степової міграції, ні з матеріалом (археологічним майже виключно), яким розпоряджаємо для культурного процесу в заселенню лісостепу і лісових країв. Життя середньовічне не ув'язане з пізнішою історією козакування, ухорництва й Січі – в сім напрямі були кинені тільки деякі натяки. Історія новішого заселення степової території і Побережжя – теж не складається в який-небудь суцільний образ. Полуднева Україна як цілість лишається неясною – так само й її економічне й культурне районування. Спеціальної уваги в нинішніх умовах заслуговує Донецький басейн, територія порогів (Дніпрель-Стана), Крим, Кавказьке Побережжя, територія Прутсько-Дунайська.

З другої сторони, надзвичайно потрібно в'яснити зв'язок колонізаційних, економічних, культурних і політичних процесів, що розвивалися на сій території, з історією Українського народу. Донедавна – та можна сказати, що й нині ще «Новоросія» і «Україна» мислилися й мисляться як поняття окремі, диспаратні²⁴, не зв'язані органічно. Процес освоєння Полудневої України слов'янською, в нинішнім вигляді – українською людністю, що тягнувся протягом тисячеліть, – понині ще не закінчився. Завдання істориків, з одного боку – в'яснити постійність, стихійну непереможність і органічність сього процесу, з другого – з'ясувати ті перешкоди, що лежали на сім шляху і часами спиняли, руйнували і завертали назад сей колонізаційний похід і не давали можливості закріпитися на Побережжю і на колонізаційних шляхах до нього. Важно вивчити зовнішню історію сеї української експанзії на полудне, висвітлити впливи сього колонізаційного походу на місцеві відносини в Степу і на Побережжю, і навпаки – в'яснити, які наслідки ся полуднева українська експансія і зміни в ній – припливи на полудне української людности і відпливи назад до

²⁴ Від лат. «disparatus» – різнорідний, несумісний. Тут – несумісні поняття.

лісостепу і лісової зони – вносили до українського життя в його колонізаційнім запіллю, в лісостепі і в лісовій зоні.

Хронологічно, в культурно-історичнім аспекті і в аспекті ув'язки сеї території з українським життям, історію нашого Степу і морського побережжя можна поділити на такі періоди: часи палеонтологічні, до стріч місцевого життя з історичними народами Середземного моря і Малої Азії. Період античний – від тих стріч і зав'язків постійних факторій і до початку візантійської доби. Часи панування кочовницьких орд в Степах, а і на Кримськім півострові і на побережжю Візантії. Доба козацька – від кінця XV в. і до кінця XVIII в. Доба нового заселення, що починається з ліквідації Запоріжжя і Кримської Орди. З становища українського історика незвичайно важно висвітлити, як в сих періодах в залежності від більше й менше сприятливих зовнішніх кон'юктур різними способами укладається значіння Степу і Моря в історії українського життя.

Ясно, що серед місцевої людности в дуже ранніх уже часах, як тільки виробилися погоня за кращими знаряддями техніки і за пишнішими чужоземними окрасами, – то значить уже в кам'яній культурі, мусів початися потяг до тих країв, звідки можна було діставати ті чужоземні річі, а з тим – зродилися й мандрівки в полудневім напрямі, річними дорогами. Коли приймати, за всякими історично-культурними й лінгвістичними вказівками, старші оселі праслов'янські в басейні горішнього Дніпра, то й сі мандрівки на полудне мусимо собі уявити головню річною системою Дніпра, побічно тільки системою Дону (як на Заході – системою Висли). Коли початки останнього східнеслов'янського розселення в степовій зоні ми можемо історично констатувати в IV віці нашої ери, се зовсім не значить, що в попередніх часах не було подібних проб розселення, може в менших розмірах, в менших масах, яким се більш і менш удавалось – одні доходили на полудне близче, інші дальше, захоплювали більші чи менші території і держалися тут певний час. Те, що ми бачили пізніш, в історичних часах, коли сим колонізаційнім потокам часом удавалось докотитися до моря, а частіш вони застрявали де-небудь в степу або навіть в лісостепу, і протримавшись тут якийсь час, збагативши свою культуру ближчими зв'язками з культурними шляхами і огнищами, мусіли хоч-не-хоч, здавати свої позиції і відступати в бідніші, але краще захищені північні лісові і мочарові сховки, – мусіло се діятись нераз і в ранішніх часах. Нема ніяких підстав не припустити сього, не рахуватись з такими флюктуаціями²⁵, припливами й відпливами праслов'янської людности в лісостепі і в степовій зоні. А поруч таких масових рухів мусимо рахуватись з періодичними торговельними екскурсіями, з караванами мінял і купців і майстрів, що йшли не тільки з полудня в ліси по сировину, але і з північних країв до степових і морських торжищ по крам, по кращу зброю, по металъ, а перед тим – по краці роди каменя, по ріжні прикраси. Арістей в VII в., описав нам караванні подорожі з чорноморських факторій в глибину Середньої Азії, і тільки в X в. нашої ери, через півтори тисячі з верхом літ, маємо картину купецько-вояцького каравану з лісових городів до чорноморських. Але ми маємо всяке право перекинути такі каравани

²⁵ Змінами, коливаннями.

назад, до часів Арістея, а може навіть і далі. Тільки в формах слабших, не так організованих, на меншу віддаль, в менших масах. Бо держава Ігоря все-таки продукт дуже високої соціальної еволюції, до котрої в часах Арістея лісові племена, мабуть, не сягали. Але треба тямити, що між походом такого воєнно-купецького каравана і завоюванням, між збором данини і стратегічною обсадою догідних позицій, між нею і мандрівкою – переселенням на постійне життя, віддалення не так великі. Тому то не маючи виразних історичних посвідок – аж до IV віку нашої ери, ми й повинні питатись: чи не дають факти археологічні, філологічні і всякі інші – вказівок в сім напрямі?

Розуміється, лекше слідити за прониканням оазів вищерозвинених культур Моря і Степу між нижчі, відсталі культури Лісу і Лісостепу, бо вони кидаються в очі яскраво, тим часом як похорони відсталих часто можуть відзначатися тільки бідністю, блідістю, невиразністю. Але дослідник повинен усвідомити собі, що для вияснення історичного процесу сі бліді, невиразні властиво цікавіші від багатих і яскравих, тому що ті бліді і бідні ілюструють розселення, рухи тубільців, людей прийдешности, а вияви їх активності і проста їх присутність нас інтересують більше, ніж факти наступу на них вищої цивілізації і нею озброєних племен – хоч і сей процес дуже цікавий й історично-вартний. Тоді обгострене око і увага дослідника може помітити щось реальне, конкретне і в тих бідних і невиразних, і се збагатить нашу історію матеріалом незмінно цінним.

Кілька літ тому проф. Федоровський²⁶ дав дуже інтересний підсумок фактів, що свідчать про розроблення мідяних покладів на території долішнього Дніпра і Дону і вироблення на місцях ріжного мідяного знаряддя в часах мідяної культури. Розвідка акад[еміка] Тутківського²⁷ в нинішній збірці, торкаючися питання палеолітичного заселення Степу, висуває питання, звідки добувала матеріал для кам'яного знаряддя людність сеї території в добі палеоліту і неоліту? Чи розробляли місцеві поклади кристалічних порід? де саме? в яких часах?

Проблеми інтересні, що справді пильно вимагають відповіді.

Незвичайно важно знати, що давала ся територія культурному запотрібуванню людности від найдавніших часів, в ріжних епохах і в ріжних обставинах? Хто використовував сі природні богацтва, людність місцева чи прихоща? звідки прихоща, з морського побережа, з культурного фронту чи з колонізаційного і культурного заплілля, з країв Лісостепу і Лісу?

Сі питання обгострюють проблему, так би сказати, проблему археологічної мікрології. Тим часом як статті проф. С.Дложевського²⁸ і Б.Варнеке²⁹ висувають і освітлюють ріжні питання з історії зміни культур на морським побережу,

²⁶ Олександр Семенович Федоровський (1885–1939 рр.) – український геолог і палеонтолог, автор низки праць з археології й геології Слобожанщини, Кубані та Донецького басейну.

²⁷ Павло Аполлонович Тутківський (1858–1930 рр.) – український геолог і географ, автор численних студій, присвячених Волині й Поділля, а також праць про фізико-географічне районування України.

²⁸ Сергій Степанович Дложевський (1889–1930 рр.) – український історик та археолог, автор низки праць з античної археології й епіграфіки.

²⁹ Борис Васильович Варнеке (1874–1944 рр.) – історик і мистецтвознавець, автор праць з історії театру.

проф. Макаренко³⁰ підіймає голос за підвищення уваги до побутової старини, що виступає в степових похоронах, а не притягає до себе уваги археологів, що цікавляться виробами мистецькими, юбілерськими і зневажають більше скромні вироби місцевого майстерства, місцевого виробу, не раз далеко цікавіші для історії місцевого життя, ніж привозні предмети античного мистецтва. Се завваження треба поширити на різні ділянки археологічного досліду для вияснення місцевого промислу і його взаємовідносин з сухопутним і морським імпортном.

Морським факторіям присвячено кілька розвідок, але питання безпосереднього стику старої Русі з морем підходить в сім збірнику стаття проф. Пархоменка³¹ про Тмуторокань.

Взагалі статті, самі по собі дуже цінні, разом не складаються на суцільніший образ ролі Степу і Моря в еволюції тутешнього життя людности в давніших часах, навіть не дають глибших показових розрізів в товщі сього життя так, як нам було бажано. Почасти се сталося тому, що з програми випали з причин, з'ясованих вище, кілька тем, що давали важні сполучні ланки в системі визначених тем. Почасти тому, що нерв досліду в сій сфері помітно ослаб в останніх десятиліттях і, видимо, не можна так легко змобілізувати й підсумувати наявний матеріал, бо він дуже розсипаний, диспаратний і вимагає для своєї ув'язки багато спеціальної роботи. Студії, тут подані, дуже цінно ілюструють його стан на різних ділянках. Я можу додати до них тільки якнайгарячіші побажання, щоб праця на сім полі можливо поживилась, інтенсифікувалась і повніше заповняла різні ділянки досліду Полудневої України в сих старших часах – в добі передісторичній, античній і візантійській.

В сім в високій мірі заінтересована й світова наука, для котрої Полуднева Україна являється незвичайно цікавою ареною стрічі й боротьби світових культур, і джерелом, звідки виходили різні пертурбації Середземноморського і західного життя – наступ Готів, Гунів, Аварів, Болгарів, Мад'ярів. Увага західних дослідників завсіди з особливою пильністю слідила за поступами в досліді сих країв, і тепер очі великих наукових організацій Європи й Америки звернені в сей бік. А ще більше потрібен сей дослід для висвітлення історичного процесу нашого. Бо в нім потяг до великих степових транзитних шляхів, на котрих ішов, протягом тисяч літ обмін культурних вартостей Полудневої Європи і взагалі Середземних країв з краями азійськими, і до побережних морських торжищ і до культурних осередків, які виникали на устях великих рік чорноморського басейна, і до тутешніх культурних політичних формацій, – відогравав аж надто велику роллю. Не тільки в часах Йордана, Страбона, Геродота і Арістея, але, безсумнівно – і в значно раніших!

Історія майже нічого не сказала нам про них. Вона взагалі дуже мало говорить, навіть і в пізніших часах, про сі великі напруження, про маси енергії, праці і крові, вложені в сі змагання нашої людности, до сих полудневих

³⁰ Микола Омелянович Макаренко (1877–1938 рр.) – український археолог і мистецтвознавець, директор Музею мистецтв ВУАН (1920–1925 рр.).

³¹ Володимир Олександрович Пархоменко (1880–1942 рр.) – історик-медієвіст, автор студій із церковної історії та середньовічної Русі.

шляхів і торговищ, про радісні тріумфи і гіркі кризи й катастрофи в сих досягненнях. Але факти фольклорні, н[а]пр[иклад], яскраво відбили те захоплення, яке викликало в наших предків великі ріки («Дунай»), полуднева природа, сади, виногради, пшеничні ниви, безкраї степові простори і море, коли їм удалось добитись до них. І ті культурні запозичення, що були зроблені ними тут в раніших віках нашої ери, в стрічах і в спільнім пожиттю з романізованою людиною Подунав'я. Я звернув на се увагу в своїй історії української літератури (в т. I)³². В історичних часах ми можемо слідити, хоч би в загальніших рисах за кількома такими моментами української експансії – присунення чи до самого моря, чи, принаймні до великих степових доріг і торговельних станцій на них (в тім роді, як були колись Олеше), розселення в степових просторах і боротьби з усякими перешкодами – з конкурентами, що старались її викурити, і особливо з навалою кочовників.

Бачимо антів – їх боротьбу Готами, Гунами, Болгарами, Аварами, Східними Турками, і різні політичні маневри в відносинах з Готами або Хозарськими ордами.

Похід азійських орд, почавши від Мадярів і кінчаючи Половцями, сильно розбив досягнення сього кількавікового дуже енергійного пожиття: понищив хліборобську сільську колонізацію, перервав караванну комунікацію, частину людности змусив тікати на північ, решту приневолив замкнутися в оборонних містах, шукаючи різних способів симбіозу з кочовниками.

Але не переставали зусилля пробитись до моря і відновити транспорт, комунікацію в степовій зоні. Тмуторокань – одно з таких досягнень, переховане нашою традицією; без сумніву, було їх більше, таких же ефемерних, а може й ще ефемерніших. Святослав, руйнуючи хозарські города, збирається перенести центр ваги своєї держави на Дунай. Ізгої товчуться в різних торговищах дніпрянських і дунайських. Ярослав Галицький «суди рядить до Дунаю».

Кінець-кінцем монгольський наступ покриває всі сі досягнення і зусилля; але користуючи з моментів ослаблення Татарських орд місцева людність – верхи і низи, бояре і ухадники не залишають проб поновити стару експансію. Відомі нам успіхи на сім полі в часах Витовта; традиція про нього, очевидно, покрила зусилля і досягнення різних часів. З другої половини XV в. починається козацький похід в степ: козакування, ухадництво, осідання, будова більш постійних «січей» і городків, засвоювання торговельних шляхів, перевозів, митниць торгівлі і, нарешті, – розвій в широких розмірах сільсько-господарської культури. Сей процес, хоч не досить висвітлений, все-таки краще засвідчений документальним матеріалом і тому нам більш ясний, кидає яскраве світло і на попередне.

Безсумнівно, в методах сього козацького засвоєння степу, що неминуче пробилось би до моря, коли б не перебили дороги конкуренти, що сидячи в лісовім запіллі, краще організувались і узброїлись, ніж ся маса, що без ліку розпорошувала свої сили і матеріяльні засоби в боротьбі з кочовниками, поки його догризла, – повторялися з деякими змінами практики і методи старших часів, тільки в інших зверхніх формах, з ріжними відмінами. Давно вже вказано

³² Див.: *Грушевський М.* Історія української літератури. – Т.1. – С.83–87.

було, що ті різні бродники, берладники, «галицькі вигонці» XII–XIII віків були попередниками козацькими в їх ухадництві і добичництві, в їх приспособлюванню до обставин бурхливого і небезпечного степового життя. В підходах й методах українського ухадництва XV–XVI вв., котрими воно опанувало спочатку спустошену Татарами лісостепову зону, а далі стало заглублюватись і в степи, безсумнівно відживали і продовжувалися тактичні способи тої самої степової людности, що була вигнана тутешніми бурями на північ і північний захід в XII–XIII вв., і як тільки обставини скільки-небудь сприятливо склалися, не переставала практикувати виходи на степові промисли як підсобне джерело прожитку.

З другого боку, приглядаючись до того, що діялось в лісостепу в XV–XVII вв.: до пересувань людности в зв'язку з обостренням татарських нападів і спустошень – утечі із сіл під охорону городів («замків»), руїни городів, відпливу людности за межі лісостепу, нового розташування її тут, між староосілими, до викликаної тим конкуренції праці і підвищення вимог привілейованих землевласників до робочої людности, до всім тим обострених мандрівок її на степові уходи, проб постійного оселення на «вольних землях» і до соціально-економічних змін на нових займанщинах і в запілля, викликаних сими пересуваннями, ми розуміємо взагалі, що означали ці періодичні переходи людности з степу до лісу і навпаки. Кілька їх зафіксувала історія на протязі тих двох – трьох тисячоліть, що входять в круг її відомостей, і ми можемо зміркувати, як дорого коштували ці пересування, яких втрат і жертв в економічних засобах в праці і в «віках чоловічих» вимагав сей одвічний потяг на полудне, до моря, до сонця, на великі світові шляхи, на вільні степові простори, що бували такі грізні в часах кочової навали, і такі невимовно привабні в часах затишшя.

Ак[адемiк] Тутківський в своїй статті, вміщеній у нас («Первісне громадянство»): «Причини [так званих] «наступів азійських варварів» на Европу»³³, пояснив чисто фізичні причини сих періодичних міграцій скотарських кочових племен на Захід, для яких наш степ був єдиним шляхом, що не якісь руїнні інстинкти, не пожадливість здобичі, а кліматичні зміни, що викликали посухи на пастівнях середньої і передньої Азії, викликали ці наступи. Досі се здавалось як одне велике історичне нещастя східноєвропейської культури і економіки – отсі пересуви кочової людности, що руйнували сільсько-господарську колонізацію, підривали міське життя, торгівлю, комунікацію. А східне слов'янство, спеціально Український нарід покладав се за великий подвиг і заслугу перед людською цивілізацією, що се він на собі виносив львину долю боротьби з сею азійською навалою, і його протиставлення нейтралізували рухову, руїнну силу сих кочових орд, так що вони або навіки застрягали в наших степах, або значно ослаблені, одомашнені, окультурені пересувалися далі на захід, в долішні або середні дунайські степи Балканів і Угорщини.

³³ Тутківський П. Причини так званих «наступів азійських народів» на Европу // Первісне громадянство та його пережитки на Україні. Примітивна культура та її пережитки на Україні. Соціально преісторія. Народня творчість та її соціологічні підстави: Науковий щорічник / За ред. К.Грушевської: 1926. – Вип.3. – К., 1927. – С.3–29.

Новішими часами наступили деякі рефлексії в оцінках цього явища. Їх висуває стаття проф. Пархоменка в нинішній збірці – на жаль в дуже стислій формі. «Степ не був лише ворогом Руси-України, нещастям нашої історії, не був лише руїницьким, він мусів дещо дати і позитивного в загальну скарбницю України як передатчик культурних впливів Кавказу та Сходу. Повного одриву степу від України не було і не могло бути» (с.94). Ідею одвічної, непримиренної боротьби з Степом не можна вважати загальним голосом Київської Руси, треба рахуватися з нею, як голос[ом] певних політичних і династичних кругів, бо ж поруч династій, які висувають сю ідею невгавучої боротьби, бачимо і такі, що спираються на степовиків. Бачимо й слов'янську українську людність в симбіозі з ними. Все се дійсно мусить братись на увагу.

Належить розділяти аспекти Степу як території руїнних орд і Степу як системи комунікаційних ліній, торговельних шляхів, де часом рух гальмувався натиском й усобицями кочовиків, але часом з подвоєною силою оживав, знаходячи опіку і протекторат у ватажків сих самих кочовників, з мотивів фіскальних і політичних.

Не вдаючись в крайности, які доводилось помічати останніми часами, – коли кочовники видавалися за учителів Руси в металургії і в ріжній іншій давно і добре знайомій їй техніці, – належить брати під увагу і їх роллю передатчиків, хоч би й пасивних, коли кочовий потік дійсно забирив з собою і прибивав до наших берегів культурні форми і технічні сили дальших країв, далеких культур.

В нашій збірнику праця проф. Петруня³⁴ в стараннім і багатім змістом підсумку відомостей про зверхні політичні зміни в Степу протягом XIII–XIV століття добре малює ці зміни періодів бурі і затишку, коли оживало життя, транспорт, торгівля. Стаття проф. Загоровського³⁵ відсвіжує і збагачує наші відомості про ті італійські торговища, що між іншими пускали в рух ці торговельні зносини, з свого боку старались утримати і забезпечити без перерв комунікаційні зв'язки, за поміччю дипломатичних переговорів, ріжних оплат і контрибуцій, посилали сими степовими дорогами свої вироби і притягали не тільки сировину, але й продукти техніки й мистецтва з інших країв – головно східних, почасті й північних.

Належить бажати подібних ревізій і доповнень старших праць щодо слов'янського розселення в степовій зоні і на побережжю, його опірних міських пунктів і степових останків, після колонізаційної бурі VIII–X віків, форм симбіозу слов'янської колонізації з степовими ордами і з іншими чужоплеменними елементами, культурних впливів на кочовників і культурних течій серед них. Бажані можливо повні підсумки нинішніх відомостей про систему степових торговельних доріг, предмети торгу, обміну Заходу зі Сходом в Степу і на Побережжю – його баянс, таки би сказати, не кількісний, розуміється, а якісний.

³⁴ Федір Євстафійович Петрунь (1894–1963 рр.) – український географ та історик, автор студій з історії й географії Північного Причорномор'я, а також праць, присвячених географічному районуванню.

³⁵ Євген Олександрович Загоровський (1885–1938 рр.) – історик і бібліограф, автор праць з історії Південної України XVIII–XIX ст.

Не освітлені спеціально і вимагають ближчої уваги в дальшому – дуже інтересні і важні колонізаційні і культурні взаємовідносини в двох протилежних кутах сей просторої території: прикавказьким і придунайським: стики слов'янської людности з останками іранськими (альянськими) й кавказькими на Сході, з романською людністю на Заході, асиміляційні процеси, культурні запозичення, їх відбиття в мові й фольклорі і т. д.

Похід в степи XV–XVI в., розвій козацького ухадництва і добичництва не представлені в сій збірці; в сім особливо гострої потреби може й не відчувається, бо єсть праці доволі свіжі і неперестарілі, але ревізія і деталізація дотеперішніх оглядів була б же таки дуже пожадана. Праця проф. Крип'якевича в сім томі дає баянс сього процесу засвоєння північної частини Степу в момент апогея Козаччини – за часи Хмельниччини. Було б цікаво доповнити сей образ начерком запорізької господарки в часах і перед першою руїною Січі. Студія Д.Є.Кравцова³⁶, присвячена спеціально одному цікавому епізоду – пробі Москви використати досягнення козацького опановання Степу, зроблені ними протягом століття і, так би сказати, на шиях Січовиків в'їхати до Криму. Пізніша боротьба царського уряду з Козаччиною за пановання над Степом не освітлена в збірнику. Студія О.О.Рябініна-Скляревського³⁷ дає підсумки економічної еволюції і внутрішніх відносин, диференціації і розшарування запорізької людности. Її доповнюють студії В.Грекова³⁸, надруковані в «Працях Істор[ичної] Секції» кн. V і VI (Записки Іст[орично]-Філ[ологічного] Від[ділу], кн. 24 і 27)³⁹, про повстання Запорізької сіроми. Останніми часами на внутрішні відносини Запоріжжя звертано пильну увагу, і незвичайно інтересний соціально-економічний процес, що розвивався з розвитком осілої колонізації і сільського господарства в межах «Вільностей Війська Запорізького», починає вирисовуватись все яскравіше. Без сумніву, з тим, як акти Січового архіву, що тепер описуються детально, будуть простудійовані і в головнішій видані, сі останні фази козацького ухадництва і займанщини стануть перед нами з усею своєю незрівнянною соціологічною вартістю. На рахунок комісії Полудневої України можна записати, що вона внесла показну долю в розбудження інтересу і освітлення розвою сього процесу і експлуатації його досягнень російським урядом.

Сю останню сторону освітлюють тепер статті Н.Д.Полонської-Василєнкової, С.Ф.Шевченка, Т.М.Гавриленка⁴⁰. Історія боротьби російського уряду з Січею за запорізьку територію була одною з улюблених тем української

³⁶ Дмитро Овсійович Кравцов (1898–1982 рр.) – український історик, учень М.Грушевського, студіював історію Запорозької Січі за часів повстання під проводом Б.Хмельницького.

³⁷ Олександр Олександрович Рябінін-Скляревський (1878–1942 рр.) – український історик та архівіст, автор праць з історії Запорозької та Задунайської Січей.

³⁸ Василь Олексійович Греков (1870 – після 1934 рр.) – український історик й архівіст, автор студій з історії запорізького козацтва.

³⁹ У тексті М.Грушевського вказано невірні вихідні дані розвідок В.Грекова (див.: *Греков В. Бунт Сіроми на Запоріжжі 1768 р.* // Записки історично-філологічного відділу ВУАН. – Кн.11. – К., 1927. – С.209–241; *Його ж.* Запорізький Кіш та Коліївщина // Україна. – Кн.4. – К., 1928. – С.14–20).

⁴⁰ Тодор Матвійович Гавриленко (1899–1939 рр.) – український історик й етнограф, учень М.Грушевського, студіював історію первісного суспільства.

історіографії за останні десятиліття царського режиму, освітлювалася низкою студій, друкувалася в «Киев[скої] Старине», «Чтениях Общ[ества] Нестора-[летописца]», «Одеських Записках» і т.ін. Безсумнівно її варто було б тепер наново переглянути, з усею сумою нових відомостей про економіку і економічну політику тої доби. В нинішній збірці праці проф. Гериновича⁴¹ кладуть особливий натиск на сі зв'язки економічних аспектів і кон'юктур з політичними орієнтаціями і акціями – конкуренцією Росії й Польщі, Австрії й Росії, Франції й Англії, балтійської й чорноморської торгівлі, Суеця і Багдада. Плани полудневої російської експансії, освітлені в студії Д.Кравцова для кінця XVII в., знаходять дальше своє вияснення в студіях проф. В.Гериновича, С.Ф.Шевченка, О.Б.Варнеке⁴², А.С.Синявського⁴³ (про менонітів). Вони показують ті політичні моменти, які гальмували стихійний похід українських мас на полудень, ті сили, які вривалися в сей історичний процес – опанування Степу і Моря Українським Народом, нейтралізували народну експансію, ставили різні перепони на її шляхах, творили різні обмеження вільній колонізації своїми військовими оселями, впроваджували сторонні етнічні елементи.

Наслідком сих втручань і гальмувань було се, що українська стихія, вивравши фактично степові простори з-під руйнних впливів останніх кочових орд під сільсько-господарську і промислову колонізацію, не могла остаточно опанувати сі простори і стати міцною ногою на морським побережжю. Незважаючи на те, що колонізаційна маса і Новоросії, і Криму, і Донецького басейну, і Кавказького побережжя при всіх змінах зовнішніх режимів і форм зіставались переважно українською, все таки штучно утворена заходами російського уряду культурна і національна мозаїка настільки затемнила сей основний колонізаційний і організаційний процес, що в уявленні всяких дальших і навіть ближших обсерваторів «Новоросія», як я зазначав вище, стала якоюсь цілком відмінною і новою формацією, майже нічим не зв'язаною з українським історичним процесом, створеним виключно «мановеніями» російських самодержців та їх помічників.

Міста сеї Новоросії – керівні позиції, до котрих віками добивалась українська людність, дістали чужоплеменний склад і тим часом як урядові заборони позбавляли українську людність можливостей розвивати свою національну культуру, організувати школу, пресу, літературу, театр, мистецтво, – вся ся новоросійська мозаїка покривалася однобарвною русифікацією.

Сей русифікаційний процес в політиці, в культурі і в громадським життю, і тяжкі зусилля українських елементів, положені на те, щоб пробитися через сі русифікаційні заслони – сотворити можливості для культурно-національного, а далі й політичного самоозначення, освітлюються в

⁴¹ Володимир Олександрович Геринович (1883–1949 рр.) – український географ та історик, автор праць з економічної й фізичної географії України та Східної Європи.

⁴² Олександр Борисович Варнеке (1904–?) – історик, син Б.В.Варнеке, автор студій з історії залізничного транспорту в Україні.

⁴³ Антін Степанович Синявський (1866–1951 рр.) – український історик і географ, автор праць з історії та географії України, а також студій, присвячених економічному районуванню України.

статтях К.О.Копержинського⁴⁴, В.Герасименка⁴⁵, О.Покровського⁴⁶. Більше того було подано в інших виданнях Історичної Секції – в «Україні» і «За сто літ» – такі статті О.О.Рябініна-Скляревського, А.С.Синявського, С.М.Єгунової-Щербини⁴⁷ про Одеську громаду⁴⁸, про херсонський гурток і їх провідників: Л.О.Смоленського⁴⁹, М.Ф.Комарова й ін.; Н.А.Бракер⁵⁰ про українських діячів Єлизавета (Зінов'ївська)⁵¹ і т. ін. Але без сумніву, в сім напрямі – історії полуднево-українських міст як культурних і економічних баз і осередків революційного і національного українського руху – мусить бути поведена ще інтенсивніша робота.

Нарешті, остання серія статей присвячена переходові від пережитків старого побуту до нового соціалістичного будівництва. Стаття Я.П.Новицького⁵², ветерана етнографічного й історичного обслідування Запоріжжя, що збирає традиції славної Хортиці, де він прожив протягом 40 літ, започадило визбируючи останки старої традиції, і Т.М.Гавриленка, що дав підсумки екскурсійних обслідувань Великого Лугу, що переводилося заходами Комісії Полудневої України, Культурно-Історичної Комісії, Комісії Історичної Пісенності і Кабінету Примітивної Культури в рр. 1925–1930⁵³, ув'язавши їх з старою фольклорною й історичною літературою, малюють пережитки старого ухорництва в оточенні новішого побуту, місцеві традиції про старе запорізьке життя і пізніші «новоросійські» наверхування на нім. Студії А.С.Синявського малюють нове соціалістичне будівництво Дніпрельстану, викликані ним зрушення і перспективи. Сей момент викликав величезну літературу – нинішній збірник додає до нього свою пайку.

Такі головніші проблеми досліду порушені в сій збірці. Повторяю вже сказане вище: метою своєю сі порайонні збірники не ставили і не ставлять всебічного образу даної території, тільки висунення найбільш актуальних проблем,

⁴⁴ Костянтин Олександрович Копержинський (1894–1953 рр.) – український літературознавець і фольклорист, автор низки студій з історії вітчизняної літератури.

⁴⁵ Володимир Якович Герасименко (1895–1984 рр.) – український літературознавець, автор низки праць із фольклористики, етнографії та історії журналістики.

⁴⁶ Олександр Іванович Покровський (1873–1942 рр.) – історик церкви, богослов, учасник обновленського церковного руху.

⁴⁷ Софія Миколаївна Єгунова-Щербина (? – після 1928 р.) – український педагог, громадсько-культурна діячка, мемуаристка. Від 1870-х рр. – член Одеської громади.

⁴⁸ *Єгунова-Щербина С.* Одеська громада кінця 1870-х років: Спомини // За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початку XX століття. – Кн.2. – К., 1928. – С.189–199.

⁴⁹ Спомини С.Єгунової-Щербини про Л.Смоленського зберігаються в Інституті рукопису НБУВ (ф.10, спр.17332, 22 арк.).

⁵⁰ Наталія Аркадіївна Бракер (1854–1933 рр.) – український педагог, мистецтвознавець і мемуаристка.

⁵¹ Див., напр.: *Бракер Н.* Володимир Амвросійович Менциц (1836–1916) // За сто літ... – Кн.4. – К., 1929. – С.196–200; *Ї ж.* Володимир Миколайович Ястребов (До тридцятих роковин смерті) // Україна. – 1929. – Кн.33. – С.80–91.

⁵² Яків Павлович Новицький (1847–1925 рр.) – український історик, етнограф.

⁵³ Про інституції ВУАН, пов'язані з М.Грушевським, див. докл.: *Юркова О.* Діяльність науково-дослідної кафедри історії України М.С.Грушевського (1924–1930 рр.). – К., 1999. – 433 с.

позначення дослідчого пляну, розбудження інтересу до занедбаних наукою прогалин. Збірка ся – як і інші збірники сеї серії, мала своїм завданням послужити вступом до такого всебічного обслідування сеї величезної території, з її правіковою історією і незвичайно складними умовами побуту, соціально-політичного життя і культури. Через те, що підготовка її протяглася так довго, дещо з матеріялу, зібраного в перших починах підготовки, розпоршилось по інших виданнях, як се було почасті вище зазначено, – бо не можна його було тримати від років 1925–[192]6 в редакційнім портфелі. Натомість дещо й не вмістилося в рамцях сеї збірки, хоч обсяг її значно побільшився в порівнянню з попередніми, – вони появляться в інших виданнях.

Технічна редакція збірника переводилася науковим співробітником Комісії Полудневої України Т.М.Гавриленком.

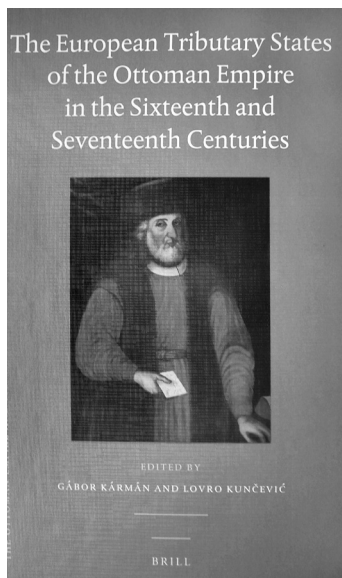
14 грудня 1930 р.

In M.Hrushevs'kyi's work author analyzed the role and significance of the steppe and sea as a geographical, climatic and natural underlying reason of territorial ("district-by-district") history of Ukraine in the light of varied transformations: social, political, ethno cultural, demographic, economical, transport, colonialist, communicational etc. The article put forward and substantiated the thesis about urgent need of "Novorossiya" construct dismantling and rupture of "novorossia" conceptualization on the South Ukraine from the view of Ukrainian historiography of second half of 1920 – early 1930th. Also considered the prehistory and metamorphoses in the formation of the destroyed district-by-district collection "South Ukraine"

Keywords: South Ukraine, Novorossiya, Russification, regional history, Ukrainian historiography, regional collections.

РЕЦЕНЗІЇ Й ОГЛЯДИ

**THE EUROPEAN TRIBUTARY STATES
OF THE OTTOMAN EMPIRE IN THE
SIXTEENTH AND SEVENTEENTH CENTURIES /
ED. G. KÁRMÁN, L. KUNČEVIĆ. – LEIDEN; BOSTON:
BRILL, 2013. – 449 P.**

**ЄВРОПЕЙСЬКІ ДЕРЖАВИ-ДАННИКИ ОСМАНСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
У XVI–XVII СТ. / ЗА РЕД. Г.КАРМАНА, Л.КУНЧЕВИЧА. –
ЛЕЙДЕН; БОСТОН: БРІЛЛ, 2013. – 449 С.**

Публікація збірника статей із такою назвою стала результатом конференції, яка відбулася 22–23 травня 2009 р. в Дубровнику (Хорватія). У центрі уваги дослідників перебував правовий статус «держав-данників» – Молдавії, Валахії, Трансильванії, Республіки Рагуза, козацької України та Кримського ханства, їхні відносини з Османською імперією.

Організатори конференції намагалися не тільки застосувати порівняльний підхід до вивчення «держав-данників» («tributary states»), але також підкреслили необхідність ревізії історіографічної традиції. Як заявлено у вступі, у фокусі національних історіографій – історія окремих держав як «закритих утворень» («closed units»), що призводить до викривленої інтерпретації явищ та процесів, котрі мали місце в ранній новий час. Традиційне для національних історіографій бачення свого випадку як унікального часто призводить до неправильного розуміння ставлення імперського центру та відповідей із периферії («Ottoman attitudes and local responses»). Відповідно, збірка мала сприяти ревізії підходів, а саме вийти за межі національної історіографії, показати типологічну близькість у відносинах Порти з «державами-данниками» та пояснити причини відмінностей. Укладачі вписують його в контекст переосмислення історії Османської імперії як складного утворення й розуміння внутрішньої логіки імперського будівництва. Зміна перспективи з «османського іга» на «Pax Ottomanica» та більша увага до взаємовідносин імперської й місцевої перспектив сприяє кращому розумінню багатьох нюансів історії цього регіону.

Збірка складається з чотирьох розділів (доповіді з історії економічних відносин між «державами-данниками» та Османською імперією до її складу

включено не було). У першому розділі розглянуто правові основи відносин між Портою та її європейськими васалами. Це статті Віорела Панаїте (Viorel Panaite) «Правовий і політичний статус Валахії й Молдавії щодо Османської Порти»; Наталії Круліковської (Natalia Królikowska) «Суверенітет та підпорядкування у кримсько-османських відносинах у XVI–XVIII ст.»; Терез Оборні (Teréz Oborni) «Між Віднем і Константинополем: нотатки щодо юридичного статусу князівства Трансильванія»; Ловро Кунчевича (Lovro Kunčević) «Дволикий суверенітет: міжнародний статус Республіки Рагуза в ранній новий час»; Віктора Остапчука (Victor Ostarčuk) «Козацька Україна в межах та за межами османської орбіти в 1648–1681 рр.». Другий розділ присвячено дипломатичним відносинам між Портою й «державами-данниками». Бачимо тут статті Ґабора Кармана (Gábor Kármán) «Суверенітет і репрезентації: держави-данники в дипломатичній системі Османської імперії XVII ст.»; Весни Міович (Vesna Miović) «Дипломатичні відносини між Османською імперією та Республікою Дубровник»; Раду Пеуна (Radu Rău) «Внутрішні вороги: мережі впливу й збройні повстання проти османського володарювання (Молдавія та Валахія у XVI–XVII ст.)». У третьому розділі досліджується військове співробітництво «держав-данників» з османцями. Тут розміщено статті Овідіу Крістя (Ovidiu Cristea) «Друг мого друга і ворог мого ворога: румунська участь в османських кампаніях»; Марії Іваніч (Mária Ivanics) «Військове співробітництво Кримського ханства з Османською імперією у XVI–XVII ст.»; Яноша Сабо (János Szabó) «Блискуча ізоляція? Військове співробітництво князівства Трансильванія з Османською імперією в 1571–1688 рр. у дзеркалі дилем угорської історіографії»; Домаґоя Мадуніча (Domagoj Madunić) «Система оборони Республіки Рагуза (1580–1620 рр.)».

В останній, четвертій, частині збірки вміщено дві статті, які фактично виконують функцію загальних висновків. Шандор Папп (Sandor Papp) у дослідженні «Система автономних мусульманських і християнських громад, церков та держав в Османській імперії» зробив спробу систематизації відносин імперського центру з автономними утвореннями. На його думку, попри прагнення Порти до централізації та уніфікації управління, Османську імперію радше можна охарактеризувати як «конгломерат» адміністративно-територіальних одиниць із різним статусом. Автор вважає, що незнання його угорськими колегами османської історії та мусульманського права привело багатьох до помилкового твердження про нібито «майже незалежну» Трансильванію. Тому Ш.Папп ретельно аналізує термінологію та структуру документів, що виходили з султанської канцелярії й регулювали відносини Порти з залежними державами або громадами. Історик застосував порівняльний підхід, зіставляючи мусульманські та немусульманські автономні утворення, оскільки, на його думку, їх статус базувався на різних правових та історичних джерелах. Ш.Папп доводить, що Портою у своїй політиці здебільшого керувалася поточними інтересами, звертаючись до різноманітних практик і нехтуючи за потреби принципом централізованого управління. Стаття Даріуша Колодзейчика (Dariusz Kołodziejczyk) «Що всередині, а що ззовні? Держави-данники в османській політиці» має дещо провокативний характер. Дослідник ставить під сумнів як

саме поняття «суверенітет», так і його критерії, що застосовуються істориками при вивченні «держав-данників». Так, наприклад, Польське королівство й Московське царство до кінця XVII ст. сплачували данину (сором'язливо замасковану під назвою «упоминки» або «поминки») кримському ханові – васалові турецького султана. Чи можна на цій підставі ідентифікувати їх як «держави-данники» Порти? З іншого боку, гірський Північний Ємен, що вважається звичайною османською провінцією, насправді мав власних правителів – імамів, які час від часу воювали з турками та навіть виганяли їх із Південного Ємену. Отже, робить висновок Д.Колодзейчик, межа, яку історики традиційно проводять між «внутрішніми» та «зовнішніми» володіннями Порти, доволі умовна. Тому дослідник пропонує відмовитися від обговорення питання, чи мав той чи інший правитель суверенітет, а вивчати його ступінь. Замість формальних, правових, критеріїв (таких, як сплата/несплата данини) Д.Колодзейчик радить свої: наявність політичних і військових ресурсів, що дозволяли б ігнорувати накази султана; міцність економічних зв'язків із центром; внесок у спільну імперську культуру тощо.

Увагу привертає національний склад авторів уміщених у збірці статей. Так, студії з історії Рагузи (Дубровника) цілком прогнозовано належать перу хорватських істориків, з історії Молдавії й Валахії – румунських. Статті про Трансильванію підготували угорські фахівці. В усіх цих випадках ідеться про три праці, в яких розглянуто правовий статус, дипломатичні відносини з Портою та військове співробітництво з османцями. Кримському ханству присвячено дві статті авторства польської та угорської дослідниць. Натомість козацькій Україні – лише одна, написана канадським істориком.

Укладачі збірки не пояснюють, чим викликана відсутність серед авторів українських і російських дослідників. Можна припустити, що причиною стала майже повна відсутність османістики в Росії та Україні. Але ж і більшість опублікованих авторів – не османісти. Можливо, українські та російські історики ще не готові до ревізії топосу «османської загрози», характерного як для радянської, так і пострадянської історіографії цих двох країн. Топос цей, своєю чергою, успадковано – у випадку Росії – ще від імперської історіографії, яка мала легітимізувати завоювання Північного Причорномор'я та Приазов'я, а також від народницької історіографії, що створила ідеалізований образ «волелюбних козаків», виправдовуючи напади «степових лицарів» на сусідні держави – у випадку України. Можливо, усе пояснюється більш прозаїчними причинами. Як би там не було, відсутність українських і російських авторів не дозволила повною мірою реалізувати одне із завдань, задекларованих у вступі: «Метою організаторів було забезпечити свіжий огляд історіографії в окремих країнах і, таким чином, відкрити нові перспективи для подальших досліджень» (с.2).

Більше того, саме відсутність історіографічних оглядів можна назвати найпомітнішою вадою збірки. Приємним винятком стала стаття Я.Сабо, який зумів у стислій формі не тільки охарактеризувати історіографічну традицію, а й показати її зв'язок із тенденціями в політичному житті Угорщини двох останніх століть. У більш концептуальних статтях В.Панаїте, Л.Кунчевича та Ґ.Кармана хоча й немає історіографічних оглядів, проте чітко визначено

традиційні для тієї чи іншої національної історіографії концепти, які автори намагалися піддати ревізії. В інших випадках читачеві (а можливо й деяким авторам збірки) доводиться лише здогадуватися – від якої національної традиції (кліше, топосів, міфів) відштовхується той чи інший дослідник у своїй статті.

Особливо хотілося б відзначити новизну підходів В.Панаїте, Л.Кунчевича й Ґ.Кармана. Стаття першого важлива відходом від національної (румунської) ретроспективи та блискучим аналізом відносин Порти з Валахією, Молдавією з перспективи султанської канцелярії й мусульманського права. Л.Кунчевичу вдалося показати ефективність одночасно двох перспектив – османської та європейської/рагузької в дослідженні правового статусу середньовічного Дубровника. Нарешті студія Ґ.Кармана цікава використанням підходів «нової культурної історії» – дослідник звертається до вивчення символів влади, церемоніальних практик і репрезентацій.

Загалом збірка «Європейські держави-данники Османської імперії у XVI–XVII ст.», безумовно, сприятиме не тільки кращому розумінню процесів, що відбувалися у Східній та Південно-Східній Європі впродовж зазначеного часу, а й більш предметному аналізу розмаїття відносин між ядром імперії та її периферією.

О.Л.Осіп'ян (Краматорськ)

«ПУТЕШЕСТВИЕ ПАТРИАРХА АНТИОХИЙСКОГО МАКАРИЯ»:
АНТИОХИЙСКОГО МАКАРИЯ»:
КИЕВСКИЙ СПИСОК РУКОПИСИ ПАВЛА АЛЕПССКОГО /
Изд., пер., комм., предисл. Ю.И.Петровой,
под ред. В.С.Рыбалкина. –
К.: Институт востоковедения им. А.Е.Крымского
НАН Украины, 2015. – 268 с.

«ПОДОРОЖ ПАТРИАРХА АНТИОХИЙСКОГО МАКАРИЯ»:
КИЇВСЬКИЙ СПИСОК РУКОПИСУ ПАВЛА АЛЕПССКОГО /
Вид., пер., ком., передм. Ю.І.Петрової,
за ред. В.С.Рибалкіна. – К.: Інститут сходознавства
ім. А.Ю.Кримського НАН України, 2015. – 268 с.

Щоденник поїздки предстоятеля Антіохійської православної церкви Макарія III (1600–1672 рр.) до Москви в 1652–1659 рр., написаний його сином Павлом Алеппським (Халебським; 1627–1669 рр.), визнається важливою пам'яткою арабської подорожньої літератури та джерелом цінних свідчень про цілу низку тогочасних країн – Османську імперію, Молдавію, Валахію, Україну, Московську державу. Він і перекладався кількома європейськими мовами, і служив предметом численних досліджень у багатьох галузях гуманітаристики. В нашій країні, однак, через відсутність орієнталістики на це джерело звертали мало уваги. У радянський час із ним знайомили лише невеликі оглядові студії та переклади окремих фрагментів, виконані А.Ковалівським і Я.Полотнюком.

Рецензована праця Ю.Петрової, арабіста з Інституту сходознавства ім. А.Кримського НАН України, підсумовує її кількарічні студії над твором Павла Алеппського, вводить до наукового обігу друкований текст одного з його відомих списків арабською мовою й російський переклад. Рукопис цей є лише фрагментом, що не має початку та кінця. Його під час поїздки на Близький Схід ідентифікував і придбав А.Кримський (1871–1942 рр.). Від 1941 р. манускрипт зберігався в О.Пріцака (1919–2006 рр.) і, згідно із заповітом останнього, був успадкований Національним університетом «Києво-Могилянська академія». За сучасним місцем перебування цей список у рецензованій праці названо Київським – для вирізнення серед інших основних списків/редакцій, котрі зберігаються в Лондоні, Парижі, Санкт-Петербурзі. Саме про ось цей, Київський, список досі було відомо лише з короткого повідомлення А.Олесницького (надрукованого століття тому!), що визначало його як скорочену, але найдавнішу редакцію твору й тому незамінну для розуміння пізніших текстів. Отже видання рукопису нарешті зняло з нього ареол таємничості та сенсаційних сподівань.

Додатковим суттєвим достоїнством публікації стало позначення розбіжностей з іншими списками – різночитань, лагун, додатків. Звичайно, оскільки Київський – це дуже скорочена редакція, то йдеться лише про його розбіжності з відповідними фрагментами інших списків. Але й це вимагало неабиякої

праці, що слід відзначити як беззаперечну заслугу Ю.Петрової. Тим більше, що вона на цьому ґрунті встановила спорідненість Київського списку зі Санкт-Петербурзьким (с.18–21). Крім того, публікатор виявила та позначила слова й речення, замінені або дописані переписувачами Київського списку. За змістом однієї зі вставок схоже, що цей рукопис було виготовлено на замовлення світської особи (с.19). Інша вставка дає підстави датувати Київський список кінцем XVIII ст. (с.19–20), що робить його пізнішим, ніж очікувалося. Хоча виявлені сліди походження істотно применшують цінність нашого списку порівняно з рештою, текстологія дає базове знання для розуміння та використання цього джерела. Тому справді добре, що перше видання Київського списку відразу супроводжується його джерелознавчим дослідженням.

Спираючись на свій фах арабіста, Ю.Петрова спеціально описала мовні особливості тексту Київського списку. Резюме на три сторінки арабською мовою, адресоване фахівцям-арабістам, теж зайвий раз засвідчило, що дослідницькі інтереси перекладача та публікатора пов'язані з лінгвістикою, а її працю адресовано передусім спеціалістам з історії арабської мови. Щоправда міркування про мову пам'ятки як про «напівкласичну середньоарабську» не надто переконливі, та й саме у цьому виданні виглядають не такими вже й потрібними. Власне, Ю.Петрова сама усвідомлює потребу та перспективу подальших студій (прим.41). Натомість список мовних особливостей у фонетиці, правопису, морфології, синтаксису, лексиці та стилістиці становить безсумнівну користь. Він потрібен іншим користувачам оригінального тексту для розуміння тих місць, що відступають від норми, і разом обґрунтовують підходи перекладача до їх тлумачення.

Не всі відзначені мовні особливості, утім, беззаперечні. Зокрема помилки в написанні чи перекинуття деяких слів насправді не раз пояснюються палеографією. Так, недбала розстановка в рукопису діакритичних знаків над графемами була звичайнісіньким явищем для арабського письма – і в Османській імперії, і поза нею, тож відповідні випадки не є помилкою. Передача молдавського боярського титулу «служарь» (سلچار) османським терміном «сілягдар» (سلحدار) – ніяка не «арабізація європейських екзотизмів» (с.31), а просто спричинена подібністю написання двох слів арабським письмом. Якщо звернутися до фонетики, то передача в арабській вимові дзвінкого шиплячого «ч» (відсутнього в арабській) у запозичених словах через глухий шиплячий «ш» (*enīšārī* يَنْكِشَارِي замість *enīčerī*) – не специфічна риса, адже це явище засвідчене за тисячу років до нашого манускрипту (наприклад *чакар* «вояк-невільник» як *шакар*, VIII ст.), і через триста років по ньому (*шаурма* замість *чевірме*). Для силабічного письма, яким і є арабське, геть недоречно оголошувати помилкою нерегулярні позначення голосних в іноземних запозиченнях (як-от перського *сердар*, с.29; молдавського *спетар*, с.75, прим.160). Отже дослідження Ю.Петрової задає початок для дискусії про мовні особливості рукопису, разом сигналізуючи про бажаність палеографічного аналізу.

А от переклад джерела все ж не випадає оцінити позитивно, попри, здавалося б, належну кваліфікацію арабіста та виконаний лінгвістичний аналіз арабського тексту. Компліментів заслуговують хіба що прозорий стиль та брак

граматичних помилок, за винятком «армійського» відмінювання слова «воз» у множині («если бы имелись целые воза (sic!) клобуков»¹, с.31). Проте у праці аж тісно від перекладацьких огріхів. Найменший із них – незграбні вислови, зумовлені невдалим добором слова: «дороги были расстроены» («на дорогах стало неспокойно») (с.59), «обеими руками метал боевые орудия (високий стиль: “снаряды войны” الت الحرب) из-под брюха своего коня и избивал (читай: “убивал” يفتل) врагов» (с.62), «дорогие ткани (“дорогую одежду” قماش الغالي), такие, как (“к примеру” مثل) соболь» (с.84), «во всей стране для бедных и сирот сооружены (“назначены” معين) в конце мостов (“на околицах”?) дома с (и) содержанием (“провиант” تعيين)» (с.85). Добре, що хоч у таких пасажах можна здогадатися, про що йдеться, а от зачитувати їх комусь уже буде ризиковано.

Гірше, коли текст виглядає стилістично задовільно, але його зміст незрозумілий. Звернення до оригіналу показує, що перекладач і публікатор у таких випадках дозволяла собі надто вільний парафраз та/або помилково тлумачила слова й терміни. Нижче наведемо кілька прикладів з явними хибами.

Описуючи бенкет (с.47), даний молдавським господарем на честь патріарха Макарія, Павло Алеппський про частування почту першоієрарха, до якого він належав, зазначав: «Нас провели в помещение кладовой, где мы пообедали, а посох он (стольник) дал держать одному из придворных мальчиков». Звернутися до оригіналу тут спонукають терміни «кладовая» (الخنه) та «придворные мальчики» (اولاد الخنه), які складно зрозуміти однозначно. Виявилось, що в обох названих поняттях використовувалося одне й те саме слово «казна» خزنه, себто не «комора», а «скарбниця» чи, російською, «казна», як це було засвідчено словниками, у тому числі й арабо-турко-перським Ф.Менінського кінця XVII ст.² Ще гірше те, що в одному реченні це слово фігурує у двох різних значеннях («казна» та «двор»/«придворный»). Виходить, у тексті йшлося про «скарбницю» та «пажів скарбниці», урахувавши, що слово اولاد «сини» скоріше за все було евфемізмом для означення персональних слуг правителя, подібно до османського терміна *oğlan* «син», який у західноєвропейській традиції має відповідник «паж», а у східнослов'янській – «отрок, джурра, козачок». Однак скарбниця виглядає таким самим непридатним для частування слуг патріарха місцем, як і комора. Тут треба було уточнити значення обох слів за контекстом самого джерела. Справді, термін *اولاد الخنه* (*ewlâd al-hazna*) зустрічається в тексті принаймні чотири рази. В одному випадку Павло Алеппський повідомляє, що вони мали однострої з червоного сукна (с.52), а в іншому – що вони звичайно співали господареві «Многая літа» та молитви (с.53–54); причому одного разу Ю.Петрова їх навіть назвала відповідно – «придворные певчие» (с.53). Із цього випливає, що цим терміном означалася персональна прислуга господаря, подібна до так званих *iç-oğlanlar*, себто «пажів внутрішніх (приватних) покоїв» османських султанів, двір яких, без сумніву, служив моделлю для підлеглих правителів. Відтак термін *hazna* напрошується перекласти в означених випадках як «внутрішні покої господаря».

¹ Тут і далі вирази, цитати з видання Ю.Петрової подано російською мовою – за текстом рецензованої публікації.

² *Meninski F.M. Lexicon Turcico-Arabico-Persicum. – Vienna, 1680. – P.1874.*

З урахуванням же того, що його єдиним, засвідченим у словниках, значенням було «скарбниця», виходить: або він виступав у ролі власної назви внутрішніх покоїв, принаймні коли йдеться про молдавського господаря Василя Лупу, або це був термін, притаманний лексиці християнської середньоарабської мови Павла Алеппського.

Так чи інакше, а запропонована інтерпретація, що термін *хазна* означав приватну зону в резиденції молдавських господарів, підтверджується уважністю автора подорожніх нотаток до зонування господарського палацу за османською моделлю: для цілої споруди він записав оригінальну назву *كرطي Kurta* (перекладач транскрибувала її за сучасною румунською вимовою як *купте*, с.44, арк.8), а два двори описав як зовнішній та внутрішній, відповідно *ديوان البراني diwan al-birani* та *ديوان الجواني diwan al-cewani* (арк.8).

Принагідно напрошується уточнення значення терміна *diwan* у наведених перекладачем визначеннях. По-перше, з огляду на зони палацу він з усією очевидністю означав власне «двір» або, якщо вже користуватися російською імперською термінологією – «присутственное место» правителя. По-друге, текст не дає підстав уважати основним значенням терміна *diwan* «судебную палату» або «судебное заседание» навіть у молдавському вжитку, усупереч переконанню перекладача, хоч би й зіпертому на працю Дмитра Кантеміра «Опис Молдавії» (прим.41). Насправді судова функція була притаманна центральному уряду у степових імперіях, і її продовжував здійснювати диван османських султанів. Проте й в османців судові функції імперського дивану поступилися урядовим. Щодо Молдавії, то спеціальний опис на с.49 (арк.12) протиставляє розгляд у дивані карних справ його функціям центрального уряду, причому відводить суду лише день на тиждень проти решти, що присвячувалися поточним державним справам, хоч текст спеціально й не артикулює останні через їх самоочевидність: «Его высочество господарь каждый день созывал диван, а субботние заседания назначались для [суда над] разбойниками». Однак в оригінальному тексті це протиставлення між неназваними поточними справами держави та судовими висловлене виразно завдяки вживанню абстрактного узагальнення «злочинність/карні справи» (الحراميه), тому дослівно друге речення перекладається так: «І лише диван по суботах присвячувався злочинності» (ولاكن ديوان يوم السبت مختص بالحراميه). Буквальний переклад якраз продемонстрував би перекладачеві, що диван призначався для державних справ, або, як вона написала у прим.41, «для рассмотрения важнейших дел». А от довільним парафразом «[суд над] разбойниками» Ю.Петрова підкріпила власне хибне враження про те, що в Молдавії диван служив «судебной палатой». Мало того, ця неточність перекладу ще й заплутує просту річ, адже змушує припускати, що на засіданнях упродовж тижня диван господарів судив не карних злочинців, а розглядав якісь інші справи, немов звичайний суд, скажімо, майнові суперечки, родинні конфлікти, зрештою відпуск на волю тощо. Цей приклад демонструє, як важливо для перекладача пізнавати минуле за допомогою давнього тексту, а не лише переповідати його.

Ще одна незначна помилка перекладу призвела до кумедного ляпу у фразі про українських попів («колпаки у них из черного сукна с черным искусственным

мехом», قلابهم من جوخ اسود بفرو اسود مصنع, с.183, арк.54). Абсурдність цих слів зрозуміла хоча б із того, що штучне хутро з'явилося лише у середині ХХ ст., себто за житті багатьох наших сучасників, але Ю.Петровій, схоже, цей факт невідомий, щоб сигналізувати про помилку. Остання ж полягала в тому, що пасивний дієприкметник مصنع *musanna*^с «зроблений, майстерно або художньо виготовлений, прикрашений»³ виступає тут не ізольованим прикметником, а складовою дієприкметникового звороту بفرو [...] مصنع *be-farw* [...] *musanna*^с «прикрашений [...] хутром». Отже насправді в реченні йшлося про те, що «капелюхи в них з чорного сукна, прикрашені чорним хутром».

На с.59 читаємо й таке: «Хмель женився на дочки господаря Василя». Насправді в тексті говориться, що Богдан Хмельницький («Хмель») «здобув» (اخذ) доньку В.Лупу, що не означало одружитися самому. До того ж в інших місцях і рукопису, і перекладу декілька разів цілком зрозуміло зазначено, що зятем молдавського правителя був Тиміш Хмельницький (арк.23, 26–28). Як відомо, зазвичай авторам доводиться декілька разів перечитувати перед друком свою працю (рукопис та принаймні одну верстку), тому-то такий значний недогляд доводиться віднести лише на рахунок недбалства, а не чогось іншого.

Переклад окремих термінів, що не прояснюються контекстом джерела, очікувано також відзначається численними помилками. Наприклад арабське слово *kursi* كرسي звичайно передається як «трон» (с.74, арк.44), але в одному місці – як «крісло» (с.73, арк.43). Насправді для подібного ототожнення немає достатніх підстав, якщо згадати хоча б зображення відомих тронів османських султанів. А от однією лексемою «пиво», навпаки, перекладається два різних слова оригіналу, а саме *bōza* بوزا (с.66, арк.33), тобто напій із проса, та *ṣa'ir* شعير (с.47, арк.11), «ячмінь», що, скоріше за все, означало солодовий квас (слово «квас» використовували в Молдавії⁴, воно збереглося в молдавській мові). Із приводу «пива», то воно абсолютно не підходить за контекстом, адже йдеться про те, що господар після кількох келехів вина пив ще «шаїр» для протверезіння (у перекладі – не зрозумілий перекладачем евфемізм: «прохлаждає»).

Значною вадою перекладу став цілковитий безлад при передачі термінів та власних назв. Лише російські передаються по-російськи, а не у транскрипції з арабської. Так, деякі терміни наводяться у транскрипції. Наприклад «курте» (двір), «спэтар» (спафарій), «служарь», «сердар» (головнокомандувач), «субаши»

³ Це слово відсутнє у стандартному для радянської доби арабсько-російському словнику Х.Баранова, що виглядає єдиним лексикографічним джерелом для перекладача. Але його можна та слід було знайти в інших, давніших, словниках, тим більше, що вони тепер доступніші. Так, словник Е.Лейна (доступний в інтернеті) вказує на близьке за будовою та значенням слово *masna*^с, що в поетичному контексті означало «місце майстерності» («a place of skillfull workmanship»; див.: Arabic-English Lexicon by Edward William Lane. – London, 1863. – P.1734). Грандіозний словник Франциска Менінського з кінця XVII ст., що був найближчий до часу створення пам'ятки, наводить значення саме цього слова як «майстерно зроблений» («factitius, artificialis. [...] fatto ad arte, artificioso»; див.: *Meninski F. Thesaurus linguarum orientalium turcicae, arabicae, persicae, graecipua*... – Wien, 1680. – P.4707; до речі, цей словник доступний як в інтернеті, так і в бібліотеці О.Пріцака, звідки походить манускрипт). У цьому ж значенні слово вживалося в османсько-турецькій мові наприкінці XIX ст. (див.: *Redhouse J. Turkish and English Lexicon*. – London, 1890. – P.1881).

⁴ Словник староукраїнської мови XIV–XV ст. – Т.І. – К., 1977. – С.472.

(поліцейський пристав), «мухтасиб» (базарний пристав). Деякі було перекладено, але при цьому «силяхдар» тлумачиться то як «служарь», то як «великий спафарий» (с.44). До речі, в останньому випадку його варто було транскрибувати, адже Павло Алеппський теж передав цей термін глоссою – *mâgus sbâtârî*. Власні ж імена (не важливо – арабські, турецькі чи українські) подано лише в російській формі, що, згідно з безладним російським ужитком, часто спотворює оригінальну вимову. Наприклад «Яссь» замість Яш, «Хуші» замість Гуші (*bilad al-Huş*), «Хміль» (власне *Īkḥmîl* – народне прізвисько Б.Хмельницького) як Хмель. Тож місто Богуслав не фігурує в перекладі як «Бохуслав» лише тому, що неграмотні російські чиновники не спотворили його подібно до того, як вони переробили Багчесарай на «Бахчисарай» (с.118). Отже читачі перекладу будуть уведені в оману з приводу термінів і, зокрема, назв, котрі насправді чув і записав Павло Алеппський.

На виправдання Ю.Петрової слід відзначити, що при перекладі вона зверталася по допомогу до словників і навіть історичних джерел, як-от праці Д.Кантеміра «Опис Молдавії». Тому в тексті чимало приміток із поясненнями слів та виразів, у тому числі й неарабських (османсько-турецьких, молдавських, слов'янських). Власне, зіставлення Київського списку з іншими теж не раз допомагало з'ясувати чи уточнювати темні за змістом або невдало переписані місця рукопису.

Отож, схоже, справа не стільки в недбалості перекладача, скільки, як видається, у недостатній кваліфікації, необхідній для видання історичних джерел. Почасти це можна віднести на рахунок відсутності історичного фаху, що проявилось в некритичному ставленні до змісту самої пам'ятки та допоміжних джерел інформації. Приміром, анекдотичний коментар про «зрадливість молдаван» із покликанням на міркування Д.Кантеміра (прим.110). Хибних тлумачень історичних реалій чи не з кожної сторінки перекладу можна було б повитягати ще чимало. Та наведені вище приклади відбиралися з метою продемонструвати перекладацькі похибки, які зумовлювалися саме браком критичного підходу, притаманного всякій науці, у тому числі й лінгвістиці, а вже ніяк тільки історії.

Якість перекладу залежить перш за все від розуміння перекладачем тексту. Оскільки в даному випадку йдеться про історичне джерело, слід мати на увазі, що це – не лише об'єкт переказу словами іншої мови, а ще й самостійний засіб пізнання невідомого минулого. Словники та допоміжні джерела можуть виявитися попросту недостатніми для його розуміння. Тому від перекладача потрібно, по-перше, зменшити до мінімуму його власне втручання у зміст джерела, а це вимагає від нього ретельності, а по-друге – мати націленість на пізнання, себто наукове дослідження джерела. По суті, перекладач історичних джерел виступає як їх дослідник – і мовознавець, і історик. Володіючи лише одним із цих фахів справу на належному рівні не зробиш. Щонайменший збій уваги, логіки, дисципліни, а ще й критичного ставлення до власної методики і призводить, як показали відібрані приклади, до помилок та непорозумінь. Тому-то переклад у виданні Ю.Петрової не має, на жаль, самостійної вартості, а згодиться лише тим, хто може користуватися арабомовним оригіналом.

Висловлюючись простіше, українським читачам доведеться втішатися тим, що цей переклад розраховувався не на них, а, як відверто зазначено в анотації, – на широку аудиторію зацікавлених православними на Близькому Сході та особливостями їхньої мови.

Дефекти рецензованого видання не можна відносити суто на рахунок Ю.Петрової, оскільки вони з усією очевидністю віддзеркалюють наукові стандарти відповідального редактора та вченої ради Інституту сходознавства ім. А.Кримського НАН України – середовища, яке готувало й випустило у світ книжку. Тут явно бракує істориків зі знанням мов або лінгвістів із фахом історика, що, за словами засновника інституту – О.Пріцака – конче вимагається від сходознавців.

Та це ще півбіди. Судячи з хвалькуватої самореклами в передмові видно, що цьому середовищу бракує ще й критичної самооцінки. Узяти, приміром, заяву, що книжка стала першим в Україні виданням арабського рукопису (с.32). Але куди подіти той факт, що український арабіст А.Ковалівський двічі видав подорожні записки Ібн Фадлана за рукописом, знайденим у місті Мешгед в Ірані⁵?! Щогірше, у передмові до книги, виданої цим самим інститутом десять років тому, О.Пріцак розповів про обставини ув'язнення, в яких А.Ковалівський підготував перше видання⁶. Іншу «сенсацію» в передслові зроблено з ролі відповідального редактора професора В.Рибалкіна, який «в'яяснил местонахождение киевской рукописи» (с.16). У зв'язку з цим слід згадати, що Національний університет «Києво-Могилянська академія» під час першої конференції, присвяченої пам'яті академіка О.Пріцака, у 2008 р. влаштував також виставку рукописів та друків із його надбань. У заході взяли участь і п'ятеро співробітників та аспірантів Інституту сходознавства, включно з трьома арабістами⁷. Тож «в'яяснение» зводилося хіба до того, аби не проспати оте «местонахождение», а хизування професора та відповідального редактора своїм «подвигом» виглядає принаймні нечемно ще й стосовно «Могилянки».

Згадаймо також, що виразні симптоми марнославства зауважували й у раніших виданнях академічного Інституту сходознавства⁸. Поява імені та

⁵ Перше видання побачило світ у Ленінграді без зазначення імені автора, який був на той час репресованим (див.: Путешествие Ибн-Фадлана на Волгу / Пер. и комм. под ред. И.Ю.Крачковского. – Москва; Ленинград, 1939. – 228 с.), друге з'явилося в Україні (див.: Ковалевский А.П. Книга Ахмеда ибн-Фадлана о его путешествии на Волгу в 921–922 гг.: Статьи, переводы, комментарии. – Х., 1956. – 345 с.).

⁶ Пріцак О. Передмова // Циганкова Е. Сходознавчі установи в Україні (радянський період). – К., 2007. – С.7–10.

⁷ Див. доповіді учасників: Спадщина Омеляна Пріцака і сучасні гуманітарні науки: Мат. Міжнар. наук. конф., 28–30 травня 2008 р. – К., 2009; довідка про авторів на с.327–328.

⁸ Так, Ю.Кочубей дипломатично вдає, що стаття «Посольство гетьмана Ів.Мазепи до Туреччини і Криму 1699 (1700) р.», яку він включив до збірки праць В.Дубровського, ніколи не друкувалася (див.: Кочубей Ю.М. В.В.Дубровський (1897–1966) як сходознавець. – К., 2011. – С.3, 14–15). Насправді вона вже бачила світ на шпальтах друкованого органу Інституту сходознавства (див.: Східний світ. – 1997. – №1/2. – С.195–205). Ця публікація включала уточнену транскрипцію та порядковий переклад листа великого візира, а також коментарі до статті, що серед іншого опонували несправедливим зауваженням із боку В.Ульяновського та С.Кіржаєва, які не мають тюркологічного фаху. Тому даремно Ю.Кочубей включив до свого видання транскрипцію турецькою латиницею (геть непрочитувана через друкарські помилки) та переклад українською В.Дубровського, адже вони потребували доопрацювання й/або коментарів. На додачу, із покликанням на згаданих критиків, він (також не будучи тюркологом) резюмував, що стаття написана «цілком фахово, хоча й не бездоганно».

прізвища Ю.Петрової на останній сторінці книги в ролі автора (особливо дивно в порівнянні з попередніми видавцями Ф.Бельфуром, Г.Муркосом, В.Раду, І.Феодоров) також має ще більш виразний прецедент⁹. Тож усе це не виглядає суто технічним недоглядом чи випадковістю.

Та найкраще неадекватність цього наукового середовища демонструє публікація джерела в перекладі російською (!) мовою. При цьому – жодного пояснення. Лише присвята видання Тауфікові Кезмі, який був першим перекладачем Київського списку та перекладав російською, натякає на нібито дотримання якоїсь традиції. Проте ця присвята вимучена з огляду на роль А.Кримського та О.Пріцака у збереженні цієї пам'ятки. А останній ще й перекладав її українською. Між тим, вибір російсько-радянської *lingua franca* демонстративно заперечує місію українського сходознавства, сформульовану попередниками та засновниками інституту, у тому числі О.Пріцаком і Національною академією наук України. Утім персонал цієї установи вже роками не вважає за потрібне навіть користуватися точною її назвою, ухваленою постановою Президії НАНУ про заснування інституції від 22 жовтня 1991 р., де ім'я А.Кримського значиться без ініціалу по батькові. Даремно нагадував про оту місію той самий О.Пріцак після звільнення з інституту, пишучи, що А.Ковалівський перекладав записки Ібн Фадлана українською, але цей переклад зник (див. прим.5). Словом, академічний Інститут сходознавства на двадцять п'ятому році свого існування подав знак, що він не бачить майбутнього за вітчизняним сходознавством. Та він – куди діватися – проігнорував навіть теперішні обставини збройної агресії Росії, котра використовує поширення російської мови як привід для воєнних дій. Отож заявлена апологія на адресу «попередників», яка особливо випинає й у гіперкоректному «імени А.Е.Крымского» в назві інституту – це, якщо скористатися визначенням тієї ж Ю.Петрової про гіперкоректність (с.27), і є «переусердствовать», демонструвати іншим свою коректність, а простіше та влучніше кажучи – вішати локшину. Рецензована книжка добре показує, що теперішнє середовище, в якому вона готувалася, на жаль, не сприяло підвищенню наукового рівня видання.

О.І.Галенко (Київ)

⁹ Ідеться про згадану у прим.8 збірку праць В.Дубровського, яку Ю.Кочубей видав під власним іменем. Причому з 544 сторінок текст самого Ю.Кочубея займає лише 42, разом із бібліографією В.Дубровського.

Діяльність земських установ на Херсонщині: 1865–1920: Зб. док. / Укл. В.Левідь (кер. проекту), О.Макиєнко, І.Сінкевич, О.Шинкаренко, передм. та ком. О.Макиєнко. – Херсон: Айлант, 2015. – 636 с.

Відразу слід зауважити, що сучасна українська історіографія бідна на дослідження історії земств. Чи то через недооцінювання їх попередньою історичною школою, яка змушена була підкреслювати, що найкращою управлінською системою були органи радянської влади, чи то через переконання, що їх мають досліджувати історики держави і права, чи то через неможливість опрацювати обширні архівні фонди земств, чи то через якусь іншу, – але все ж упередженість¹.

Урешті, поява цієї книжки є добрим спонукальним чинником їх вивчення як тих інституцій, котрі змогли в умовах самодержавної влади, за відсутності демократії та за бюрократичного засилля мобілізувати місцеву людинність для вирішення цілої низки господарських і соціальних питань, медичного забезпечення, освіти, транспорту – усього того, що держава без них не могла зробити.

Приємне враження справляє і те, що це видання здійснено за підтримки Херсонської обласної державної адміністрації, і хочеться сподіватися, що вона справді потребує історичних практик самоврядування, які свого часу яскраво продемонстрували земства. Урешті про це йдеться у передньому слові її голови – А.Путілова, який вважає, що досвід земств може сприяти реформі місцевого управління, базованій на принципах самоврядування, що нині запроваджується в Україні.

В історико-археографічній передмові кандидата історичних наук О.Макиєнка, визнаного фахівця з історії діяльності херсонського земства, йдеться про завдання, які на них покладала верховна влада Російської імперії, аби подолати відсталість місцевого господарства в усіх його сферах. Детально розглянуто владні механізми, за допомогою яких ті долали перші труднощі й добивалися успіхів. Заслужовує на увагу в передмові ґрунтовний аналіз збереженої частини земських архівів та їх видавничої продукції, що зберігається в бібліотеці Державного архіву Херсонської області. Серед них різноманітні звіти про діяльність, які розглядалися земством як важлива складова їхньої роботи, про яку вони повинні були інформувати своїх виборців, одночасно і платників місцевих податків.

¹ Виняток становлять декілька видань: *Лохматова А.* Катеринославське земство. – Запоріжжя, 1999; *Козаченко А.І.* Земське самоврядування в Полтавській губернії (1864–1920): Історико-правове дослідження. – Полтава, 2009; *Кочергін І.* Земське самоврядування Катеринославщини (персоналогічний вимір). – Дніпропетровськ, 2011.

Незайвим було б в археографічній передмові з'ясувати, чому збереглася така мала кількість діловодних документів із земських архівів, та визначити їх інформативний потенціал, особливо це стосується втраченого комплексу. Адже йдеться про можливість майбутнього всебічного вивчення земської діяльності і тих механізмів, за допомогою яких херсонське земство здійснило суттєвий прорив у налагодженні господарської інфраструктури.

Документи до публікації підібрано за тематично-хронологічним принципом, який цілком виправданий. Вони однаково рівномірно висвітлюють діяльність як губернського, так і повітових земств. Спершу читач може з'ясувати структуру та порядок їх роботи, які було обговорено й схвалено вже на першому губернському земському засіданні. Як і годилося, розпорядчими повноваженнями наділялися зібрання, а управи – виконавчими. Було визначено, які питання мають вирішуватися колегіально, серед них – звіти, проекти бюджетів, укладання договорів та інші, менш важливі, розглядалися одноосібно головою. Земці запропонували, аби засідання були публічними. Більше того, вони скасували заборону губернатора не допускати сторонніх осіб, оскільки вважали, що відкритість зібрань сприятиме гласності земства, тієї риси, котру раніше недооцінювала місцева адміністрація (док. №3).

Із великим зацікавленням сприймаються документи про те, як українізувалися земства в 1917–1918 рр. Намагаючись бути виразником інтересів найширших верств суспільства, вони перевели своє діловодство з російської на українську мову й лише в разі відсутності земців зі знанням української дозволялося переходити на російську, та й то недовго – до 1 січня 1919 р. Аби перехід відбувався безболісно влаштовувалися курси для вивчення української мови (док. №19, 35).

Не можна не помітити, що одним з перших кроків земств було поліпшення матеріального становища вчителів народних шкіл, адже земства, на відміну від міністерства народної освіти, розцінювали школу як важливий соціальний чинник для подолання багатьох негараздів місцевого життя й уважали, що неосвіченість породжує байдужість населення. У цьому руслі можна розглядати документи й про матеріальну підтримку тим, хто цілковито віддавався службі та з малим жалуванням відбував її в інтересах місцевої людності (док. №28–29).

Резонною є й публікація матеріалів про складання земських кошторисів, адже земства мали самі сформувати джерела власного бюджету (док. №38). Щоби мати сталі надходження йшлося про вироблення порядку оцінювання нерухомого майна, зокрема землі, та про зменшення обов'язкових витрат, що мали загальнодержавне спрямування. Публікація витрат висвітлює, на які потреби земство використовувало їх у першу чергу.

Як окремий напрям роботи земства впорядники виділили видавничу його активність, метою якої було інформування населення про власну діяльність. Серед цільових названо такі видання, як «Сборник херсонского земства» (док. №55–56), «Земский ежегодник» (док. №85), «Известия Херсонского уездного земства». Зауважимо, що автори публікації не зовсім коректно переклали назви цих видань: в одному випадку, як і слід, навели оригінальну назву, а в іншому – переклали її українською.

Науковій діяльності земства впорядники також присвятили окрему внутрішню підбірку, в якій розміщено документи про статистичні дослідження та вивчення земствами умов проведення повітового подвірного перепису, природно-історичного, сільськогосподарського описів. Недаремно й по сьогодні земська статистика вважається достовірнішою від державних даних, і саме тому її високо оцінювали В.Антонович та Д.Яворницький (док. №73, 75). Методику земського описання повинні були опанувати й працівники санітарної служби, а до організації метеорологічних досліджень на запрошення земства взявся професор Новоросійського університету О.Клосовський. На прохання херсонського губернатора земство мало б асигнувати й підтримку губернської вченої архівної комісії, діяльність якої сприяла би збереженню документальних джерел та активізувала б вивчення історії краю (док. №79).

Для характеристики взаємовідносин земств із державними органами й установами впорядники підібрали документи про спірні питання з губернатором, мировими судьями, поліцейськими урядниками, селянськими органами. Їх аналіз дозволяє з'ясувати широке коло питань – від ступеня самоврядності земств до виявлення практики взаєморозуміння між ними та державою при досягненні рішень щодо купівлі громадами землі, перенесення губернських установ до Одеси та про місце перебування мирових судів. Чи не найважливішим серед них було питання стягнення податків, заміни подушного податку надвірним та поземельним (док. №85), про врахування інтересів краю під час укладання російсько-німецького договору 1900 р. Інакше кажучи, ішлося про те, щоб земства не виходили за межі своїх узаконених повноважень, за чим мали наглядати губернатори й навіть генерал-губернатори. У нашому випадку херсонське земство, скоріше, належало до непокірних, і не через власну необізнаність із законами, а «завдяки» небажанню губернської адміністрації рахуватися із земством, уважати його рівноправною собі інституцією.

Тут-таки розміщено документи про ставлення земства до виступів під час першої російської революції 1905–1907 рр. Це питання у сучасній історіографії практично не з'ясувалося, хоча воно варте вивчення, адже земства були реально зацікавленими в тому, щоб народна стихія не перекреслила всю їхню роботу, а тому прагнули розібратися, що послужило причиною селянських безладів: висока орендна плата за землю, малоземелля, чи безземельний «пролетаріат»? Із цією метою було проведено наради із землевласниками та вдалося зменшити соціальну напругу. Ще більшу роль у служінні місцевим інтересам земства проявили під час подій 1918–1919 рр., коли всі повітові земства Херсонщини визнали себе складовою частиною Української Народної Республіки (док. №105).

Суттєвими є документи, підібрані для вивчення земського опозиційного руху, який можемо зауважувати при відносинах із державними структурами. Херсонське земство, як жодне інше в Російській імперії, прагнуло створити волосні земства. Воно активно пропонувало напередодні революції 1905–1907 рр. свою участь у напрацюванні урядових законопроектів, а пізніше – у виборчому законодавстві.

І все ж найважливішу та найкращу частину вміщених у збірнику документів присвячено практичній діяльності земств у сфері місцевого господарства – те, для чого вони, власне, і створювалися. Одне з перших питань, котре потребувало вирішення, – облаштування місцевих доріг. Наступним стало запровадження земської ветеринарної служби, такої необхідної у краї з розвиненим скотарством. Величезна робота розгорнулася щодо збереження та розведення лісів і садів, яка розпочалася зі звернення до кожного мешканця посадити по 5–10 дерев біля своєї садиби, обіцяючи нагороду найбільш активним. Створена лісова стража забезпечувала правильне використання вже існуючих лісів. Ці та інші пропозиції підтримало міністерство державних маєтностей, яке надало матеріальне сприяння земствам (із цього розпочалась їх співпраця з центральною владою).

Важливою станом на 1860-ті рр. була боротьба із сараною та іншими шкідниками сільського господарства, яка доти велася старими методами. Саме в таких питаннях господарської активності земства користувалися найбільшою довірою влади. Уже через декілька років херсонське земство зробило суттєві кроки у цьому напрямі, відкрило сільськогосподарське училище у Херсоні, заснувало цілу низку стипендій для власних майбутніх фахівців, надавало кошти на наукові дослідження сільськогосподарській кафедрі Новоросійського університету (док. №134). У 1894 р. міністерство землеробства запросило земських діячів до обговорення цілої низки питань щодо потреб сільського господарства. Херсонське земство висловилося за організацію кредитів і дослідних полів, зменшення податку для селян та землевласників.

На зібранні 1866 р. повітове земство поставило не менш амбітне питання про розчищення гирла Дніпра для потреб судноплавства, аби Херсон став містом-портом для зручного ведення місцевої й зарубіжної торгівлі (док. №123). До питань, які ініціювали повітові земства і вирішувалися першочергово, відносилася також пошта, котра досить швидко стала кращою від державної настільки, що в 1880-х рр. останню підпорядкували саме земствам.

Не відразу, але поступово земства почали активно розв'язувати питання торгівлі, її впорядкування, спорудження переправ, запровадження мит, зниження та скасування тарифів на сільськогосподарські машини тощо. Вони підтримали Херсонську міську думу при з'єднанні залізницею Херсона з Харківсько-Миколаївською магістраллю та з північною частиною Кримського півострова, узяли на себе прокладання залізниці від станції до порту (док. №173). Більше того, Херсонське повітове земство ініціювало надання селу Качкарівці статусу містечка, щоби тут розвивалася торгівля, адже воно стояло на Дніпрі, мало зручне місце для причалювання суден, необхідні склади, крамниці, млини, кузні, майстерні, переправу – тобто все те, що потрібно для успішного товарообміну.

Суттєвою була й соціальна підтримка населення, яка розпочалася з відведення державних земель для розселення малозабезпечених, а також надання селянам короткострокових банківських кредитів, організації добровільного страхування худоби сільським населенням. Із 1909 р. йшлося і про страхування від пожеж.

Уміщені у збірнику документи суттєво розширюють наші знання про роботу земств у сфері забезпечення сільського господарства агрономами, у чиему віданні перебували дослідницькі поля й обов'язком яких були консультації місцевого населення з усіх питань землеробства. Уже 1901 р. воно набуло актуальності, унаслідок чого постало бюро, наділене більш широкими функціями, зокрема й дослідницькими, аби вивчати природні та господарські умови повітів. До його складу залучалися такі фахівці, як статистик, ветеринар, наглядач-агроном, пізніше ще й інструктори з виноробства, виноградарства і садівництва, котрі з 1906 р. розпочали кампанію з поширення сільськогосподарських знань через лекції, бесіди. Агрономічна допомога вилилася й у такі форми, як створення сільськогосподарського та природничо-історичного музеїв, видання брошур, проведення виставок, конкурсів плугів тощо.

Не менш цікава, із деталізацією повсякдення, та частина збірки, де йдеться про організацію медичної допомоги населенню й додання таких соціальних явищ, як жебракування, бродяжництво. Земці були переконані, що ці суспільні вади породжено лінощами, дармоїдством, пиятикою, тож із ними слід боротися поліцейськими заходами (док. №198, 200). На одному із засідань Херсонського повітового земства 1865 р. було напрацьовано реальні заходи для, з одного боку, засудження сільською громадою дармоїдства, а з іншого – облаштування будинків опіки для літніх людей і калік (док. №198).

Актуальними видаються документи й про медичне забезпечення, адже держава і це переклала на плечі земців, ліквідувавши прикази громадської опіки. Земства відразу розпочали із запобігання епідемії, віспоцелення, надання акушерської допомоги жінкам, заснування мережі земських лікарень («больничек»), допомогу в яких могли отримувати всі, кому вона потрібна, незважаючи на звання, вік, стать і віросповідання (док. №204). Цей масив заходів, однак, не приніс бажаного результату – рівень захворюваності продовжував залишатися високим. Тоді земства змінили тактику та зайнялися санітарною справою (док. №216), провели з'їзди лікарів (усього їх відбулося 14), на яких фахівці вирішували форми організації медичної допомоги населенню, поділяючи його на різні категорії: немовлят, підкидьків, дітей шкільного віку, місцевих і прийшлих робітників. На початок ХХ ст. у Херсоні вже діяла бактеріологічно-гігієнічна лабораторія, співробітники котрої мали виявляти хвороби вірусного походження. Про високу результативність цієї роботи свідчила Петербурзька всеросійська гігієнічна виставка 1914 р., на якій херсонському земству було присуджено найвищу нагороду – почесний диплом.

Окрема сторінка історії – діяльність земства в роки Першої світової війни. Не обійдено увагою й культурно-просвітницьку діяльність повітових земств, які активно взялися долати неписьменність. Ще 1865 р. Херсонське повітове земство вперше ухвалило запровадження обов'язкової освіти для населення, повертаючись до нього знову та знову, найактивніше в 1905 р. (док. №260, 304), випередивши на порядок усі інші земства в імперії. Поряд із загальною вирішувалися питання професійної освіти, зокрема шляхом заснування спеціалізованих шкіл: для підготовки повивальних бабок, фельдшерсько-акушерських, а також сільськогосподарських і ремісничих. Щодо останніх, то саме

херсонське земство прагнуло виробити тип відповідної школи, яка готувала б вправного селянина з ремісничо-технічними навичками. Не менш активною була й діяльність у поширенні знань через позашкільну освіту (музеї, народні читальні).

Цікаво, що земство схвально поставилося до пропозицій учителів народних шкіл 1881 р. про використання місцевих мов при викладанні предметів для дітей молдаван та українців. До цього питання воно неодноразово поверталось й 1905 р. (док. №275, 303, 305). На початку ХХ ст. земці активно включилися також у формування культурно-українського середовища, ушановуючи Т.Шевченка, І.Котляревського, І.Нечуя-Левицького та демонструючи своєрідність власної ментальної географії.

Не важко помітити, що впорядники видання намагалися залучати документи про соціально активних діячів, які багато та плідно працювали у земстві, що свідчить про здатність місцевої влади мобілізувати інтелектуальні сили на користь рідного краю. Тому цілком логічним було вміщення матеріалів, присвячених земцям, аби почути «голос» учасників, людей освічених, думаючих, благородних, тих, уболівальників за людей, із тими рисами, з якими пов'язують їх належність до справжньої місцевої еліти.

Оцінюючи повноту збірки, усе ж упадає у вічі відсутність двох законодавчих актів, згідно з якими створювалися (положення від 1864 р.) та реформувалися (положення від 1890 р.) земства. Останнє, як відомо, було серйозним антидемократичним кроком у зміні виборчої системи, унаслідок чого відбувся крен у бік станового, а не майнового принципу, припинено доступ у землеробську курію недворянського елементу. Було також підвищено земельний цenz, збільшено кількість місць для дворян, а для селянства – зменшено. Однак документів про реакцію херсонського земства на ці заходи верхньої влади практично немає. Не відкидаю того, що їх могло не бути, і земська контрреформа 1890 р. не змінила сутності діяльності земців, утім напевно чи вона пройшла непоміченою.

Слід звернути увагу й на високу культуру археографічного опрацювання документів. Якщо ж говорити про неточності, помічені у заголовках, то вони практично одного порядку, коли вказується на одне питання, а в документі йшлося і про інші, як-от у заголовку матеріалу зазначено про використання української мови в початкових школах, а у тексті, крім того, – ще й про молдавську (док. №275). Щоправда, таких випадків зауважено небагато.

Науково-довідковий апарат видання також підготовлено якісно. Надзвичайно багаті на інформацію і в культурі її подачі коментарі, що забезпечують інтерес читача після ознайомлення з документом. Особливо це стосується осіб – тих творців часу, які постають перед читачем людьми свого, дев'ятнадцятого, століття. Кидається у вічі плідність дослідницької роботи впорядників у зібранні відомостей про них та при їх аналізі з вивіреним і зіставленим. Фахово підготовлено покажчики імен та географічних назв, які стануть у пригоді при здійсненні конкретного пошуку в такому великому виданні. Не менш важливі й покажчики установ та хронологічний по документах. Останній не зайве вказує про відсутність лакун, що кожен рік у діяльності

земств документально забезпечений і представлений у збірнику певною їх кількістю. І нарешті – перелік архівних фондів та публікацій матеріалів. Усі ці складові науково-довідкового апарату свідчать про високий рівень археографічної роботи, яку можна брати за зразок для наслідування.

Навіть побіжний аналіз документів про херсонське земство розширює наші знання та часові рубежі про цю все ще недооцінену дослідниками форму співпраці місцевої людності й держави, про оптимізм земських діячів та щире їх прагнення розвивати рідний край, а не, скажімо, збагачуватися за його рахунок. Більше того, опубліковані матеріали розширюють попередні хронологічні дистанції багатьох соціальних явищ і подій, тож будуть цікавими не тільки для істориків, але й для історичних соціологів і прихильників культурної антропології. Тож збірник явно на часі, заслуговує не тільки високої оцінки, а й щирої вдячності фахівців.

В.С.Шандра (Київ)

Онлайн-АРХІВ ІНТЕРВ'Ю ОЧЕВИДЦІВ Великого Голоду в Україні 1932–1933 рр. «ТРАНСФОРМАЦІЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: Усна історія Української селянської культури 1920–30х років»

На інтернет-сайті Саскачеванського університету (Саскатун, Канада) нещодавно удоступнено

онлайн-архів усної історії української селянської культури 1920–1930-х рр.¹ Тут розміщено свідчення 126 селян із Центральної та Східної України, що їх у 1993–1995 рр. збирала група українських дослідників під керівництвом американського культурного антрополога Вільяма Нолла. Записані інтерв'ю стали частиною широкомасштабного вивчення трансформації громадянського суспільства, якої зазнало українське село за часів радянської колективізації. Використовуючи спеціально розроблений детальний питальник, дослідники записали 429 інтерв'ю з селянами старшого віку, котрі дають змогу особисто ознайомитися з одним із найдраматичніших періодів історії України.

Проект В.Нолла в 1999 р. увінчався публікацією в київському видавництві «Родовід» монографії «Трансформація громадянського суспільства: усна історія української селянської культури 1920–1930 років». Книга занурює читача у складний життєвий досвід та спогади селян, що пережили колективізацію. Підхід антрополога до дослідження відрізняється від роботи історика. Якщо другий переважно реконструює події та встановлює факти, то першого цікавить, як саме пересічна людина проживає своє життя в певний період історії, яка її роль у розгортанні історичних подій та як формується її позиція щодо цих процесів. За свідченням респондентів, колективізація змінила не тільки сільськогосподарську систему, а й повністю знищила саму основу громадянського суспільства України, яке процвітало у сільських громадах до створення УРСР. Спираючись на методологію усної історії та неопубліковані свідчення очевидців із перших рук, праця В.Нолла стала першою в нашій країні монографією з усної історії й першим усноісторичним дослідженням радянської колективізації та її наслідків.

Сьогодні вже практично неможливо знайти книгу В.Нолла. До моменту створення онлайн-архіву фахівці з України та інших країн не мали змоги отримати доступ до матеріалів дослідження, адже згадані інтерв'ю було записано за допомогою касетного диктофона. Включно з іншою проектною документацією (фотознімки), вони не були належним чином упорядковані й збережені. Більше того, київський Центр досліджень усної історії та культури, під егідою якого проводився проект, припинив своє існування після його завершення.

¹ Див.: [Електронний ресурс]: <http://drc.usask.ca/projects/pcuh/transformation/ukr/index.php>

Ініціатором оцифрування й розміщення аудіозаписів проекту В.Нолла в Інтернет, авторкою наукової концепції та дизайну цього архіву стала Наталія Ханенко-Фрізен – асоційований професор культурної антропології, голова департаменту релігії та культури Коледжу св. Томаса Мора при Саскачеванському університеті. У 2007–2008 рр. вона проводила в нашій країні власний масштабний проект «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х рр.», який був своєрідним продовженням досліджень американського антрополога². Для того, щоб порівняти селянські історії про деколективізацію із записами проекту В.Нолла, вона розшукала колишніх його учасників і дізналася тоді про стан зібраних на початку 1990-х рр. матеріалів. У 2012 р. відділ усної історії Центру дослідження української спадщини (Oral History Program at the Prairie Centre for the Study of Ukrainian Heritage (St. Thomas More College, U of Saskatchewan)), яким на той час керувала Н.Ханенко-Фрізен, запропонував видавництву «Родовід» оцифрувати колекцію аудіозаписів, розробити та створити онлайн-архів проекту. Робота у співпраці з Центром інформаційних технологій і гуманітарних досліджень Саскачеванського університету (за активної участі його директора доктора Джона Бата) тривала впродовж двох років. У 2015 р. підготовлені матеріали було опубліковано на інтернет-ресурсі центру³.

Сайт, доступний в англо- та україномовній версіях, містить інформацію про проект та, власне, аудіозаписи інтерв'ю. Пошук інтерв'ю можна робити за параметрами трьох різних територіально-адміністративних реформ (сучасним адміністративним поділом, поділом 1922 та 1933 рр.) та одночасно бачити місце запису на Google Maps. Цей напрям роботи проводився у співпраці з Українським науковим інститутом Гарвардського університету, із метою подальшої прив'язки та прослуховування звукових файлів інтерв'ю з інтерактивного «Атласу Голодомору», який уже представлено на сайті цієї інституції⁴.

Для проекту було спеціально розроблено правила цитування, передруку та посилання на матеріали дослідження згідно з визнаними й усталеними в міжнародній науковій практиці усноїсторичних досліджень нормами. Прослуховуючи аудіо-інтерв'ю та отримуючи доступ до інших даних проекту, відвідувачі сайту не можуть копіювати, поширювати, публікувати, а також відтворювати записи без дозволу на це партнерів. Аудіодані, що представлені тут, призначені лише для освітніх і наукових цілей.

Унікальність онлайн-архіву полягає в тому, що тут, по-перше, представлено повні версії одних із найбільш ранніх в Україні записів спогадів селян про події в 1920–1930 рр. Більшість оприлюднених у різний спосіб (друковані видання, інтернет-сайти) спогадів очевидців «про голод» містять лише текстові варіанти фрагментів розмови або рукописів. Це редактовані та препаровані

² Ханенко-Фрізен Н. У пошуках нового суб'єкта історії: проект «Усна історія деколективізації в Україні 1990-х рр. – селянський досвід» // Український історичний журнал. – 2010. – №5; *Її ж.* Інший світ, або Етнічність у дії: канадська українськість кінця двадцятого століття. – К., 2011. – 392 с.

³ Див. прим.1.

⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <http://gis.huri.harvard.edu/the-great-famine/about-the-great-famine-project.html>

впорядниками спогади, з яких дослідникам складно визначити, в якому контексті оповідач/оповідачка почав/почала згадувати про голод, як формувалася оповідь, які почуття виникали в нього/неї під час розмови⁵. Власне, не зовсім професійний підхід до опитування свідків та публіцистична форма видання їхніх спогадів призвів до звинувачень в упередженості, ідеологічній ангажованості та, інколи, і до сумнівів у правдивості слів очевидців. Наприклад Г.Касьянов зазначає, що свідчення зазнали впливу ідеологічної концепції «Голодомору»: «Явище “масового пригадування”, коли загальна картина страхіть, відтворена істориками і публіцистами, стає частиною колективних уявлень про минуле та об'єктом сталих комеморативних практик, не може не впливати також на свідомість і способи пригадування тих, кого можна вважати безпосередніми свідками голоду 1932–1933 років»⁶. Так от, подруге, інтерв'ю, розміщені в онлайн-архіві, було записано ще до масового поширення публіцистами й істориками «картини страхіть» Голодомору. Більше того, розроблений для проекту питальник не містив питань про голод. Тобто у процесі самої розмови (це добре чути на аудіозаписах) виникали спогади про голодування. Завдяки цьому архіву з'явилася унікальна можливість проаналізувати, як саме формувався цей нарратив, як звичайні селяни вперше у своєму житті публічно розказували про пережите під час колективізації. Третью перевагою колекції В.Нолла є те, що дослідник працює зі звуковим файлом. Ми можемо чути живий голос свідка, його мову, особливості місцевої говірки, емоції, загальну атмосферу інтерв'ю. Окрім академічних досліджень, інтерв'ю з онлайн-архіву усної історії української селянської культури 1920–1930-х рр. є добрим дидактичним матеріалом для уроків у школах, лекцій і семінарів з усної історії, історії України, етнології, жіночих студій у вищих навчальних закладах.

Процес оцифрування (дігіталізації) архівів із наступним представленням їх у Мережі набуває нині масового поширення в усьому світі, ставши глобальною тенденцією демократизації науки, удоступнення знань. Оприлюднення в такий зручний спосіб унікальних матеріалів польових досліджень української селянської культури, проведених на початку 1990-х рр., дає змогу вивчати та намагатися збагнути життя суспільства в переломні історичні періоди.

Т.В.Пастушенко (Київ)

⁵ Український Голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. – Т.ІІІ / Упор. о. Ю.Мицик, Л.Іваннікова. – К., 2006. – 432 с.; Т.ІV. – К., 2007. – 504 с.; Голодомор в Україні: Одеська область (1921–1923, 1932–1933, 1946–1947 рр.): Спогади, документи, дослідження / Упор. Л.Г.Білоусова, О.М.Барановська, Т.С.Волкова, Г.Л.Малінова, Г.М.Паніван, В.В.Харковенко. – Одеса, 2005. – 152 с.; Невгамовний біль: Історичні дослідження, нариси, свідчення, спогади, документи / Упор. С.Ф.Бледнов. – Донецьк, 2007. – 198 с.; Музей Івана Гончара: Спогади очевидців Голодомору: як все було насправді! [Електронний ресурс]: <http://honchar.org.ua/p/spohady-ocheydtsiv-holodomoru-yak-vse-bulo-naspravdi/>; Голодомор в Україні 1932–1933 [Електронний ресурс]: <http://holodomor33.org.ua/about/svidchennya-ocheydtsiv/>; Спогади очевидців про Голодомор [Електронний ресурс]: <http://www.yarmrda.gov.ua/index.php/holodomor/157-spohady-ocheydtsiv-pro-holodomor> та ін.

⁶ Касьянов Г. Danse macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х). – К., 2010. – С.37–38.

ТЕМЧЕНКО А.І.

**ТРАДИЦІЙНІ МАНТИЧНІ ПРАКТИКИ:
АРХАІКА ЗНАКОВОЇ СИСТЕМИ. – ЧЕРКАСИ:
ІНТРАЛІГАТОР, 2015. – 112 с.**

Звичаї, вірування, обряди й усталені соціальні практики як невід'ємні складові духовного життя етносу виступають репрезентантами його предковичних традицій, виявляють світоглядні та морально-етичні засади традиційної народної культури. Реконструювання й осмислення міфологічних і звичаєво-обрядових явищ давніх слов'ян, з'ясування їх генези та семантики необхідні для кращого розуміння історичного минулого українського народу, аксіологічних аспектів його духовних цінностей, що в умовах розбудови соборної України й активної фази національного піднесення набуває особливої актуальності.

Важливе місце в українській обрядовій традиції посідають вірування та обряди, пов'язані з мантичними практиками, які у широкому міфоритуальному контексті постають важливим ритуальним знаком, сакральним елементом світобудови, магічним оберегом. Вивчення мантики є важливою складовою в контексті реконструкції міфологічних уявлень наших пращурів. Такі звичаєво-ритуальні чинності пронизують усю сферу побутово-господарської діяльності, обрядовості, відображені у фольклорі. Особливо рельєфно вони виглядають на прикладі ворожіння на картах, що підкреслює не лише науково-пізнавальну, але соціальну значущість обраної черкаським дослідником Андрієм Темченком проблематики.

Природно, що загальнотеоретичні концепції соціокультурної антропології Заходу забезпечили авторові необхідні передумови та методологічний інструментарій для вивчення конкретної історико-етнографічної практики давніх спільнот України. Донині дослідження семантики ворожіння на картах перебувало в полі зору лише російських фахівців середини ХХ ст., зокрема М.І.Лекомцевої, Б.А.Успенського, Б.Ф.Єгорова. В українській гуманітаристиці ця проблема тривалий час залишалася поза увагою. Слід зазначити, що рецензована монографія А.І.Темченка стала першою спробою наукового вивчення семіотики ворожіння на картах у контексті давніх міфологічних вірувань слов'ян.

Концептуальною ідеєю, якою послуговувався автор при підготовці праці, стало твердження про те, що ворожіння є елементом реліктових вірувань про долю, оскільки за допомогою карт здійснюється не лише передбачення, але вплив людини на майбутнє. Відповідний підхід потребував залучення широкого комплексу фактичних даних і методик археології, етнографії, філології,

філософії, а також психології, що презентує монографію А.І.Темченка як ґрунтовне міждисциплінарне дослідження.

Окрім значного масиву цікавих емпіричних даних, що слугують надійною доказовою базою основних тверджень автора, у книзі читач ознайомиться зі спробами реконструкції архаїчних вірувань і обрядів, пов'язаних із мантикою. На думку А.І.Темченка, ворожіння дублюють міфологічну картину світу, про що свідчать знаки, які презентують міфологічний час і простір, зокрема ранню/вечірню дорогу, зустріч подорожнього, діалог, любов, достаток, а також їх значеннєві антиподи – неприємність, хворобу, «казенний дім», обман. Окрім цього, структура колоди передбачає наявність системи бінарних опозицій, тотожних міфологічним, а саме «червоний»/«чорний», «здоров'я»/«хвороба», «молодий»/«старий», «чоловічий»/«жіночий», «неодружений»/«одружений», «повний»/«порожній», поєднання яких становить сюжет майбутнього. Унаслідок цього карти стають способом кодування основних міфологічних мотивів, які в тій чи іншій послідовності відтворюються у процесі розкладання пасьянсу.

У цьому аспекті А.І.Темченко здійснює послідовне вивчення різних типів ворожіння, які побутували на території Центральної України в ХІХ–ХХ ст. і продовжують використовуватися донині. Ідеться про форми розкладання пасьянсу – у формі людини, дерева та хреста, які повторюють головні світотворчі принципи язичництва і християнства. Відповідні закономірності представлені у вигляді ілюстрацій, таблиць і схем, що допомагає краще зрозуміти думку автора. Ворожіння у вигляді дерева та хреста А.І.Темченко умовно називає «жіночими», пояснюючи це тим, що у процесі розкладання цих пасьянсів передбачали події, переважно пов'язані з подружжям, здоров'ям, господарством. Залучення для етнокультурних реконструкцій різних видів джерел із території України дає змогу дослідникові виявити реалізацію етнічної інформації, доповнену свідченнями етнографії. Останнє є цінним для формулювання теоретичних засад вивчення етнічних процесів давнини.

На думку А.І.Темченка, існує чотири основних мотиви, кількість яких позначається відповідними мастями. Кожна з них складає «зразковий» сюжет від абсолютно позитивного до абсолютно негативного. Так, червова масть є зразковою зі знаком «+» і презентує сюжет про подорож культурного героя, у результаті якої він зустрічає любов, одружується й т. д., тобто відбувається повторення історії, котра в різноманітних фольклорних та епічних формах варіюється в індоєвропейській традиції. Натомість пікова масть – протилежна за значенням і презентує антиісторію, у результаті якої герой потрапляє в неприємні ситуації, унаслідок чого гине.

Таким чином, колір і форма кожної масті знакові, тому вони утворюють систему, у межах якої трактуються ті чи інші значення. Поділ системи на чотири «сектори» зіставляється з просторовими й часовими парадигмами, котрі, так само, як і карти, є бінарними, де світло/ранок/схід/сонце зіставляються зі щасливою дорогою/любов'ю/достатком/здоров'ям, а темінь/ніч/захід – із хворобами/неприємностями/обманом.

Цікавим є також репрезентоване в монографії порівняння ворожильних і казкових сюжетів, зокрема образів перехрестя й дороги. У зв'язку з цим автор

робить висновок, що «ворожіння на картах відображає важливу доктрину міфологічного мислення, що життя є рух, який не припиняється навіть після смерті» (с.77).

У відповідному розділі досліджується інший тип ворожінь, які здійснювалися з метою визначення майбутньої жертви, що становить опозицію до першого типу, як «життя»/«смерть». Рудименти архаїчних ворожінь простежуються у відомій грі «в дурня», у процесі якої також розкладають пасьянс, але він, на відміну від двох попередніх, не має інформативного навантаження (основну роль відіграють лише масть та ігровий статус карти). Мета гри полягає у спробі нав'язати зайві карти іншому (в попередніх пасьянсах вони «відходили» за межі ворожіння), визначивши, таким чином, зайвого/непотрібного гравця. А.І.Темченко вважає, що в такий спосіб раніше визначали можливу викупну жертву. Виклад власних тверджень автор супроводжує посиланням на описи подібних ритуалів, які зустрічаються в історичних і давніх літературних джерелах, зокрема «Повісті временних літ», опису подорожі Ібн-Фадлана на Волгу, билинах, думах, колядках, замовляннях, чарівних казках, а також археологічних пам'яток часів Русі. Маємо всі підстави констатувати, що вихід автора в науковому пізнанні минулого на рівень інтерпретації став можливим саме завдяки комплексним історико-етнографічним дослідженням.

Публікація монографії А.І.Темченка фіксує значний успіх вітчизняної історичної науки й етнології, оскільки тема мантики є новою та перспективною в контексті реконструкції міфологічних уявлень слов'ян. Головні положення, узагальнення та висновки виглядають обґрунтованими й логічно випливають з аналізу етнографічних, історичних джерел і літератури.

На нашу думку, монографія А.І.Темченка суттєво збагачує й розширює горизонт уявлень щодо мантичних практик і міфологічних уявлень наших пращурів, зокрема демонструє, яким чином засадничі світотворчі принципи язичництва та християнства виявляються, трансформуються у ворожінні на картах. Творчий доробок дослідника заслуговує на гідну увагу наукової громадськості й широкого загалу, а тому важливо було б продовжити добрий почин популяризацією окремих сюжетних ліній етнокультурних реконструкцій.

О.О.Драч (Черкаси)

ХРОНІКА

О.С.Лисенко (Київ)

ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ НІМЕЦЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ КОМІСІЇ ІСТОРИКІВ

Наукові контакти між істориками України й Німеччини мали донедавна спорадичний характер, а міжнародна співпраця здійснювалася здебільшого на рівні особистих зв'язків дослідників та в рамках діяльності міжнародних громадських організацій і фондів. Є ціла низка інституцій, які надають фінансову підтримку українським фахівцям для навчання, наукових студій, реалізації різноманітних проектів у ФРН. Ідеться про Німецьку службу академічних обмінів (Deutscher Akademischer Austauschdienst; ДААД), фонди Герди Генкель та імені Гумбольдта. Міжнародні дослідження з тематики примусової праці у період націонал-соціалізму підтримав Німецький федеральний фонд «Пам'ять, відповідальність та майбутнє». У 2005–2006 рр. він ініціював великий проект зі збору документальних свідчень про долі людей, які в роки Другої світової війни залучалися до рабської та примусової праці на території Третього Райху. Під час його реалізації українські історики записали й опрацювали 80 біографічних інтерв'ю. У 2006–2007 рр. за участі дослідників із Києва, Харкова, Полтави, Львова тривав міжнародний проект документування біографій колишніх в'язнів нацистського концентраційного табору Дахау. Упродовж 2008–2010 рр. реалізовувався спільний проект Інституту історії України НАНУ й Німецького федерального фонду «Пам'ять, відповідальність та майбутнє» – «В'їзд репатріантів до Києва заборонений: повоєнне становище колишніх примусових робітників у радянському суспільстві (1945–2000)».

Низку історичних проектів фінансував і Фонд Гайнріха Белля, основні напрями діяльності якого полягають у сприянні демократії, зміцненні громадянського суспільства, політичній освіті громадян, раціональному використанні енергії, статевої рівності, гендерній демократії, захисті прав людини. Ідеться, зокрема, про міжнародну наукову конференцію «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні: специфіка гендерного досвіду у часи екстремального насильства» (Київ, 28–29 листопада 2013 р.), а також про міжнародний історичний форум «Україна 2014–2015: спадок світових воєн та досвіди окупації» (Київ, 16–17 квітня 2015 р.). За підсумками останнього в 2015 р. побачив світ збірник наукових статей «Жінки Центральної та Східної Європи у Другій світовій війні», де опубліковано тексти українських, німецьких, російських, американських дослідниць. Можна згадати й про заходи, проведені під егідою київського Інституту Гете: українсько-німецький дослідницький проект «Іванків і Мюнстер у Другій світовій війні», проект створення меморіально-освітнього комплексу «Доля жертв націонал-соціалізму» (м. Шостка, Сумська обл.) та ін.

Досвід діяльності комісій українських і польських, українських та словацьких істориків переконував у назрілій необхідності інституційного оформлення цього сегмента міжнародних наукових зв'язків. Поштовхом до створення Німецько-української комісії істориків стали останні військово-політичні події, у першу чергу анексія Росією Кримського півострова та збройна агресія цієї країни на сході нашої держави. У травні 2014 р. група німецьких істориків звернулася до своїх українських колеґ із пропозицією про зустріч, аби висловити свою солідарність з Україною. Перше, неформальне, зібрання відбулося у червні 2015 р. в Києві. Тоді й було озвучено ідею створення спільної німецько-української комісії.

Завдяки зусиллям проф. *Ярослава Грицака* вдалося налагодити контакти між очільниками Німецької асоціації істориків проф. *Мартіном Шульце-Весселем* (Мюнхен) та Асоціації істориків України акад. *НАНУ Валерієм Смолієм* (Київ). 23–24 червня 2015 р. у Дніпропетровську в рамках міжнародної конференції «Історична пам'ять про Другу світову війну, Голокост та інші геноцидні явища» відбулося організаційне засідання комісії істориків, на якому обговорювалися персональний склад (українську частину очолив представник Українського католицького університету *Я.Грицак*, німецьку – *М.Шульце-Вессель*), а також алгоритм дальших дій, спрямованих на активізацію наукових контактів та координацію зусиль у цьому напрямі. Чергове засідання комісії було вирішено провести взимку у Львові.

13 січня 2016 р. в Інституті історії України НАНУ відбулася зустріч голови Асоціації істориків України *В.Смолія* й керівника Німецької асоціації істориків *М.Шульце-Весселя*. Сторони обмінялися інформацією про функціонування національних організацій дослідників минулого, а також обговорили заходи, спрямовані на активізацію діяльності спільної комісії істориків України та Німеччини. За пропозицією акад. *В.Смолія* її засідання 2017 р. прийматиме Інститут історії України НАНУ.

15 січня 2016 р. в Українському католицькому університеті (Львів) відбулося засідання Німецько-української комісії істориків, яке вели її співголови – *М.Шульце-Вессель* та *Я.Грицак*. Серед організаційних питань обговорювалася можливість розширення складу до 16 осіб (по 8 учасників з обох сторін). До української частини комісії ввійшли *Я.Грицак*, *П.Барвінська*, *В.Гриневич*, *Г.Грінченко*, *О.Лисенко*, *Ф.Сисин*, *І.Щупак*, *Ю.Шаповал*; німецької – *М.Шульце-Вессель*, *Т.Пентер*, *Р.Вульпіус*, *А.В.Вендланд* та ін.

Представник Німецької служби академічних обмінів поінформував про порядок фінансування роботи комісії, яка діє під егідою міністерства закордонних справ ФРН. При цьому вона має право залучати для реалізації своїх проєктів кошти інших державних і недержавних установ (до речі, такий прецедент уже був: деякі заходи, зокрема згадане вище засідання комісії у червні 2015 р. у Дніпропетровську, відбулося за підтримки Інституту вивчення Голокосту «Ткума»). Окреслюючи пріоритети в роботі, доповідач наголосив на суспільному обов'язку істориків, які мають широко популяризувати фундаментальні знання, артикулювати результати наукового пошуку, надавати пропозиції державі й політикуму, громадським інституціям. Особливу увагу рекомендувалося приділити залученню у ці процеси молодих дослідників.

Члени комісії обговорили календарний план роботи на 2016–2018 рр. Зокрема на 2016 р. передбачено формування концепції та дизайну історичного онлайн-порталу, наповнення його відповідною інформацією, підготовчі заходи з організації літньої школи-семінару молодих істориків, формат зв'язків із пресою та телебаченням. На 2017 р. заплановане перше зібрання науково-редакційної ради історичного онлайн-порталу,

пошук і залучення авторів, публікація матеріалів засідання комісії 2016 р., літня школа-семинар для молодих дослідників. Аналогічні заходи мають відбутися й у 2018 р.

14–15 січня 2016 р. Німецько-українська комісія істориків за підтримки ДААД, Німецької асоціації істориків, Українського католицького університету, Фонду Роберта Боша, Програми для вивчення сучасної української історії та суспільства імені Петра Яцика, Програми єврейських студій Джеймса Темерті УКУ провела конференцію «Примирення в постдиктаторських суспільствах у ХХ–ХХІ ст.: Україна у міжнародному контексті». У науковому форумі, що відбувся у стінах Українського католицького університету, узяли участь дослідники, політичні та громадські діячі, представники медіа з України, Німеччини, США, Канади, Іспанії, Польщі, Франції. Із привітальними промовами виступили віце-ректор навчального закладу проф. М. Маринович, а також проф. М.Шульце-Вессель. Вітальне слово учасникам конференції надіслав акад. В.Смолій.

Колишній в'язень радянських таборів *Мирослав Маринович*, окреслюючи можливості й перспективи примирення в Україні, наголосив на тому, що цей процес передбачає визнання певних фактів. Як приклад, він згадав Німеччину та Францію, примирення яких після Другої світової війни було б неможливим без визнання німецькою стороною злочинів нацизму. Ключовою лінією примирення, на переконання доповідача, має стати самоцінність людського життя.

М.Шульце-Вессель зазначив, що у ФРН багато хто переймається проблемами України. Після подій Євромайдану нашу країну сприймають як європейську державу. Тому для об'єднаної європейської спільноти принципово важливо, щоб Україна рухалася демократичним шляхом, успішно розвивала економіку, рішуче боролася з корупцією. Попри те, що нині в Німеччині найбільш актуальною залишається проблема біженців, багато німецьких інтелектуалів виявляють дедалі більше зацікавлення Україною, відповідним чином формуючи громадську думку та впливаючи на політиків.

У вітальному слові *В.Смолія* йшлося про роль академічної науки у з'ясуванні можливостей примирення: «Зрозуміло, що одного набутого знання тут недостатньо. Ідеться про пошук певних технологій культурного діалогу, а якщо хочете, – полілогу, продукування нових теоретичних ідей і практичних рішень, що лежать як у правовому полі, так і у сфері культури та освіти, комеморативної політики. Лише одне можна стверджувати напевно – це тривалий і складний шлях, однак ми мусимо його пройти, аби зберегти себе як політичну націю і державу». Крім того, було наголошено на проблемі як індивідуальної, так і колективної відповідальності учасників конфлікту на сході України, політичній волі та здатності адекватно реагувати на сучасні загрози й виклики.

Першу панель конференції, яку модерував *Гвідо Гаусман* (Мюнхенський університет ім. Людвіга – Максиміліана) відкрила німецька політична діячка, яка двічі балотувалася на посаду президента ФРН від Соціал-демократичної партії Німеччини – *Гезіне Шван* (Управлінська платформа Гумбольдта – Віадрина, Берлін). У своєму розлогому політично-філософському виступі, відштовхуючись від досвіду подолання наслідків Другої світової війни, доповідачка висловила переконання, що примирення можливе не на колективному, а лише на індивідуальному рівні. Окресливши «історичні місця» демократії, з одного боку, та диктатури й тоталітаризму, – з іншого, *Г.Шван* зазначила про роль позитивних маркерів для порозуміння: «хороше життя» (певний соціальний стандарт, сформульований ще античними філософами), добродійність (допомога біженцям), усвідомлення свободи,

пошук сенсу життя тощо. Підсумовуючи дискусію, Г.Гаусман висловив тезу про те, що примирення, урешті-решт, є «антропологічною необхідністю».

Друга панель, де головував *М.Шульце-Вессель*, присвячувалася «подоланню минулого та примиренню» в Німеччині. Основні доповідачі – *Стефані Шулер-Шпрінгорум* (Берлінський центр дослідження антисемітизму) й *Дороте Вірлінг* (Гамбурзький університет/Потсдамський центр сучасної історії) – простежили так званий «історичний розрив» 1945 р., який проходив не тільки по лінії засудження нацизму і його наслідків, а й по лінії розколу Німеччини. Дослідниці звернули увагу на соціальні та політичні практики, що вибудовувалися на усвідомленні культурних контроверсій, транспоколінневу місію пам'яті про війну та злочини нацизму. Однак, на наш погляд, обом доповідачкам дещо бракувало критичного ставлення до сучасної ситуації в молодіжному середовищі Німеччини, частина якого «забуває» відверто «непривабливі» сторінки минулого.

«*Historia, Memoria, Olvido*» і примирення в Іспанії – така назва третьої панелі, яку модерував *Юрій Шаповал* (Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Кураса НАН України). Представник Сарагоського університету (Іспанія) проф. *Хуліан Казанова* розкрив особливості офіційної комеморативної політики своєї країни, в основу якої лягла сконструйована «амнезія» та покладання провини за наслідки кровопролитної громадянської війни на обидві сторони, що брали в ній участь. Як показало життя, відкриття в 1959 р. «братського меморіалу», де поховано представників ворогуючих таборів, не зняло проблему конфліктогенної пам'яті. Це зайвий раз підтвердило правильність формулювання німецького історика Е.Нольтке: «Минуле заперечує проти того, аби його забули». *Хосе Нуньес-Сейшах* (Мюнхенський університет ім. Людвіга – Максиміліана) і *Томаш Стрик* (Інститут політичних досліджень Польської академії наук) проаналізували «больової точки» змодельованої іспанським урядом програми примирення, показавши, як це вплинуло на різні верстви нації. Виступи й коментарі присутніх дали підстави Ю.Шаповалу констатувати, що «парадигмальний» іспанський досвід примирення насправді був не таким, як здебільшого поверхово трактують публіцисти, що викликає сумніви в його універсальності, зокрема у придатності для нашої країни.

«Робота з минулим і примирення в Україні» – назва четвертої панелі (модератор – директор дніпропетровського Інституту вивчення Голокосту «Ткума» *Ігор Щупак*). У виступі проф. Університету Тафтса (США) *Оксани Шевель* ішлося, зокрема, про можливість застосування іспанського досвіду для України. Із реалізації іспанського закону «*Historia, Memoria, Olvido*» («Історія, пам'ять, забуття»), спрямованого на підтримку демократичної колективної та родинної пам'яті, можна взяти два уроки. Перший полягає у сприянні держави різним пам'ятям – без надання переваги жодній із них. Другий пов'язаний, з одного боку, з обстоюванням «прав жертв», а з іншого, – із відмовою й навіть заборонаю місць пам'яті, що глорифікують одну зі сторін, задіяних у громадянській війні, жертвами якої стало понад 500 тис. осіб. Таким чином, антифранкістський за духом закон поклав край «мнемонічним війнам» (за Я.Кубіком). Характеризуючи ситуацію у сучасній Україні, О.Шевель указала на конкуренцію екзистенційних наративів – радянського й національного, що не сприяє «порозумінню пам'ятей». Представник Альбертського університету (Канада) *Франк Сисин* порівняв досвід порозуміння в різних національних спільнотах на еміграції та в Україні, наголосивши на таких чинниках, як «добра воля», роль громадських і релігійних інституцій, наукових програм в їх консолідації та взаємних контактах.

Великий інтерес викликала презентація *Я.Грицака* (Український католицький університет, Львів). Узявши за взірць німецько-французьке примирення 1950-х рр. він провів лінію до українсько-польського порозуміння, що мало місце в останні півтора десятиліття. Нині, на переконання доповідача, домінуючою ідеєю повинно стати примирення між самими українцями. Шукаючи відповіді на питання: «Чи є сенс актуалізувати болісні пам'яті?», наріжним каменем інтеграції України в європейську спільноту Я.Грицак назвав порозуміння між тими, хто по-різному ставиться до «проєкту Незалежна Україна». Посилаючись на слова Е.Ренана про те, що «нація – це щоденний плебісцит», доповідач закликав уже тепер думати про засоби нівелювання суперечностей, що роками закладалися у суспільну свідомість представників різних регіонів нашої держави, адже після завершення війни на сході цю проблему доведеться вирішувати вже у практичній площині.

Тема останньої панелі – «Робота з минулим і примирення: інші міжнародні приклади для порівняння» (модератор – *Юммі Шерпер*, Вища школа соціальних наук, Франція). *Голлі Кейс* (Корнелльський університет, США) у своїй насиченій теоретичними міркуваннями доповіді на прикладі сучасної Угорщини проілюструвала, наскільки тонкою може бути межа між демократією й радикально-авторитаристськими підходами до формування патерналістських політичних концепцій. У виступі висвітлювалися деякі тривожні тенденції, що проявилися у цій зовні «спокійній» країні, з'ясувалися причини, а також можливі наслідки дій праворадикальних сил для травмованого тоталітарним комуністичним досвідом угорського суспільства. Доповідачка акцентувала увагу на «пересиленні й подоланні» минулого шляхом «причастя болем», «причетністю до болю» та збереження певної «міри наївності й оптимізму» для нівелювання загроз.

Представник Регенсбурзького університету (Німеччина) *Гер Дойзінге* розглянув боснійський досвід «подолання болісного минулого». На зміну «повені насильства», що затопила простори колишньої Югославії, прийшло надзвичайно складне й загострено емоційне його переживання. На «аренах ушанування» тут звучали дві «мови»: «віктимізації» та «примирення». Звертаючись до можливостей інклюзивного нарративу та інклюзивної історії, дослідник наголосив на необхідності використання громадського простору як майданчика для діалогу.

Ян Кубік (Школа слов'янських та східноєвропейських студій, Університетський коледж Лондона, Великобританія) репрезентував результати багаторічного колективного дослідження мнемонічних практик, зокрема особливостей сприйняття громадянами окремих держав певних політиків і поглядів, що їх вони уособлюють. Трактуючи мнемонічних гравців як «інженерів пам'яті», доповідач (до речі, один з ініціаторів цього проєкту) розкрив методіку дослідження й ознайомив з його основними теоретичними аспектами. Виокремлюючи формати мікро-, макропримирення, режими пам'яті соціолог та історик розкрив потенціал «капіталу соціальної солідарності».

Своєрідним підсумком конференції стали виступи знаних фахівців. Так, *Марк фон Гаген* (Університет штату Арізона, США), окресливши провідні вектори дискусій, виокремив серед них ті, що зосереджувалися довкола пошуку «національного консенсусу» та шляхів його досягнення. На продовження цієї тези *Даріуш Стола* (Музей історії польських євреїв, Польща) висловив застереження в тому сенсі, що історія цілком придатна для виправдання насильства, і це нерідко унеможливило «короткі шляхи» до «консенсусу».

М.П.Костюк (Луцьк)

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «НІМЦІ В ІСТОРІЇ ВОЛИНИ»

Захід, що відбувся 1–2 жовтня 2015 р. в Луцькому національному технічному університеті, присвячувався трьом важливим подіям в історії німецької національної меншини на Волині: 100-літтю депортації волинських німців, 75-річчю завершення німецької колонізації у Західній Волині та 40-літтю Історичного товариства «Волинь». Ініціаторами проведення конференції стали кафедра інженерної педагогіки, психології та українознавства ЛНТУ, Геттінгенський дослідницький центр (Геттінген, ФРН) та Історичне товариство «Волинь» (Вюрцбург, ФРН). Активну участь узяли також київські Рада німців України та Міжнародна громадська організація «Товариство німців України – Відергебурт». Фінансову підтримку проекту надало федеральне міністерство внутрішніх справ Німеччини через благодійний фонд «Товариство розвитку» (Одеса). Серед спів-організаторів конференції – Інститут культури та історії німців Північно-Східної Європи (Люнебург, ФРН), Волинська обласна державна адміністрація, Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України, адміністрація Державного історико-культурного заповідника в м. Луцьку, Державний архів Волинської області, Волинський краєзнавчий музей, церква євангельських християн-баптистів «Дім Євангелія» та луцька євангелічно-лютеранська церква Христа Спасителя. Оргкомітет отримав понад 50 заявок з нашої країни, Німеччини, США, Канади, Латвії, Росії та Білорусі. У форумі взяли участь 26 дослідників із 5 держав (окрім США та Канади).

Робота конференції розпочалася 1 жовтня 2015 р. о 10-й год. в актовому залі Луцького національного технічного університету. Координатор проекту канд. іст. наук *Михайло Костюк* у своєму вступному слові підкреслив, що історія волинських німців є складовою частиною історії Волині та України, складовою частиною історії німецької колонізації в нашій країні. І хоча за останні 20 років зроблено багато у сфері досліджень минувшини волинських німців, ця тема ще має цілий ряд недостатньо вивчених аспектів і широкі перспективи для подальшого її студювання. Із різних причин вона до сьогоднішнього дня так і не стала предметом окремого наукового обговорення та дискусії ані в Україні, ані в Німеччині. Тому факт проведення такої конференції міжнародного рівня став свідченням підвищеного інтересу до цієї теми в ряді країн світу. Захід важливий не лише з наукового погляду. Доповідач висловив упевненість, що він стане новим етапом у справі подальшого вивчення та популяризації історії німців Волині, зробить вагомий внесок у розвиток історичного краєзнавства, а його матеріали будуть ще одним джерелом інформації для нащадків волинських німців, які проживають сьогодні в багатьох країнах світу.

Із вітальними промовами до учасників та гостей конференції звернулися ректор ЛНТУ професор *Петро Кравчук*, голова Ради німців України *Володимир Лейсле*, голова Міжнародної громадської організації «Товариство німців України – Відергебурт» *Володимир Пиньковський*, голова благодійного фонду «Товариство розвитку» *Юрій Рябокони*, голова Історичного товариства «Волинь» *Гергард Кеніг*, голова Товариства бузьких голендрів *Едуард Бютов* та голова Волинської обласної організації Спілки краєзнавців України *Геннадій Бондаренко*. Було також зачитано вітання від керівника Волинської обласної державної адміністрації *Володимира Гунчика* та виконавчого директора Геттінгенського дослідницького центру д-ра *Альфреда Айсфельда*. Усі виступаючі підкреслювали, що Волинь здавна була поліетнічним регіоном і її

багатонаціональна історія та культура повинні представляти не лише науковий, але й практичний інтерес. Вона має стати основою для подолання соціальних, етнічних стереотипів у взаєминах між сучасними народами та фундаментом для налагодження і зміцнення міжнародних зв'язків України з різними країнами світу. А у вітанні д-ра *А.Айсфельда*, зокрема, наголошувалося, що «історичний регіон Волинь упродовж віків притягував до себе увагу ближніх і дальніх сусідів. Він був з'єднуючою ланкою між Центральною та Східною Європою, регіоном, де вершилась історія. Минувшина та культура його німецького населення – одна зі сторінок історії Волині. Століття депортації волинських німців (1915 р.) і 75-ліття переселення їх згідно з договором Молотова–Ріббентропа (1939 р.) – кульмінаційні події не лише в історії цієї етнічної групи. Вони були частинками світової історії. На їх прикладі видно тісний зв'язок окремої людини та глобальних світових процесів, згубні наслідки етнічних чисток».

Перша наукова доповідь *Валентини Надольської* (Луцьк) присвячувалася темі поліетнічності Волині. Авторка не лише показала процес заселення регіону представниками різних національностей, але й указала на його причини, передумови та наслідки. Було підкреслено, що багатонаціональність стала невід'ємною особливістю історії Волині, сприяла формуванню у краї своєрідної культури міжетнічного спілкування, поваги до традицій і звичаїв різних народів, які тут проживали. *Гергард Кеніг* (Айзенах, Німеччина) у своєму виступі ознайомив присутніх із діяльністю Історичного товариства «Волинь», яке цьогогоріч відзначило своє 40-річчя. Засноване колишніми вихідцями з Волині, за чотири десятиліття свого існування воно зібрало велику кількість різноманітних документів і матеріалів, що всебічно відображають історію волинських німців. Частину з них опубліковано у журналі товариства «*Wolhynische Hefte*» («Волинські зошити»), інших періодичних виданнях та книжках. Члени організації брали активну участь у створенні музею волинських німців-переселенців у Лінстові, у виставках та запуску інтернет-сайту волинських німців, у налагодженні науково-культурних контактів між Волинню й Німеччиною, сприяли популяризації історії волинських німців не лише в Україні та Німеччині, але й в усьому світі. *Михайло Кучинко* (Луцьк) ознайомив присутніх з історією найдавніших контактів місцевого слов'янського населення Волині та древніх германців, які відбувалися ще в II–IV ст. н.е. Доповідач розповів також про найвідоміші германські археологічні пам'ятки, які залишились на території краю з тих далеких часів. У доповіді *Світлани Шульги* (Луцьк) зроблено порівняльний аналіз німецької та чеської колонізації на Волині у другій половині XIX – на початку XX ст. Особливу увагу приділено аналізу причин і факторів, котрі сприяли міграційним процесам німців і чехів на територію Волині.

У другій половині дня засідання конференції проходило в молитовному залі колишньої луцької євангелічно-лютеранської кірхи Христа Спасителя. Із вітальним словом до гостей звернувся *Олександр Власюк* – пастор церкви євангельських християн-баптистів «Дім Євангелія» в Луцьку, яка сьогодні орендує будівлю колишніх німців-лютеран. Слід зауважити, що завдяки зусиллям прихожан цієї церкви споруду кірхи вдалося вберегти від остаточної руйнації в 1990-х рр., відреставрувати, вона отримала нове життя.

Першу доповідь чергового засідання виголосив директор інституту теології та історії Боннської біблійної семінарії *Йоганнес Дік* (Бонн, Німеччина). Його виступ присвячувався складній і трагічній історії німецької баптистської громади на Волині. Автор показав, в яких умовах створювалися перші об'єднання, як складались їхні стосунки з імперською владою, а також яких гонінь і репресій вони зазнали в роки Першої світової

війни та в умовах радянської держави в міжвоєнний період. Про особливості сприйняття волинських німців у процесі формування «німецького питання» в Російській імперії йшлося у виступі *Наталії Венгер* (Дніпропетровськ). Дослідниця показала причини та процес включення етнорегіональної групи волинських німців у систему націоналістичного моніторингу, а також місце Волині в динаміці розвитку німецького питання в Росії. Територію розселення волинських німців вона представила як фронтір – «уявну» зону, де німецьке питання розвивалося у зв'язку з польським і було здійснене за націоналістичною моделлю.

Наступний блок виступів присвячувався одній із ключових проблем конференції – історії волинських німців у часи Першої світової війни. *Сергій Нелінович* (Балашиха, Російська Федерація), використавши нові архівні документи, продемонстрував процес розгортання офіційної антинімецької пропаганди в рядах російської армії, починаючи з перших днів війни. Ця кампанія стала ідеологічною основою для подальших репресій проти німецького населення, особливо у прифронтових районах, у тому числі й на Волині. Трагедію волинських німців у роки Першої світової війни як депортованого народу показав у своєму виступі *Михайло Костюк* (Луцьк). Використавши цілий комплекс документів українських і російських архівів, він зробив періодизацію акції виселення німців у 1915–1916 рр., показав важкі умови її здійснення та катастрофічні наслідки, що призвели до значних демографічних втрат. Сам процес примусової зміни місця проживання німців Волині навіть очевидці тих подій розцінювали як «акт насильства та законного пограбування з боку держави» (цитата з тогочасного джерела). На цьому ж засіданні було зачитано ще дві доповіді, автори яких не змогли безпосередньо взяти участь у роботі конференції. *Альфред Айсфельд* (Геттінген, Німеччина) на основі документів німецьких архівів зробив аналіз політики офіційного Берліна щодо німців Волині в роки Першої світової війни. Автор показав, як воєнні обставини та певна перестраховка змінили погляди властей щодо практичного вирішення питання про переселення волинських німців-колоністів до Німеччини. У доповіді *Ольги Айсфельд* (Геттінген, Німеччина) було розкрито питання, на даний час ще слабо висвітлене в історіографії, котре стосується географії розселення депортованих волинських німців у різних регіонах Російської імперії.

Після завершення чергового засідання біля фасадної стіни луцької євангелічно-лютеранської кірхи Христа Спасителя відбулася кульмінаційна подія першого дня конференції: відкриття пам'ятного знака волинським німцям – жертвам депортації 1915–1916 рр. Місце для його встановлення обрали не випадково, адже культова споруда – це єдиний, хоч і німий, свідок трагічних подій у житті німецької національної меншини краю столітньої давнини. Сама будівля теж постраждала в те страшне воєнне лихоліття, як і її прихожани. У церемонії відкриття меморіалу взяли участь учасники конференції, представники місцевих органів влади, керівники та члени кількох громадських організацій з України й Німеччини, духовництво та прихожани євангелічно-лютеранської церкви Христа Спасителя та церкви євангельських християн-баптистів «Дім Євангелія». Право зняти біле полотно, що закривало меморіальну дошку, було надане ініціаторові й організаторові її встановлення доцентові Луцького національного технічного університету М.Костюку та голові Історичного товариства «Волинь», яке фінансово підтримало цей проект, І.Кенігу. На темному базальтовому фоні присутні побачили написи ідентичного змісту українською та німецькою мовами: «Пам'яті волинських німців, депортованих у 1915–1916 рр. до віддалених регіонів Російської

імперії) («Zur Erinnerung an die 1915–1916 in entlegene Regionen des Russischen Reiches deportierten Wolhyniendeutsche»). Поряд зі словами міститься зображення палаючої свічки з краплями стікаючого воску, що символізує пам'ять про тих німців-волинян, які загинули під час проведення трагічної депортації 1915–1916 рр. Представники місцевих органів влади та громадських організацій, які виступили на церемонії відкриття пам'ятного знака, підкреслювали важливість збереження історичної пам'яті про трагічні події для нинішнього та прийдешніх поколінь. Виступи й молитви пастора євангелічно-лютеранської церкви Христа Спасителя І.Тараненка та пастора церкви євангелістських християн-баптистів «Дім Євангелія» О.Власюка, а також органна музика світлої печалі, яка звучала у виконанні органіста німецької церкви Ігоря Рудого, додали події піднесеної атмосфери особливої вродистості, зворушливості та емоційності. Меморіальна дошка стала першим подібним пам'ятним знаком, присвяченим депортації волинських німців у 1915–1916 рр., не лише в Україні, але й у Німеччині.

На завершення першого дня роботи конференції її учасникам було запропоновано цікаву екскурсію до унікальної пам'ятки середньовічної архітектури Старого міста – Луцького замку XIV ст., одного з найдавніших, найбільших і найкраще збережених в Україні. А ввечері відбувся концерт, підготовлений студентами й викладачами центру мистецтв ЛНТУ.

Другий день конференції проходив у приміщенні університету. Тематика виступів була різноманітною. Дві доповіді присвячувалися міграційним процесам у середовищі волинських німців. *Іванда Берзіня* (Рига, Латвія) розповіла про особливості переселення волинських німців-колоністів до Курляндії на початку XX ст. Це відбувалося винятково з ініціативи та на запрошення остзейського дворянства, а основним мотивом переїзду колоністів стала можливість оренди чи придбання у власність земельних ділянок. *Олена Ходченко* (Дніпропетровськ) у своєму виступі розглянула причини еміграції німців Волині до Канади наприкінці XIX – на початку XX ст., процес формування там поселенських анклавів та роль церкви в адаптації й організації життя іммігрантів в умовах регіонів нового розселення.

Доля німців Кримського півострова в 1920–1930-х рр. стала предметом дослідження *Григорія Кондратюка* (Сімферополь), який відзначив, що місцеві німецькі поселенці зазнали різноманітних гонінь із боку радянських властей, хоча й були спроби створення німецьких громадських організацій у рамках пануючої суспільної системи. Наслідки громадянської війни та бездарна економічна політика більшовицької влади стали причиною масштабного голоду в 1922 р., який забрав 10% населення півострова. А в 1930–1940-х рр. німці Криму зазнали релігійних гонінь, репресій і депортації.

Особливості церковно-релігійного життя в Луцьку періоду гітлерівської окупації показав у своєму виступі *Богдан Зек* (Луцьк). Доповідач відзначив, що нова адміністрація дозволила свободу релігії, щоб показати власне лояльне ставлення до українців порівняно з комуністичним режимом. Але це не гарантувало православному духовництву привілейованого становища й воно перебувало під постійним контролем із боку нацистської влади та навіть зазнавало репресій через власну громадянську позицію.

Наступні доповіді виголосили учасники Історичного товариства «Волинь». Член його правління *Манфред Клатт* (Гіфгорн, Німеччина) ознайомив присутніх з одним із нових дослідницьких проектів інституції. Він стосується аналізу анкет німецьких поселенців, які впродовж 1939–1943 рр. переселялися до Німеччини з ряду регіонів

України. Результати аналізу цих унікальних матеріалів, що зберігаються в німецьких архівах, значно розширять коло знань про цей складний період в історії німців Волині та представлятимуть інтерес не лише для професійних дослідників, але й для нащадків колишніх переселенців. У зачитаній доповіді заступника голови товариства *Вальтера Манца* (Гернроде, Німеччина) йшлося про унікальний досвід діяльності Товариства друзів села Мочулки, створеного з ініціативи колишніх односельців – німців-колоністів та їхніх сусідів-українців. Першими результатами спільної роботи стало встановлення на місцевому православному кладовищі пам'ятника з прізвищами колишніх жителів села – німців, а також кам'яного знака з назвою села на його в'їзді. Як особливо позитивний факт, що заслуговує на увагу, автор доповіді вказав на участь у роботі товариства представників нинішнього покоління колишніх односельців.

Ще дві доповіді стосувалися історії бузьких голендрів – найстарішої на Волині етнічної групи німецько-голландського походження. На даний час в Україні публікацій про неї дуже мало, ця тема потребує серйозних досліджень. Про мету й напрями діяльності Товариства бузьких голендрів, створеного 2009 р., коротко розповів його голова *Е.Бютов* (Шверін, Німеччина). Він також ознайомив присутніх з основними результатами своєї пошукової роботи в німецьких, голландських та польських архівах, що дало можливість виявити важливі історичні документи, які допоможуть дослідникам об'єктивно відтворити історію цієї своєрідної етнічної групи. *Валерій Міллер* (Брест, Білорусь) продовжив тему, розповівши про перші публікації у друкованих та електронних засобах масової інформації сучасної Брестчини матеріалів про материнські колонії бузьких голендрів Нейбров і Нейдорф. Саме ці два поселення згодом дали початок ще кільком дочірнім голендерським колоніям на Волині.

На завершення конференції було заслухано доповіді про матеріальну та духовну культуру волинських німців. *Наталія Яцунова* (Рівне) присвятила свій виступ маловивченій темі сакральної архітектури німецьких колоністів Волині другої половини XIX – початку XX ст. Дослідниця не лише ознайомила присутніх з особливостями культових споруд поселенців, але й відзначила, що вони характеризувалися стійкими стилістичними традиціями неоготики та продемонструвала слайди з тими небагатьма німецькими церковними будівлями, які збереглися до сьогоднішнього дня. Гідним завершенням наукової частини конференції став виступ *Валентина Вітренка* (Новоград-Волинський), котрий представив аудиторії особливості й символіку поетичної мови німецьких поетів волинського походження. Автор супроводжував свій виступ декламуванням уривків із віршів мовою оригіналу та у власному перекладі українською. Присутні слухали цю доповідь не лише з особливою увагою, але й неодноразово переривали її аплодисментами.

Під час роботи конференції у фойє біля актового залу університету було розгорнуто вісім тематичних експозицій, підготовлених викладачами кафедри інженерної педагогіки, психології та українознавства ЛНТУ, а також студентами. Учасники й гості конференції мали можливість ознайомитися з виставкою наукової літератури та популярних публікацій про німців Волині та України, із фотовиставкою, присвяченою музеєві волинських німців-переселенців у селі Лінстов (федеральна земля Мекленбург – Передня Померанія, Німеччина). Документи, фотографії, друковані видання можна було побачити на виставці про 40-річну діяльність Історичного товариства «Волинь». Тему депортації волинських німців у 1915–1916 рр. відображали копії відповідних архівних документів. Окремі експозиції присвячувалися літературній творчості

волинських німців та австрійсько-німецькій художниці Ґерті Карасек-Стржиговській. У 1942 р. вона відвідала німецьку колонію Блюменталь на Житомирщині, де зробила два десятки портретів місцевих німців-колоністів, котрі тривалий час залишалися маловідомими. Представлені карти німецьких колоній Волині наочно демонстрували географію їх розміщення. Експозиція з фондів Державного архіву Волинської області презентувала унікальні аерофотознімки окремих німецьких поселень Західної Волині, зроблені в 1937–1938 рр. Окрім того, ще 1 жовтня С.Неліпович представив унікальну колекція фотографій «Волинь у Першій світовій війні». Учасники й гості конференції, викладачі та студенти Луцького національного технічного університету змогли побачити понад сотню маловідомих цікавих світлин із фондів різних російських музеїв, архівів, Австрійської національної бібліотеки. Упорядник колекції подарував її викладачам історії університету для використання в навчальному процесі.

Підбиваючи підсумки конференції М.Костюк, Н.Венгер, Ґ.Кеніґ, О.Жук, Г.Кондрацюк, Е.Бютов та інші її учасники наголосили на важливості проведення першого такого заходу міжнародного рівня, присвяченого історії німецької національної меншини на Волині. Відзначалися належна його організація, широке представництво, цінність виголошених доповідей, а також підкреслювалася важливість відкриття в Луцьку меморіальної дошки депортованим у 1915–1916 рр. волинським німцям. Водночас учасники конференції зауважили, що тема має широкі перспективи для подальшого її студювання. Тож у майбутньому було б доцільно й надалі проводити подібні наукові форуми із залученням нових дослідників та розширенням міжнародного представництва. За результатами роботи конференції планується видання збірника матеріалів, до якого буде включено доповіді всіх її учасників – як прибулих до Луцька, так і тих, хто не зміг узяти участь у роботі, але надіслав свої статті для друку.

О.М.Бєлая (Київ)

ДОКУМЕНТАЛЬНА ВИСТАВКА «ГЕРОЙ УКРАЇНИ П.Т.ТРОНЬКО: ЩО ЗАЛИШИЛОСЬ НАЩАДКАМ»

Відкриття експозиції відбулося 4 грудня 2015 р. у приміщенні Державного архіву Київської області. Виставку присвячено пам'яті доктора історичних наук, професора, академіка НАНУ, завідувача відділу регіональних проблем історії України Інституту історії України НАН України (з 1980 р.), голови правління Національної спілки краєзнавців України (1990–2011 рр.) та Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олесь Гончара (1996–2011 рр.), заслуженого діяча науки і техніки, почесного громадянина Києва, віце-президента Асоціації історичних міст України, головного редактора журналу «Краєзнавство», голови редколегій 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» та багатотомної науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією», почесного головного редактора журналу «Пам'ятки України», депутата Верховної Ради УРСР 2-го, 5–11-го скликань, Героя України Петра Тимофійовича Тронька, 100 років від дня народження якого виповнилося торік.

Життя й діяльність П.Т.Тронька тісно пов'язані з Київською областю. У 1943–1946 рр. він перебував на посаді першого секретаря Київського обкому та міськкому ЛКСМУ. У Державному архіві Київської області зберігаються численні документи, що характеризують діяльність П.Т.Тронька цього періоду: рішення бюро, інструкція зі збору матеріалу про комсомольсько-молодіжне підпілля, тези та стенограми виступів на партійних і комсомольських конференціях, мітингах, зустрічах, у тому числі з югославською молоддю, міжнародних форумах. У 1950–1961 рр. П.Т.Тронько – член Київського обкому КПУ. У цей час він займався питаннями науки та вузів області, а з 1952 р. перебував на посаді секретаря обкому. Цей період також знайшов відображення у документах державного архіву.

Листування Київської обласної ради депутатів трудящих із Радою Міністрів УРСР надає уявлення про коло питань, якими Петро Тимофійович займався, перебуваючи на посаді заступника голови республіканського уряду (1961–1978 рр.): охорона здоров'я, освіта, стан загальноосвітніх шкіл та вузів, розвиток культури, кінематографія, преса, теле- й радіомовлення. Багатовекторною та різнобічною була його діяльність у сфері охорони культурної й історичної спадщини: увічнення пам'яті загиблих під час Великої Вітчизняної війни, упорядкування меморіальних місць на Букринському плацдармі, будівництво історико-монументального комплексу запорізького козацтва на острові Хортиця, створення Музею народної архітектури та побуту у селі Пирогові, керівництво редакцією 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР» тощо.

Документи державного архіву (протоколи засідань, звіти, характеристики, стенограми виступів) дають уявлення про роботу П.Т.Тронька в академічному Інституті історії України та на посаді голови правління Національної спілки краєзнавців України. Із 2006 р. – часу, коли Петро Тимофійович працював у читальному залі, готуючи матеріали до ювілейного видання, присвяченого його життю та діяльності, у державному архіві зберігається його особова справа користувача.

З огляду на наявність великого масиву документів, які зберігаються в Державному архіві Київської області, його керівництво ухвалило рішення про підготовку виставки, присвяченої 100-річчю від дня народження П.Т.Тронька. Під час виявлення та відбору документів експозиції з'ясувалося, що останній період життя й діяльність Петра Тимофійовича на посадах голови Комісії з питань відтворення визначних пам'яток історії та культури при Президентові України (1995–2001 рр.) й голови правління Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олесь Гончара в

матеріалах архіву не відображено. У зв'язку з цим у грудні 2014 р. у працівників відділу використання інформації документів виникла ідея звернутися з пропозицією про співпрацю до доньки академіка – Лариси Петрівни Тронько. На її домашню адресу було направлено два інформаційних листи, неодноразово проводилися телефонні переговори. У результаті кількох зустрічей удалося досягнути домовленості про передачу частини сімейного архіву на постійне зберігання в Держархів Київської області. На цій основі було сформовано опис №1, до якого ввійшли оригінали та копії документів, а саме автобіографія з додатками, вітальні телеграми, звернення, листи до прем'єр-міністра, президента та інших посадовців із питань відтворення історико-архітектурних пам'яток, фотографії, грамота ЦК ЛКСМУ, нотатки про участь у з'їзді комсомолу Болгарії в 1945 р., блокноти з робочими записами початку 2000-х рр., газетні вирізки зі статтями про П.Т.Тронька та ін.

Одночасно було налагоджено контакти з виконавчим директором Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олесея Гончара В.М.Іршенко, яка запропонувала передати архіву документи Комісії з питань відтворення визначних пам'яток історії та культури при Президентові України. Результатом проведеної зустрічі стало вибіркове вилучення під розписку ряду матеріалів, які характеризують діяльність П.Т.Тронька на посаді голови цієї інституції, насамперед списки історичних споруд, що підлягають відновленню або реставрації, у тому числі на території Києва та Київської області. Особливу увагу привернула технічна документація щодо проведення геологічних, спелеологічних та археологічних досліджень, будівельних робіт під час відтворення Михайлівського Золотоверхого монастиря та Успенського собору Києво-Печерської лаври, а також листування з питань збереження цих та інших пам'яток. На умовах узгодження з донькою академіка – Л.П.Тронько – було передано також документи особистого характеру: копії (в тому числі кольорові) паспорта, трудової книжки, ідентифікаційного коду, посвідчення голови комісії, оригінали й копії листів академіка Б.Є.Патона, академіка архітектури Ю.С.Асеева, письменника Н.С.Рибака, наказ начальника політвідділу 8-ї повітряної армії, візитні картки, газетні статті, фотографії тощо. Отже експозицію документальної виставки сформовано на основі матеріалів нещодавно започаткованого в Державному архіві Київської області особового фонду «Герой України Тронько Петро Тимофійович».

На церемонії відкриття виставки директор архіву *С.А.Каменєва* розповіла про те, як узгоджувалася керівництвом її назва. *Л.П.Тронько* поділилася спогадами про свого батька. Виконавчий директор Всеукраїнського фонду відтворення видатних пам'яток історико-архітектурної спадщини імені Олесея Гончара *В.М.Іршенко* охарактеризувала П.Т.Тронька як голову цієї інституції, а старший науковий співробітник Інституту історії України НАНУ, секретар Головної редколегії науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» канд. іст. наук *Р.Ю.Поджур* висловив свої думки щодо Петра Тимофійовича як наукового керівника. Заступник голови ради Київської обласної організації Українського товариства охорони пам'яток історії та культури *Н.І.Булаєвська* запропонувала звернутися з листом до Кабінету Міністрів України з пропозицією назвати Національний музей народної архітектури та побуту України в Пирогові ім'ям Героя України П.Т.Тронька. Удова двічі Героя Радянського Союзу однополчанина П.Т.Тронька *В.Д.Лавриненкова* – член Спілки письменників України *Є.П.Лавриненкова* – прочитала вірші, присвячені пам'яті Петра Тимофійовича.

У заході також узяли участь представники Державної архівної служби України, центральних державних архівних установ, Держархіву міста Києва, громадських організацій, студенти Відкритого міжнародного університету розвитку людини «Україна», учні-члени Малої академії наук та ін.

ЮВІЛЕЇ

О.В.Добржанський (Чернівці)

ДО 80-РІЧЧЯ ДОКТОРА ІСТОРИЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОРА В.М.БОТУШАНСЬКОГО

У Чернівецькому національному університеті імені Ю.Федьковича відзначили 80-річний ювілей історика, краєзнавця, громадського діяча, доктора історичних наук, професора Василя Мефодіiovича Ботушанського. Народився він 31 грудня 1935 р. у с. Оселівка (нині Кельменецького р-ну Чернівецької обл.) в багатодітній селянській родині. По закінченні місцевої семирічки в 1952–1956 рр. студював у Хотинському та Чернівецькому педучилищах, а 1956–1961 рр. – у Чернівецькому держуніверситеті на історичному факультеті. Упродовж 1961–1966 рр. працював учителем історії, директором у школах Кельменецького р-ну, а в 1967–1971 рр. навчався в аспірантурі (стаціонарно та заочно) при кафедрі історії СРСР і УРСР Чернівецького держуніверситету. Водночас із 1969 р. почав працювати молодшим, згодом старшим науковим співробітником Чернівецького відділу Інституту історії АН УРСР.

Кандидатську дисертацію «Аграрні відносини на Буковині на початку ХХ ст. (1900–1914 рр.)» захистив у 1973 р. За два роки видав монографію про становище буковинського селянства, узяв участь у написанні колективних праць із минувшини Північної Буковини, історії економічного співробітництва України й Молдавії в 1940–1970-х рр., 5-го тому «Історії УРСР», двох збірників документів, 1-го та 2-го випусків наукових статей «Минуле і сучасне Північної Буковини» тощо.

Із 1978 р. – старший викладач, доцент кафедри історії СРСР та УРСР ЧДУ, реорганізованої 1990 р. в кафедру історії України. У 1996 р. захистив докторську дисертацію «Сільське господарство Буковини у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.». Від 1998 р. – професор, у 1990–2005 рр. очолював кафедру історії України Чернівецького держуніверситету (з 2000 р. – Чернівецький національний університет). Із 2005 р. й донині – професор цієї кафедри, продовжує науково-педагогічну і громадську діяльність.

Серед його близько 250 наукових праць (у тому числі понад 20 колективних та індивідуальних монографій) більше 2/5 видано друком уже після проголошення незалежності України, і стосуються вони різних аспектів історії Буковини ХІХ – початку ХХ ст.: сільського господарства, сільської кооперації, трудової еміграції, православної

церкви, освіти, охорони здоров'я, Першої світової війни, історичних діячів (С.Смаль-Стоцького, О.Безпалка та ін.).

Як керівник наукових колективів, автор проектів, науковий редактор і співавтор В.М.Ботушанський забезпечив вихід у світ колективних монографій: «Буковина – історичний нарис», «Чернівецький університет», «Буковина у міжнародних відносинах», «Чернівці: історія і сучасність» та ін. Як співредактор і співавтор узяв участь у підготовці «Книги пам'яті» про загиблих у 1932–1933, 1941–1945, 1946–1947 рр., «Книги скорботи», книг «Реабілітовані історією». Ювіляр є науковим редактором 17-ти томів кафедрального збірника наукових праць «Питання історії України», членом редколегії збірників наукових праць, «Буковинського журналу». Деякі з висновків В.М.Ботушанського (ринок землі, орендні, кредитні відносини, сільська кооперація, агропромислова інтеграція, ринки збуту, формування ціни на сільгосппродукцію, митні війни та інші) не втратили своєї актуальності й понині. Під його керівництвом захищено одну докторську та п'ятнадцять кандидатських дисертацій, десятки дипломних і магістерських робіт.

Плідна робота професора В.М.Ботушанського не залишилася непоміченою. Він нагороджений орденом «За заслуги» III ступеня, відзначений почесною грамотою Кабінету Міністрів України, знаком МОНУ «Відмінник освіти України», свідоцтвом почесного краєзнавця України, медаллю «На славу Чернівців», почесними грамотами, подяками місцевих органів влади, Чернівецького нацуніверситету, закладів освіти і громадських організацій, дипломами переможця обласних конкурсів «Книга року», є лауреатом обласної педагогічної премії Чернівецької облдержадміністрації імені Омеляна Поповича. Почесний професор Чернівецького національного університету, академік Української академії історичних наук В.М.Ботушанський продовжує плідну навчальну, наукову, громадську діяльність. Тож із роси й води Вам, ювіляре, на многі літа!

НОВІ НАДХОДЖЕННЯ ДО БІБЛІОТЕКИ ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАНУ

1917 год в судьбах России и мира: Октябрьская революция: от новых источников к новому осмыслению / Отв. ред. С.В.Тютюкин. – Москва: Ин-т российской истории РАН, 1998. – 511 с.

Алла Горська: Душа українського шістдесятництва / Упор. Л.Огнева. – К.: Смолоскип, 2015. – 712 с.

Баковецька О.
Римо-католицька церква в Україні в кінці XVIII–XIX ст. – Миколаїв: Іліон, 2015. – 360 с.

Баран В., Токарський В.
«Зачистка»: політичні репресії в західних областях України 1939–1941. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2014. – 456 с.

Бібліотечне краєзнавство у культурному просторі України: III Краєзнавчі читання пам'яті Петра Тронька: Зб. мат. Всеукр. наук.-практ. конф., м. Київ, 12 листопада 2015 р. – К., 2015. – 271 с.

Бондаренко Г.В.
Спеціальні історичні дисципліни: Навч. посіб. – Луцьк: Вежа-Друк, 2015. – 424 с.

Брайко О.
Проза Володимира Винниченка 1902– 1910-х рр.: проблеми поетики. – К.: Стилос, 2011. – 303 с.

Возрождение памяти: воспоминания свидетелей и жертв Холокоста / Глав. ред. О.О.Колпакова. – Вып.2. – Днепропетровск: Центр Ткума, 2009. – 192 с. (серия «Украинская библиотека Холокоста: Документъ»)

Возрождение памяти: воспоминания свидетелей и жертв Холокоста / Глав. ред. О.О.Колпакова. – Вып.3. – Днепропетровск: Центр Ткума, 2010. – 184 с. (серия «Украинская библиотека Холокоста: Документъ»)

Возрождение памяти: воспоминания свидетелей и жертв Холокоста / Глав. ред. О.О.Колпакова. – Вып.4. – Днепропетровск: Центр Ткума, 2011. – 136 с. (серия «Украинская библиотека Холокоста: Документъ»)

Возрождение памяти: воспоминания свидетелей и жертв Холокоста / Глав. ред. И.Я.Шупак. – Вып.5. – Днепропетровск: Центр Ткума, 2012. – 140 с. (серия «Украинская библиотека Холокоста: Документъ»)

Возрождение памяти: воспоминания свидетелей и жертв Холокоста / Глав. ред. И.Я.Шупак. – Вып.6. – Днепропетровск: Центр Ткума, 2015. – 172 с. (серия «Украинская библиотека Холокоста: Документъ»)

Войналович В.
Релігійний чинник етнополітичних процесів на Донбасі: історія і сучасність / Відп. ред. М.І.Панчук. – К.: ШІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2014. – 304 с.

Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні: Мат. Всеукр. наук.-практ. конф., приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка, з ініціативи В.В.Кривошеї та на вшанування його світлої пам'яті (16 жовтня 2015 р.) / Упор. Є.М.Луняк. – Ніжин: НДУ ім. М.Гоголя, 2015. – 362 с.

Горбуров Е.Г., Горбуров К.Е.
Истории для истории: очерки об исторических событиях, о Николаевской земле и её людях. – Кн.3. – Николаев: Шамрай, 2015. – 236 с.

Гриценко І.
Український державний флот в 1917– 1919 рр.: історія його становлення, військово-політичної боротьби та занепаду. – К.: О.Філюк, 2015. – 232 с.

Грушевський М.
Твори: У 50 т. / Гол. ред. Г.Папакін. – Т.10, кн.1: Історичні студії та розвідки (1924–1930). – Л.: Світ, 2015. – 576 с.

Грушевський М.
Твори: У 50 т. / Гол. ред. Г.Папакін. – Т.46, кн.1: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1890–1914). Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви. – Л.: Світ, 2015. – 602 с.

Грушевський М.
Твори: У 50 т. / Гол. ред. Г.Папакін. – Т.46, кн.2: Рецензії на праці Михайла Грушевського (1915–1938). Допоміжні матеріали, довідники, покажчики, архіви. – Л.: Світ, 2015. – 486 с.

Дело «Национального союза немцев на Украине» 1935–1937 гг.: Документы и материалы / Сост. А.Рублёв. – К.: Кліо, 2016. – 608 с.

Держава і церква в новітній історії України: Зб. наук. ст. за матеріалами V Всеукр. наук. конф. «Держава і церква в новітній історії України» (19–20 листопада 2015 р.) / Гол. ред. М.І.Степаненко. – Полтава: АСМІ, 2015. – 432 с.

Дисциплінарні виміри української історіографії / Відп. ред. та кер. авт. кол. О.А.Удод. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 462 с.

Донбас в етнополітичному вимірі / Кер. авт. кол. В.Котигоренко. – К.: ШІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2014. – 584 с.

Драй-Хмара М. Твори. – К.: Наук. думка, 2015. – 712 с.

Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького: До 155-річчя з дня народження вченого / Уклад.: С.Абросимова, Н.Василенко, А.Перкова та ін. – Т.5: Листи рідних, друзів і знайомих до Д.І.Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2010. – 952 с.

Епістолярна спадщина академіка Д.І.Яворницького / Уклад.: С.Абросимова, В.Бекетова, Н.Василенко та ін. – Т.6: Листи друзів, приятелів і знайомих до Д.І.Яворницького. – Дніпропетровськ: Арт-Прес, 2012. – 848 с.

Жулинський М. Слово на сторожі нації. – К.: Український письменник, 2015. – 1016 с. (серія «Бібліотека Шевченківського комітету»)

Загородній І. Трагічний шлях ВНК–КДБ–ВЧК–КГБ. – Вінниця: Консоль, 2014–2015. – 200 с.

Звід пам'яток історії та культури України: Енциклопедичне видання: Чернігівський район / Гол. редкол. В.Корж. – Чернігів: Десна-Поліграф, 2015. – 208 с.

Иконников В.С. Опыт русской историографии / Отв. ред. И.В.Тункина. – Т.2, кн.3. – Санкт-Петербург: Наука, 2013. – 1214 с.

Іваник М.М., Кондратюк С.В. Система органів місцевого самоврядування в Галичині у 1919–1939 рр.: Історико-правовий аспект. – Л.: Компакт-ЛВ, 2007. – 252 с.

Ілюстрований бібліографічний покажчик з української сфрагістики / Упор. В.О.Гавриленко. – К.: Антиквар, 2015. – 232 с.

Інституційні зміни політичної системи сучасної України: оцінка стану та напрями оптимізації: Аналітична доповідь. – К.: ШІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2014. – 164 с.

Історія та сучасні виклики непокараних злочинів радянського тоталітаризму проти церкви: Мат. Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 11 червня 2015 р. – Дніпропетровськ: Пороги, 2015. – 364 с.

Історія торгівлі, податків та мита: Дев'ята міжнар. наук. конф. (29–30 жовтня 2015 р., м. Дніпропетровськ): Тези доповідей / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 159 с.

Історія України: Наук.-допом. бібліограф. покажч. за 2013 р. / Упор.: Н.Вошецька, К.Таранюк-Русанівський, Д.Стегній. – К.: Нац. іст. б-ка, 2015. – 704 с.

Калакура Я.С., Рафальський О.О., Юрій М.Ф. Українська культура: цивілізаційний вимір. – К.: ШІЕНД ім. І.Ф.Кураса НАН України, 2015. – 496 с.

Каталог видань Інституту історії України НАН України за 2014 р. / Уклад.: Л.Я.Муха, Л.Л.Островська. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 75 с.

Київ та Києво-Печерська лавра у планах XVIII–XIX ст. у зібранні Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника: Каталог: 90-річчю Нац. Києво-Печерського іст.-культ. заповідника присвяч. / Авт.-упор.: Н.Ченакал, Н.Батенко. – К.: О.Філюк; НКІПКЗ, 2016. – 176 с.

Кінолітопис: Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів і кіносюжетів (1896–1939) / Упор. Н.Слончак. – К.: ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного, 2009. – 242 с.

Кінолітопис: Анотований каталог кіножурналів, документальних фільмів, кіносюжетів, спецвипусків (1939–1945): Україна і Друга світова війна / Упор. Т.Ємельянова. – К.: ЦДКФФА України ім. Г.С.Пшеничного, 2005. – 181 с.

Коваленко О. Полтава XVII–XVIII століть. – К.: О.Філюк, 2015. – 232 с.

Круглов А. Истребление евреев Одессы в 1941–1943 гг. – Днепропетровск: Ткума, 2014. – 160 с. (серія «Украинская библиотека Холокоста»)

Круглов А. Трагедия Бабьего Яра в немецких документах. – Днепропетровск: Ткума; Лири ЛТД, 2011. – 140 с. (серія «Украинская библиотека Холокоста»)

Круглов А. Хроника Холокоста в Украине 1941–1944 гг. – Запорожье; Днепропетровск: Центр Ткума, 2004. – 208 с. (серія «Украинская библиотека Холокоста»)

Культурна спадщина в контексті «Зводу пам'яток історії та культури України» / Гол. редкол. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 486 с.

Кульчицький С.

Колективізація сільського господарства на Донбасі: 1928–1938. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 186 с. (серія «Студії з регіональної історії: Степова Україна»)

Курилишин К.

Українська легальна преса періоду німецької окупації (1939–1944 рр.): Історико-бібліографічне дослідження: У 2 т. / Відп. ред. Л.В.Сніцарчук. – Т.2: Н–Я. – Л.: ЛНБ ім. В.Стефаника, 2007. – 592 с.

Литвин М.

Проект «Україна»: Галичина в Українській революції 1917–1921 рр. – Х.: Фоліо, 2015. – 380 с.

Люди и тексты: Исторический

источник в социальном измерении / Отв. ред. М.С.Бобков. – Москва: ИВИ РАН, 2011. – 362 с.

Мельниченко В.

Арбат, 9: Феномен дома в истории Москвы арбатской. – Москва: Столица, 2012. – 800 с.

Мельниченко В.

Гоголівська Москва: Авторська енциклопедія-хроноскоп. – Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2011. – 832 с.

Мельниченко В.

Москва у творчій долі Тараса Шевченка. – Москва: Домашня бібліотека, 2015. – 496 с.

Мельниченко В.

Тарас Шевченко: «Друзі мої єдині»: (десять постатей у поетовому житті). – Москва: Домашня бібліотека, 2013. – 704 с.

Мельниченко В.

Тарас Шевченко: «Мій великий друг Щепкін». – Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2009. – 480 с.

Мельниченко В.

Шевченківська Москва: Авторська енциклопедія-хроноскоп. – Москва: ОЛМА Медиа Групп, 2009. – 768 с.

«Ми б'ємо в Великий дзвін...»: Голодомор 1932–1933 років очима української діаспори: Документи з фондів ЦДАВО України / Упор.: Н.В.Маковська, В.Г.Берковський, Н.В.Григорчук та ін. – К.: Горобець, 2008. – 224 с.

Мицель М.

«Последняя глава»: Агро-Джонт в годы Большого террора / Ред. В.Любченко. – К.: Дух і літера, 2012. – 464 с.

Мірущенко О.

Економічний розвиток Запорозьких Вольностей періоду Нової Січі. – К.; Запоріжжя: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАНУ, Запорізьке відділення, 2015. – 16 с.

Моргун Ф.

Сталінсько-гітлерівський геноцид українського народу: Факти і наслідки. – Вид. 3-тє, скороч. – Полтава: Дивосвіт, 2008. – 288 с.

Музейні читання: Мат. наук. конф. 2002–2003 рр. / Редкол.: Л.В.Строкова, Л.С.Ключко, С.А.Березова. – К.: Музей історичних коштовностей України, 2006. – 208 с.

Мусаева У.К.

Развитие музейного дела в Крымской АССР (1921–1941). – Симферополь: Крымучпедгиз, 2013. – 404 с. (серія «Библиография крымоведения», вып.21)

Нариси з історії та культури євреїв України / Упор. та ред.: Л.Фінберг, В.Любченко. – Вид. 3-тє. – К.: Дух і літера, 2009. – 440 с.

Нартекс: Byzantina Ukrainensis. – Т.2: Γρηγοῖος: сборник статей к 60-летию проф. С.Б.Сорочана. – Х.: Майдан, 2013. – 596 с.

Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І.Огієнка / Відп. ред. В.Степанков. – Т.25: На пошану проф. І.С.Винокура. – Кам'янець-Подільський: Рута, 2015. – 500 с.

Нацистський «новий порядок» в містах України: Збірка фотографій та документів з фондів музею «Пам'ять єврейського народу та голокост в Україні» / Гол. ред. І.Шупак. – Дніпропетровськ: Ін-т Ткума, 2015. – 336 с.

Національна академія наук України:

Анотований каталог книжкових видань 2014 / Уклад.-упор.: М.В.Язвинська, Ю.В.Діденко. – К.: Академперіодика, 2015. – 500 с.

Ольчак-Ронікер Й.

Януш Корчак: Сторінки біографії / Пер. з пол. А.Павлишина. – К.: Дух і літера, 2012. – 848 с.

Освіта, наука і культура на Поділлі: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. О.П.Реєнт. – Т.21: Присвячено 200-річчю від дня народження Т.Шевченка. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2014. – 704 с.

Партизанські колекції Меморіального комплексу «Національний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941–1945 років»: Особові фонди. Путівник / Кер. проекту Л.В.Легасова; наук. ред. О.Є.Лисенко. – К.: Аеростат, 2014. – 552 с.

Піріг Р.

Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2016. – 518 с.

Піст від диявола / Упор. і авт. тексту ігуменія Серафима. – К.: Київська митрополія УПЦ, 2008. – 96 с.

Полтавській області – 75 років: Зб. док. та мат. / Упор.: Ю.О.Васильєва, Ю.М.Говорун, І.В.Дудяк та ін. – Полтава: АСМІ, 2013. – 260 с.

Польща – нарис історії / За ред. В.Менджецького, Є.Брацисевича; пер. з пол. І.Сварника. – Варшава: Ін-т національної пам'яті, 2015. – 367 с.

Поляков В.
Партизанское движение в Крыму 1941–1944 гг. – Симферополь: Ариал, 2013. – 488 с.

Преловська І.
Передумови, обставини організації та перші роки функціонування Софійського державного архітектурно-історичного музею-заповідника / Відп. ред. Н.М.Куковальська. – К., 2015. – 263 с. (серія «Літопис Софії Київської»)

Проблеми історії України XIX – початку XX ст.: Зб. наук. пр. / Гол. редкол. О.П.Реєнт. – Вип. 24. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 304 с.

Реабілітовані історією: Сумська область: У 3 кн. / Гол. редкол. В.Ф.Солдатенко. – Кн. 3, ч. 1. – Суми: Мрія-1, 2015. – 496 с.

Ревегук В.
Полтавці – поборники державної незалежності України: Світлій пам'яті борців за волю України присвячую. – Полтава: Полтавський літератор, 2015. – 348 с.

Ревегук В.
Полтавщина під німецькою окупацією (1941–1943): Нариси історії: Світлій пам'яті моєї матері Миронченко М.П., учасниці рад.-нім. війни, присвячую. – Полтава: Дивосвіт, 2015. – 388 с.

Репресії проти учасників антибільшовицького руху в Україні (1917–1925 рр.): Анотований покажчик архівних кримінальних справ «Основного» фонду архівів тимчасового зберігання регіональних органів СБУ / Упор. В.М.Василенко. – Х.: Права людини, 2015. – 232 с.

Розсоха Л.
Миргородські кобзарі й бандуристи. – Миргород, 2015. – 240 с.

Самі про себе: Автобіографії українських митців 1920-х рр. / Упор. Р.Мовчан. – К.: Кліо, 2015. – 640 с.

Світло й тіні українського радянського історіописання: Мат. Міжнар. наук. конф. (Київ, Україна, 22–23 травня 2013 р.) / Відп. ред. В.А.Смолій. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 212 с.

Сегеда С.П.
Створення та розвиток української військової преси (XX – початок XXI ст.). – Рівне: Овід, 2012. – 504 с.

Сімейний архів священницької родини Лоскутових із м. Гуляйполе: (документи та матеріали кінця XIX–XX ст.) / Упор. С.Звілінський. – К.: ІУА НАН України, 2015. – 110 с. (серія «Старожитності Південної України», вип. 26)

Снайдер Т.
Кровавые земли: Европа между Гитлером и Сталиным / Пер. с англ. Л.Зурнаджи. – К.: Дуліби, 2015. – 584 с.

Соборність України: історичний контекст і виклики сьогодення / Відп. ред. В.Ф.Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 178 с.

Соловей В.А.
Политология фашизма: Хрестоматия по истории большевизма. – Т.1: Введение в политологию фашизма. – Москва, 2014. – 286 с.

Соловей В.
Политология фашизма: Хрестоматия по истории фашизма. – Т.2. – Москва, 2014. – 284 с.

Соціальні конфлікти та повсякденне життя революційного суспільства 1917–1921 рр. / Гол. ред. В.Ф.Верстюк. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 328 с.

Стельникович С.
Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). – Житомир: О.О.Євенок, 2015. – 592 с.

Сфрагістичний щорічник / Гол. редкол. Г.В.Папакін. – Вип. 5. – К.: Антиквар, 2015. – 496 с.

Терський С.
Археологія доби Галицько-Волинської держави. – К.: Стародавній світ, 2014. – 164 с.

Ткаченко В.
Росія: ідентичність агресора. – К.: Академія, 2016. – 256 с.

Туган-Барановський М.І.:
вчений, громадянин, державотворець: До 150-річчя від дня народження / Відп. ред. В.В.Небрат; авт.: В.М.Геєць, Н.А.Супрун, Ю.М.Біжіл та ін. – К.: Наук. думка, 2015. – 363 с.

Україна. Війна. Власна пам'ять: дослідження, документи, свідчення / Кер. проекту Л.В.Легасова та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 264 с.

Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність / Гол. ред. М.Литвин; упор. І.Соляр. – Вип. 26. – Л.: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2015. – 376 с.

Україна. Хроніка визволення:

дослідження, документи, свідчення / Кер. проекту Л.В.Легасова та ін. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2014. – 324 с.

Україна Incognita: Топ-25 / Упор.:

І.Сюндюков, А.Мотозюк. – К.: Українська прес-група, 2014. – 384 с.

«Україна і Велике князівство Литовське в XIV–XVIII ст.: політичні, економічні, міжнародні та соціокультурні відносини в загальноєвропейському вимірі»: IV Міжнар. наук. конф., Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. І.Огієнка (16–19 вересня 2015 р.): Тези доповідей / Відп. ред. В.Смолий. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2015. – 92 с.

Україна і Світ: славетні міста: У 10 т. / Уклад. М.Г.Белік. – Т.5, кн.2. – К.: Кріон, 2011. – 224 с.

Українська біографістика: Зб. наук. пр. Ін-ту біографічних досліджень / Гол. ред. В.І.Попик. – Вип.11: Присвяч. 200-річчю від дня народження Т.Г.Шевченка. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2014. – 416 с.

Черных А.П.

Калковский рубикон: Посвящается 790-летию печально знаменитой битвы с монголами на реке Калке 31 мая – 2 июня 1223 г. – Славянск: Печатный двор, 2015. – 140 с.

Чорноморська минувшина / Гол. редкол. В.А.Смолий. – Вип.10. – Одеса, 2015. – 118 с.

Чухлиб Т.

Донбасс – древняя земля Украины / Пер. на русс. язык А.Дубины. – К.: Кліо, 2015. – 80 с.

Шевченківська енциклопедія / Гол. редкол. М.Г.Жулинський. – Т.5: Пе–С. – К.: Ін-т л-ри ім. Т.Г.Шевченка НАН України, 2015. – 1040 с.

Шевченківська енциклопедія / Гол. редкол. М.Г.Жулинський. – Т.6: Т–Я. – К.: Ін-т л-ри ім. Т.Г.Шевченка, 2015. – 1120 с.

Шевченко Т.

Більша книжка / Упор. С.Гальченко. – К.: Кліо, 2013. – 720 с.

Шевченко Т.

Кобзарь: Стихи и поэмы в новых переводах на русский язык / Упор. В.Г.Крикуненко. – Черновцы: Букрек, 2014. – 584 с.

Шевченко Тарас Григорович:

бібліографія видань творів 1840–2014 / Гол. редкол. О.С.Онищенко. – К.: Нац. б-ка України ім. В.І.Вернадського, 2014. – 546 с.

Шпитальов Г.

Донська і Дніпровська флотилії в російсько-турецькій війні 1736–1739 рр. – К., 2015. – 280 с.

Якименко Н.А.

Переселенческая политика царизма на Украине и её последствия (1861–1917 гг.). – Полтава: РВВ ПДАА, 2011. – 298 с.

Літературу підібрали: завідувач відділом науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ Л.Я.Муха та головний бібліограф відділу науково-технічної інформації Інституту історії України НАНУ І.Л.Островська

CONTENTS

HISTORICAL ARTICLES

- KOTLIAR M.F. From the History of Urban Self-Government in Rus' 4
- ISHCHENKO A.S. (*Novocherkassk, Russian Federation*). Byzantium Legacy of Volodymyr Monomakh in the Historical Memory 21
- KOZUBOVYKYI H.A. About the Money Circulation on the Halych-Volyn' Lands in the First Half of 14th Century 38
- ZAIATS' A.YE. (*L'viv*). The Towns of the Volyn' in the 16th – First Half 17th Centuries: Sources of Replenishment of the Urban Population 50
- BEVZIUK YE.V. Conception of the Incomplete Social Structure of the Slovak Society (the End of 18 – First Half of 19th Century): Modern Definition of the Problem 60
- HAI-NYZHNYK P.P. State Model Search UPR: The Idea and the Collapse of Labor Principle (December 1918 – July 1919) 79
- MRAKA I.B. (*L'viv*). The Red Army in Eyes of L'viv Citizens in the Autumn, 1939 98
- BORSHCHYK YA.V. Concerning the Problem of Polish «Revenge Actions» in Volyn' (March – Early July 1943) 113

METHODOLOGY. HISTORIOGRAPHY. SOURCES

- RUSYNA O.V. «The Tale of the Orsha Gloriously Won by Prince Kostiantyn Ostroz'kyi»: Structure and Sources 133
- SAMOILENKO N.I. (*Odesa*). The Main Tendencies of the Development of the Chinese Historical Science (Based on Materials of the 22nd International Congress of Historical Sciences in Jinan, August 23–30, 2015) 150

IN SUPPORT FOR HISTORY LECTURER

- TKACHENKO V.M. Russia and West: Geopolitics' Reincarnation 162

HISTORIOGRAPHICAL CLASSIC

- HRUSHEVS'KYI M.S. The Steppe and the Sea in the History of Ukraine. Some Words about Plans and Prospects of this Study (*introductory article by O.V.Yas'*) 176

BOOK REVIEWS AND SURVEYS

- The European Tributary States of the Ottoman Empire in the Sixteenth and Seventeenth Centuries (*O.L.Osipian, Kramators'k*) 195
- «The Journey of Patriarch of Antioch Macarios»: Kyivan List of Paul of Aleppo's Manuscript (*O.I.Halenko*) 199
- The Activity of Zemstvo Institutions on the Kherson Region Lands: 1865–1920s (*V.S.Shandra*) 207
- Online Archive Interview Witnesses of the Great Famine in Ukraine 1932–1933 «Transformation of Civil Society: Oral History of Ukrainian Village Culture of the 1920–30s» (*T.V.Pastushenko*) 214
- Temchenko A. Traditional Prediction Practice: Archaic of the Sign System (*O.O.Drach, Cherkasy*) 217

CHRONICLES

- LYSENKO O.YE. On the Activity of German-Ukrainian Commission of Historians 220
- KOSTIUK M.P. (*Luts'k*). International Theoretical-Practical Conference «Germans in the History of Volyn'» 225
- BIELAIA O.M. Documental Exhibition «The Hero of Ukraine P.T.Tron'ko: What the Progeny Inherit» 231

ANNIVERSARIES

- DOBZHANS'KYI O.V. (*Chernivtsi*). Commemorating the 80th Anniversary of Doctor of History, Professor V.M.Botushans'kyi 233

- New Publications** Received by the Library of Institute of History of Ukraine of the National Academy of Sciences of Ukraine 235